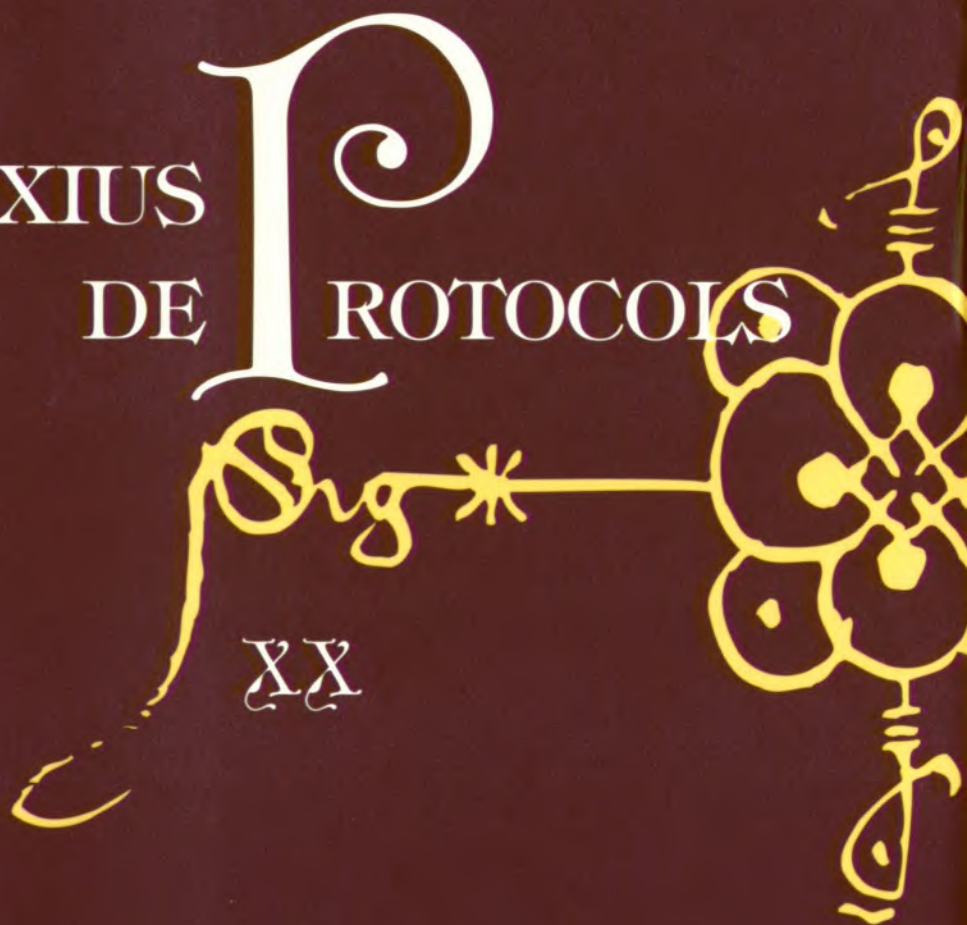

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

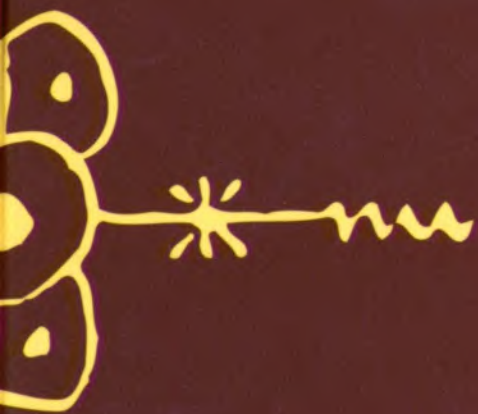
ARXIUS
DE PROTOCOIS

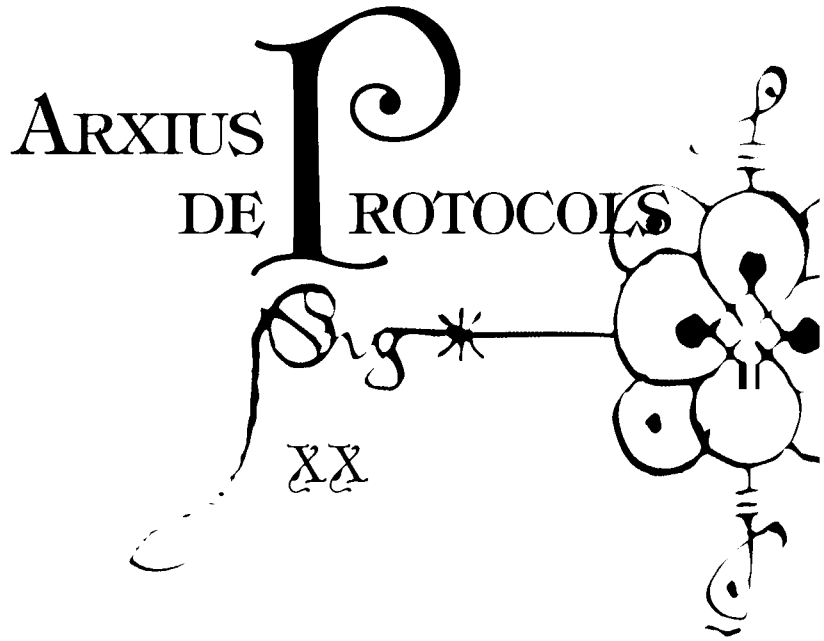
XX

COL·LEGI DE NOTARIS DE CATALUNYA

BARCELONA 2002

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

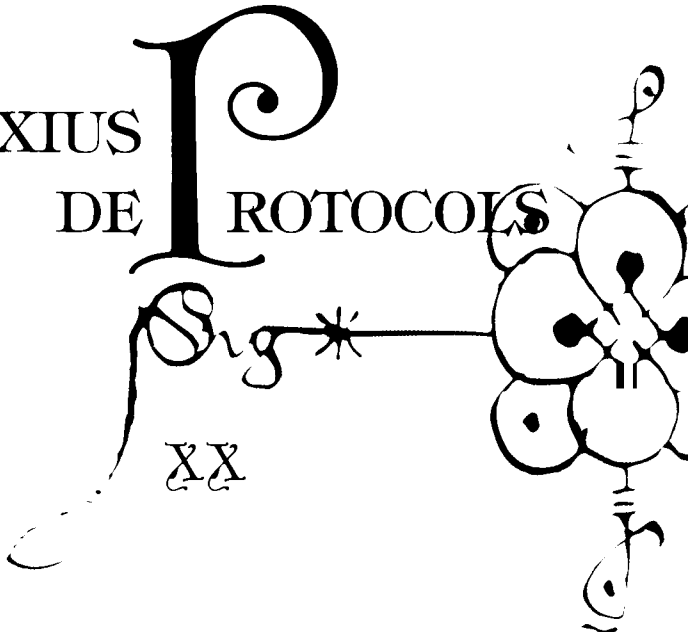

COL·LEGI DE NOTARIS DE CATALUNYA

BARCELONA 2002

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS
DE **L** PROTOCOIS
Sug *
XX

A decorative graphic element on the right side of the page. It features a large, ornate capital letter 'L' that is part of the title 'L PROTOCOIS'. The letter 'L' has a large, swirling top loop. To the right of the 'L', there is a horizontal line with a small asterisk-like symbol in the middle. This line connects to a complex, stylized floral or musical ornament. The ornament consists of several overlapping circles and loops, resembling a stylized flower or a musical staff with notes. The overall style is reminiscent of traditional woodcut or calligraphic book ornamentation.

Publicació patrocinada per la
Fundació Noguera

Director

Lluís Jou i Mirabent

Coordinador

Laureà Pagarolas i Sabaté

Consell

Jordi Figa i López-Palop, Josep M. Font i Rius,
Emili Giralt i Raventós, Joan J. López Burniol,
Àngel Martínez Sarrión, Josep M. Sans i Travé
i Francesc Torrent i Cufí

Editor

Il·lustre Col·legi de Notaris de Catalunya
c/ Notariat, 4 – 08001 Barcelona

Realització: Agnès Collado

Impressió: Gràfiques Tramacolor, scp

ISSN: 0211-5425

Dipòsit Legal: B-44.447-1995

SUMARI

- 7** La Sinagoga Major dels jueus de Barcelona
en la tradició documental
Jaume Riera i Sans
- 75** La població d'Alcarràs, Montagut, Sarroca, Llardecans, Flix
i la Palma, dominis dels Santcliment, el 1386
Maria Teresa Ferrer i Mallol
- 95** Les represàlies de Benet XIII sobre l'Orde de l'Hospital
a la Corona d'Aragó (1409). La intervenció del grec Nicolau Satiron
i la projecció internacional del Cisma
Daniel Duran i Duelt
- 121** De librerías desaparecidas y códices supervivientes:
los de la biblioteca de Bernat d'Esplugues (†1433), notario
del *Consell de la Ciutat* de Barcelona
J. Antoni Iglesias i Fonseca
- 165** El retaule de Palau Sacosta contractat entre Joan Sarriera
i el pintor basc Martí Joan (Girona, 1498)
Ramon Planes i Albets
- 177** El archivo real de Zaragoza: instituciones y archivos del rey
en el reino de Aragón (siglos XV-XVII)
Diego Navarro Bonilla

- 205** Els oïdors de la Sala Tercera de l'Audiència de Catalunya,
a la segona meitat del segle XVII
Miquel Àngel Martínez Rodríguez
- 229** Tècniques, rendiments, mutacions agrícoles i aspectes agrosocials
del segle XVIII. L'exemple d'una finca del Penedès
Emili Giralt i Raventós
- 323** De consignataris a armadors durant els anys del vapor:
la casa Ramos (1888-1915)
Martín Rodrigo y Alharilla
- 343** Notes bibliogràfiques
- 361** «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols».
Normes per a la presentació d'originals

LA SINAGOGA MAJOR DELS JUEUS DE BARCELONA EN LA TRADICIÓ DOCUMENTAL

JAUME RIERA I SANS

ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ

De la mà de notaris eficients, que en els instruments de compravenda i establiment van tenir el bon gust de donar-nos les confrontacions de les finques que relacionaven, intentarem de representar-nos les transformacions sofertes per la Sinagoga Major dels jueus de Barcelona, des de la seva privatització, l'any 1392, fins als nostres dies.

La història urbana del Call Major de Barcelona tot just comença a ser desbrossada. Les dades exhumades fins ara pels erudits que n'han hagut de parlar eren molt puntuals i en bona part confuses. Comproveu-ho, si us plau, en la magna obra de Francesc Carreras Candi.¹ Davallant en concret a la Sinagoga Major, Pau Piferrer havia encertat a situar-la a la banda de ponent del carrer de Sant Domingo.² Els historiadors posteriors ni tan sols recolliren aquest principi d'ubicació, i no hi han aportat ni una dada vàlida més.

La ubicació de la Sinagoga Major fou assenyalada per primera vegada al peu d'una fotografia de l'edifici que avui té el núm. 7 del carrer de Sant Domingo, en un fullet publicat per la Generalitat de Catalunya.³ Poc després, en un quadern publicat pel Museu d'Història de la Ciutat, la localització fou rebutada, afirmant que no se'n podia assenyalar el lloc exacte, «ja que hi ha dos edificis, un a cada cap del carrer, que podrien haver estat l'emplaçament de la Sinagoga Major».⁴

1. Francesc CARRERAS Y CANDI, *Geografía General de Catalunya. La ciudad de Barcelona*, Barcelona [1925], p.140-143, 377 i 489-500.

2. «Había una alhóndiga, que comunicaba con la calle de la Volta, y dos Sinagogas: la menor, llamada también escuela de las mujeres, y la mayor, contigua por oriente a la calle de su nombre»: Pau PIFERRER, *Episodio de la historia de los judíos de la antigua Corona de Aragón*, reproduït per Antoni de BOFARULL, *Guía-Cicerone de Barcelona*, Barcelona, 1855, p. 35.

3. [Jaume RIERA I SANS,] *Catalunya i els Jueus*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Comerç, Consum i Turisme, Direcció General de Turisme, 1987.

4. [Victòria MORA,] *El Call*, Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat, 1993 (col. Itineraris).

No es precisaven els dos edificis ni les seves característiques. Enlloc han aparegut documents que situïn la Sinagoga Major en un cap del carrer de Sant Domingo. Ben al contrari, tots els documents antics i moderns la situen a l'illa que a mitjan segle XV es denominava «Illa de la Sinagoga o Casa de Esgrima», i més tard «Illa ahont està la ymatge de Sant Domingo»:⁵ la mateixa illa central on avui hi ha la imatge del sant, a la banda dels números senars del carrer posat sota el seu nom. Aquella negació voluntària no tenia cap fonament. Estava destinada, pel que sembla, a impedir que es consolidés una revaloració històrica que es començava a adquirir.

Després, la localització de la Sinagoga Major en aquell edifici de la fotografia, i els principals documents que l'avalaven, foren exposats amb tota la claredat desitjable en un treball dedicat expressament a la qüestió.⁶ Potser no hi ha cap edifici públic de Barcelona que, havent canviat la seva destinació fa sis-cents anys, presenti una localització tan segura com aquesta. No ha faltat, tanmateix, qui ha qualificat de precipitada la demostració. Invocant «*l'ambigüitat topogràfica inherent a les escriptures antigues*», i «*les més que segures variacions del parcel·lari del segle XIV ençà*», s'ha tornat a negar que es puguin conservar restes, en aquell edifici i enlloc, del que fou la Sinagoga Major dels jueus de Barcelona.⁷

Torna a ser una altra negació voluntària. L'ambigüitat de les escriptures antigues no és absoluta ni universal, i es pot resoldre amb un estudi en amplitud. Les variacions de les finques no es poden afirmar a priori. Pot ser que hi siguin, i pot ser que no; i quan hi han estat, un estudi en amplitud les pot documentar. Tancar els ulls a la tradició documental, i atorgar a l'Arqueologia el dictamen definitiu sobre restes d'edificis, no és un plantejament que puguem considerar correcte. En l'estudi del passat dels edificis, l'Arqueologia aplica el seu mètode, i la Història documental hi aplica el seu. Ni l'una ni l'altra no són ciències exactes (en el supòsit que n'hi hagi alguna que ho sigui), ni posseeixen la veritat històrica en exclusiva. Seria insensat considerar-les rivals, i fer-les servir de trinxera per desqualificar-se mútuament.

5. AHCB, Consell de Cent, *Fogatges*, sèrie XIX-7, f. 96r.; CARRERAS, *op. cit.*, p. 388.

6. Jaume RIERA I SANS, "La Sinagoga Major dels jueus de Barcelona. Proposta de localització", *Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya*, núm. 99 (hivern 1997), p. 60-71.

7. Eduard RIU-BARRERA, "La falsa sinagoga de Barcelona", *L'Avenç. Revista d'Història i Cultura* (Barcelona), núm. 270 (juny 2002), p. 78-79.

El cas és que aquell primer escrit sobre la localització de la Sinagoga Major tenia per objecte exposar i analitzar els documents que indicaven, si no demostraven, que la Sinagoga Major, desafectada l'any 1391 i privatitzada l'any següent, era «allí». No cal fingir que ho tornem a demostrar. Era allí i enlloc més. Els fonaments encara deuen ser-hi, si algú no se'ls ha endut.

Ara aportarem els documents posteriors, de 1392 endavant, que ens informen sobre els successius propietaris de la finca i les etapes de la seva desconfiguració. Per no quedar-nos curts, farem atenció tant als propietaris de l'immoble que fou Sinagoga com als de les finques adjacents, estenent-nos a tota l'illa que la comprenia. Des de 1392 fins a final del segle XIX. Alguna cosa podrem entrellucar, em penso, ni que sigui d'esquitllentes, sobre les modificacions sofertes per la finca que més ens interessa. Després, els arqueòlegs, si volen, que s'ho mirin, i diguin honestament el que hi veuen.

La documentació

El present estudi no té gaires precedents. Han de ser molt poques les illes del recinte antic de Barcelona on es puguin documentar les transmissions de les propietats al llarg de sis segles. Val a dir, tanmateix, que l'estudi de les propietats del Call Major de Barcelona compta amb l'ajut excepcional de la documentació referent als anomenats censos o morabatins de Guillem Colom. Sense ella, segurament, la present publicació no hauria estat possible.⁸

Des de 1393 fins a l'aplicació de les lleis desamortitzadores del segle XIX, pràcticament totes les cases del Call Major estigueren gravades amb un cens irredimible propietat de Guillem Colom i els seus successors.

En aquell primer estudi a què fèiem referència, la manca d'informació va provocar que donés una explicació incorrecta a l'origen dels censos de Guillem Colom. La rectifico. El motiu fou el següent: a fi d'obtenir el capital necessari per eixugar els censals venuts per l'aljama de jueus de Barcelona anteriorment a la seva destrucció, i altres deutes en general, una comissió nomenada pel rei Joan i la reina Iolant va carregar censos, computats en

8. Tampoc no hauria estat possible sense l'ajut d'alguns amics: Laureà Pagarolas i Montserrat Gómez, de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona; Mn. Josep Baucells, de l'Arxiu Capitular de Barcelona; Beatriz Canellas, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i el Sr. Miguel Iaffa.

morabatins, sobre totes –o quasi totes– les cases del Call Major, i en va fer venda singular a Guillem Colom, canviador de Barcelona, el dia 7 d'agost de 1393. Guillem Colom adquiria el domini útil sobre les cases que els jueus havien posseït en franc alou, les quals quedaven obligades a prestar-li el cens anual que la comissió els havia assignat, amb els lluïsmes de les transmissions i els altres drets emfitèutics. Des del punt de vista del canviador Guillem Colom, l'operació representava una inversió a llarg termini; amb ella, els comissaris confiaven obtenir unes 20.000 lliures.

La comissió actuava amb plens poders atorgats per les parts implicades en la liquidació de l'aljama de jueus, que eren els monarques, els creditors, els conversos i els pocs jueus que encara quedaven a Barcelona. Les possibles impugnacions dels seus actes no podien prosperar davant de cap tribunal. Mai no va presentar comptes. No ens pertoca ara de jutjar la legalitat d'aquella gran operació, sinó d'aprofitar-ne notícies sobre l'emplaçament de les cases. La documentació referent als censos venuts pels comissaris és prou abundosa, i ofereix material de primera qualitat per a l'estudi que pretenem de fer.

En primer lloc, s'ha conservat un trasllat de la llarga concòrdia o capitulació estipulada entre la comissió nomenada pels monarques i el mateix Guillem Colom, el 17 de desembre de 1392, reformada i aprovada el 6 d'agost de 1393. Aquesta concòrdia expressa el nom del jueu propietari de cadascuna de les cases del Call, el valor estimat de la finca i els morabatins que s'hi proposaven carregar. Les propietats són més de vuitanta i es relacionen seguint un itinerari.⁹

En segon lloc, s'ha conservat un resum dels instruments de venda de cadascun dels censos, firmats tots el dia 7 d'agost de 1393. Per fortuna, a més d'indicar el nom del jueu propietari de la finca sobre la qual es carregaven els morabatins, els resums n'expressen les confrontacions.¹⁰

I encara, en tercer lloc, s'han conservat dos llibres-llevadors dels censos del Call Major, portats pel procurador de Jaume Colom, fill i hereu de Guillem Colom. Corresponen als anys 1400-1408, quan les cases ja havien estat venudes a cristians. Els llibres indiquen l'antic propietari jueu i el nou propietari cristià de cada finca, seguint el mateix itinerari fixat en aquella primera valoració.¹¹

9. ACB, *Fons de Sant Sever*, lligall d'escriptures de Robres.

10. ACB, *Fons de Sant Sever*, lligall de Robres.

11. ACB, *Extravagants*, censos de Jaume Colom.

A partir de les dades concordants d'aqueixos tres primers documents, s'ha pogut fixar la situació relativa de les finques compreses dins l'illa de la Sinagoga, els noms dels seus propietaris en aquells anys, i la quantitat de cens anual que havien de satisfer (Figura 1). La documentació sobre els censos del Call Major, tanmateix, continua.

Amb llicència del lloctinent reial expedida a Barcelona el 5 de maig de 1498, el cavaller Guillem Joan Colom capbreuà la propietat dels censos que rebia a la ciutat de Barcelona. S'ha conservat el protocol autèntic del capbreu, que transcriu les confessions particulars de la majoria de propietaris de les finques de l'antic Call Major, l'any 1499 i següents.¹² Les confessions expressen els títols de propietat i les confrontacions de les finques, que s'han pogut situar sobre un nou plànol (Figura 2).

Un segle més tard, el noble Frederic de Cabrera (mort el 1594), hereu d'Anna de Cabrera i Colom, viuda d'Antic de Cabrera, cedí o empenyorà els censos al Capítol de la Seu de Barcelona en qualitat d'administrador dels Aniversaris comuns, com aval d'un censal de 5.000 lliures venut l'any 1581. Amb aquest motiu hom redactà una memòria actualitzada dels censos, que s'ha conservat.¹³ La memòria remunta als primitius propietaris jueus de les finques i ha permès d'elaborar un plànol de la seva situació a final del segle XVI (Figura 3).

Més endavant encara, D. Agustín López de Mendoza, comte de Robres, successor de Frederic de Cabrera, el 20 de juny de 1695 va fer venda total dels censos de l'antic Call Major als administradors de la Capella i Col·legi de preveres de Sant Sever. S'ha conservat el protocol autèntic de la venda, autoritzat per dos notaris.¹⁴ Cada cens hi té un número, i cada finca hi és descrita prolixament, amb el nom del propietari, els títols de propietat i les seves confrontacions (Figura 4).

Finalment, ja sense relació amb els censos dels Colom-Cabrera-Robres, tenim la planimetria de l'illa de la Sinagoga Major feta per l'arquitecte Miquel Garriga i Roca l'any 1858 (Figura 5). La planimetria confirma la situació de les finques històriques amb una seguretat que supera totes les expectatives. La numeració de les cases ja és l'actual. Els cadastres i les inscripcions del

12. ACB, *Fons de Sant Sever*, capbreu de Guillem Joan Colom (1498).

13. ACB, *Fons de Sant Sever*, lligall de Robres.

14. ACB, *Fons de Sant Sever*, venda dels censos de Robres (1695). L'instrument de compravenda es troba igualment a AHPB, Josep FERRAN, *Manual XVI, 1694-1695*, f. 150 i s., i Josep CELLARÈS, *Primus liber Notularum*, f. 149-194 i 205-255.

Registre de la Propietat, que comencen aleshores mateix, permeten resseguir-les fins al dia d'avui, cosa que resta al marge del nostre interès.

Ara bé. Cal advertir que les cases particulars del Call Major foren carregades amb un cens irredimible, però les sinagogues no. Les sinagogues pertanyien al comú, i la seva propietat revertí al fisc reial «*ex dispositione jurium preheminentiarum et regaliarum*», com deien els comissaris. La Sinagoga Major fou donada pel rei Joan i la reina Iolant al jurista Esperandeu Cardona en franc alou. Tota la informació que la documentació dels censos de Colom ens procura sobre l'exsinagoga, doncs, és indirecta, mitjançant les confrontacions de les finques de particulars que li eren adjacents.

Les notícies no són gens desdenyables, com es fa palès en aquest estudi. A més, la recerca pacient a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona ha permès de recuperar uns quants documents de compravenda i establiment referents directament a la mateixa exsinagoga i les seves dependències. I encara se'n troben notícies en d'altres documents comptables de tipus particular. Els uns i els altres, col·locats convenientment, diuen força coses sobre la transformació del complex sinagoga.

Encara una darrera observació preliminar. Els actes de compravenda i establiment de les finques urbanes de Barcelona no solen expressar-ne la superfície, ni en canes de longitud i amplària, ni en pams quadrats. Comencen a fer-ho, en forma sistemàtica, després de la Guerra del Francès. Fins entrat el segle XIX, el fil conductor que corrobora la identitat d'una finca i permet d'intuir les modificacions que ha sofert són els documents de transmissió de la propietat, comprovant-ne, en cada cas, les confrontacions.

Per facilitar el seguiment de les transmissions, a més de les quatre figures esquemàtiques de l'illa de la Sinagoga Major, i la planimetria de Miquel Garriga, que avancen segle per segle, la resta de material útil i vàlid per a l'elaboració del present treball es troba concentrat als tres apèndixs.

Els dos primers presenten intuïtivament la successió dels propietaris de l'exsinagoga i de les finques veïnes, des de dos angles complementaris.

El primer Apèndix ofereix la successió dels propietaris de les finques del carrer de Sant Domingo corresponents als números 7, 9, 11 i 13, des de 1391 fins a final del segle XIX, ja instaurat el Registre de la Propietat. El segon Apèndix ofereix la successió dels propietaris de les finques actuals del carrer d'en Marlet, núm. 1, 3 i 5, també des de 1391 fins enllaçar amb el Registre de la Propietat. Cada transmissió o notícia té la seva nota documental que l'avalua i l'explica.

El tercer Apèndix conté l'extracte dels documents posteriors a 1391 que continuen mencionant l'antiga Sinagoga. Són els documents de més

entitat, i per això s'han col·leccionat a part. Són quinze, i esvaeixen qual-sevol dubte sobre la localització que avui podem assenyalar al principal edifici religiós de la comunitat jueva de Barcelona.

Els carrers del Call

L'objectiu del present treball, com deia, és exposar les vicissituds de la Sinagoga Major després de la seva privatització. Es trobava situada en una illa central del Call Major, limitada pels carrers que actualment tenen els noms de Sant Domingo, d'en Marlet i de l'Arc de Sant Ramon. Parlarem, doncs, en primer lloc, de l'illa i dels carrers.

La diversitat de noms donats als carrers antics de Barcelona sol entrebancar els estudis de topografia urbana. Sovint fan la impressió d'haver estat improvisats al moment de consignar-los als actes de transacció sobre les finques i susciten dubtes sobre la seva mútua identitat. En l'estudi que ara intentem de fer, la nomenclatura dels carrers no és gens dubtosa, en part perquè es tracta de les mateixes finques i els carrers on limiten són idèntics, tinguin el nom que tinguin, i en part, també, perquè l'any 1391, quan el Call Major deixà de ser residència exclusiva de jueus, hom imposà noms de sants als tres carrers principals, de l'un cap a l'altre.

Les noves denominacions dels tres carrers romandrien per segles. El carrer que es deia «de la Font», passà a dir-se «de Sant Honorat» o «de la Font de Sant Honorat», i així consta ja a les primeres vendes de cases de jueus, l'any 1393: «*carrer dit de la Font, ara de Sant Honorat*». L'antic carrer de la Volta rebé el nom de Santa Eulàlia: «*carrer olim dit de la Volta, ara de Santa Eulària*». I l'antic carrer central del Call, susceptible de diverses denominacions d'acord amb els elements topogràfics que contenia, rebé l'únic nom de Sant Domingo: «*carrer olim dit de la Carniceria, ara de Sant Domingo*», «*carrer dit de la Porta de Call, ara de Sant Domingo*», «*en la entrada del Call Mayor, en lo cap del carrer dit de Sant Domingo*».¹⁵

15. Les citacions pertanyen als resums de les vendes dels censos de l'any 1393 (ACB, *Fons de Sant Sever*, lligall de Robres). Algunes vegades apareixen designacions insòlites que cal prendre serenament. Per exemple, en la venda d'una de les cases del Call, el novembre del mateix any 1393, hom diu que es troba situada «*in carraria que recta via tendit ad Sedem dicte Civitatis et ad quandam Voltam que ibi est, per quam homo tendit ad Ecclesiam*

És ver, tanmateix, que els altres carrers del Call, com la majoria dels de la ciutat, continuaren amb denominació vacil·lant (que no vol dir «ambigua») fins ben entrat el segle XVIII, quan la policia borbònica els fixà i introduí una primera numeració de les cases. La numeració actual no és anterior a 1850.

Els darrers temps de l'existència del Call, l'actual carrer d'en Marlet tenia el nom de «*carrer de l'Escola de les Dones*». Donava accés al departament destinat a les dones en el complex d'edificis de la Sinagoga Major. El procurador de Jaume Colom, l'any 1400, el designa com a «*carrer de darrera la Scola Major del Cayll*». L'any 1508, en l'establiment de la casa del carrer de Sant Domingo que feia cantonada amb el carrer d'en Marlet, a la part de baix, encara es diu que limita a tramuntana «*in vico vocato carrer de les Scoles de les Dones*»; denominació, però, que coexistia amb una altra més descriptiva: «*in vico per quem itur de vico Sancti Dominici ad Scolas Majores*».¹⁶

L'actual carrer de l'Arc de Sant Ramon era molt trencat, i encara ho és avui. En els primers temps posteriors a l'abolició del Call, solia designar-se amb referència als principals elements topogràfics que en aquell moment encara contenia, que eren tres: la Sinagoga d'en Massot Evangenà, situada al capdamunt, a l'actual núm. 15; la Sinagoga dels Francesos i els Banys Freds, situats als actuals núm. 5bis i 7, i una llarga Volta que es trobava al capdavant del carrer, abans de la confluència amb l'actual carrer del Call, sota el Castell Nou. Normalment se'n parla com d'un sol carrer, però de vegades hi veien dos trams. El tram superior es designa com a «*carrer que va del carrer de Sant Domingo a l'Escola dels Francesos*», «*carrer que va de la Sinagoga d'en Maçot a las Escolas ditas dels Francesos o als Banys Frets*»; i el tram inferior, com a «*carrer que va de la Sinagoga dels Francesos a la Volta d'en Colom*» o «*carrer de la Volta d'en Salamó Gracià*».¹⁷

Beate Marie de Pinu, i que confronta «*in via que ibi est per quam homo tendit recta via ad Fontem dicte Calli*». No calien tants circumloquis, perquè els dos carrers ja tenien els noms de Santa Eulàlia i de Sant Honorat (AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 44r.-46r.). Les perplexitats sorgeixen quan el notari comet un lapsus; per exemple, quan s'estipula la venda d'una casa del Call Major i se'ns diu que es troba «*prope Ostium Novum ipsius civitatis*». No vol dir el Portal Nou, naturalment. Cal corregir «Ostium» per «Castrum» i entendre-hi el Castell Nou (*Ibidem*, f. 52v.-55r.).

16. ACB, *Fons de Sant Sever*, capbreu de Guillem Joan Colom (1498).

17. El 18.02.1394 es venia la casa de Jucef Bonjach, una de les que conformaven l'illa que ara estudiem, a la banda de ponent. Hom la situa «*in vico qui tendit ad Voltam d'en Sala-*

L'actual carrer de la Fruita trigà molts anys a tenir-hi portals de cases. La documentació dels censos de Guillem Colom no n'hi situa cap. Se'l sol designar com a «*carrer que va de la Font de Sant Honorat al carrer de Sant Domingo*», i més tard «*carrer que va de la Font de Sant Honorat a la Volta d'en Colom o a les Escoles Majors de Mossèn Colom*», considerat com formant un sol carrer amb el que posteriorment es dirà d'en Marlet.¹⁸

L'actual carrer del Call, tan tortuós, no va tenir aquest nom fins molt tard, absorbint el topònim que abans es donava al conjunt de carrers habitats per jueus. Els jueus habitaven únicament les cases de la banda nord, als números senars. El primer tram sortint de la plaça de Sant Jaume tenia el nom de «*carrer dels Torners*», ja des del segle XIV.¹⁹ Les primeres denominacions que en trobem, després de 1391, són: «*carrer que va de la plassa de Sant Jaume als Banyes Nous, davant la entrada del Castell Nou*», «*in via publica Castri Novi*», «*in carraria publica per quam recte itur ad Portale de la Bocaria*».²⁰ Sempre, però, és un sol carrer.

Les places no eren més que un lleu eixample d'alguns carrers. Se'n documenten dues: una plaça al davant de la Font, al carrer de Sant Honorat, en la confluència amb el carreró que duia a la Sinagoga Poca,²¹ i la plaça d'en Salamó Escaleta, a l'angle que formen els dos darrers trams de l'actual carrer de l'Arc de Sant Ramon, davant la casa que pel nord donava al carrer de la Volta.²² També es menciona una plaça al davant de la

mó Gracià», i s'insisteix que a ponent limita «*in vico qui tendit ad Voltam d'en Salamó Gracià, que nuch est venerabilis Asberti ça Tria*» (AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 116v.-119r.).

18. L'any 1393, en la venda de la casa del carrer de Sant Domingo que fa cantonada amb l'actual de la Fruita, hom diu que es troba situada «*in carraria que olim nominabatur de la Porta del Call et nunc vero nominatur de Sent Domingo*», i que limita, a tramuntana, «*in alia carraria que tendit recta via ad Fontem que est in vico de Sent Honorat*», que és l'actual de la Fruita (AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 58r.-60v.). El mateix any, en la venda de la casa del carrer de Sant Honorat, prop de la Font, fent cantonada amb el de la Fruita, hom designa aquest carrer com a «*alia via publica que conjungitur cum supradicta carraria Sancti Honorati*» (AHPB, Pere GRANYANA, 56/51, f. 93v.-96r.).

19. L'any 1394 es venia una casa d'un jueu al carrer dels Torners, prop del Palau de l'Arquebisbe de Tarragona, que confrontava amb el carrer per migjorn (AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 75r.-77r.).

20. AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 68v.-70v.; ACA, *Canc.*, reg. 1.908, f. 114v.-117r.

21. L'any 1394 es venia una casa del carrer de Sant Honorat que per llevant limitava, en part, «*in quadam platea que ibi est*» (AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 84v.-86v.).

22. El 13.02.1394 es venia la casa que fou d'Astruch Perfet, una de les que conformaven l'illa que ara estudiem. Hom diu que la casa es troba situada «*ante seu prope Scolam*

Sinagoga dels Francesos, però no era pública. Quan encetem el nostre estudi, a final del segle XIV, la Sinagoga Major no té una plaça al davant, contràriament al que ocorria en d'altres poblacions.

Les dues voltes que hi havia al Call Major a final del segle XIV tocaven a l'antiga muralla. La «Volta d'en Salamó Escaleta» havia donat nom al «carrer de la Volta», el que es dirà «de Santa Eulàlia», i es trobava a l'inici de l'actual Davallada. L'altra volta es trobava a l'inici de l'actual carrer de l'Arc de Sant Ramon, davant el Castell Nou. Durà fins al segle XIX i conegué diverses denominacions. Els primers temps es deia «la Volta d'en Salamó Gracià», perquè aquest potentat jueu era propietari del gran casal que comprenia la Volta, tocant a la muralla, amb un passatge elevat d'accés al Castell Nou. La casa i el passatge foren adquirits pel cavaller Asbert Satriella, però arran mateix de les primeres vendes de cases del Call, se'n digué «la Volta d'en Colom».²³ Guillem Colom, el banquer primer propietari dels censos, adquirí algunes finques adjacents, i un segon Guillem Colom les tingué llogades durant alguns anys del segle XV, i una bona part del XVI, per a Escoles Majors; les quals Escoles també es digueren «Escoles de Mossèn Colom», perquè aquest segon Guillem Colom tenia el tractament de cavaller. Ja dins el segle XVI, passaren a dir-se «Escoles Velles» perquè la ciutat en construí de pròpies i deixà de tenir llogades les que havien estat de Mossèn Colom. Andreu Balaguer, l'erudit del segle XIX, va encertar a situar-les correctament a ponent de l'actual número 5 del carrer de l'Arc de Sant Ramon, a tocar de l'antiga Escola dels Francesos.²⁴ Malgrat la proximitat i la quasi identitat de nom, l'un en singular i l'altre en plural, les dues institucions no foren coetànies i no tingueren res a veure l'una amb l'altra.

Els carrerons del Call Major, gairebé per definició, eren carrers molt estrets, sense sortida i sense nom. L'illa de la Sinagoga Major, la que ara estudiem, no contenia cap carreró pròpiament dit. I dic «pròpiament dit», perquè podria ser que el passatge que donava accés a les dependències de

d'en Maçot Evangena, que est in vico qui tendit ad Scolam Francigenarum»; que a ponent limita amb la plaça que allí hi ha, davant la casa que fou d'en Salamó S'Escaleta, i a tramuntana «*in vico qui recta via tendit ad vicum de Sent Domingo*», és a dir, el darrer tram de l'actual carrer de l'Arc de Sant Ramon (AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 110v.-113v.).

23. L'any 1394 es venia una casa «*in vico qui tendit ad Scolam Francigenarum*», que limitava a llevant «*in via publica qui tendit ad Voltam d'en Colom que est ante Castrum Novum*» (AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 130r.-132v.).

24. *La Veu del Montserrat* (Vic), 4 (1881), p. 240.

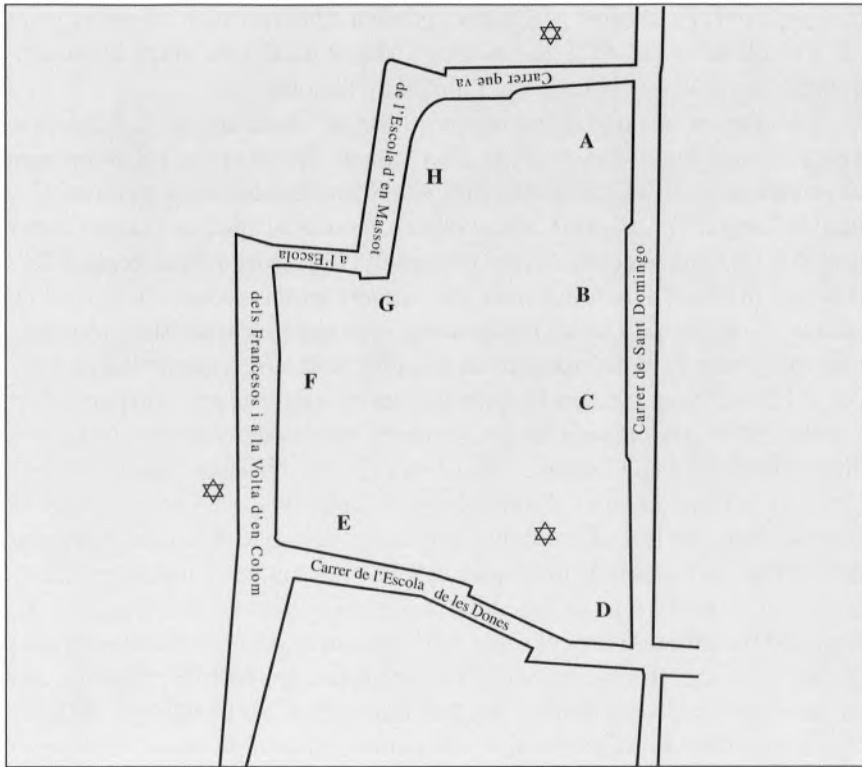

Figura 1. Propietaris de cases de l'illa de la Sinagoga Major en els llevadors de censos de Jaume Colom (1400-1408).

A: Arnau de Millars, notari; abans de Samuel Caracosa. Cens de 14 morabatins. **B:** Pere Beraut, escrivà reial; abans de Cresques Gracià. Cens de 23 morabatins. **C:** Arnau Saconomina, canonge; abans d'Astruch Bonanasc. Cens de 14 morabatins. **D:** Ramon de Llagostera, corredor; abans de (la filla de) Ferrer Saladí. Cens de 10,5 morabatins. **E:** Arman de Cases, escrivà reial; abans alberg major d'Issach Perfet. Cens de 22 morabatins. **F:** Nicolau Bonet, revenedor; abans de Jucef Bonjach. Cens de 2,5 morabatins. **G:** Mateu Ferrandell, escrivà reial; abans d'Issach Perfet i Astruch Cresques. Cens de 3,5 morabatins. **H:** Joan de Ravat, convers; abans d'Astruch Perfet. Cens de 7 morabatins.

la Sinagoga situades dins l'illa en realitat fos o hagués estat un carreró. De totes maneres, encara que ho fos i hi obrissin finestres de la casa situada a tramuntana, no hi donava cap portal de casa habitada.

Els plànols de la part antiga de Barcelona indiquen prou bé que entre els segles XVIII i XX el perímetre de l'illa de la Sinagoga Major no sofrí modificacions.²⁵ La tradició documental ho corrobora plenament, remuntant a final del segle XIV. El pretès axioma de les «grans transformacions» urbanes no s'hi compleix gens. Solament alguns immobles edificats o modificats al segle XIX han retrocedit alguns pams per donar més amplària als carrers. L'actual plaça de Manuel Ribé, que avui parteix l'antiga illa, és posterior a la guerra civil provocada l'any 1936. És el solar de la principal casa de l'illa dels temps moderns, la que fou domicili del notari Jaume Mas (mort el 1505), de l'arxiver Diego Monfar (mort el 1652) i de la noble família de Verdier.

Els edificis de la Sinagoga Major

Passem ara a exposar les dades que s'han pogut exhumar sobre la sort dels edificis que configuraven la Sinagoga, que han acabat convertits tots en cases de veïns. Comencem amb una precisió de nomenclatura, més que important, necessària.

En el cas de Barcelona i de les altres localitats amb comunitat jueva populosa, el nom de Sinagoga s'aplica tant a l'edifici on els homes solen reunir-se per a la lectura de la Llei com a tot el complex que li fa costat. Haurem de vigilar, doncs, perquè el nom en singular no ens ofusqui la pluralitat de les parcel·les edificades i els patis i andrones que les separen i les envolten. I així, quan trobem, en les confrontacions d'un immoble, que limita amb la Sinagoga, tant pot ser que es refereixi a un dels murs del local de reunió dels homes com a un dels edificis, patis o porxos que li feien costat, perquè tot era Sinagoga. El primer document que ens surt al pas, la donació de la Sinagoga Major feta pel rei Joan i la reina Iolant al jurista Esperandeu Cardona, expressa amb prou claredat que la Sinagoga Major es compon d'edificis, construccions i «apèndicis», tot en plural (Apèndix 3, núm. 1).

²⁵. *Atlas de Barcelona. Segles XVI-XX*, Barcelona, 1982, esp. núm. 74, 110, 131, 137, 144, 153 i 184.

Figura 2. Propietaris de finques al voltant de l'antiga Sinagoga Major en el capbreu dels censos de Guillem Joan Colom, l'any 1499.

A: No apareix propietari confessant cens. Es diu que havia estat de Francesc Pallarès. **B:** Jaume Mas. Una casa amb dos portals al carrer de Sant Domingo i dos portals més al carrer posterior, la qual confronta a migjorn en part amb possessió de Cristòfol Guerau i en part amb un hort del mateix Jaume Mas que fou de la Sinagoga Major. Cens de 23 morabatins. **C:** Cristòfol Guerau. Una casa que a migjorn confronta amb cases de Pere Miquel, àlies Spinalt, que era Sinagoga dels jueus, on hi ha dues finestres que donen a la Sinagoga; a ponent confronta en part amb un hort de Jaume Mas que era Sinagoga (o de la Sinagoga), i en part, així com a tramuntana, confronta amb cases de Jaume Mas. Cens de set lliures. **D:** No apareix propietari. **E:** Jaume Mas. Cases ruïnoses convertides en hort, que confronten a llevant en part amb possessió del mateix Jaume Mas i en part amb un altre hort seu vulgarment dit la Sinagoga. Cens de dues tasses d'aigua. **F:** Pere Miquel. Casa que confronta a llevant i migjorn amb propietats de Jaume Mas. Cens de 2,5 morabatins. **G:** Jaume Mas. Casa que confronta a llevant i migjorn amb altres possessions seves. Cens de dues tasses d'aigua. **H:** Guillem Clariana. Casa que confronta a migjorn amb cases de Jaume Mas. Cens de 7 morabatins. **I:** Monges predicadoreses. Casa situada quasi al davant de l'antiga Sinagoga. Cens de 3 morabatins.

No és una manera de dir. És una realitat comuna a totes les sinagogues del país, tant quan diu «edificis» com quan diu «apendicis». L'any 1379, quan el rei Pere concedeix llicència a Massot Evangenà per construir la seva Sinagoga, també la manifesta plural: «*quandam Sinagogam cum domibus et aliis ad eandem pertinentibus*».²⁶ Una primera venda de la Sinagoga Poca del Call Major, efectuada per Berenguer de Cortilles com a procurador del rei Joan i de la reina Iolant, el 31 d'octubre de 1392, la descriu com «*totam illam Scolam sive Sinagogam vocatam la Scola Poca, cum patiis et domibus*»,²⁷ i en una segona venda, el 25 de febrer de 1393, com «*totam illam Scolam sive Sinagogam, cum patuo et domibus eidem contiguis ac respondentibus*».²⁸ Quan el rei Martí adjudicà la Sinagoga dels Francesos als monjos celestins, l'any 1408, la descriu com «*quasdam domos vocatas dudum la Sinagoga dels Francesos, cum platea sive patuo earumdem que est coram ipsis*».²⁹ I el vicari general de Girona, quan el 1415 redacta el seu informe sobre la Sinagoga dels jueus de Castelló d'Empúries, diu haver-la inspeccionat per dins i per fora, «*una cum omnibus ejus domibus, mansiunculis, officinis, patiis et ambulatoribus*».³⁰

No sabem quantes eren les construccions que configuraven la Sinagoga Major de Barcelona. La documentació avui coneguda en menciona tres: el local de reunió per als homes, el departament destinat a les dones, annex per la part de migdia, amb accés pel carrer inferior, i una habitació situada a la banda de ponent, al final del pati o carreró de l'accés principal, de la qual ignorem a quina funció estava destinada. No era l'hospital, la carnisseria, el forn, l'escola de minyons ni el bany ritual, perquè aquestes institucions sabem que a final del segle XIV es trobaven en d'altres indrets del Call o fora del Call. No cal fer elucubracions. Fossin solament tres, o fossin encara més, el fet documentat és que les dependències i els annexos de les grans sinagogues, i la de Barcelona en particular, eren plurals.

D'altra banda, la tipologia general de les sinagogues medievals ens permet assegurar que els murs no es compartien amb propietats de particulars.

26. ACA, *Canc.*, reg. 934, f. 77r.-v.

27. AHPB, Francesc DE PUJOL, 38/3, f. 38r.

28. ACA, *Generalitat*, pergami 235.

29. MRABLB (Barcelona), v. 8 (1901), p. 216-217, nota.

30. Miquel PUJOL I CANELLES, "Sinagogues medievals de Castelló d'Empúries", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (Figueres), 24 (1991), p. 59-110.

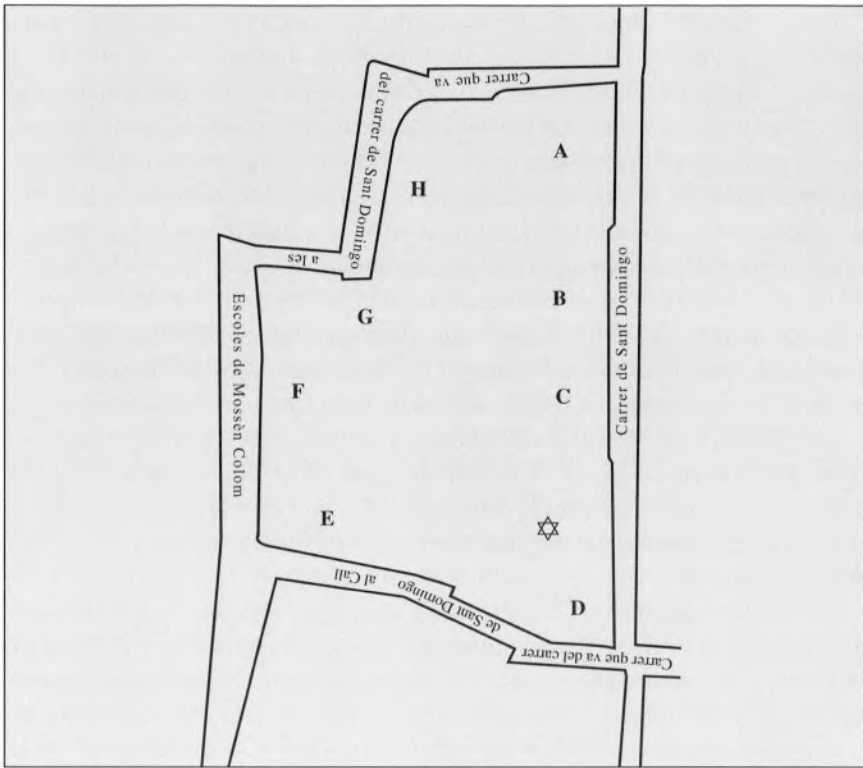

Figura 3. Propietaris de finques de l'illa de l'antiga Sinagoga Major, segons una memòria dels censos de Frederic de Cabrera, successor de Guillem Colom, coetània a l'empenyorament dels censos als Aniversaris Comuns de la Seu de Barcelona, l'any 1581.

A: Mossèn Jordà, notari; abans de Mossèn Calssa; abans de Francesc Pallarès; abans dels hereus d'en Caracosa, jueu. «*Té la botiga que sta devall dita casa, tot per 6 lliures*». **B:** La Sra. Xatarda; abans de Jaume Mas; abans de Cresques Gracià. Cens de 10 lliures i 7 sous. **C:** Micer Lluís Prats; abans de Badorca, coralera; abans de la Sra. Coromines; abans de Capó, notari; abans d'Astruch Bonanasc. Cens de 6 lliures i 6 sous. **D:** Benet Cipió, caudic; abans de Besols, barber; abans dels hereus de Salamó Caravida. No diu cens. **E:** La Sra. Xatarda; abans d'Issach Perfet i Astruch Cresques. Cens de dues tasses d'aigua. **F:** La Sra. Ramírez; abans de Francesc Puigforner; abans dels hereus de Jucef Bonjach. Cens d'11 lliures i 10 sous. **G:** La Sra. Xatarda; abans de Jaume Mas. Feia 3,5 morabatins de cens; ara dues tasses d'aigua. **H:** Mossèn Carol, apotecari; abans de Pere Clariana, notari; abans d'Astruch Perfet. Cens de 3 lliures i 3 sous.

El local de reunió, la sinagoga pròpiament dita, arreu era un edifici exempt, amb les parets altes donant a l'exterior, separades de les cases properes mitjançant carrers, patis i andrones, que són els «apendicis» a què es refereix la primera donació. És una condició obligada per les lleis de puresa ritual; així com la necessitat d'un pati o carreró d'entrada que permeti que l'accés al local no es faci directament des del carrer públic.

Així mateix, sigui aquest pati d'entrada o sigui un altre, la sinagoga disposa d'un pati relativament ample, probablement porxat i, si molt convé, amb un emparrat, destinat a celebracions festives a l'aire lliure, tant de caire privat, com les noces i circumcisions, com les col·lectives, en especial la festa de les Cabanelles. La nostra documentació parla d'un pati relativament gran a la part posterior de la Sinagoga, cap al centre de l'illa.

Troblem com a doctrina acceptada per tothom que les sinagogues disposaven d'aigua viva. Afirmar-ho de la de Barcelona és, de moment, una temeritat, perquè no consta. Malgrat l'afirmació contundent de Pi i Arimón sobre l'existència d'un pou a totes les cases de Barcelona,³¹ cal dir que un sol document dels adduïts en aquest treball menciona que una determinada casa té un pou particular, per dir-ne, precisament, que sovint és eixut. Tampoc no es mencionen safareigs. Quan la viuda i el fill Verdier estableixen l'hort de la part de ponent, l'any 1819, confessen que el nom és impropï, perquè no té aigua superficial ni subterrània (Apèndix 2, nota 9).

Sembla que des de la Baixa Edat Mitjana fins a la segona meitat del segle XIX, el recinte antic de Barcelona, o almenys la zona del Call, patí greus problemes d'abastament d'aigua potable i suficient. Els solars no tenen la consideració de primera categoria. Al meu entendre, el fet sorprenent que l'illa que estudiem estigui tants segles esponjada amb espais buits, tindria la seva explicació en la manca d'aigua, la qual donaria raó també que els edificis habitables s'hi multipliquin i comencin a créixer en alçada quan hi arriba l'aigua potable de Montcada. La primera menció d'aigua potable domiciliària és de l'any 1887, quan Fidel Arnet ja havia bastit l'actual casa núm. 9 del carrer de Sant Domingo.

31. Andrés Avelino Pi y ARIMÓN, *Barcelona antigua y moderna*, Barcelona, 1854, t. II, p. 408: «*Aguas potables. Las hay en Barcelona de dos clases, a saber, la de los pozos que tienen todas las casas, y la que viene por conductos subterráneos de minas abiertas en las montañas vecinas*».

Figura 4. Propietaris de finques de l'illa de l'antiga Sinagoga Major en la venda dels censos del comte de Robres als Administradors del Col·legi i Capella de Sant Sever, l'any 1695.

35: Antònia Toda. Casa amb dos portals que confronta a migjorn i ponent amb possessions de Domingo Verdier. Cens de 6 lliures. **36:** Domingo Verdier. Casa amb un portal que confronta a migjorn en part amb cases que foren de Monfar i en part amb el carrer travesser que va del carrer de Sant Domingo al Call; a ponent i tramuntana confronta en part amb altres possessions del mateix Verdier. Cens d'11 lliures i 10 sous. **37:** Domingo Verdier. Antigues cases derruïdes que confronten a llevant amb l'hort de la finca núm. 36, i a tramuntana amb un terraplè de la mateixa finca. Cens d'una lliura, 2 sous i 6 diners. **38:** Domingo Verdier. Casa amb un portal i dues botigues que confronta a migjorn amb la finca núm. 36. Cens de 3 lliures i 13 sous. Les finques **36-38** ja estaven unificades quan Domingo Verdier les adquirí dels successors de Diego Monfar, l'any 1690. Ara tenen vuit portals, set dels quals són botigues. **39:** Josep d'Aguilar i la seva muller, successors de Diego Monfar. La casa confronta a migjorn amb una altra casa dels mateixos propietaris, i a ponent i tramuntana amb possessions de Domingo Verdier. Cens de 7 lliures i 4 sous. **40:** Domingo Verdier. Casa amb un portal que confronta a ponent amb l'hort de les cases del mateix Domingo Verdier descrites amb el núm. 36; i a tramuntana amb cases de Josep Aguilar i la seva muller. Cens de 3 lliures.

Les primeres adaptacions

Una sinagoga, des del punt de vista funcional, és un local per a reunions. En ella mateixa és polivalent. Se sap de sinagogues del nostre país, i dels països veïns, que després d'haver estat desafectades per al culte jueu serviren de casa del comú, de capella, d'hospital, d'hostal i d'escola de minyons. La de Barcelona se singularitza per haver servit, com a primera utilitat documentada, dos anys després d'haver passat a ser propietat privada, de dipòsit de detinguts per un algutzir reial, és a dir, servint de presó; curiosament, de presó d'homes i de dones, cada grup en el seu departament. Esperandeu Cardona, el seu segon propietari —el primer havent estat el fisc reial—, l'any 1394 començava a treure'n un rendiment. Dos anys més tard llogava l'entrada i una dependència del fons al rajoler Pere Antic, òbviament, com a magatzem de material per a la construcció, tot dient que la resta del complex sinagoga ja estava llogada (Apèndix 3, núm. 3 i 4).

Aquest segon contracte de lloguer conté una dada intrigant i una dada interessant. La dada intrigant és la menció de tres portals de la part llogada que donen al carrer públic, «*cum juribus et pertinenciis suis*». No és fàcil d'endevinar quins poden ser els drets i les pertinences de la part llogada, que és l'entrada i una dependència del fons, i costa d'imaginar que la primera porta d'accés al conjunt sinagoga fos tan solemne que tingués tres portals, com diuen que solien tenir les antigues sinagogues d'Orient. Potser no és més que un embull redaccional, i els tres portals es refereixen als que tenia tot el conjunt: un portal d'entrada pel carrer de Sant Domingo, un portal al carrer inferior per al departament de les dones i un tercer portal al costat d'aquest, donant accés al pati posterior.

La dada interessant del segon contracte de lloguer és que el llogater es compromet a deixar-hi deu lloses que hi ha trobat. Podem sospitar que es tracta de plaques de marbre amb inscripcions, que ja haurien estat arrencades de les parets i deixades a terra en espera de reutilitzar-les. Prova, en qualsevol cas, més que indicatiu, que la desconfiguració del complex ja s'havia iniciat l'any 1396. Si més no, els departaments es llogaven per separat: els uns per a presó, els altres per a magatzem.

Els contractes de lloguer a què acabo d'al·ludir no donen confrontacions. La primera confrontació la tenim en la venda d'una casa que es diu contigua a la Sinagoga, l'any 1393 (Apèndix 3, núm. 2). Era al mateix carrer de Sant Domingo, però amb portal al carrer inferior que donava accés al departament de les dones. Deu ser per això que el procurador de Jaume

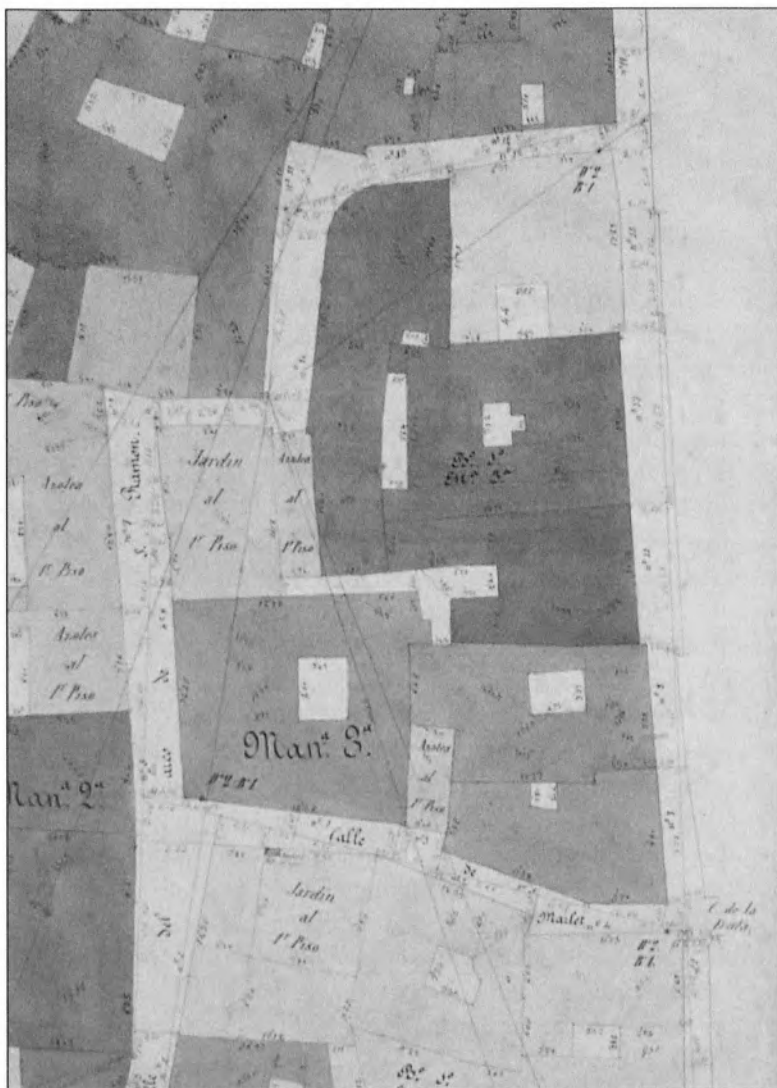

Figura 5. Illa de l'antiga Sinagoga Major en la planimetria de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, l'any 1858 (IMHB, *Unitat gràfica*, inv. 11.458).

Propietaris de les finques segons el Padró de Riquesa del mateix any: *Carrer de Sant Domingo del Call 15*: Ignasi Petit i Jordi. *Carrer de sant Domingo del Call 13* i *Arc de Sant Ramon 10*: Antoni Berdier i Coll. *Carrer de Sant Domingo del Call 11*: Dolors Quintana. *Carrer de Sant Domingo del Call 9* i *Arc de Sant Ramon 12*: Fidel Arnet i Moragas. *Carrer de Sant Domingo del Call 7*: Carme Casademunt i Torrens. *Carrer d'en Marlet 1* i *Arc de Sant Ramon 8*: Josep Caballer (ACA, *Hisenda*, Ter-B. 60 i 61).

Colom la situa al «*carrer de darrera la Scola Major*». Sembla una casa petita bastida a la cantonada dels dos carrers, tocant o annexa al recinte sinagoga, sense finestres que hi donessin, com tampoc no les hi té avui. Fou valorada pels comissaris en 450 lliures; abusivament, perquè fou venuda per 80. La seva propietària era una conversa, filla de Ferrer Saladí. Ferrer Saladí és el nom vulgar de Zerahya ha-Leví, nom molt repetit dins una il·lustríssima i antiga nissaga de talmudistes, que encara pervivia a Falset al segle XV.

Com ja fou assenyalat a l'anterior treball, la donació de la Sinagoga Major era subreptícia, perquè el rei Joan i la reina Iolant s'havien compromès a reservar els béns comuns de l'aljama per saldar-ne els deutes. La impugnació de la donació s'arrossegà durant anys i, pel que podem deduir, no es resolgué fins al 1435, mitjançant la venda judicial de l'immoble, que trobem mencionada en l'alienació de 1477.

En la primera venda de 1435, l'adquirent fou Marc Safont, el conegut mestre de cases de Barcelona, que hi dirigí la construcció o reforma de diversos edificis públics. L'immoble fou heretat pel seu fill Joan Safont, que també era mestre de cases. L'un i l'altre tingueren mitjans fàcils i a l'abast, per raó del seu ofici, per reformar el conjunt sinagoga, que aleshores ja devia mostrar símptomes d'envelliment, i donar-li una rendibilitat. Els documents que tot seguit hem de comentar, tanmateix, més aviat donen a entendre que els dos Safont destinaren les edificacions i els patis a dipòsit, i consentiren la seva degradació.

L'any 1477, a les acaballes de la guerra civil, es registren canvis de titularitats al voltant de l'antiga Sinagoga. La casa que havia estat de rabí Issach Perfet, que hi confrontava per la banda de ponent, feia més de vint anys que es trobava abandonada, i la seva propietat havia revertit al successor de Guillem Colom en virtut del domini útil. El 30 d'abril de 1477, Guillem Joan Colom estableix aquesta casa a Joan Safont com a simple solar, al cens simbòlic de dues tasses d'aigua, amb una entrada de 65 lliures, 15 de les quals corresponien al valor del solar i 50 als enderrocs. Fa pena veure que els enderrocs de la casa es valoren tres vegades, i més, que el solar (Apèndix 3, núm. 6).

Tot devia estar ja combinat pel notari Jaume Mas, perquè el mateix dia Joan Safont li cedeix el solar buit que acabava de rebre en establiment, i el primer d'octubre li ven els immobles que antigament havien estat la Sinagoga Major. El preu de venda era molt baix: 50 lliures; prova, o almenys indicatiu, de la poca renda o profit que se'n podia treure. En aquest moment, la finca de la Sinagoga obria dos portals al carrer de Sant Domingo i dos

portals més al carrer inferior; envoltant, doncs, la casa de la cantonada, la que havia estat de la filla de Ferrer Saladí (Apèndix 3, núm. 7).

Amb aquestes adquisicions, el notari Jaume Mas inaugurava una estratègia immobiliària que d'altres rendistes reproduiran i consolidaran en els segles posteriors. Consistia en l'acapament i parcial unificació de les finques de l'illa. L'any 1458 Jaume Mas havia adquirit una bona casa del mateix carrer de Sant Domingo, la que havia estat de Cresques Gracià, que els comissaris havien valorat en mil lliures, i feia un cens de 23 morabatins a Guillem Colom. Hi havia establert el seu domicili. Ara, l'any 1477, adquiria tres finques més de l'illa, totes tres en estat ruïnós, o simples solars. Guillem Joan Colom li establia una casa ruïnosa a ponent de la seva, amb portal donant al carrer posterior, a cens de dues tasses d'aigua; Joan Safont li cedia el solar buit de la casa que fou d'Issach Perfet, que també feia un cens de dues tasses d'aigua; i adquiria del mateix Joan Safont, a baix preu i en franc alou, el complex de la Sinagoga (Apèndix 1, nota 11).

Potser no hi havia més idea que aprofitar la conjuntura de la guerra civil. De fet, just acabada d'adquirir l'antiga Sinagoga, a la setmana següent, Jaume Mas migpartia la finca i feia establiment d'una part a Jaume d'Àrguens i al seu fill Gabriel d'Àrguens, tintorers d'ofici, al cens mínim d'un sou anual. Pel dret d'entrada cobrava 26 lliures, pràcticament la meitat del preu que ell havia pagat per l'adquisició de la totalitat (Apèndix 3, núm. 8 i 9).

Sembla clar que Jaume Mas establí als tintorers la part edificada de la Sinagoga, perquè diu que són edificis que obren dos portals al carrer de Sant Domingo i dos portals al carrer inferior, restant una paret comuna entre la propietat dels tintorers i la que es reserva Jaume Mas, on hi ha finestres i portals. Pacten que Jaume Mas podrà desmuntar i retirar, si vol, les finestres i els portals de la paret comuna, reblint les obertures amb pedres i ciment, i podrà també retirar els arcs de la seva part, que recolzen en aquesta paret, afermant-la.

Jaume Mas, doncs, devia reservar-se el pati del darrere de la Sinagoga, que confrontava, en part, amb el solar que fou casa d'Issach Perfet, que acabava d'adquirir, i en part amb el solar de la segona casa ruïnosa, ja convertida en hort de la casa principal. Tot serà un únic hort, de moment. Les finestres i els portals de què parla deuen correspondre a la paret de la Sinagoga que donava al pati, i els arcs deuen ser els de la porxada. No són arcs del carreró d'entrada, perquè aquest espai continuà pertanyent a la Sinagoga. En el capbreu de 1499, el propietari de la casa contigua pel cantó del nord diu que té dues finestres que donen a la Sinagoga. No les tindria si no hi hagués un espai entre aquesta casa i la Sinagoga (Apèndix 3, núm. 10).

Els números canten. Si fem cas de les xifres, la part de l'exsinagoga que Jaume Mas es reserva, que suposem que és el pati, val tant com la part edificada, i aquesta és cedida al cens d'un sou anual. Sembla que estiguin dient que les parets dels edificis ja eren plenes d'esquerdes, i el sostre clivellat de goteres.

Jaume d'Àrguens i el seu fill eren descendents de conversos. Tenien casa a l'altra banda del mateix carrer de Sant Domingo, un poc més avall, i en altres llocs de la ciutat.³² Deu anys més tard, en acostar-se la Inquisició castellana a Barcelona, la majoria dels components d'aquesta família, si no tots, se n'absentaren, abandonant l'immoble adquirit l'any 1477. Les seves efigies foren cremades a la Plaça del Rei per sentències proferides en diversos Actes de Fe, i els seus béns foren confiscats.³³ Tot porta a pensar que l'adquisició de l'antiga Sinagoga responia a un estímul de judaïtzarhi; però ens és vedat de jutjar les seves intencions. El fet documentat és que la família d'Àrguens fugí de Barcelona sense confessar els crims d'heretgia que es comprovà que havien comès.

Aplicada al fisc com a béns d'heretges condemnats, la casa-sinagoga fou adquirida pel prevere Pere Miquel, àlies Spinalt. N'era propietari el 1499, i ho continuava essent el 1514, a la mort de la viuda de Jaume Mas. Ho sabem per informació incidental (Apèndix 1, notes 10 i 12). Els protocols dels notaris que autoritzaren les vendes dels béns confiscats per la Inquisició de Barcelona no s'han conservat.

32. En el llibre de Joan de Medina com a receptor de béns confiscats als heretges, es parla de tres cases de Gabriel d'Àrguens a Barcelona, unes altres de Lluís d'Àrguens al carrer de la Mar i dues cases de la seva mare, contigües, al carrer de Sant Domingo (ACA, RP, MR, v. 2810/1, f. 42r.-v.). La menció d'«unes cases situades a la plaça d'en Campredó, qui foren d'en Gabriel Àrguens» i «lo preu de una casa d'en Loís d'Àrguens, al carrer de la Mar» també apareix en un llibre de notaments del Mestre Racional (ACA, RP, MR, v. 802, f. 9v. i 135v.). La propietat d'una casa al carrer de Sant Domingo consta per la confessió de cens feta l'any 1499 per Jeroni Aguilar, referent a l'actual casa núm. 6, la que fa cantonada amb el carrer de la Fruita, que diu que a migjorn limita amb casa que fou de Jaume d'Àrguens (ACB, *Fons de Sant Sever*, capbreu de Guillem Joan Colom, 1498).

33. En l'Acte de Fe del 25.01.1488 eren sentenciades a cremar les efigies de Gabriel d'Àrguens i la seva muller; en el del 23.05.1488, ho eren les de la muller de Gabriel d'Àrguens, de Lluís d'Àrguens, de la seva muller i de la seva mare, viuda de Gaspar d'Àrguens; el 09.02.1489, ho eren les de Gabriel d'Àrguens, tintorer, de la seva muller, de la seva germana Isabel, de la seva mare i de la muller i filles de Jaume d'Àrguens; el 10.06.1491, ho era la d'Isabel, filla de Jaume d'Àrguens, i el 04.10.1497, novament la de la muller de Jaume d'Àrguens, tintorer (*Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1865, t. 28, p. 13, 16, 17, 31, 32, 61 i 141-142).

El notari Jaume Mas morí l'any 1505, sense fills. Era obrer de la parròquia de Sant Jaume. En el seu testament fundà una causa pia per dotar donzelles pobres, de la qual designà patrons els dos priors del Col·legi de Notaris de Barcelona.

S'ha conservat el primer llibre d'administració d'aquesta causa pia, on haurien de constar les vendes de les seves finques, la percepció del cens anual sobre l'antiga Sinagoga i els lliuïmes de les successives transmissions. Dissortadament, seguint una corruptela molt comuna en aquest tipus d'administracions, el llibre conté l'inventari de les rendes de Jaume Mas i dona fe dels diners esmerçats en dotes de donzelles, d'acord amb la voluntat del fundador de la causa pia, però no enregistra ni un ingrés de diners.³⁴

Les transmissions immediates de les quatre finques que havien estat del notari Jaume Mas no s'han pogut documentar. Quan podem reprendre el fil de cadascuna, la desvinculació del pati posterior de la Sinagoga, respecte de la part edificada, ja s'ha consumat. El pati ha perdut la seva identitat, integrat a l'hort de les cases majors que foren de Jaume Mas i als altres espais buits de l'interior de l'illa. Ens en podem acomiadar. A partir del segle XVI, fins entrat el segle XIX, a l'interior de l'illa hi ha un sol hort, relativament gran, que s'estén fins al carrer de baix i fins al carrer de ponent.

La Sinagoga convertida en casa

Pel que fa als edificis que foren Sinagoga, sembla que foren adaptats a casa discretament habitable, potser des del temps que eren propietat del prevere Pere Miquel. Si no fos així, la casa difícilment hauria estat subestablerta, com sabem que ho fou, per part de Margarida Miret, l'any 1532 o 1535.

Margarida Miret, muller del pellisser Miquel Miret, establí a Ramon Presseguer, teixidor de lli, unes cases del carrer de Sant Domingo que ella tenia a cens d'un sou a la causa pia de Jaume Mas. Imposa un cens passable de 3 lliures, més ben dit, 61 sous, inclòs el sou de cens que ella ha de prestar (Apèndix 1, nota 13).

Aquest establiment conté una dada molt important per a la història dels edificis de l'exsinagoga. En aquell moment el conjunt sofrí una nova partió. Margarida Miret establí la casa com a tal, però es reservà expressament

34. AHPB, Lligall de llibres d'administració de causes pies, Causa Pia de Jaume Mas.

unes dependències que obrien al carrer inferior, amb dos portals. En diu botiga.

Sabem que el departament destinat a les dones dins el complex sinagoga tenia accés pel carrer inferior, el qual tenia el nom, precisament, de carrer de l'Escola de les Dones. Amb tota seguretat, doncs, la part de l'antiga Sinagoga que Margarida Miret es reservava era el departament de les dones jueves, que encara devia conservar-ne l'estructura.

La nova partió de la finca tindrà dues conseqüències: el nom de Sinagoga restarà vinculat exclusivament a la casa amb portal obrint al carrer de Sant Domingo i aquesta deixarà de confrontar (de moment) amb el carrer inferior.

Aquest segon fet durarà gairebé tres segles. A partir de 1819, la casa núm. 9 del carrer de Sant Domingo tornarà a confrontar amb el carrer d'en Marlet. No pas per haver-s'hi tornat a agregar les dependències o botiga amb dos portals segregada el 1532 o 1535, sinó per l'adquisició d'un tros allargat de l'antic pati. La botiga de Margarida Miret, pel seu cantó, no triaria gaire a ser agregada a la petita casa de la cantonada, la que havia estat de la filla de Ferrer Saladí.

Mutilada del pati, i mutilada del departament de les dones, l'exsinagoga continuà la seva història.

La propietat passà de Ramon Presseguer a Ramon Xarles, mestre dels ministres de la ciutat, que era gendre seu, per donació. L'any 1580, poc abans de morir, Ramon Xarles, que es guanyava la vida com a candeler de sèu, vengué la casa a misser Lluís Prats, Doctor en tots dos Drets (Apèndix 1, nota 15).

Sabem que Lluís Prats aquells mateixos anys adquirí la casa veïna del mateix carrer de Sant Domingo que confrontava amb aquesta per tramuntana, a cens de 6 lliures i 6 sous als successors de Guillem Colom. Ens falten els documents de transmissió de l'una i de l'altra,³⁵ però malgrat haver

35. He localitzat els capítols matrimonials entre el Magnífic Lluís Prats, Doctor en tots dos Drets, ciutadà de Barcelona, fill dels Magnífics Mossèn Miquel Desprats, burgès de Figueres, i de Margarida Prats i Turell, difunts, i la donzella Lluïsa Porta, resident a Barcelona, filla del difunt Simeó Porta, notari de Cervera, i de Joana Porta i Joan, darrera muller sua, vivent (AHPB, Antoni MUR, 375/34, 18.08.1583). El testament de Lluís Prats es diu atorgat en poder del notari Joan Pareja el 16.04.1594, i publicat el 04.01.1597, però no es troba entre els seus testaments conservats. L'any següent, el 02.03.1598, la seva viuda Lluïsa firmava capítols matrimonials amb Joan Baptista Cassador. Féu testament el 20.10.1620 i designà hereva la seva filla Maria Cassador, que el 24.02.1618 havia firmat capítols matrimonials amb D. Ambrós Gallart.

pertangut prou temps a un mateix propietari, les dues cases no foren unificades i seguiran històries diferents.

Lluís Prats morí el 1597 deixant hereva la seva muller. L'any 1605, la jove viuda de Lluís Prats, ja casada amb Joan Baptista Cassador, establí la casa que havia estat Sinagoga al prevere Joan Pratscolell (Apèndix 1, nota 20). El cens de 14 lliures anuals que hi imposà revela que era una casa habitable. Indicis d'haver-se reformat poc o molt, els dóna el detall de tenir ara un sol portal, quan abans en tenia dos. Prova de la necessitat de reformes que també hi havia, la dóna el fet d'imposar al prenedor de l'establiment l'obligació d'invertir-hi 120 lliures en els cinc primers anys. La mecànica és ordinària: quan la casa està en bon estat i el propietari no la necessita per a viure-hi, la lloga; quan hi calen reformes que ell no està disposat a sufragar, la cedeix en establiment, procurant que el cens anual s'acosti al màxim al lloguer que en podria cobrar.

A la tercera dècada del segle XVII entra en escena Diego Monfar i Sors (1596-1652), ciutadà honrat de Barcelona, futur arxiver de l'Arxiu Reial. Tingué la fal·lera d'acaparar finques de l'illa. Aconseguí de posseir-n'hi cinc, que són totes menys les dues dels extrems. Per si no fos prou, també adquirí una casa a l'altra banda del carrer de Sant Domingo (Apèndix 1, nota 23).³⁶

Diego Monfar vivia a la casa gran, amb hort, que havia estat de Jaume Mas, adquirida pel seu pare. La seva mare li deixà en herència l'hort que en altre temps havia estat casa d'Issach Perfet. L'any 1629 adquirí en establiment la casa veïna a la seva, veïna també de l'antiga Sinagoga, que havia estat de Lluís Prats, al cens de 10 lliures i 19 sous (Apèndix 1, nota 21). N'aplicà una cambra a la pròpia.³⁷ L'any 1634 adquirí una altra finca posterior, a cens de 3 lliures i 3 sous a la Casa de Cabrera. Segons consignà ell mateix en el seu llibre d'administració, agregà aquesta casa a la pròpia i hi féu «*la cuyna, la bassa, lo rebost, tarrat de la cuina y la cambra més prop de la cuina*» (Apèndix 3, núm. 13). Finalment, el mateix any 1634, adquirí la casa que havia estat Sinagoga, aprofitant que els marmessors del pre-

36. CARRERAS, *op. cit.*, p. 785, n. 2.099, diu que l'any 1650 Diego Monfar enderrocà unes casetes per fer una plaça al carrer de Sant Domingo. Opino que era un propòsit que no es realitzà.

37. Aquesta modificació de la finca, reflectida puntualment en la venda dels censos de l'any 1695 (Apèndix 1, nota 26), fou rectificada l'any 1858 en un conveni amistós entre les dues propietàries d'aleshores, que eren Antònia Verdier i Dolors Quintana (Apèndix 1, nota 44).

vere Joan Pratscolell la tragueren a subhasta. En pagà 520 lliures. El seu sentit inversionista el portà a adquirir prèviament el cens de 61 sous que gravava la casa, aleshores propietat de la néta de Margarida Miret, amb la qual adquisició el cens restà consolidat i extingit (Apèndix 1, notes 22 i 23; Apèndix 3, núm. 12).

En realitat, el cens era de 60+1 sou, perquè incloïa el sou de cens a la causa pia de Jaume Mas, i no es podia considerar extingit. En el seu llibre comptable, Diego Monfar encara fa constar la satisfacció del cens anual d'un sou a la causa pia de Jaume Mas corresponent als anys 1647-1649 (Apèndix 3, núm. 13). A partir d'aleshores, ja no se'n fa menció explícita, almenys en els documents localitzats.

Diego Monfar destinà la casa de la Sinagoga a lloguer.³⁸ En el seu llibre d'administració expressa el detall «*que té un rextat a l'entrada*»; cosa que fa pensar que encara subsistia el carreró o pati per on s'accedia antigament al local, i subsistia alguna estructura que feia present la destinació que l'edifici havia tingut. Ell mateix en fa memòria: «*en dita casa solia ésser la Sinagoga dels jueus*» (Apèndix 3, núm. 13).

Arribat l'any 1690, Francesca d'Aguilar i Monfar, hereva universal del seu pare, Miquel Onofre Monfar, que havia estat hereu universal del seu pare Diego Monfar, va procedir a la venda de tres finques de l'illa. El noble Domingo de Verdier les hi va adquirir per 3.367 lliures. Era la casa principal, i dues més, situades a la banda posterior, que aleshores ja es consideraven unificades (Apèndix 1, nota 25). En poder de Francesca d'Aguilar quedaven encara les dues cases veïnes que havien estat de Lluís Prats, una de les quals, com acabem d'assenyalar, el seu avi encara tenia consciència que havia estat Sinagoga.

Les confrontacions de les finques venudes l'any 1690 són molt minucioses. Poc després, l'any 1695, les confrontacions es reproduiran en la venda dels censos del comte de Robres als Administradors de la Capella i Col·legi de Sant Sever, afegint-hi les confrontacions d'aquella casa de Lluís Prats, veïna de la Sinagoga, que Francesca Aguilar s'havia reservat, la qual també feia cens al comte de Robres (Apèndix 1, nota 26). En aquestes dues tandes de confrontacions, concordants, el límit de ponent de les dues cases que foren de Lluís Prats apareix rectilini, cosa que fa pensar que la paret

38. He localitzat el contracte de lloguer de la casa, «*totas illas domos cum uno portali extra in carraria publica*», fet per Diego Monfar a Josep Monsalvo, Doctor en tots dos Drets, però no dóna cap detall d'interès (AHPB, Jaume RONDÓ, 666/I, 14.06.1650).

posterior de la Sinagoga havia estat alineada en temps que Diego Monfar era propietari de les dues cases i de l'hort que confrontava amb elles per ponent (Figura 4).

El poder destructor de la guerra accelerà la ruïna de la Sinagoga, si encara en quedava alguna estructura. En el setge de Barcelona dels anys 1713 i 1714, fou tanta la multitud de bombes espanyoles que hi caigueren, que la casa esdevingué inhabitable. Així es fa constar en el primer cadastre de la ciutat, fins al punt que no se li assigna renda (Apèndix 1, nota 28).

Mínimament apedaçada, l'any 1725 Francesca d'Aguilar encara aconseguia de cedir en establiment la casa que fou Sinagoga al prevere obtentor de la dignitat de Succentor de la Catedral –un altre prevere!–, al cens de 25 lliures anuals i una entrada de 250. Les inversions de les reformes anirien a càrrec d'ell (Apèndix 1, nota 29).

Gairebé un segle després, acabada la Guerra del Francès, el Succentor de la Catedral i els Administradors de la Capella de Sant Sever determinaren d'establir la casa al comerciant Jacint Pujó. Era l'any 1818. Hi calien reformes tan fonamentals, que imposaren l'obligació d'invertir-hi 2.500 lliures en el termini de cinc anys (Apèndix 1, nota 36).

Jacint Pujó les hi devia invertir, engrandint fins i tot la finca. Aprofitant un mal moment per a la família Verdier, comprà un tros del jardí posterior; un tros allargat, de 68 per 15 pams (uns 15 per 3,5 metres), que li permetia de tenir sortida al carrer inferior d'en Marlet (Apèndix 1, notes 37 i 40-42). Després de segles de tenir un sol portal al carrer principal, la finca recuperava una de les antigues sortides al carrer inferior.

No cal que ens demanem quines reformes hi va fer Jacint Pujó, ni si n'hi va fer Joan Baptista Noves, que la comprà el 1832. Fidel Arnet, després d'adquirir la finca l'any 1845, ho enderrocà tot, i l'any 1862 bastí la casa de pisos que encara avui subsisteix, al carrer de Sant Domingo núm. 9, amb un portal al carrer d'en Marlet núm. 3.

Els altres edificis adjacents

Amb això podem donar per conclosa la història documental de l'edifici principal de la Sinagoga, de la qual només deuen subsistir els fonaments. La història del pati finí l'any 1477, quan Jaume Mas el segregà i l'uní al seu hort sense deixar constància de la superfície que tenia. Restava exposar la història del departament de les dones. L'hem deixat aparcada l'any 1532 o 1535, quan Margarida Miret establí la Sinagoga, que aleshores encara obria

dos portals al carrer inferior. En segregà el departament, i se'l reservà com a botiga. Aquesta història particular afecta l'edifici que li era contigu, el de la cantonada, i ens convé de retrocedir al principi.

L'edifici de la cantonada no era gaire gran, com veurem. Quan el pren el nostre estudi, l'any 1392, ocupava la plaça davantera de la Sinagoga, aquella plaça que trobàvem a faltar quan definíem l'estructura de les sinagogues.

Bastit sobre espai públic, tenint com a confrontacions dos carrers i dos edificis públics, que eren la mateixa Sinagoga i el departament de les dones, cal pensar que la primera destinació de l'edifici fou comunitària, vinculada d'alguna manera als serveis de la Sinagoga. La prova que l'edifici no fou bastit d'antuvi com a casa per viure-hi, la tenim en el fet que en arribar l'any 1392 no tenia el portal al carrer principal de Sant Domingo, malgrat confrontar-hi, sinó al carrer inferior. Que confrontava amb el carrer de Sant Domingo, ho diuen totes les descripcions, començant per la venda dels morabatins que hi foren carregats (Apèndix 3, núm. 11). Que tenia el portal al carrer de l'Escola de les Dones, amb el qual i amb la qual també confrontava, ens ho diu el procurador de Jaume Colom, quan la situa «*en lo carrer derrera la Scola Major del Cayll*» (Apèndix 3, núm. 5).

No ens entretindrem a elucubrar sobre els orígens d'aquesta construcció «impertinent» i adventícia, ni quan passaria a propietat privada. Ara només volem interpretar documents posteriors a la destrucció del Call. Una dada important sí que la podem aportar, perquè els documents la manifesten: l'any 1392 els comissaris n'atribuïen la propietat als successors de Salamó Caravida. La propietària que la vengué al corredor Ramon Llagostera, per 80 lliures, l'any 1393, fou la filla del difunt Ferrer Saladí, muller de Caravida Salamó Saporta (Apèndix 3, núm. 2). Tant els Saporta com Ferrer Saladí eren rabins.

Després de la venda de 1393, no he tingut la sort de trobar documents de compravenda o establiment referents a aquesta casa de la cantonada, fins al 1602. En tenim tan sols notícies indirectes i incidentals.

En la venda de la Sinagoga de 1477, la propietat s'atribueix als successors d'un tal Bassols –Lluís Bassols, barber, segons altres documents–, i anteriorment a un tal Granell. En el capbreu de 1499 no apareix propietari confessant-ne prestació de cens, cosa que es pot o s'ha d'interpretar en el sentit que la propietat havia revertit al seu senyor amb domini útil, que era Guillem Joan Colom. De l'any 1535 sí que consta que la propietària era la seva viuda, perquè en tenim un contracte de lloguer (Apèndix 1, nota 14). D'aquell mateix any, o de 1532, és l'establiment de la Sinagoga fet per

Margarida Miret a Ramon Presseguer, on es torna a dir que la casa de la cantonada, que confronta a ponent amb la botiga que ella es reserva, antigament havia estat d'en Granell, i posteriorment de Mossèn Vilarasa. Després, cap a 1580, la memòria dels censos de la Casa de Cabrera apunten que la casa és propietat de Benet Cipió, causídic (Apèndix 3, núm. 11).

A partir de 1602 ja tenim constància de totes les transmissions de la propietat sobre l'edifici, més o menys explícites, fins avui mateix.

El dia 4 de gener de 1602 Simon Canyet, mercader ciutadà de Barcelona, establia al Magnífic Miquel Salvà, Doctor en tots dos Drets, una casa del carrer de Sant Domingo que abans tenia dos portals, i en l'actualitat només un. Antigament fou de Lluís Bassols, després del prevere Vilassaló (error per Vilarasa?) i darrerament d'Antic de Cabrera. Imposa l'obligació d'invertir-hi 150 lliures, i un cens anual de 30. Com tantes vegades, doncs, la casa era habitable, però hi calien reformes (Apèndix 1, nota 19).

L'establiment pres per Miquel Salvà no dona les confrontacions de la casa. En tenim notícia indirecta a través de l'establiment de la contigua Sinagoga, fet l'any 1605, per Joan Baptista Cassador i la seva muller Lluïsa, viuda de Lluís Prats en primeres núpcies. En aquest moment l'exsinagoga confrontava a migdia amb dues finques: a la cantonada, una propietat de Miquel Salvà que antigament fou dels successors d'en Vilarasa i, més endins del carrer que portava als Estudis Vells, una propietat del notari Gaspar Xarles, fill de Ramon Xarles. La botiga que Margarida Miret s'havia reservat en fer l'establiment de la Sinagoga a Ramon Presseguer, sogre de Ramon Xarles, ja havia passat a propietat del nét d'aquest (Apèndix 1, nota 20). Se'n desprèn que Margarida Miret, si bé es reservà en un primer moment la botiga, després la cedí al mateix Ramon Presseguer o al seu gendre. No ho deduïm nosaltres ara; ens ho diuen els documents que tot seguit ens pertoca d'assenyalar.

Efectivament, les dues petites propietats situades a la part de migdia de la Sinagoga, en vida de Miquel Salvà foren unificades. Ho expressen els documents de les compres fetes per Diego Monfar l'any 1634, tant de l'edifici de la Sinagoga als marmessors del prevere Joan Pratscolell, com del cens de 61 sous a la néta de Margarida Miret (Apèndix 1, notes 22 i 23; Apèndix 3, núm. 12). Ara, l'any 1634, la Sinagoga confronta a migdia amb un sol propietari, que són els successors de Miquel Salvà, advertint-nos que antigament confrontava amb dos: el mateix Miquel Salvà i Gaspar Xarles, fins al punt que el cens que grava l'antiga Sinagoga s'estén a la propietat que fou de Gaspar Xarles. Els plànols moderns de l'edifici mostren que l'ampliació de la casa de la cantonada cap a ponent havia duplicat la seva extensió.

Les transmissions subsegüents a 1602 són intrafamiliars. Miquel Salvà deixà la propietat al seu nebot Joan Baptista Borrell, Doctor en Medicina. Aquest morí abans d'octubre de 1665, deixant un drama: dues filles d'una primera muller incapacitades i un nebot, Doctor en Drets, que havia perdut el seny. La seva segona muller, Elisabet, es casà en segones núpcies amb Francesc Climent, Doctor en tots dos Drets. Arribat el 1679, Francesc Climent prengué el determini de desprendre's de la casa del Call fent-ne establiment al canonge Francesc de Verdier, Doctor en Teologia.

Francesc Climent feia l'establiment en nom propi, perquè era hereu de la seva muller Elisabet, viuda de Joan Baptista Borrell; i alhora el feia com a tutor i curador d'aquelles filles Borrell incapacitades, del nebot dement i, encara, del fill menor d'aquest, tots tenint drets a l'herència de Joan Baptista Borrell. Imposava al canonge prenedor l'obligació d'invertir-hi 25 lliures el primer any, i un cens de 48 lliures i 10 sous anuals. La casa, ara, tenia unes confrontacions molt simples: per llevant i per migjorn limitava amb els dos carrers, i per ponent i tramuntana amb possessions que foren de Diego Monfar.

Francesc Climent devia ser un home de consciència molt estricta. Obligat, com a tutor, a jurar que no alienava la finca perjudicant els interessos dels menors i incapacitats, justificà prolixament la decisió d'establir la casa. Anant-se'n de la llengua, féu uns llargs raonaments explicant moltes coses interessants, que a continuació dono traduïdes del llatí:

“[...] I en virtut del jurament confesso i reconec a vós, Il·lustre Francesc de Verdier, que el present contracte no va en lesió ni perjudici dels dits menors ni els altres mencionats, sinó en llur benefici i millora, entre d'altres raons, per les següents:

Aquesta casa, com es veu a ull, és petita i incòmoda per a viure-hi. A pla carrer només té una petita cambra per dormir. No té les dependències necessàries a tota casa, com ara celler, olier, carbonera i rebost. Hi ha un pou al soterrani, amb una aigua que poques vegades pot servir, i encara incòmodament, al seu ús ordinari. A més, cal fer-hi reformes útils i necessàries, sense les quals gairebé no s'hi pot viure. Les habitacions del primer pis són totes desbastades i sense acabats, no estan separades per parets, les quals són bastes i descarnades, sense embroquerar ni rebatre. El paviment no té rajoles; les finestres i les portes no tenen muntants de fusta. El segon pis o terrat està igual, que tampoc no té enrajolat; i encara pitjor, perquè no es pot pujar al segon pis, golfes o terrat, perquè no hi ha escala com Déu mana, i és difícil i perillós de pujar-hi; i si s'hi volgués construir una escala, seria difícil de trobar-hi manera, ni que fos escala de caragol, que costaria molts diners.

Per tot això, i encara d'altres inconvenients, el lloguer que es treu de la casa

és baix. Aquests darrers anys es llogava, a tot estirar, per 44 lliures anuals; les quals, atenent que se n'han de pagar tres de cens a la Casa de Cabrera, són tan sols 41 lliures netes. Però aquest lloguer era inflacionat, perquè amb motiu de la guerra de 1673, els lloguers de les cases de Barcelona pujaren molt. Abans de la guerra, quan la viuda Mora i Bosser tenia la casa llogada, només en donava 37 lliures. Anteriorment, quan la tenia el prevere Jaume Riusec, el lloguer era de 31 lliures; i encara més baix, com és enrere mirem. Ara, amb la pau –que Déu ens la mantingui–, els lloguers ja comencen a baixar, encara baixaran més conforme vagin finint els contractes, i tornarem a les quantitats de temps enrere.

No ens enganyem: en aquesta casa cada any caldria fer-hi alguna reparació o altra, que costaria els seus diners, i reduiria el benefici dels menors. Ben mirat, la propietat d'una casa, no reporta, de si, una utilitat gaire gran: tot envelleix molt de pressa, i sovint s'ha de tenir tancada perquè no es presenten llogaters que s'hi interessin. Vós, en canvi, prenent-la en establiment, segurament la conservareu i millorareu.

Tot comptat i debatut, establint la casa penso que procuro el bé dels menors. Tindran una pensió segura de 48 lliures i 10 sous, que és força més que el lloguer que se'n trauria, i els estalvio els inconvenients expressats més amunt. I en cas que el cens es redimeixi, cauran 970 lliures netes, que es podran col·locar en lloc segur i estable, sense despeses ni riscos”.³⁹

39. “[...] *cujus juramenti vigore confiteor et recognosco vobis quod in his nihil agit in lesionem seu prejudicium dictorum pupillorum minorum et aliorum nominatorum, imo earum condicio potior efficitur ex presenti contractu, causis et rationibus inter alia sequentibus, videlicet, quia dicta domus, ut est notum, est parve et incomodate habitationis, eo quia non dantur in primo pavimento nisi unum cubiculum valde parvulum ad dormiendum, et in dicta domo non dantur officina necessaria ad usum domus, scilicet apothecas, oliaria, scellarium, promptuarium; puteus est in soterraneo, cujus aqua nisi difficiliter et multum incommode ad usum ordinarium potest deservire; et maxime attento quod in dicta domo multe sunt faciende expensse necessarie et utilia, sine quibus vix potest habitari, quia secundum pavimentum et omnia cubicula ipsius pavimenti sunt illaborata et imperfecta, eo quia non sunt divise parietibus, et sunt rude et descarnate, sens enbroquerar ni rebatra parietes ibi existentes; pavimenta absque laticiniis, hoc est, los sostres sens enrejolar, fenestre et porte sine fustis vel lignis; et idem est in secundo, sive terrat, quod ipsius pavimentum non est latericium sive rejolat; et quod magis est, quod ad dicta pavimenta, senaculum et tabularium sive taulat non potest assendi, quia non dantur escale proporsionate, taliter quod vix et sine magna difficultate potest quis sursum habere accessum; et ad dictum accessum facilitandum difficiliter possunt fieri escale cocklea sive caragol, et si fient, erit cum magnis expensis. Et ex his et aliis de causis, ex dicta domo parvum logerium percipitur, quia licet retroannis locabatur, ad magis, ad rationem quadraginta quatuor librarum monete barch., de quibus detractis tribus libris que singulis annis de censu prestari debent dictis heredibus seu successoribus nobilis Anne de Cabrera, et nunch fiunt et prestantur, ut dictum est, dic-*

Malgrat aquesta lliçó d'economia que podia dissuadir-l'en, Francesc de Verdier prengué la casa i hi féu millores. Morí molt aviat. Deixà la casa en herència al seu germà, Domingo de Verdier, que en l'endemig havia adquirit tres finques de l'illa, inclosa la principal, de la néta de Diego Monfar, per 3.367 lliures. I així, en la venda dels censos del comte de Robres, l'any 1695, Domingo de Verdier es troba posseïnt quatre finques de l'illa de les que fan cens (Figura 4). Evidentment, Domingo de Verdier destinà la casa a lloguer.

Les bombes del setge de Barcelona de 1713-1714 afectaren també la casa de la cantonada. Domingo de Verdier, amb la seva muller i el fill, consideraren que no els sortia a compte restaurar-la, per després donar-la a lloguer, havent de pagar un cens de 48 lliures i 10 sous als successors de Francesc Climent, i un altre de 3 lliures als Administradors de Sant Sever. Se'n despregueren. Just acabada la guerra, el 26 de novembre de 1714, la cedi- ren, tal com la tenien, a D. Alonso de Pallarès, Doctor en tots dos Drets (Apèndix 1, nota 27).

to capitulo Sedis Barchinone, solum remanebant quitie et franche ex dicta mercede seu logerio quadraginta una libra, hoc tamen procedebat quia respectu belli ab anno millesimo sexagesimo septuagesimo tercio fuerunt in presenti civitate aucta logeria domorum, quia ante dictum bellum, quam domum habitabat ad conductum t. Mora et Bosser, vidua, logerium francum dicte domus erat triginta septem libre; et plus retro, quam domum habitabat Magnificus Jacobus Riusech prasyter et UJD, logerium francum dicte domus erat triginta una libra; et aliis retroannis et temporibus aduch minor ex logerio seu mercede percipiebatur quantitas; et nunch propter pacem (quam Deus conservet) logeria domorum in presenti civitate diminuntur et continuo dominuentur (finito tempore in instrumentis conductionum expressato) et ad pristinum statum revertabunt. Et attento quod continuo singulis annis sunt expendende diverse quantitates in operibus necessariis dicte domus, taliter quod eis solutis et censu predicto trium librarum, remanet parva quantitates in utilitatem dictorum minorum et aliorum predictorum; et aliter, proprietates domorum sunt ex se parve utilitatis, subjecte dirusioni et vaccinationi ob defectum conductoris; et etiam attento quod vos in futurum forçan multum meliorabitis dictam domum. Et per consequens, his et aliis mature perpensis, visum mihi dictis nominibus fuit magis expedire predictis minoribus et omnibus aliis nominatis et suis successoribus habere per medium presentis stabilimenti dictam pentionem certam et francham dictarum quadraginta octo librarum et decem solidorum, plus excedentem mercedem logeriorum et non subjectam dampnis et inconvenientibus prenarratis, et casu luitionis dictam quantitatem novem centum septuaginta librarum monete barch. ad esmersiandum super re stabili et fructifera absque expensis nech periculo aut alias ad majorem utilitatem dictorum minorum et aliorum nominatorum faciendam quam predictam domum penes me dictis respective nominibus retinere” (AHPB, Jaume FÀBREGA, Manual, 18.12.1679; Apèndix 1, nota 24).

Alonso de Pallarès hi establí, de moment, el seu domicili. Hi vivia quan es féu el primer cadastre de la ciutat de Barcelona. El cadastre descriu la casa com tenint un sol portal i dos pisos: una entrada i estudis a la planta baixa; dues sales, una cuina i una alcova inhabitable al primer pis, i unes golfes al segon (Apèndix 1, nota 28).

Després de plets i concòrdies, la propietat del cens de les 48 lliures i 10 sous imposat per Francesc Climent acabà en mans del mateix Alonso de Pallarès, i s'extingí. Ell no moriria fins al 1774. Onze anys abans, residint al carrer de Jesús, fora muralla, establí la casa al Doctor Carles Carbonell, notari públic de Barcelona (Apèndix 1, nota 32).

En aquest nou establiment de 1763, la casa és descrita com tenint el portal al carrer de Sant Domingo i una botiga contigua, amb el seu corresponent portal, sembla, al mateix carrer. El cens que Alonso de Pallarès hi imposa és elevat: 82 lliures, incloses les 3 lliures al Col·legi de preveres de Sant Sever.

La destrucció per les bombes de 1713-1714, el cens elevat que ara, el 1763, se'n volia cobrar, i el «pacte» que Alonso de Pallarès imposa, de poder entrar a habitar el primer pis, si ho necessita, avisant tan sols amb quinze dies d'antelació, semblen indicar que la casa fou reformada substancialment a la primera meitat del segle XVIII. Com i de quina manera, no ens consta. El traçat de les parets que confronten amb el carrer d'en Marlet encara avui és molt irregular. No es pot assegurar que fos modificat. Sí que sembla molt probable, en canvi, que hom aprofités la reforma per regularitzar parcialment la paret mitgera amb la veïna casa que havia estat Sinagoga. Aquests mateixos anys era propietat dels preveres Succentors de la Seu. Hi vivien, i algunes reformes hi devien fer.

Plets i concòrdies derivats dels testaments de Carles Carbonell i del seu successor, Joan Serra, posaren la casa en mans de Josep Font i Galceran. El seu fill, Josep Maria Font, s'endogalà amb deutoris firmats en favor de Carme Casademunt, viuda Torrens, fins que el 1853 es va veure obligat a vendre-li la casa (Apèndix 1, nota 43).

L'any 1853 era una casa i dues botigues, amb tres portals obrint a l'exterior. Sembla com si es tanqués un cicle: tres portals tenia la Sinagoga quan Esperandeu Cardona la llogà l'any 1396, i tres portals té avui la casa del carrer de Sant Domingo núm. 7, aquella que la tradició documental ens ha assenyalat que comprèn unes dependències que, ara fa més de sis-cents anys, formaven part de la Sinagoga Major dels jueus de Barcelona.

APÈNDIX I

SUCCESSIÓ DE PROPIETARIS DE LES CASES AMB ENTRADA PEL CARRER DE SANT DOMINGO, CORRESPONENTS ALS NÚMEROS 7, 9, 11 I 13 MODERNS, DES DE 1391 FINS A FINAL DEL SEGLE XIX*

1391 ¹	<i>Suc. Caravida</i>	<i>Fisc reial</i>	<i>Astruch Bonanasc</i>	<i>Cresques Gracià</i>
1392 ²	<i>Suc. Caravida</i>	<i>Esp. Cardona</i>	<i>Ast. Bonanasc</i>	<i>Cresques Gracià</i>
1393 ³	R. Llagostera	<i>Esp. Cardona</i>	Ast. Bonanasc	Cresques Gracià
1400 ⁴	R. Llagostera	<i>Esp. Cardona</i>	Arn. Saconomina	Pere Baraut
1438 ⁵	—	<i>Marc Safont</i>	—	Pere Tomàs
—	—	<i>Marc Safont</i>	—	B.-Lluc Marquilles
1458 ⁶	Granell	<i>Joan Safont</i>	—	Jaume Mas
1477 ⁷	Suc. Bassols	<i>Jaume Mas</i>	Pere G. Capó	Jaume Mas
1477 ⁸	Suc. Bassols	<i>Jaume d'Àrguens</i>	Pere G. Capó	Jaume Mas
1488 ⁹	Suc. Bassols	<i>Fisc reial</i>	Pere G. Capó	Jaume Mas
1499 ¹⁰	Suc. Bassols	<i>Pere Spinalt</i>	Cristòfol Guerau	Jaume Mas
1505 ¹¹	Suc. Bassols	<i>Pere Spinalt</i>	Cristòfol Guerau	Jaume Mas
1514 ¹²	Suc. Bassols	<i>Pere Spinalt</i>	Coromines	Suc. Mas
—	Vilarasa	<i>Miquel Miret</i>	Pere Julià	Joan Marçal
1532 ¹³	<i>Suc. Colom</i>	<i>Margarida Miret</i>	Suc. Julià	Joan Xetard
1535 ¹⁴	<i>Suc. Colom</i>	<i>Ramon Presseguer</i>	Suc. Julià	Joan Xetard
—	<i>Suc. Colom</i>	<i>Ramon Xarles</i>	Miquel Badorch	Vda.Xetard
1580 ¹⁵	Benet Cipió	<i>Lluís Prats</i>	Suc. Badorch	Vda. Xetard
1583 ¹⁶	Benet Cipió	<i>Lluís Prats</i>	Lluís Prats	Franc. Gualbes
1583 ¹⁷	Benet Cipió	<i>Lluís Prats</i>	Lluís Prats	Josep Dalmau
—	Benet Cipió	<i>Lluís Prats</i>	Lluís Prats	Nadal Castelló
1596 ¹⁸	Simon Canyet	<i>Lluís Prats</i>	Lluís Prats	Esteve Monfar
1602 ¹⁹	Miquel Salvà	<i>Lluïsa Cassador</i>	Lluïsa Cassador	Esteve Monfar
1605 ²⁰	Miquel Salvà	<i>Joan Pratscolell</i>	L. Cassador	Esteve Monfar

—	Miquel Salvà	<i>Joan Pratscolell</i>	Maria Gallart	Paula Monfar
1629 ²¹	Miquel Salvà	<i>Joan Pratscolell</i>	Diego Monfar	Diego Monfar
1634 ²²	Joan Borrell	<i>Suc. Pratscolell</i>	Diego Monfar	Diego Monfar
1634 ²³	Joan Borrell	<i>Diego Monfar</i>	Diego Monfar	Diego Monfar
—	Francesc Climent	<i>Miquel O. Monfar</i>	M. O. Monfar	M. O. Monfar
1679 ²⁴	Francesc Verdier	<i>Francesca Aguilar</i>	Franc. Aguilar	F. Aguilar
1690 ²⁵	Francesc Verdier	<i>Francesca Aguilar</i>	Franc. Aguilar	D. Verdier
1695 ²⁶	Domingo Verdier	<i>Franc. Aguilar</i>	Franc. Aguilar	D. Verdier
1714 ²⁷	Alonso Pallarès	<i>Franc. Aguilar</i>	Franc. Aguilar	D. Verdier
1716 ²⁸	Alonso Pallarès	<i>Franc. Aguilar</i>	Franc. Aguilar	D. Verdier
1725 ²⁹	Alonso Pallarès	<i>Jaume Vilar</i>	Franc. Aguilar	D. Verdier
1727 ³⁰	Alonso Pallarès	<i>Succentor de la Seu</i>	Joan Pruna	A. Verdier
1729 ³¹	Alonso Pallarès	<i>Succentor de la Seu</i>	Narcís Troch	A. Verdier
1763 ³²	Carles Carbonell	<i>Succentor de la Seu</i>	Cristòfol Troch	D. Verdier
1779 ³³	Carles Carbonell	<i>Succentor de la Seu</i>	Cristòfol Farreras	D. Verdier
1796 ³⁴	Joan Serra	<i>Succentor de la Seu</i>	Isabel Castel	D. Verdier
1805 ³⁵	Joan Serra	<i>Succentor de la Seu</i>	Cristòfol Farreras	D. Verdier
1818 ³⁶	Josep Font	<i>Jacint Pujó</i>	Suc. Farreras	A. Verdier
1832 ³⁷	Josep Font	<i>Joan B. Noves</i>	Suc. Farreras	A. Verdier
1835 ³⁸	Josep Font	<i>Joan B. Noves</i>	Suc. Farreras	A. Verdier
1837 ³⁹	Josep Font	<i>Joan B. Noves</i>	Marm. d'I. Sans	A. Verdier
1839 ⁴⁰	Josep Font	<i>Joan B. Noves</i>	Marm. d'I. Sans	A. Verdier
1844 ⁴¹	Josep Font	<i>Roc Vergez</i>	Marm. d'I. Sans	F. Verdier
1845 ⁴²	Josep Font	<i>Fidel Arnet</i>	Dolors Quintana	F. Verdier
1853 ⁴³	Carme Casademunt	<i>Fidel Arnet</i>	Dolors Quintana	A. Verdier
1858 ⁴⁴	Carme Casademunt	<i>Fidel Arnet</i>	Joan Bardera	A. Verdier
1867 ⁴⁵	Carme Casademunt	<i>Fidel Arnet</i>	Pau Camprubí	Suc. Verdier
1887 ⁴⁶	<i>Soletat Pich</i>	<i>Ramon Arnet</i>	Suc. Camprubí	Suc. Verdier

* Els noms en cursiva són de propietaris de finques que en l'any indicat a la primera columna no fan cens a Guillem Colom i als seus successors. Les notes remeten als documents que informen sobre el relleu en la propietat i permeten comprovar la identitat de les finques a través de les confrontacions.

1. Propietaris dels immobles del carrer de Sant Domingo els mesos posteriors als avallots dels dies 5-8 d'agost de 1391, d'acord amb la relació dels morabatins que la comissió liquidadora proposava carregar-hi i Guillem Colom estava disposat a comprar, el 6 d'agost de 1393 (ACB, *Fons Sant Sever*, lligall Robres).

2. Donació reial de la Sinagoga Major al jurista Esperandeu Cardona (Apèndix 3, núm. 1).
3. La filla de Ferrer Saladí ven a Ramon de Llagostera la casa de la cantonada del carrer de Sant Domingo amb el carrer de la Sinagoga de les Dones (Apèndix 3, núm. 2).
4. Propietaris de les finques del carrer de Sant Domingo d'acord amb els dos llibres de censos de Jaume Colom, vàlids entre 1400 i 1408 (ACB, *Extravagants*, censos de Jaume Colom).
5. Compra judicial de la Sinagoga Major feta per Marc Safont (*Cfr.* Apèndix 3, núm. 7).
6. Bernat-Lluc Marquilles ven a Jaume Mas una casa al carrer de Sant Domingo (*Cfr.* Apèndix 3, núm. 10).
7. Joan Safont, fill de Marc Safont, ven a Jaume Mas unes cases del carrer de Sant Domingo que havien estat Sinagoga Major (Apèndix 3, núm. 7).
8. Jaume Mas estableix a Jaume d'Àrguens i al seu fill Gabriel, tintorers, unes cases que són part d'aquelles que havien estat Sinagoga Major. Resta una paret comuna (Apèndix 3, núm. 8).
9. Jaume d'Àrguens i el seu fill s'absenten de la ciutat, fugint de la Inquisició. Condemnats per heretges, els seus béns són adjudicats al fisc.
10. En el capbreu dels censos de Guillem Joan Colom, l'any 1499, apareixen tots els propietaris de les finques que confronten amb pertinences que havien estat de la Sinagoga Major, llevat del de la casa de la cantonada.
Dos propietaris d'aquestes finques tenen els portals obrint al carrer de Sant Domingo. Cristòfol Guerau, canonge de la Seu, confessa posseir unes cases que limiten amb cases del prevere Pere Miquel, àlias Spinalt, que fou Sinagoga dels jueus, on hi ha dues finestres que obren a la Sinagoga.
Jaume Mas, notari, confessa tenir-hi una casa que limita amb un hort igualment seu, el qual havia estat de la Sinagoga.
Una tercera finca, propietat del mateix Jaume Mas, situada a la banda de ponent, al carrer de les Escoles Majors, antigament dels Banyes Freds, també limita amb l'hort que havia estat de la Sinagoga.
Fora d'aquestes tres, el capbreu conté dues altres descripcions de finques situades fora de l'illa, que mencionen la Sinagoga. També tenen el portal principal al carrer de Sant Domingo.
Hi ha una casa situada quasi al davant del que fou Sinagoga Major, a la cantonada del carrer de Sant Domingo amb el carrer travesser que porta a la Font de Sant Honorat. Pertany a les monges predicadores.
11. Béns immobles que foren del difunt Jaume Mas, segons l'inventari pres el 27.05.1505:

1. *«Ítem, tot aquell alberch ab dos portals deffora a la carrera pública del beneventurat Senc't Domingo obrints, e ab altres dos portals defora en altro carrer qui és detràs lo dit alberch obrints, lo quall carrer ha exide a la Scola, olim appellada dels Fransesos, e a les Scoles les quals ara-s diu Scoles Majors, ab entrades, exides, drets e pertinènsies suas, lo quall alberch lo dit deffunct per títol de sa pròpria compra havia e possehia, e are la heretat sua ha e posseheix en la dita ciutat, en lo carrer appellat de Senc't Domingo; e té-s per lo honorable Mossèn Guillem Colom, ciutedà de Barchinona, e sot[s] senyoria e alou seu,*

a cens de XXIII morabatins». A continuació hom inventaria l'instrument de compra de la casa feta per Jaume Mas a Bernat-Lluc Marquilles (Miquel REIG, 31.08.1458).

2. «*Item, tot aquell alberch o cases inebitables e roïnoses ab sòl e sos edificis, de abís fins al cell, e are ort, ab entrades e axides, tots drets e pertinències sues, lo quall lo dit deffunct havia e possehia com vivia, e are la sua heretat ha e posseheix, en lo Call olim judahich et an [lo] carrer appellat dels Banys Frets; e té-s per lo dit Mossèn Guillem Colom a cens de dues tasas d'aygo, la una en la festa <del mes> de Senct Johan del mes de juny, e l'altra en la festa de la Circumsció de nostre Senyor*». A continuació hom inventaria l'instrument d'establiment fet per Guillem Joan Colom a Joan Safont (Miquel FRANQUESA, 30.04.1477), i la carta de reconeixença feta per Joan Safont a Jaume Mas (Tomàs COSTA, tenint les escriptures de Miquel Franquesa, 30.04.1477).

3. «*Item, tot aquell alberch e cases ab sòls e sobrepòsits [que] era ort, e ab entrades e axides, tots drets e pertinències sues, lo qual lo dit deffunct havia e possehia en la dita ciutat, e en lo Call olim juday[c] de la dita ciutat; e té-s per lo dit Mossèn Guillem Colom a cens de dues tasas d'aygua, una en la festa de Circumsció, e l'altre en la festa de Sanct Johan de juny*». A continuació hom inventaria l'instrument d'establiment fet per Guillem Joan Colom a Jaume Mas (Miquel FRANQUESA, 16.08.1477). (AHPB, Joan Marc MIQUEL, 246/26, f. 164r.-v.).

12. Rendes que foren del difunt Jaume Mas, segons l'inventari pres el 15.05.1514, després de la mort de la seva viuda Eulàlia, que n'era usufructuària: «*Item, tot aquell [cens] de un sou, ab tota directe y alodial senyoria, lo qual Mossèn Pere Spinal, prevere, fa y presta quiscun any a la dita heretat lo primer de noembre, per cens de unes cases les quals foren d'en Gaspar [sic] d'Àrguens, quondam tintorer, situades en lo carrer de Sanct Domingo, les quals cases lo dit Mossèn Spinal comprà de la Sancta Inquisició succehint al dit Àrguens*» (AHPB, Joan Marc MIQUEL, 246/26, f. 175r.).

13. Margarida Miret, viuda de Miquel Miret, pellisser ciutadà de Barcelona, estableix a Ramon Presseguer, teixidor de lli, «*quasdam domos sitas in predicta civitate Barchinone, in vico vocato de Sanct Domingo [...]. Et terminantur ab oriente in dicto vico de Sancto Domingo; a meridie partim in honore qui fuit d'en Granell, postea de Mossen Vilarasa, et partim in quadam botigia michi remanente que est de pertinenciis dictarum domorum, que aperit duo portalia in carrerono qui ibi est; ab occidente in quodam horto Magnifici Joannis Xetard, Legum Doctoris civis Barchinone, qui fuit discreti Jacobi Mas quondam notarii Barchinone; et a circio in honore heredum seu successorum honorabilis Petri Fabiani [sic], quondam Legum Doctoris civis Barchinone, qui fuit discreti Petri Gasparis Capo quondam notarii*». Imposa un cens de 61 sous, inclòs el sou de cens que ella ha de prestar a la causa pia successora de Jaume Mas (Joan SAVINA, 10.01.1535).

La notícia i la descripció es troben en una obligació del cens, feta per la mateixa Margarida Miret i el seu fill Miquel Miret, en la venda d'un censal als administradors d'una causa pia (AHPB, Joan VILAR, 294/67, f. 153v.-158r., 175r.-v., 31.03.1547). Quan Aldonça Sapila i Miret, l'any 1634, vendrà a la muller de Diego Monfar el cens de 61 sous que havia heretat sobre aquesta casa, expressarà que l'establiment fou atorgat per Margarida Miret el 15.01.1532 en poder del notari Joan Savina (cfr. Apèndix 3, núm. 12), però l'establiment no s'ha localitzat als seus protocols ni en l'una data ni en l'altra. Ignorem, per tant, quan les havia adquirit.

He localitzat un establiment fet per Antic de Cabrera i la seva muller en favor de Ramon Presseguer i del seu gendre Ramon Xarles, d'unes cases situades a la banda de baix de l'ac-

tual carrer d'en Marlet (AHPB, Joan VILAR, 294/17, 20.05.1546), i una confessió feta per Gaspar Xarles, nét de l'expressat Ramon Xarles, a Isabel de Cabrera, que fa referència a una donació feta per Ramon Presseguer al seu gendre Ramon Xarles l'any 1549 (AHPB, Pere Antoni ESTALELLA, 565/62, f. 2r.-3v., 06.03.1613). També he localitzat aquesta donació de la casa establerta per Antic de Cabrera, feta per Ramon Presseguer, teixidor de lli, a Ramon Xarles, mestre de música ciutadà de Barcelona (AHPB, Bernat VIDAL, 372/6, 26.01.1549), però no s'hi al·ludeix a l'altra casa del carrer de Sant Domingo que li havia estat establerta per Margarida Miret. Ramon Xarles, mestre dels ministrers de la ciutat, ja havia mort el 04.08.1583. Cfr. Francesc de P. BALDELLÓ, *La Música de l'antic Consell barceloní. Notes històriques*, Barcelona, 1929, p. 14 i 27.

14. Joana Àngela Beneta Colom, viuda de Guillem Joan Colom, lloga per tres anys a Carlina Garganter, viuda de l'honorable Antoni Garganter, «*totam illam domum cum introhibitibus etc. quam ego per liberum et franchum alodium habeo et possideo in presenti civitate Barchinone, in vico vocato Sancti Dominici, et in quodam cantono per quem itur a vico dicto Sancti Dominici ad Scholas Majores vocatas de Mossen Colom*». Preu: 12 lliures, a 4 lliures per any (AHPB, Joan SAVINA, *Manual* 26, 02.01.1535). Aquest contracte de lloguer indica que la propietat de la casa de la cantonada havia revertit a la senyoria amb domini útil. Algun document posterior ho dirà expressament.

15. Ramon Xarles, candeler de sèu i músic, ven al Magnífic Lluís Prats, Doctor en tots dos Drets, unes cases del carrer de Sant Domingo. Cfr. n. 20. Hom remet a una venda autoritzada pel notari Joan Boser, el 30.05.1580, però no s'han conservat els protocols d'aquest notari.

16. Un procurador del noble Frederic de Cabrera concedeix precari en favor de Francesc de Gualbes, com a successor de Jerònima, vídua en primeres núpcies de Joan Xetard, Doctor en Lleis, ciutadà de Barcelona, i en darreres del Magnífic Fernando de Ramires, donzell domiciliat a Barcelona, «*de totis illis domibus cum horto eis contiguo etc. quas dictus dominus Franciscus de Gualbes habet et possidet in civitate Barchinone, in vico Sancti Dominici. Et tenentur per dictum domnum Fredericum de Cabrera ad censum undecim librarum et decem solidorum [...]. Et terminantur ab oriente cum dicto vico vulgo dicto de Sancto Domingo partim, et partem, scilicet, hortus, cum honore Magnifici Petri [sic per Lluís] Prats UJD civis Barchinone; a meridie partim cum honore dicti Magnifici Prats, et partim cum quodam carrero quo itur a dicto vico de Sancto Domingo al Call; ab occidente partim cum quodam alio carrarone qui ibi est, et partim cum aliis domibus dicti dompni Francisci de Gualbes; et a circio partim cum dicto carrerone, et partim cum domibus [espai en blanc], et partim cum domibus discreti Jacobi Sacirera notarii*». Entrada: 9 sous (AHPB, Pere MAMBLA, 409/28, f. 34-35, 15.01.1583).

17. Francesc de Gualbes estableix en favor de Josep Dalmau, Doctor en tots dos Drets, ciutadà de Barcelona, «*totas illas domos cum duobus portalibus extra, altero in vico vulgo dicto de Sto. Domingo, et altero in quodam carrerone quo itur a dicto vico de Sancto Domingo al Call aperientibus, cum horto eisdem contiguo [...]. Et terminantur etc.*». Imposa l'obligació d'invertir-hi 300 lliures en els cinc primers anys, i un cens de 46 lliures anuals. Entrada: un parell de capons (AHPB, Pere MAMBLA, 409/28, f. 36-37, 15.01.1583). Són les cases i l'hort confirmats pel precari del mateix dia, indicat a la nota anterior.

18. Josep Dalmau UJD, del Reial Consell, i la seva muller Lucrècia, venen a Nadal Castelló, notari de Barcelona, unes cases del carrer de Sant Domingo (Joan Antic TORRENTS, 19.12.1595). Un mes després Nadal Castelló feia agnició de bona fe i les cedia a Esteve

Monfar i Sors, ciutadà honrat de Barcelona (Joan Antic TORRENTS, 29.01.1596). Notícies preses de l'instrument de venda atorgat per Joan Baptista Aguilar l'any 1690, concordants amb les indicacions consignades al llibre de comptes de Diego Monfar conservat a l'ACA, *Diversos*, «Can Falguera», v. 571, f. 12. Als protocols del notari Joan Antic Torrents, conservats a la Biblioteca de Catalunya, no apareixen els instruments.

19. Simon Canyet, mercader ciutadà de Barcelona, estableix en favor del Magnífic Miquel Salvà, Doctor en tots dos Drets, ciutadà de Barcelona, «*totas illas domos olim cum duobus portalibus, nunc vero cum uno portali extra in carraria publica aperienti, cum introitibus etc. que antiquitus fuit d'en Lluís Bessols et postea discreti [espai en blanc] Vilas-saló presbiteri, ultimo vero nobilium dompnorum Anthici de Capraria, Barchinone populati, et Anne conjugum [...], in vico vocato de Sancto Domingo etc. [...], et ipsas teneo etc. et terminantur etc. et spectant etc.*» Salva els drets superiors amb un etc. Imposa l'obligació d'invertir-hi 150 lliures abans de poder renunciar a l'establiment, més un cens anual de 30 lliures. Entrada: una gallina (AHPB, Antoni ROMANÍ, 529/5, 04.01.1602). L'etzeteració amaga les confrontacions que es donaven a la casa, el cens pertanyent a la Casa de Cabrera i els títols de propietat. En un document del mateix dia Simon Canyet concedia a Miquel Salvà la facultat de redimir 25 lliures de les 30 imposades per cens, a un for de 20.000/1.000 (AHPB, Antoni ROMANÍ, *ibid.*).

20. Joan Baptista Cassador, donzell, i la seva muller Lluïsa, viuda en primeres núpcies de Lluís Prats, Doctor en tots dos Drets, estableixen en favor de Joan Pratscolell, prevere, «*totas illas domos olim cum duobus portalibus et nunc cum uno tantum portali extra in via publica aperienti [...], in vico vulgo dicto de Sant Domingo [...]. Et terminantur predictae domus ab oriente cum dicto vico de Sancto Domingo; a meridie partim cum honore [ratllat primer: magnifici Stephani Monfar; ratllat segon: magnifici t. Salvat UJD] /al marge: discreti Gasparis Xarles notarii civis Barchinone/, qui fuit Raymundi Xarles, candelarii sepi, /al marge: que pars habet exhitum versus meridiem in quodam carrarone qui ibi est, dicto dels Studis Vells/, et partim cum honore Magnifici t. Salvat UJD, qui fuit Elisabetis Salaverda vidue, qui olim fuit successorum d'en Vilarasa; ab occidente cum orto Magnifici Stephani Monfar et Sors UJD, qui fuit Hieronime Ramirez vidue relicte Magnifici Ferdinandi Ramirez quondam, militis Barchinone populati; et a circio cum aliis domibus nostris que fuerunt heredum seu successorum Michaelis Badorch quondam coralerii civis Barchinone*». Imposen la condició d'invertir-hi 120 lliures en els cinc primers anys, i un cens anual de 14 lliures, inclosos els 61 sous que pertanyen als hereus de Miquel Miret, successor de Margarida Miret, els drets dels quals s'estenen «*in et super alia tenedone dicti Gasparis Xarles quam ibi habet*». Pacten que no podrà cedir les cases en subestabliment i «*que los tarrats que són in dictis domibus nostris, ad latus dictarum domorum, puguen estar sempre del modo que vuy estan, y no-s puguen fer alsar ni tancar*». Les cases pertanyen a Lluïsa Cassador com a hereva del seu primer marit (testament en poder de Joan Pareja, 16.04.1594), que les tenia per compra feta al mencionat Ramon Xarles, candeler de sèu i músic (Joan BOSER, 30.05.1580). Entrada: un parell de capons (AHPB, Pere FITOR, *Manual 519/17; Llibre de Vendes 519/28*, 05.11.1605). El prevere Joan Pratscolell atorgà testament el 25.04.1625. Encarregava expressament als seus marmessors que venguessin la casa del carrer de Sant Domingo i amb el seu producte fundessin una causa pia. A instància dels marmessors, el testament fou publicat el 07.10.1633 (AHPB, Antoni SEGUÍ, *Liber testamentorum 590/1*, f. 115v.-119v.). No s'ha conservat el testament de Lluís Prats autoritzat pel notari Joan Pareja, ni cap protocol del notari Joan Boser; ignorem, per tant, en quina

data Ramon Xarles, gendre de Ramon Presseguer, havia adquirit la casa que havia estat Sinagoga.

21. Ambròs Gallart i la seva muller Maria Gallart i Cassador, filla de Joan Baptista Cassador i de la seva muller Lluïsa, venen a Diego Monfar i Sors una casa del carrer de Sant Domingo (Francesc PONS, 06.12.1629), segons diu la venda dels censos del comte de Robres de 1695. Sembla que hi ha algun error en la data o en el notari, perquè no l'he pogut localitzar.

22. Aldonça Sapila i Miret ven a la muller de Diego Monfar el cens perpetu de 61 sous que posseeix sobre unes cases que foren Sinagoga Major, i en l'actualitat pertanyen als successors de Joan Partscollell. Preu: 69 lliures (Apèndix 3, núm. 12). He localitzat el testament de Miquel Miret, pellisser, ciutadà de Barcelona, fill de Miquel Miret, també pellisser, natural de Lleida i ciutadà de Barcelona al moment de morir, i de la seva muller Margarida. Designa marmessors la seva muller Magdalena, les seves filles Aldonça i Anna, els seus gendres, un cunyat i l'il·lustre Miquel Çalba i de Vallseca, donzell, Doctor en Drets i de la Reial Audiència. És parroquià de Sant Jaume. Nomena hereves les seves filles Aldonça i Anna (AHPB, Miquel CELLERS, *Llibre de testaments 489/45*, full solt, 18.04.1598, publicat el 01.08.1600).

23. Els marmessors testamentaris del prevere Joan Pratscolell venen a Diego Monfar i Sors, ciutadà honrat de Barcelona, «*totas illas domos olim cum duobus portalibus et nunc cum uno tantum portali extra in via publica aperienti [...], in vico vulgo dicto de Sancto Domingo [...]. Et terminantur predictae domus: ab oriente cum dicto vico de Sancto Domingo; a meridie* /afegit al marge: *nunc* [ratllat: *ut asseritur*] *in honore* [ratllat: *Magnifici Çalba*] *heredum seu successorum Magnifici Michaelis Salvat quondam, UJD civis Barchinone; antea vero terminabantur, in dicta parte meridiei/ partim cum honore discreti Gasparis Xarles notarii civis Barchinone, qui fuit Raymundi Xarles candelarii cepi, que pars habebat* [corregit sobre *habet*] *exitum versus meridiem in quodam carrerono qui ibi est, dicto dels Studis Vells, et partim cum honore heredum seu successorum dicti Magnifici Michaelis Çalvat quondam UJD, qui fuit Elisabethis Salaverda vidue, qui olim fuit successorum d'en Vilarasa,* [afegit al marge i després ratllat: *ex quibus quidem duobus honoribus nunc facta est una domus*]. *Terminantur etiam dicte domus quas vobis vendimus, scilicet, ab occidente cum horto vestro qui olim fuit Magnifici Stephani Monfar et Sorts quondam, UJD civis honorati Barchinone, qui fuit Hieronyme Ramires vidue relicte Magnifici Ferdinandi Ramires quondam militis Barchinone populati; et a circio cum aliis domibus vestris que fuerunt dicte domine Ludovice* [Cassador], *et que fuerunt antea heredum seu successorum Michaelis Badorch quondam coralerii Barchinone*». Les cases es tenen pels successors de Lluïsa Cassador, viuda en primeres núpcies de Lluís Prats, a cens de 14 lliures, inclosos els 61 sous als successors de Miquel Miret, inclòs el sou a la causa pia successora de Jaume Mas; amb el benentès que el cens dels successors de Miquel Miret grava tant les cases que ara es venen «*quam etiam in et super dicta alia tenedone que fuit dicti Gasparis Xarles,* /afegit al marge: *nunc unita et agregata, ut prehabetur, domibus dicti Salvat*», perquè la casa que fou de Gaspar Xarles antigament formava part de les pertinences de les cases que serien de Lluïsa Cassador, ara venudes. Aquestes pertanyien al prevere Pratscolell en virtut de l'establiment fet per Joan Baptista Cassador i la seva muller, l'any 1605. Preu: 520 lliures (AHPB, Antoni SEGUÍ, 387/5 i *Liber 11 Notularum*, 01.09.1634). Pel document indicat a la nota anterior, el cens de 61 sous, o 60 (+1), dels hereus de Miquel Miret ja havia estat consolidat amb la compra del cens feta per la muller del mateix Diego Monfar. Amb la compra

de la casa que havia estat del prevere Joan Pratscolell, Diego Monfar esdevenia propietari de cinc finques de l'illa que ara estudiem. Del seu pare Esteve Monfar, a través de la seva mare Paula Monfar, havia heretat la casa gran, amb hort, que serà el núm. 36 en la venda dels censos de 1695; de la seva mare havia heretat una altra finca de la part posterior, que en diuen terraplè, que tindrà el núm. 37 en la mateixa venda; l'any 1629 havia comprat la casa contigua a la seva que fou de Lluís Prats, que tindrà el núm. 39; l'any 1634 havia adquirit una altra finca de la part posterior que tindrà el núm. 38, i el mateix any comprava la casa que havia estat Sinagoga, que també havia estat de Lluís Prats, que no prestava cens als successors de Colom (Cfr. n. 26 i Apèndix 3, núm. 13).

24. Francesc Climent, Doctor en tots dos Drets, en nom propi i com a curador i tutor d'unes menors i un incapacitat, filles i hereus del Magnífic Joan Baptista Borrell, Doctor en Medicina ciutadà de Barcelona, estableix en favor de l'Il·lustre Francesc de Verdier, Doctor en Teologia, canonge de Barcelona, «*totum illum hospicium sive domos olim cum duobus portalibus, nunch vero cum uno portali extra in carraria publica aperienti [...], in vico voccato de Sant Domingo [...]. Et terminantur ab oriente in vico voccato de Sant Domingo; a meridie in vico per quem itur de Fonte Sancti Honorati ad Escolas Majores voccatas de Mosen Colom; ab occidente et a circio in domibus heredum Magnifici t. Monfar UJD, que antea fuerunt de Mossen Pratscolell, in Sede Barchinone beneficiati*». La casa fa un cens de tres lliures en nua percepció, sense domini, als successors d'Antic i Anna de Cabrera, ara empenyorat al capítol de la Seu com a administrador dels Aniversaris comuns. Li pertany, en definitiva, pel testament de Joan Baptista Borrell (amb certificació presentada pel vicari de la parròquia de Sant Jaume), qui la tenia com a successor del seu oncle Miquel Salvà UJD (testament en poder de Jeroni Bosch, 06.03.1626), qui la tenia per l'establiment fet en favor seu per Simon Canyet l'any 1602. Imposa la condició d'invertir-hi 25 lliures en millores, el primer any, i un cens anual en nua percepció, sense domini, de 48 lliures i 10 sous. Entrada: un parell de capons (AHPB, Jaume FÀBREGA, *Manual*, 18.12.1679). És cert que els dos honors de ponent i tramuntana foren de Diego Monfar, però no ho és que tots dos honors haguessin estat del prevere Pratscolell; el de tramuntana sí, però el de ponent no; almenys quan la casa de tramuntana li fou establerta no es deia que limités amb el carrer d'en Marlet, cosa que hauria de fer si la del present contracte hi limitava a ponent.

25. El noble Josep d'Aguilar, en nom propi i com a procurador de la seva muller Francesca d'Aguilar i Monfar, i de la seva sogra, Mariana Monfar i Vilossa, viuda de Miquel Onofre Monfar, ven al noble Domingo de Verdier, Doctor en tots dos Drets, domiciliat a Barcelona, tres finques contigües de l'antic Call Major. Preu: 3.367 lliures.

La primera i principal finca són «*totas illas domos olim cum duobus portalibus, altero in vico vulgo dicto de Sanct Domingo, et altero in quodam vico transversorio seu carrerono per quem itur a dicto vico de Sanct Domingo ad vicum del Call aperientibus, et nunch vero cum uno tantum portali in vico tantum predicto de Sanct Domingo aperienti, cum horto eisdem domibus configuo [...]. Et terminantur domus et hortus antedicti: ab oriente cum dicto vico vulgo dicto de Sanct Domingo partim, et partim cum aliis domibus dictae nobilis domnae Franciscæ de Aguilar et Monfar uxoris et principalis meae, quae fuerunt dicti Magnifici Ludovici Prats UJD; a meridie partim cum dictis domibus quae fuerunt dicti Domni Ludovici Prats, et partim cum dicto vico seu carrerono transeunte a dicto vico de Sanct Domingo al Call; ab occidente partim cum quodam alio vico seu carrerono qui ibi est, et partim cum aliis domibus infra designandis quas etiam nominibus antedictis cum presenti vobis vendo, quae olim fuerunt dicti nobilis Don Francisci de Gualbes, et postea [sic*

per antea] Joannis Sennyana [i. e. Safont] magistri domorum; et a **circio** partim cum aliis domibus dictae nobilis uxoris et principalis meae infra etiam designandis, quas etiam cum presenti vobis vendo, quae fuerunt antiquitus Serafici Nadal notarii regii civis Barchinone, et partim cum domibus pupillorum Cuberta quae fuerunt Jacobi Çacirera, etiam notarii civis Barchinone, quas nunch possidet Magnificus Josephus Toda UJD civis Barchinone». Aquestes cases i hort, llevat d'unes petites estances de la casa contigua que fou de Lluís Prats, que hi foren aplicades, fan un cens d'11 lliures i 10 sous als hereus de Francesc de Gualbes, com a successor de la viuda de Joan Xetard, els quals n'han de respondre, per la mateixa quantitat de cens, als successors de Frederic de Cabrera. Pertangueren a Diego Monfar per herència del seu pare, Esteve Monfar i Sors, qui les tenia per agnició de bona fe feta en favor seu per Nadal Castelló, notari públic de Barcelona (Joan Antic TORRENTS, 29.01.1596), qui les tenia per compra feta a Josep Dalmau, UJD, del reial Consell (Joan Antic TORRENTS, 19.12.1595), qui les tenia per establiment fet en favor seu per Francesc de Gualbes (Pere MAMBLA, 15.01.1583).

La segona finca que ven són «*totas illas alias domos olim cum duobus portalibus postea vero cum uno extra in via publica infra aperienti, nunch vero dirutas ac devastatas et domibus seu horto antedictis et designatis unitas et agregatas [...], in vico nuncupato la Volta del Call, per quem itur a dicto vico de Sancto Domingo ad dictum vicum del Call, supradesignatis domibus et horto ex parte occidentis contiguas [...]. Et terminantur seu terminabantur dictae domus ab **oriente** cum horto domorum supra primo loco designatarum; a **meridie** et ab **occidente** cum dicto vico per quem itur ad Voltam del Call olim dicta dels Castells [sic] et antiquitus de las Escolas Majors alias de las Escolas dels Francesos, ubi habebant portam unam, videlicet, ex parte meridiei, et alteram ex parte occidentis; et a **circio** cum terramine sive terraple domorum magnarum supra primo loco designatarum*». Aquestes cases derruïdes es tenen pels successors de Ramon Ros, a cens de 2 lliures i una tassa d'aigua, els quals ho tenen pels successors de Francesc de Gualbes com a successor de la viuda de Joan Xetard, al cens de 40 sous, els quals ho tenen pels successors d'Anna de Cabrera al cens de 22 sous i sis diners. Pertangueren a Diego Monfar com hereu de la seva mare Paula Monfar (testament en poder de Francesc Pons, 03.03.1628), la qual ho tenia per establiment fet a ella per Elionor, viuda de Ramon Ros, i els seus fills (Antoni ESTALELLA, 10.01.1623).

La tercera finca és situada al nord de l'illa, al carrer de les Escoles Majors, i no confronta amb el carrer de Sant Domingo ni amb el que posteriorment serà dit d'en Marlet. Es té pels successors d'Anna de Cabrera a cens de 7 morabatins. Pertangué a Diego Monfar per restitució feta a ell per Pau Rubinat, notari, com a senyor mitjà del cens de 15 lliures que s'hi rebia i Diego Monfar havia adquirit (Jaume RAMON, 22.06.1633 i 04.01.1634).

Adverteixen que les tres finques han estat unificades i convertides en una sola casa amb set botigues, que són en total vuit portals, l'un al carrer de Sant Domingo, per a la casa principal, i set al carrer posterior dit de les Escoles Majors. (AHPB, Rafel ALBIÀ, *Liber 2 Notularum*, 769/42, f. 91v.-100r., 16.12.1690).

Després d'aquesta venda, el matrimoni Aguilar continua essent propietari de les dues cases contigües del carrer de Sant Domingo que foren de Lluís Prats, l'una de les quals fa cens al comte de Robres i l'altra no.

26. En la venda dels censos del comte de Robres als administradors de la Capella i Col·legi de Sant Sever, apareixen quatre finques amb portals donant al carrer de Sant Domingo per la part de llevant. Són els núm. 35, 36, 39 i 40. Els núm. 37 i 38 són censos de cases que no donen al carrer de Sant Domingo. Els núm. 36, 37, 38 i 40 són censos de finques pro-

pietat del noble Domingo de Verdier, i les tres primeres, els núm. 36, 37 i 38, han estat unificades. El núm. 39 és el cens d'una casa propietat de Francesca d'Aguilar (contigua a una altra que no fa cens al comte de Robres).

El núm. 35 és el cens de la casa situada més al nord en aquesta illa, ara propietat d'Antònia Toda, que no havia confrontat mai amb dependències de la Sinagoga. Per llevant i per tramuntana confronta amb carrers públics, i per migjorn i ponent amb possessions de Domingo de Verdier.

El núm. 36 és un cens onze lliures i deu sous que presta Domingo de Verdier «*de et super totis illis domibus olim cum duobus portalibus [...], nunc vero cum uno tantum portali in vico de Sancto Dominico, cum horto eisdem domibus contiguo [...]. Et terminant dictae domus et hortus ab oriente in dicto vico vulgo dicto de Sancto Dominico partim, et partim cum aliis domibus dictorum nobilium conjugum de Aguilar et Monfar, quae fuerunt Magnifici Doctoris Ludovici Prats [núm. 39]; a meridie partim cum dictis domibus quae fuerunt dicti Domini Ludovici Prats, et partim cum dicto vico seu carrerono transeunte a dicto vico de Sancto Dominico ad Callum; ab occidente partim cum quodam alio vico seu carrerono qui ibi est, et partim cum aliis domibus dicti nobilis Domni Dominici de Verdier infra designandis [núm. 37]; et a circio partim cum aliis domibus ejusdem nobilis Domni Dominici de Verdier etiam infra designandis [núm. 38], et partim cum domibus Dominae Anthoniae Toda viudae Magnifici Josephi Toda UJD civis Barchinone [núm. 35]*».

Se'ns adverteix del resultat de la unificació de les finques 36-38: «*Et est sciendum quod de predictis domibus supra 36, 37 et 38 locis designatis et confrontatis nunc est facta una sola domus cum septem botigiis et octo portalibus, nimirum uno in dictis domibus, et alio in unaquaque botigiarum extra in carrariis publicis supradictis aperientibus, scilicet uno dictarum domorum in dicto vico de Sancto Dominico, et septem restantibus in dicto vico transversorio per quem itur a dicto vico de Sancto Dominico ad vicum predictum del Call, nuncupato de les Escolas Majors et olim de les Escolas dels Francesos. Quae domus et botigiae sic unitae terminantur: ab oriente partim, scilicet, part de la cuyna y rabostet dins ella, cum domibus Dominae Anthoniae Toda viduae relictiae Magnifici Josephi Toda UJD civis Barchinone, quae fuerunt Magnifici Raymundi Cuberta, etiam UJD [núm. 35], partim cum dicto vico de Sancto Dominico, [per] la qual part se extén dita casa ab tres aposientos en lo primer sostre y lo que se troba construhit sobre de aquells, part dels quals són de pertinèncias de les cases del costat, que foren de dit Dr. Lluys Prats; partim scilicet, lo que conté lo hort de ditas casas, un aposiento que dóna finestra al dit hort, cum aliis domibus dictorum nobilium conjugum de Aguilar inferius proxime designatis, quae fuerunt dicti Magnifici Ludovici Prats [núm. 39], et partim cum aliis domibus ejusdem nobilis Domni Dominici de Verdier inferius 39 [sic per 40] loco designatis; a meridie partim cum dictis aliis domibus dictorum nobilium conjugum de Aguilars [núm. 39], et partim cum dicto vico transversorio per quem itur a Fonte appellata Sancti Honorati ad Voltam nuncupatam del Call; ab occidente cum dicto vico transversorio seu carrerono satis jamdicto nuncupato de les Escolas Majors alias dels Francesos, per quem itur a dicto vico de Sancto Dominico ad dictam Voltam del Call; et a circio partim cum proxime dicto vico transversorio seu carrerono, et partim cum dictis domibus dictae Dominae Anthoniae Toda [núm. 35]*». Domingo Verdier adquirí aquestes cases per compra als nobles Josep d'Aguilar i la seva muller Francesca d'Aguilar i Monfar (Rafel ALBIÀ, 16.12.1690).

El núm. 39 és un cens de set lliures i quatre sous que presten Josep d'Aguilar i la seva muller Francesca d'Aguilar i Monfar, com a usufructuari i com a propietària, «*de et super*

totis illis domibus cum uno portali extra in via publica [...] in vico dicto de Sancto Dominico [...]. Et terminat dicta domus ab oriente in dicto vico de Sancto Dominico; a meridie in alio honore ditorum nobilium conjugum de Aguilar, dictis respectivis nominibus, qui fuit Reverendi Joannis Pratscolell presbiteri, qui fuit Magnifici Ludovici Prats quondam UJD civis Barchinone; ab occidente et a circio in honore nobilis Domini Dominici de Verdier Barchinone populati, qui fuit ditorum nobilium conjugum de Aguilar, et antea dicti Magnifici Didaci Monfar et Sorts [núm. 36]». Diego Monfar adquirí aquesta casa dels nobles D. Ambròs Gallart i la seva muller Maria Gallart i Cassador (Francesc PONS, 06.12.1629).

El núm. 40 és un cens de tres lliures que presta el noble Domingo de Verdier «*de et super toto illo hospitio sive domibus olim cum duobus portalibus nunc vero cum uno portali extra in carraria publica apperiente [...] in vico de Sancto Dominico [...]. Et terminat dictum hospicium ab oriente in dicto vico de Sancto Dominico; a meridie in vico per quem itur de Fonte Sancti Honorati ad Scolas Majores vocatas de Mossen Colom; ob occidente cum horto aliarum domorum dicti nobilis Domni Dominici de Verdier supra 36 loco designatarum; et a circio cum domibus nobilium Domni Josephi de Aguilar et Oluja, et Domnae Franciscae de Aguilar et Monfar conjugum, usufructuario et proprietario respective nominibus*». És la casa de la cantonada, heretada per Domingo de Verdier del seu germà, el canonge Francesc de Verdier (ACB, *Fons de Sant Sever*, censos de Robres 1695). Fem memòria, novament, que la casa que fou Sinagoga no prestava cens al comte de Robres.

27. Domingo de Verdier, hereu del seu germà Francesc de Verdier (testament en poder del notari Jaume FÀBREGAS, 25.02.1684), la seva muller Eulàlia i el seu fill Alexandre, cedeixen en favor de D. Alonso de Pallarès, UJD domiciliat a Barcelona, tots els seus drets «*in illo hospitio sive domibus olim cum duobus portalibus, nunc vero cum uno portali extra aperienti [...], in vico vocato de St. Domingo [...]. Et terminantur ab oriente cum vico vocato de St. Domingo; a meridie cum vico per quem itur de Fonte Sti. Honorati ad Escolas Mayores vocatas de Mossen Colom; ab occidente et a circio in domibus heredum Magnifici t. Monfar UJD, que antea fuerant de Mosen Pratscollell, in Sede Barchinone beneficiati*». Les cases havien estat establertes per Francesc Climent a Francesc de Verdier l'any 1679, i ells hi han invertit molt més de les 25 lliures que hi imposaren per millores. Les cases no els són rendibles, tant pels dos censos que comporten, de 48 lliures i 10 sous als successors de Francesc Climent, més 3 lliures als successors de la noble Anna de Cabrera, com «*propter magnam ruinam eis eventam in ultima obcessione hujus civitatis, ob cujus causa et occasione quasi inhabitabiles existunt*» (AHPB, Francesc BOSCH, *Manual*, 1710-1715, f. 335-338, 26.11.1714). Els testaments i els inventaris autoritzats pel notari Jaume Fàbregas no s'han conservat.

28. Descripció de les cases del carrer de Sant Domingo en el cadastre de la ciutat de Barcelona acabada la guerra de Successió. No hi ha la intenció de descriure les finques com a tals, sinó les cases susceptibles de produir una renda cadastral. (Cal advertir que les confrontacions es donen girades 90 graus positius.)

«*Una casa pròpria de Dn. Alonso Pallarès habitada per son propri dueño. Concisteix lo pavimento del sòl del carrer en una entrada y uns estudis; primer sostre, en dos salas, una cuyna y una alcova inhabitable. Segons sostre, en una porxada. La qual casa afronta a solixent [migdia] ab lo carrer de St. Domingo [sic]; a mitgdia [ponent] ab honor de Dn. Domingo de Verdier; a ponent [tramuntana] ab honor de Dn. Josep Aguilar; y a tramuntana [llevant] ab lo carrer de St. Domingo. Estimada la propietat en 600 lliures. Lo lloguer estimat del corrent any, 40 lliures*».

«Una casa dirruhida pròpia de Dn. Joseph Aguilar, la qual afronta a solixent [**migdia**] ab honor de Dn. Alonso Pallarès; a mitgdia [**ponent**] ab honor de Dn. Domingo de Verdier; a ponent [**tramuntana**] ab honor de dit Dn. Joseph Aguilar; y a tremontana [**llevant**] ab lo carrer de St. Domingo. Estimada la propietat en 300 lliures».

«Una casa pròpia de Dn. Josep Aguilar, habitada per mercè per Dª Rosa Severa. Concisteix lo paviment del sòl del carrer en una entrada, un estudi y un aposiento. Primer sostre, en una sala, una cuyna dirruhida y dos aposientos. Segon sostre, en un aposiento inhabitable. La qual casa afronta a solixent [**migdia**] ab honor de Dn. Josep Aguilar; a mitgdia y ponent [**ponent i tramuntana**] ab honor de Dn. Domingo de Verdier, y a tremontana [**llevant**] ab lo carrer de St. Domingo. Estimada la propietat en 600 lliures. Lo lloguer estimat del corrent any, 18 lliures».

«Una casa pròpia y botiga de Dn. Domingo de Verdier habitada per son propri dueño. Concisteix lo paviment del sòl del carrer en una entrada, un estudi i llenyer. Primer sostre, en dos salas, una cuyna y sinch aposientos, a saber és, una sala y tres aposientos inhabitables. Segon sostre, en nou aposientos y una porxada, los sis inhabitables. La qual casa afronta a solixent [**migdia**] ab honor de Dn. Josep de Aguilar; a mitgdia [**ponent**] ab lo carreró que va a la plassa de St. Domingo; a ponent [**tramuntana**] ab honor de Lluís Boatella; y a tremontana [**llevant**] ab lo carrer de St. Domingo. Estimada la propietat en 800 lliures. Lo lloguer estimat del corrent any, 25 lliures» (AHMB, Cadastre, I-57, Repartiment de cases, 1716).

29. Un procurador general de la noble Francesca d'Aguilar i Monfar, viuda de Josep d'Aguilar (procura en poder de Jacint Ballester, notari de Calaf, 11.04.1724), estableix en favor del Rev. Jaume Vilar, prevere, Succentor de la Seu de Barcelona, «*totam illam domum cum uno portali extra aperiendi, ex abisu usque in coelum, partim dirutam occasione adhuc ultimae obsidionis presentis civitatis annorum 1713 et 1714 [...], in vico vulgariter appellato de St. Domingo, quae tenetur etc. Et terminatur ab oriente cum dicto vico; a meridie cum domo Dn. Alonsii Pallares quae fuit antea Dn. Dominici Verdier; ab occidente cum horto alterius domus quae fuit dicti de Verdier et antea dictae dominae principalis meae; et a circio cum alia domo ipsius dominae principalis meae. Et spectat etc.*» Imposa un cens de 25 lliures anuals. Entrada: 250 lliures (AHPB, Bonaventura GALÍ, *Manual* 25, f. 271r.-273v., 09.12.1725). Jaume Vilar féu testament molt poques setmanes després, el 21.01.1726, publicat al cap de tres dies, el 24.01.1726. Deixava la casa al prevere obtentor de la dignitat de Succentor de la Seu, en cas que no en fos canonge; tota vegada que en fos canonge, la propietat de la casa passava als Administradors de la Capella i Col·legi de Sant Sever (AHPB, Bonaventura GALÍ, *Liber secundus Testamentorum*, f. 167-170). Usant de la facultat de redimir una part del cens, els marmessors redimiren 15 lliures de les 25 del cens, el 26.03.1726, en poder del notari Bonaventura Galí. (Notícia presa del llibre de rendes de la Casa Aguilar-Monfar: ACA, *Can Falguera*, Viln. 49, f. 135.)

30. Un procurador general de la noble Francesca d'Aguilar i Monfar, viuda de Josep d'Aguilar, estableix en favor de Joan Pruna, fadrí mestre de cases, «*totam illam domum cum uno portali extra aperiendi*» al carrer de Sant Domingo. «*Et terminatur ab oriente cum dicto vico; a meridie cum alia domo quae fuit dictae dominae principalis meae et nunc est Succentoriae dignitatis Sedis Barchinonae; ab occidente et a circio cum domibus Dn. Alexandri Verdier quae olim etiam fuerunt dictae dominae principalis meae. Et spectat etc.*—fiat juxta instrumenta vetera notario infrascripto tradenda—». Imposa l'obligació d'invertir-hi 200 lliures en millores en els cinc primers anys, i un cens de 34 lliures i 14 sous, inclo-

ses les 7 lliures i 4 sous de cens al Col·legi de Sant Sever com a successor del comte de Robres. Entrada: un parell de gallines (AHPB, Bonaventura GALÍ, *Manual* 27, f. 196v.-199r., 01.07.1727).

31. Un procurador de Joan Pruna, mestre de cases natural d'Arenys d'Avall, bisbat de Girona, abans resident a Barcelona i ara a Cervera, i de la seva muller Teresa Pruna i Saldoni (procura en poder d'Ambròs Copons i Fita, notari de Cervera, 02.10.1727), ven a Narcís Troch, escrivà de Barcelona, «*totam illam domum cum uno portali extra aperienti*» al carrer de Sant Domingo, establerta al seu principal en poder del notari infrascrit l'any 1727, a cens de 34 lliures i 14 sous, incloses les 7 lliures i 4 sous al Col·legi de Sant Sever. Expressa els mateixos límits que a l'establiment anterior. Pacten que l'adquirent indemnitzarà Joan Pruna per les millores que aquest hi ha fet, pagarà el lluíisme, que és la desena part, i pagarà el cens degut fins al dia present i la contribució al Reial Cadastre, i podrà retenir-se el lloguer vençut fins al dia present. Preu: 80 lliures. Hi ha les firmes per raó de domini de Francesca d'Aguiar, el 20.09.1740, i dels administradors de la Capella de Sant Sever, el 06.10.1740, fetes en poder del notari Sever Pujol (AHPB, Bonaventura GALÍ, *Manual* 29, f. 389r.-391r., 13.12.1729).

32. Alonso de Pallarès, Doctor en Drets, domiciliat al carrer de Jesús, fora muralla, estableix en favor del Dr. Carles Carbonell, notari públic de Barcelona, «*totas aquellas casas des de terra fins al cel, ab un portal fora obrint y ab una botiga a ditas casas contigua, també ab un portal fora obrint [...], en lo carrer dit de Sant Domingo [...]. Y terminan ditas casas y botiga: a orient ab dit carrer de St. Domingo; a mitgdia ab lo carrer que va de desde los Quatre cantons de dit carrer de St. Domingo a la Devallada de Sant Ramon, [lo] qual té exida al carrer del Call, y antigament anava dit carrer de desde la Font de St. Honorat a las Aulas Majors de Mossèn Colom; a ponent ab honors de Dn. Anton [sic per Domingo] de Verdier, en Barcelona populat, y a tremuntana ab la casa de la Sustentoria de la Sta. Iglésia Catedral de Barcelona, que antigament foren dits dos honors dels hereus del Magch. t. Monfar, Dor. en Drets, y antes de Mossèn Pratscollell, en la Seu de Barcelona beneficiat*». Salva un cens de 3 lliures als successors d'Antic i Anna de Corbera [sic per Cabrera], i explica la complicada extinció d'un altre cens que hi havia, de 48 lliures i 10 sous imposat per Francesc Climent quan establí les cases l'any 1679. Imposa un cens de 82 lliures, incloses les tres ja expressades, de manera que li restin netes 79 lliures. Pacta també que si se'n presenta la necessitat, avisant-lo amb quinze dies d'antelació, li hagin de cedir les habitacions del primer pis, satisfent-ne el lloguer proporcionat. Les cases li pertanyen en virtut d'una cessió feta per Francesc [sic per Domingo] Verdier l'any 1714, que les tenia per establiment fet per Francesc Climent en favor seu l'any 1679. Entrada: un parell de capons (AHPB, Jacint BARAMON, *Manual*, 1763, f. 47-50, 22.02.1763). Alonso de Pallarès morí el 31.07.1774. Els seus béns i rendes passaren a la Comunitat de Preveres i Capella de Sant Sever.

33. Cristòfol Troch, notari, estableix en favor de Cristòfol Farreras, agent fiscal del Tribunal Reial Ordinari, «*totas aquellas casas ab un portal fora obrint, ab várias finestras, part ab sas rexas de ferro, a saber, dos a la part de mitgdia, tres a la de ponent y otras várias finestras y oberturas, part oculars y part luminars, que miran totas al hort o jardí y casas dels hereus o successors de Dn. Alexandro Verdier en esta ciutat domiciliat*», al carrer de Sant Domingo. «*Y terminan las matexas casas que establech a llevant ab dit carrer de St. Domingo; a mitgdia ab altra casa que fou de la referida Dª Francisca de Aguiar y Monfar y vuy és pròpia de la dignitat de Sustentor de la Santa Iglésia Cathedral de esta ciutat;*

a **ponent** y **tremuntana** ab lo dit hort, jardí y casas dels hereus o successors del sobredit Dn. Alexandro Bardier, que antes foren també de dita Dª Francesca de Aguilar y Monfar». La casa li pertany com a hereu del seu pare, Narcís Troch, notari reial (testament en poder de Ramon Matheu i Smandia, 24.12.1768), qui la tenia per compra feta a Joan Pruna l'any 1729. Imposa un cens de 22 lliures, a més de les 34 lliures i 14 sous de cens que fa a Dn. Ramon de Copons i d'Aguilar, incloses les 7 lliures i 4 sous al Col·legi i Capella de Sant Sever. Pacten que l'adquirent hi invertirà 1.500 lliures en els cinc primers anys, pagarà els censos corrents, la inscripció al Registre d'Hipoteques i la còpia notarial de l'establiment, i podrà quedar-se el lloguer corrent. Entrada: 300 lliures destinades a la llucidació d'un censal que el venedor està obligat de fer al monestir de Pedralbes. Hi ha les firmes per raó de domini dels Administradors de la Capella de Sant Sever, el 27.08.1781, i de Ramon Mª de Copons i d'Aguilar, el 18.02.1782 (AHPB, Josep VILAMALA I CASSANI, *Manual*, 1779, f. 8r.-11r., 12.01.1779).

34. Cristòfol Farreras i Comas, procurador fiscal, estableix en favor d'Isabel Castel i Estrada, muller d'Esteve Castel, comerciant, «*totas aquellas casas ab un portal fora obrint, ab várias finestras, part ab reixas de ferro, a saber, dos a la part de mitgdia, tres a la de ponent, y altres várias finestras y oberturas, part oculars y part lluminars, que miran totas al hort o jardí de las casas dels hereus o successors de Dn. Alexandro Verdier [...] en lo carrer dit de St. Domingo de la present ciutat [...]. Y terminan a solixent ab dit carrer de St. Domingo; a mitgdia ab altre casa que fou de dita Dª Francisca de Aguilar y Monfar y vuy és pròpia de la dignitat de Sustentor de la Santa Cathedral Yglésia; a ponent y a tremuntana ab lo dit hort o jardí de las casas dels dits hereus o successors de dit Dn. Alexandro Verdier, vuy Dn. Domingo Verdier, capità de marina retirat ausent de esta ciutat, que antes foren de la referida Dª Francisca de Aguilar y Monfar*». Li pertanyen en virtut de l'establiment fet per Cristòfol Troch l'any 1779. Salva el cens de 22 lliures pertanyent als successors de Cristòfol Troch; i el cens de 34 lliures i 14 sous que pertany als successors de Francesca d'Aguilar, inclòs el cens de 7 lliures i 4 sous pertanyent als administradors de la Capella de Sant Sever. Imposa un cens de 93 lliures i 6 sous, i l'obligació d'invertir-hi 1.500 lliures en el termini de dos anys. Entrada: 2.000 lliures (AHPB, Manuel COMELLES, *Manual*, 1796, f. 118-123, 22.08.1796). Les càrregues eren molt oneroses, i la mencionada Isabel Castel i el seu fill abandonaren les cases sense satisfer molts censos. L'any 1805 es procedí a la venda judicial de les cases, amb carta de gràcia, en favor del mencionat Cristòfol Farreras, que les havia establertes. Finalment, l'any 1835 sortiren a subhasta. *Cfr.* n. 38 i 39.

35. El P. Jaume Villanueva, estant a Barcelona, visita una casa del carrer de Sant Domingo, amb aspecte senyorial, que li han dit que era el primitiu convent de predicadors fundat pel sant. El propietari de la casa, que es diu Domingo, fomenta la llegenda. El P. Villanueva, de vegades tan crític, s'ho creu sense demanar-ne proves. «*Esta casa posee hoy Don Domingo Vardier, capitán agregado a esta plaza, a quien merecí que me dejase escudriñar las reliquias que quedan de aquella fundación. Las principales son las paredes de la iglesia, que dan hoy a su jardín, con tres claraboyas o ventanas al modo de aquel tiempo, y a la puerta de la casa una imagen del Padre santo Domingo con el hábito antiguo*». Ell opina que la imatge hauria estat col·locada al segle XIII, quan els frares es traslladaren al nou convent de Santa Caterina (Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las Iglesias de España*, Madrid, 1851, v. 17, p. 207). No deixa clar quina casa tenia la imatge del sant a la porta. Sembla que no es refereix a la casa propietat de Domingo Verdier on ell ha entrat, la que més tard tindria el núm. 13 del carrer de Sant Domingo, sinó la casa amb parets antigues que tenia

finestres donant al seu jardí, que podria ser qualsevol de les altres. Avui la imatge és a la paret frontal de la casa núm. 7, la que fa cantonada, i sabem que no és anterior a 1391, quan el carrer fou posat sota l'advocació del sant.

36. L'obtentor de la dignitat de Succentor de la Catedral de Barcelona i els administradors de la Capella i Col·legi de Sant Sever estableixen en favor de Jacint Pujó i Andreu, comerciant, «*todas aquellas casas con una puerta en la calle que se dirá abriendo, con sus entradas y salidas [...], en la presente ciudad y calle llamada de Santo Domingo [...]. Y lindan a oriente con la dicha calle de Santo Domingo; a mediodía con honores de Joseph Font; a poniente con honores de Dª Antonia Verdier y Serrano; y a cierzo con honores de Dª Antonia Carabent y Farreras o sus successores*». El títol de propietat és el testament del prevere Jaume Vilar, qui tenia les cases per l'establiment atorgat pel procurador de Francesca d'Aguilar, l'any 1725. Imposen l'obligació d'invertir-hi 2.500 lliures en el termini de cinc anys, i un cens de 75 lliures anuals. Salven el cens de 10 lliures anuals dels successors de Monfar, que abans era de 25 lliures. Entrada: un parell de pollastres (AHPB, Nicolau Simon LABRÓS, *Manual*, 1818, f. 127-133, 10.07.1818). De totes les escriptures vistes i citades en aquest treball, aquesta és la primera que indica la superfície de la casa objecte de l'establiment: 3.766 pams i nou dotzaus.

37. El maig de 1832, Jacint Pujó ven la seva casa, amb el jardinet que li havia venut Andrea Verdier, a Joan Baptista Noves, segons s'expressa en el paper privat indicat a la n. 40.

38. Taba de la subhasta d'una casa del carrer de San Domingo «*propia de los ausentes Isabel y Andrés Castel, que en el día posehen los albaceas de Antonia Carabent y Farreras, [filla de Cristòfol Farreras], por título de venta a carta de gracia [...]. Y linda dicha casa a oriente con la dicha calle de Santo Domingo; a mediodía con otra casa que fue de Dª Francisca de Aguilar, después de la dignidad de Sustentor de la Santa Iglesia Catedral de la presente ciudad, y en el día de Dn. Juan Bautista Noves; a poniente con honores de Dn. Pedro Barret, que antes fue de Dn. Domingo Verdier; y a cierzo con los sucesores del mismo Verdier*». Especifica els censos a què està subjecta la casa, que són els indicats en l'establiment fet a la mencionada Isabel, l'any 1796 (taba firmada el 28.03.1835, inserida en la venda indicada a la nota següent).

39. Venda judicial d'una casa del carrer de Sant Domingo instada pels marmessors d'Antònia Carabent i Farreras per rescabalar-se dels censos que haurien d'haver satisfet Isabel Castel i el seu fill Andreu, ara en paratge desconegut. Inserir la taba de la subhasta i un dictamen d'experts sobre l'extensió i valoració de la finca. La casa és adjudicada a Josep Cuyàs pel preu de 3.200 lliures (AHPB, Joan OLLER, *Manual*, 1837, f. 67r.-76r., 17.05.1837). Sis dies més tard, tal com havia estat convingut, Josep Cuyàs fa agnició de bona fe i cedeix la casa als hereus de confiança d'Ignàsia Sans i Draper (*Ibidem*, f. 81v.-82v., 23.05.1837).

40. Amb un paper privat firmat a Tortosa el 29.01.1839, Joan Baptista Noves cedeix per deu anys en arrendament a Roc Vergez, nebot seu, la casa comprada a Jacint Pujó el maig de 1832, que conté 3.766 pams superficials, amb el jardinet que havia estat comprat a Andrea Verdier el 13.02.1819, sense expressar en poder de quins notaris s'havien efectuat les compravendes. Preu: 150 lliures anuals (paper privat conservat a l'expedient judicial inserit a la venda citada a la nota següent, on es diu que anava acompanyat de la promesa verbal de vendre la casa al nebot).

41. Àngela Alomà, viuda de Joan Baptista Noves, tutora i procuradora del seu fill (per testament publicat els dies 02 i 03.09.1844), autoritzada pel jutge de Primera Instància de

Tortosa, ven al seu nebot Roc Vergez la finca cedida en arrendament pel seu marit amb paper privat del 29.01.1839. És «*toda aquella casa con un pequeño jardín a la misma unido, situada dentro de dicha ciudad de Barcelona y calle de Santo Domingo, que linda por un lado con casas de D. José Font y la calle de Marlet; por otro con casas de Dª Antonia Caravent y Ferreras y de los herederos de D. Francisco Barret; por detrás con dicha casa de los herederos de D. Francisco Barret, y por delante con dicha calle de Santo Domingo*». Reconeix l'existència d'un cens de 10 lliures a favor dels successors de Monfar, i un altre de 75 lliures a la dignitat de Succentor de la Catedral de Barcelona, que graven la casa. El jardí «*o porción de tierra*» té 68 pams de llarg i 15 d'ample, sense comptar la paret mitgera amb les cases dels successors de Francesc Barret, i fa un cens de 5 lliures, 10 sous i 6 diners als administradors del Col·legi de Sant Sever. Preu: 5.000 lliures. No expressa els títols de propietat del difunt marit sobre la casa i el jardinet (AHComarcal de Tortosa, Ramon GUARDIOLA, *Manual*, 1844, f. 614-617, 18.11.1844). La primera inscripció d'aquesta finca al Registre de la Propietat de Barcelona no menciona l'existència d'un cens particular sobre el jardí.

42. Roc Vergez fa una agnició de bona fe i reconeix que havia comprat la casa del carrer de Sant Domingo a la seva tia Àngela Alomà, per encàrrec de Fidel Arnet i Moragas, amb diners seus, i amb la intenció de cedir-la-hi, cosa que ell ara compleix i és acceptada per Fidel Arnet (AHPB, Francesc RAURÉS, *Manual*, 1845-1846, 23.01.1845).

43. Josep Maria Font i Carbonell atorga venda perpètua, en favor de Carme Casademunt, d'«*una casa y dos tiendas con tres portales, señalada siete (nuevo) sita en la calle de San Domingo de esta ciudad. Linda por oriente con dicha calle; a mediodía con la que va desde las Cuatro esquinas de dicha calle a la Bajada y Arco de San Ramón, llamada d'en Marlet; a poniente con los sucesores de D. Antonio [sic per Domingo] Verdier; y a cierzo con la Sustentoría de la Santa Iglesia Catedral*». Li pertany com a hereu del seu pare Josep Font i Galceran (testament obert i publicat pel notari Ramon Sampons, 15.06.1846), qui l'havia adquirit mitjançant concòrdia atorgada per ell mateix, d'una part, i la viuda i tutors dels menors fills de Joan Serra, de l'altra, amb la qual concòrdia entrà en possessió del total de la casa venuda a dit Serra pels cohereus del Dr. Carles Carbonell, els quals la tenien en virtut del testament atorgat per mencionat Carbonell (Jaume MORELLÓ, 06.08.1792), que la tenia per l'establiment atorgat per Alonso de Pallarés l'any 1763. Salva un cens de 82 lliures als administradors de la Capella de Sant Sever, cens que no comporta el domini directe perquè «*de las escrituras antiguas resulta que no podía imponerse tal dominio, según así lo declararon los propios administradores de San Severo en la firma de dominio [...]; así que cobran dicho censo en nuda percepción*». Preu: 9.500 lliures (AHPB, Josep PICH, *Manual*, 1853, 03.01.1853). Anys després, Carme Casademunt redimiria el cens de 82 lliures anuals de pensió que abans es pagava al Col·legi de Sant Sever, i ara a l'Estat, en virtut de les lleis de desamortització (AHPB, Ignasi CARNER, *Manual*, 25.05.1870). Carme Casademunt moriria el 10.10.1886, i deixaria la propietat de la casa del carrer de Sant Domingo a Soletat Pich i Lafont (Registre de la Propietat, núm. 1).

44. Dolors Quintana, muller d'Eduard Flaquer, ven a Joan Bardera i Pibernat «*todo aquel solar de extensión o cabida cuatro mil doscientos cincuenta y dos palmos superficiales [...], en la calle de Santo Domingo del Call de esta ciudad, en cuyo solar había construida casa, que por ser ruinoso se encargó de derribarla a sus costas el adquisidor por mientras se realizaba la otorgación de esta escritura, como efectivamente la derribó por completo [...]. Y linda dicha casa a oriente con la calle de Santo Domingo del Call; a medio-*

día con D. Félix Arnet; a poniente con D. José Caballer; y a cierzo con Dª Antonia Verdier». Salva el cens dels marmessors d'Antònia Carabent i Ferreras, que és de 10 sous i 6 diners, sense domini; el dels successors de Cristòfol Troch, que és de 22 lliures, sense domini; el cens del baró de Segur, successor de Francesca d'Aguilar, que és de 27 lliures i 10 sous, també sense domini, i el dels administradors del Col·legi de Sant Sever, que és de 7 lliures i 4 sous. Explica que la confrontació amb la casa d'Antònia Verdier ha estat regularitzada amb una nova paret mitgera perquè el primer pis d'una casa penetrava dins el solar de l'altra. Li pertany per adjudicació feta pels hereus de confiança de la seva mare, Ignàsia Sans, després d'un litigi per deutes que acabà amb la venda judicial de la casa, el 17.05.1837. Preu: 5.474 duros i 11 rals (AHPB, Joaquim ÒDENA, *Manual*, 1858, 24.12.1858). L'escriptura de regularització de les dues finques és del mateix dia, en poder del mateix notari. Dolors Quintana hi confessa que la seva casa «*ha venido de tenerse de reedificar, por ser sumamente vieja y aún ruinosa*».

45. Gaietà de Vilallonga, baró de Segur, successor dels Aguilar-Monfar, protocol·litza la propietat de tres censos que rep a la ciutat de Barcelona per poder inscriure'ls al Registre. Un cens amb domini directe de pensió de 10 lliures anuals li és prestat per Fidel Arnet i Moragas per «*una casa situada en esta ciudad, calle de San Domingo del Call, marcada con el número nueve [...]. Linda por delante con la expresada calle; a la derecha con Doña Carmen Casademunt; a la izquierda con Pablo Camprubí; y por detrás con D. José Caballer y la calle de Marlet*». Té una superfície de 142 metres i 113 mm, «*que son tres mil setecientos setenta y seis palmos cuadrados*». Fidel Arnet hi és present i reconeix la propietat del cens (AHPB, Francesc BELLSOLELL, *Manual 1867/2*, 25.08.1867). El mateix dia, i en poder del mateix notari, Fidel Arnet redimeix el cens de 10 lliures que havia de prestar al baró de Segur. El cens de 75 lliures que es pagava a l'Estat, havia estat redimit el 1865. La casa quedava lliure de gravàmens. Fidel Arnet morí el 16.11.1880. La finca fou inscrita a nom del seu fill Ramon Arnet, el 10.12.1884 (Registre de la Propietat, núm. 1).

46. Inscripció registral amb motiu d'una hipoteca sobre la casa feta per Ramon Arnet i Viver, fill de Fidel Arnet, el 18.08.1887: «*Una casa situada en esta ciudad, distrito segundo, calle de Santo Domingo del Call, señalada de número nueve. Linda por la derecha, mediodía, con la calle de Marlet, donde abre una puerta, y con casa [dels successors] de Doña Carmen Casademunt; por la izquierda o norte, con casa de los herederos de Don Pablo Camprubí, y con la de José Caballé; por la espalda o poniente con casa del citado Caballé; y por frente u oriente con dicha calle de Santo Domingo del Call, donde abre tres puertas*» (Registre de la Propietat, núm. 1).

APÈNDIX 2

SUCCESSIÓ DE PROPIETARIS DE LES FINQUES (CASES O HORTS)
 QUE LIMITEN AMB EL CARRER D'EN MARLET, CORRESPONENTS
 ALS ACTUALS NÚMEROS 1, 3 I 5, DES DE 1391
 FINS A FINAL DEL SEGLE XIX*

1391	<i>Issach Perfet</i>		<i>Fisc reial</i>	<i>Suc. Caravida</i>
1392	<i>Issach Perfet</i>		<i>Esp. Cardona</i>	<i>Suc. Caravida</i>
1393	<i>Issach Perfet</i>		<i>Esp. Cardona</i>	<i>Ramon Llagostera</i>
1400	<i>Arman Cases</i>		<i>Esp. Cardona</i>	<i>Ramon Llagostera</i>
1438	<i>Gispert Mateu</i>		<i>Marc Safont</i>	—
1453 ¹	<i>Guillem Colom</i>		<i>Joan Safont</i>	<i>Granell</i>
1477 ²	<i>Joan Safont</i>		<i>Jaume Mas</i>	<i>Suc. Bassols</i>
1477 ³	<i>Jaume Mas</i>	<i>Jaume Mas</i>	<i>J. d'Àrguens</i>	<i>Suc. Bassols</i>
1488	<i>Jaume Mas</i>	<i>Jaume Mas</i>	<i>Fisc reial</i>	<i>Suc. Bassols</i>
1499 ⁴	<i>Jaume Mas</i>	<i>Jaume Mas</i>	<i>Pere Spinalt</i>	<i>Suc. Bassols</i>
1505	<i>Jaume Mas</i>	<i>Jaume Mas</i>	<i>Pere Spinalt</i>	<i>Suc. Bassols</i>
1514	<i>Suc. Mas</i>	<i>Suc. Mas</i>	<i>Pere Spinalt</i>	<i>Suc. Bassols</i>
—	<i>Suc. Mas</i>	<i>Suc. Mas</i>	<i>Miquel Miret</i>	<i>Suc. Bassols</i>
—	<i>Joan Marçal</i>	<i>Joan Marçal</i>	<i>Margarida Miret</i>	<i>Vilarasa</i>
1532 ⁵		<i>Joan Xetard</i>	<i>M. Miret</i>	<i>Suc. Colom</i>
—		<i>Vda. Xetard</i>	<i>M. Miret</i>	<i>Suc. Colom</i>
1580		<i>Vda. Xetard</i>	<i>Ramon Xarles</i>	<i>Benet Cipió</i>
1583		<i>Francesc Gualbes</i>	<i>Ramon Xarles</i>	<i>Benet Cipió</i>
1583	—	<i>Josep Dalmau</i>	<i>Gaspar Xarles</i>	<i>Benet Cipió</i>
—	<i>Simon Canyet</i>	<i>Nadal Castelló</i>	<i>Gaspar Xarles</i>	<i>E. Salavert</i>
1596	<i>Simon Canyet</i>	<i>Esteve Monfar</i>	<i>Gaspar Xarles</i>	<i>Simon Canyet</i>
1602 ⁶	<i>Ramon Ros</i>	<i>Esteve Monfar</i>	<i>Gaspar Xarles</i>	<i>Miquel Salvà</i>
1623 ⁷	<i>Paula Monfar</i>	<i>Paula Monfar</i>		<i>Miquel Salvà</i>
1634		<i>Diego Monfar</i>		<i>Joan Borrell</i>
—		<i>Miquel O. Monfar</i>		<i>Francesc Climent</i>
1679		<i>Francesca Aguilar</i>		<i>Francesc Verdier</i>
1690		<i>Domingo Verdier</i>		<i>Domingo Verdier</i>
1695 ⁸		<i>Domingo Verdier</i>		<i>Domingo Verdier</i>
1714		<i>Domingo Verdier</i>		<i>Alonso Pallarès</i>
1763		<i>Domingo Verdier</i>		<i>Carles Carbonell</i>

1796		Domingo Verdier	Joan Serra
1818		Andrea Verdier	Josep Font
1819 ⁹	Francesc Barret	Jacint Pujó	Josep Font
1832	Francesc Barret	Joan B. Noves	Josep Font
1834	Suc. Barret	Joan B. Noves	Josep Font
1843 ¹⁰	Josep Caballer	Joan B. Noves	Josep Font
1844	Josep Caballer	Roc Vergez	Josep Font
1853	Josep Caballer	<i>Fidel Arnet</i>	Carme Casademunt
1865 ¹¹	Josep Caballer	<i>Fidel Arnet</i>	Carme Casademunt
1887	Teresa Caballer	<i>Ramon Arnet</i>	<i>Soletat Pich</i>

* Els propietaris de finques que no fan cens a Guillem Colom i als seus successors estan en cursiva. Els documents de les transmissions de la propietat de la casa de la cantonada del carrer d'en Marlet amb el de Sant Domingo, futur núm. 5 del primer carrer i núm. 7 del segon, es troben indicats a l'Apèndix 1, i no s'han repetit ací. Cal advertir també que en dos períodes de temps, concretament entre 1477 i 1514, i entre 1623 i 1819, la finca que acabarà tenint el núm. 1 del carrer d'en Marlet fou considerada part d'un hort, jardí o solar sense edificar pertanyent a la casa gran del carrer de Sant Domingo que acabaria tenint el núm. 13, els documents de transmissió de la qual també són indicats a l'Apèndix 1.

1. Guillem Colom recupera la propietat de la casa que havia estat de Gispert Mateu i abans d'Issach Perfet, en virtut d'una sentència dictada a la cort del veguer (*Cfr.* Apèndix 3, núm. 6).

2. Guillem Joan Colom estableix en favor de Joan Safont, mestre de cases, el terreny de les cases ruïnoses que havien estat d'Arman Cases. Per llevant limita, en part, amb la Sinagoga (Apèndix 3, núm. 6). Sembla que l'accés a l'immoble havia variat, i en comptes de fer-ho per l'actual carrer d'en Marlet, es feia per l'actual de l'Arc de Sant Ramon.

3. En la venda de la Sinagoga que Joan Safont fa a Jaume Mas, ja es fa constar que el solar de les cases que havien estat de Gispert Mateu eren de Jaume Mas, i en el capbreu de 1499 Jaume Mas confessarà que Joan Safont les hi cedí el mateix dia que les havia rebut en establiment (*Cfr.* Apèndix 3, núm. 7 i 10). Aquest solar buit confrontava per llevant amb l'hort de la Sinagoga. Essent Jaume Mas el propietari de l'un i de l'altre, els dos horts quedaren unificats *de facto*, tot i que el de la Sinagoga es tenia en franc alou, i el solar de les cases derruïdes feia cens als Colom, cosa que encara es fa explícita en el capbreu de 1499 (*Cfr.* nota següent). Després ja no es parla de l'hort de la Sinagoga, que restà agregat a l'hort de les cases grans del carrer de Sant Domingo, les quals passaren, successivament, a Joan Xetard, Francesc de Gualbes, Esteve Monfar, Diego Monfar, Francesca d'Aguilar i Domingo de Verdier.

4. En el capbreu dels censos de Guillem Joan Colom no apareix propietari de la casa de la cantonada, la que havia estat de la filla de Ferrer Saladí. Solament una finca de les que fan cens es troba limitant per la part de migdia amb el carrer d'en Marlet. Jaume Mas confessa tenir unes cases ruïnoses al carrer «*vocato dels Banys Frets, nunc de les Escolles Majors. Et terminatur dictum hospicium nunc vero ortus ab oriente partim in honore mea, et partim in alia honore mea, nunc vero orto vulgariter dicto la Sinagoga; a meridie in quodam vico qui ibi est, vulgariter dicto dels Banys Frets nunc vero de les Escolles; ab occi-*

dente in alio vico; et a circio partim in tenedone Petri Michaelis que fuit Francisci Puig-farner, et partim in alia tenedone mea que fuit heredum seu successorum discreti Petri Sola quondam presbiteri» (Apèndix 3, núm. 10). El nom del carrer de migdia correspon al de ponent, que s'ha deixat sense nom.

5. Margarida Miret, viuda de Miquel Miret, pellisser, estableix en favor de Ramon Presseguer, teixidor de lli, unes cases del carrer de Sant Domingo, i es reserva una botiga, que és part de les seves dependències, que obre dos portals al carrer inferior (Apèndix 1, nota 13). Aquestes dependències o botiga passaran a Ramon Xarles i a Gaspar Xarles, i quedaran integrades a la casa de la cantonada quan serà propietat de Miquel Salvà (Cfr. Apèndix 1, n. 19 i 22).

6. Simon Canyet, mercader ciutadà de Barcelona, estableix en favor de Ramon Ros, causídic, i de la seva muller Elionor, «*totam illam domum quam ego habeo, teneo et possideo in presenti civitate Barchinone, in vico vocato la Volta del Call, et tenetur etc, et terminatur etc, et spectat etc*». Imposa un cens de 7 lliures i 10 sous, amb facultat per redimir-ne cinc lliures a un for de 20.000/1.000. Entrada: un parell de pollastres (AHPB, Antoni ROMANÍ, 529/5, 22.03.1602). Trenta anys més tard, Francesc Masdeu i Canyet atorgava en favor de Diego Monfar i Sors la remissió de 5 lliures d'aquest cens, a canvi de cent lliures, fent referència a l'establiment de 1602, tot expressant que el cens sobre la casa es té pels successors de la viuda Xetard a cens de 40 sous, els quals el tenen sota el domini directe dels successors d'Anna de Cabrera a cens de 22 sous i 6 diners. La casa ara és propietat de Diego Monfar, i es troba situada «*in vico vocato la Volta del Call eo los Studis Vells del Call, et in carrerono qui ibi est per quem itur a dicto vico vocato de la Volta del Call ad domum heredum Don Francisci de Gualbes que olim erat del paborde Gualbas et ad dictum vicum Sancti Dominici, et retro quasdam alias domos vestras que olim erant Joannis Xetard UJD, et antiquitus Jacobi Mas quondam notarii, quamquidem domum super qua dictus census percipitur possedit Joannes Sarinya [i. e. Safont] magister domorum*» (AHPB, Francesc PONS, 586/9, 14.07.1632). Encara set anys més tard, Josep Masdeu i Canyet venia al mateix Diego Monfar, al preu de 10 lliures, els deu sous restants del seu cens sobre la mateixa casa, amb referència a l'establiment fet per Elionor Ros, viuda de Ramon Ros, i els seus fills, a Paula Monfar i Cellers, mare de Diego Monfar (Antoni ESTALELLA, 10.01.1623), i amb referència a l'anterior establiment fet per Simon Canyet a Ramon Ros l'any 1602, el qual Simon Canyet tenia la casa i el cens per cessió i insolitudació dels administradors de l'Hospital de la Santa Creu (Joan SALA, 09.06.1591). Continua vigent el cens de 40 sous als successors de la viuda Xetard, i el cens de 22 sous i 6 diners als successors d'Anna de Cabrera. Les cases, tanmateix, «*sunt dirute et devastate solumque terre ipsorum unitum et aggregatum quibusdam domibus vestris sitis in presenti civitate, in vico dicto de Sancto Dominico, in quibus ad presens moraris*». (AHPB, Miquel SERRA, 659/9, 06.09.1639). El terreny continuaria essent hort fins al seu establiment l'any 1819, i continuaria vigent el cens de 40 sous anuals degut als successors de Gualbes, i els 22 sous i 6 diners anuals deguts als successors de Colom.

7. Elionor Ros, viuda de Ramon Ros, i els seus fills, estableixen en favor de Paula Monfar i Cellers, viuda d'Esteve Monfar i Sors, les cases que havien estat establertes per Simon Canyet l'any 1602, «*in vico dicto la Volta del Call*» (Antoni ESTALELLA, 10.01.1623, però no apareix als seus protocols). Cfr. nota precedent.

8. En la venda dels censos del comte de Robres als administradors de la Capella de Sant Sever apareix Domingo de Verdier com a únic propietari de tres finques de l'illa que,

limitant amb el carrer que es dirà d'en Marlet, fan cens al comte de Robres. Són els censos de les finques núm. 36, 37 i 40. La finca núm. 36 són les cases majors adquirides el 1690, aleshores ja unificades amb les finques núm. 37 i 38. Les finques 36 i 37, per bé que confronten amb el carrer d'en Marlet, obren portal al carrer de Sant Domingo i al carrer que es dirà de l'Arc de Sant Ramon, respectivament. La finca 40 fa cantonada amb els carrers de Sant Domingo i d'en Marlet, i té els dos portals obrint al primer carrer. Se'n dedueix, doncs, que a la banda nord del carrer d'en Marlet, tota ella propietat de Domingo de Verdier, no hi ha cap portal (Cfr. Apèndix 1, n. 26).

9. Andrea Verdier i Serrano, i el seu fill Faust Verdier i Serrano, usufructuària i propietari d'unes cases del carrer de Sant Domingo subjectes al fideicomís establert per Domingo Verdier, el seu marit i pare (testament publicat el 26.04.1807, Josep Gerard SAYROLS), amb autorització del Jutjat reial ordinari, estableixen a Francesc Barret, comerciant veí de Barcelona, dos terrenys sense edificar situats a la part de ponent de les seves cases, «*sirviendo de mucho tiempo a esta parte en algún modo para huerto, o más bien barrio, con algunos árboles, que es lo único que puede mantener por falta de agua, no teniéndola de pie ni por noria ni otra máquina*». El primer terreny té 7.917 pams, i el segon, que li és contigu, 388. «*El primer terreno o huerto linda por oriente parte con el terreno de trescientos ochenta y ocho palmos, y parte con casas de Manuel [sic per Jacint] Pujó; por mediodía con la calle de Marlet; por poniente con la del Arco vulgarmente llamado Bolta de Sant Ramon; y por cierzo parte con el resto de nuestras casas y parte con las de los herederos de Dª Antonia Ferreras. Y el otro pedazo de terreno linda por oriente con dichos herederos de Ferreras; por mediodía con el expresado Manuel Pujó; por poniente con el otro terreno de en primer lugar; y por cierzo con dichos herederos de Ferreras; sin que podamos designar ni situar a qué dominio pertenezcan estos dos trozos de tierra, por no ofrecer bastante seguridad nuestro título primordial, que es la escritura de compra que hizo el Doctor en Derechos Dn. Domingo Verdier y Pons, segundo abuelo de mi, Dn. Fausto, a los consortes Dn. Josef de Aguilar y Dª Francisca de Monjar [...], con cuya escritura se comprehendieron diferentes casas o designas de distinto dominio*» (Rafel ALBIÀ, 16.12.1690). Imposen la condició d'invertir 3.500 lliures en l'edificació d'una «*cómoda habitación*», i un cens de 90 lliures anuals, inclosos els censos i censals que hi estan obligats, que puguen a unes 83 lliures. Entrada: un parell de pollastres (AHPB, Josep Ignasi LLUCH, *Manual*, 1819, f. 161-175, que inclouen un plànol explicatiu, 14.08.1819). L'any següent, 1820, durant les obres d'edificació de la casa en aquest terreny que era buit, aparegué la làpida hebraica de la fundació pia de Samuel ha-Sardí. En la venda de la casa i dels terrenys feta pels hereus de Francesc Barret a Josep Caballer, l'any 1843, hom dirà que el 1823 els mencionats mare i fill Verdier vengueren a Francesc Barret «*el terreno en que se halla el jardín*». És el solar situat al nord, que limita amb dos trams del carrer de l'Arc de Sant Ramon.

Alhora ha aparegut un nou propietari de terreny donant al carrer d'en Marlet. Aquell mateix any, el 13.02.1819, Andrea Verdier i Serrano havia venut a Jacint Pujó un petit jardí («*pedazo de jardinito*») de 68 pams de llarg i 15 d'ample, segons s'expressa en el paper privat indicat a l'Apèndix 1, n. 40.

10. Els germans Pere i Josep Barret, hereus de Francesc Barret, per pagar nombrosos deutes deixats pel seu pare, venen a Josep Caballer, veí de Puerto Rico, «*toda aquella casa con su correspondiente jardín a ella unido [...], en la presente ciudad y calle d'en Marlet de la misma, señalada de número nueve [actual núm. 1]; la que linda a oriente con honores de D. Roque Vergés; a mediodía con la calle d'en Marlet; a poniente con la del Arco vulgarmen-*

te llamado de San Ramón; y a **cierzo** con la que va de la plazuela pequeña de Santo Domingo a dicha calle del Arco de San Ramón. Y se tiene el terreno en que se halla situada dicha casa por D. Fausto de Verdier y Serrano como a sucediendo a D. Domingo de Verdier, a censo de noventa libras [...]; y dichos Verdier tienen dicho terreno junto con el que ocupa el jardín de la casa que se vende, y otra casa del lado propia de los mismos Verdier, dividido en tres distintas designas, la primera por los sucesores de D. Francisco de Gualves al censo de once libras diez sueldos [...], los cuales lo tienen por los Reverendos administradores de la insigne Capilla y Colegio de San Severo de esta ciudad sucediendo al Sr. Conde de Robles a igual censo [...]; la segunda designa se tiene por los sucesores de Ramon Ros caudático de Barcelona y por Eleonor su consorte, al censo de dos libras y una tasa de agua anualmente en nuda percepción pagaderas; estos la tienen por los dichos sucesores de Gualves al censo también de dos libras en nuda percepción [...], quienes lo tienen por dichos administradores de San Severo al censo de dos libras, dos sueldos y seis dineros en su alodio, y parte de su alodio de los mismos administradores de San Severo al censo de siete morabatines». Els germans Barret posseïxen la finca per testament del seu pare (publicat pel notari Ferran Moragas, 21.10.1834), qui la tenia, «en cuanto a la casa, por haberla hecho construir de su dinero propio, y en cuanto al terreno, por lo que mira al que está edificado la casa, por título de establecimiento a su favor otorgado por la mare e hijo Dª Andrea y D. Jacinto [sic] Verdier y Serrano» l'any 1819, «y el terreno en que se halla el jardín por título de venta perpetua a su favor otorgada por dichos señores con otra escritura recibida ante el notario Félix Falguera a diez de febrero de mil ochocientos veinte y tres». Preu 29.331 lliures, 2 sous i 6 diners (AHPB, Ferran MORAGAS, *Manual*, 1843, f. 363-367, 29.05.1843. Registre de la Propietat núm.1). Deu haver-hi error en el nom del notari Fèlix Falguera, perquè no hi he trobat la mencionada venda del jardí, ni l'any 1823 ni els propers.

11. Nova descripció de la casa de Josep Caballer amb motiu d'inscriure al Registre les millors fetes durant l'any 1862: «Una casa sita en esta ciudad y calles de Marlet y Arco de San Ramón del Call, señalada con el número uno en la primera de dichas calles, y antiguamente con el nueve, y la segunda con el número ocho, correspondiente al Distrito segundo, Barrio primero; conteniendo una tienda con almacén en dicha calle de Marlet, y otra en la calle del Arco de San Ramón, jardín y cuatro pisos; siendo su superficie, junto con el jardín, de diez mil doscientos noventa y ocho palmos superficiales. Linda por su frente o **mediodía** con la calle de Marlet; por la espalda o **cierzo**, parte con casa de D. Pablo Camprubí, antes Juan Bardera, parte con la de Doña Andrea Verdier, y parte con la calle que de la del Arco de San Ramón se dirige a la plazuela de Santo Domingo; y por un lado u a **oriente**, parte con casa de D. Fidel Arnet, parte con dicho Camprubí, y parte con la citada Verdier; y por el otro lado o **poniente**, con la calle del Arco de San Ramón» (Registre de la Propietat núm. 1, 07.01.1865). Josep Caballer morí el 03.11.1882. L'any següent la finca era adjudicada a la seva filla, Teresa Caballer i Sáenz, i inscrita a nom seu.

APÈNDIX 3

RELACIÓ DE DOCUMENTS POSTERIORS A 1391 QUE ESMENTEN
LA SITUACIÓ DE LA SINAGOGA MAJOR I ELS SEUS PROPIETARIS

1

1392, desembre, 4. València

El rei Joan i la reina Iolant fan donació, en lliure i franc alou, de la que fou Sinagoga Major dels jueus de Barcelona al jurista Esperandeu Cardona, conseller i promotor de negocis de la cort del rei, en satisfacció i remuneració dels seus continuats serveis. S'hi refereixen com a «majorem Sinagogam seu Scolam Calli majoris quondam judeorum civitatis Barchinone, cum omnibus introhibitibus, exitibus, hedifficiis, constructionibus, apendiciis, limitibus et pertinentiis universis ipsius Sinagoge vel Scole».

ACA, Canc, reg. 1.902, f. 72v.-73v.

2

1393, octubre, 16. Barcelona

*Clara, conversa, abans dita Reginó, filla del difunt Ferrer Saladí, muller de Francesc Saporta convers, abans dit Caravida Salamó Saporta, ven a Ramon de Llagostera, corredor d'orella, ciutadà de Barcelona, una casa («hospicium») de la seva propietat, «in Callo Majori dicte civitatis, contiguo Sinagoge Majori<s> Calli Majoris». Posseeix la casa per Guillem Colom a cens de deu morabatins i mig, la qual confronta: «**ab oriente** in quodam carerono qui tendit ad Sinagogam dominarum dicti Calli; **a meridie** in vico publico; **ab occidente** in dicta Sinagoga dictarum dominarum; **a circio** in dicta Sinagoga Majori olim judeorum dicti Calli». Preu: 80 lliures.*

AHPB, Jaume JUST, 40/3, f. 21v.-24r. Les confrontacions són impossibles. Cal intercanviar les de llevant i migjorn. Quan es van carregar els deu morabatins i mig, la casa fou estimada en 450 lliures (ACB, *Fons de Sant Sever*, lligall de Robres).

3

1394, juliol, 16. Barcelona

Esperandeu Cardona, conseller i promotor de negocis de la cort reial, lloga per un any a Arnau de Cervelló, cavaller, algutzir reial, «totum illud hospicium meum

quod habeo et possideo, certis titulis sive causis, in Callo ebrayco Maiori civitatis Barchinone, vocato la Sinagoga judeorum hominum et feminarum». *Promet no rescindir el contracte de lloguer sinó en cas de venda de l'immoble. El llogater es compromet a restituir l'edifici («dictum hospicium») en bon estat. Preu: 25 lliures.*

AHPB, Joan DE PERICOLLS, 66/1, f. 20r.-v.

4

1396, març, 16. Barcelona

Esperandeu Cardona, conseller i promotor de negocis de la cort reial, lloga per un any a Pere Antic, rajoler, ciutadà de Barcelona, «illud hospicium olim vocatum Sinagoga Major Calli judeorum civitatis Barchinone, videlicet /afegit entre línies: tantum/ intratam dicti hospicii et quandam domum in capite dicte intrate versus occidentem situatam, cum tribus portalibus extra in via publica apperientibus, et cum juribus et pertinenciis suis, cum residuum jam locaverim». Promet no rescindir el contracte, etc. El llogater es compromet a restituir l'edifici i deu lloses que hi ha trobat («predictum hospicium et X losas quas in dicto hospicio inveni»). Preu: 5 lliures i 10 sous.

AHPB, Joan EIXIMENIS, 29/6, f. 39r.

5

1400-1404. Barcelona

Llibre de comptabilitat obert pel procurador de Jaume Colom per al cobrament dels censos de l'antic Call Major dels jueus de Barcelona.

Hi apareix una referència expressa a la Sinagoga Major: «Ffa en Ramon de Lagostera, corrador de noccs, per cens del seu alberch hon sta, en lo carrer darrera la Scola Major del Cayll, lo qual alberch fo d'en Ffarer Saladí, juheu, cascun any en los dits II^{os} térmens [la meitat per Sant Joan de juny, i la meitat per Capdany], X morabatins e mig. Valen IIII ll., XIII sol., VI dnr.»

També hi ha una altra referència implícita: Arman de Cases, escrivà reial, fa de cens 22 morabatins, que valen 9 lliures i 18 sous, per la casa que posseix «en lo dit loch, lo qual alberch se appellava lo alberch major d'en Issach Perfet».

ACB, *Extravagants*, llibre de censos de Jaume Colom, f. 44v. i 45v. Al llibre de 1405-1408 figuren les mateixes anotacions.

6

1477, abril, 30. Barcelona

*Guillem Joan Colom, cavaller domiciliat a Barcelona, atenent que és propietari d'una determinada casa («hospicium sive domus»), que té en lliure i franc alou, la qual es troba deshabitada de fa més de vint anys, amenaça ruïna, no es podria reparar sense grans despeses, i els veïns insten que es reedifiqui o s'enderroqui, a fi d'evitar perills l'estableix a Joan Safont, menor de dies, mestre de cases ciutadà de Barcelona, a cens de dues tasses d'aigua, l'una el primer de gener, i l'altra per Sant Joan de juny. La descriu com «totum ipsum hospicium sive domos inhabitabiles et ruynosas [...], in Callo olim judayco, et in vico vocato dels Bayns Frets. Et terminatur dictum hospicium quod vobis stabilio: **ab oriente** partim in honore discreti Jacobi Mas notarii, et partim in honore vestro vulgariter dicto la Sinagoga; **a meridie** in quodam vico qui ibi est, vulgariter dicto dels Bayns Frets; **ab occidente** in alio vico; et **a circio** partim in tenedone Ffrancisci Puigforner, et partim in tenedone heredum seu successorum discreti Petri Sola quondam presbiteri, qui omnes honores tenentur per me et sub dominio et alodio meo». La casa li pertany com a hereu de la seva mare (testament en poder del notari Joan Brujó, 02.10.1475), qui ho tenia com a hereva del seu marit, l'honorable Guillem Colom (testament en poder del notari Joan Brujó, 01.03.1473), qui ho tenia en virtut d'una sentència en plet amb el curador assignat a l'immoble, el qual havia estat del difunt Arnau [sic per Arman] de Cases, qui el tenia pel mencionat Guillem Colom, a cens de 22 morabatins o 9 lliures i 18 sous, abandonat per absència de Gispert Mateu, ciutadà de Lleida, que n'era el propietari (plet clos el 26.01.1453). Pacten que Joan Safont enderrocarà l'edificació, podrà disposar dels enderrocs, i clourà el solar amb una paret d'una alçada d'almenys deu pams de cana de Montpeller. Confessa haver rebut 65 lliures per l'establiment, 15 de les quals són per l'entrada i 50 pel valor dels enderrocs.*

AHPB, Miquel FRANQUESA, 212/35, s. f. El nom donat al carrer de migdia correspon al de ponent, que s'ha deixat sense nom. L'expressió «qui omnes honores tenentur per me et sub dominio et alodio meo» no és certa pel que fa a les dependències de la Sinagoga.

7

1477, primer d'octubre. Barcelona

Joan Safont, mestre de cases ciutadà de Barcelona, fill i hereu universal de Marc Safont (testament en poder del notari Francesc de Moles, 30.07.1457), ven a Jaume Mas, notari ciutadà de Barcelona, en lliure i franc alou, «totas illas

domos cum duobus portalibus in vico vocato de Sent Domingo aperientibus, et cum aliis duobus portalibus in quodam alio vico versus meridiem pariter aperientibus, cum introhitibus, exitibus et omnibus juribus et pertinenciis ipsarum domorum, in quibus domibus antiquitus solebat esse Sinagoga seu Scola Maior olim Calli judayci civitatis Barchinone, quasque ego ut heres jamdictus et alias titulis infrascriptis habeo et possideo per liberum et franchum alodium in civitate Barchinone, in loco et vico predictis. Et terminantur dicte domus: **ab oriente** *lafegit entre línies*: partim/ in dicto vico vocato de Sent Domingo, et partim in honore qui fuit d'en Granell; **a meridie** partim in dicta tenedone que fuit d'en Granell et nunc est heredum seu successorum d'en Bessols, et partim in dicto alio vico sive carrerono; **ab occidente** in alia tenedone vestra que fuit Gisperti Mathei quondam civis Illerde; et **a circio** partim in alia tenedone vestra que fuit discreti Petri Thomas quondam presbyteri, et partim in tenedone discreti Petri Gasparis Capo notarii». *Expressa que les cases («predicte domus») pertanyien al seu pare per venda judicial feta per autoritat del veguer (notari Nicolau Casadevall, en lloc de Gaspar Maimó, també notari, regent l'escrivania de la cort del veguer per l'honorable Joan Bernat Terré alias Fiveller, donzell, senyor útil de l'escrivania, 04.05.1438). Preu: 50 lliures. Al marge hi ha una nota on Gaspar Franquesa, notari públic de Barcelona, com a tenint les escriptures del seu pare, el notari Miquel Franquesa, diu haver lliurat el contracte de venda en forma pública a Antoni Ribes, canonge, i a Eulàlia, viuda del notari Jaume Mas, com a marmessors o portantveus de les causes pies instituïdes hereves universals per Jaume Mas, el dia 9 de [...] de [15]06.*

AHPB, Miquel FRANQUESA, 212/35, s. f. L'època de les 50 lliures és en poder del mateix notari el dia 15 d'octubre.

8

1477, octubre, 7. Barcelona

Jaume Mas, notari, ciutadà de Barcelona, estableix en favor de Jaume d'Àrguens i del seu fill Gabriel d'Àrguens, tintorers ciutadans de Barcelona, «quasdam domos ex abissu usque in celum, cum introhitibus, exitibus et omnibus juribus et pertinenciis suis, quas ego per liberum et francum alodium habeo et possideo in civitate Barchinone, in vico vocato de Sent Domingo, que quidem domus fuit pars et de pertinenciis illarum domorum cum duobus portalibus in dicto vico vocato de Sent Domingo aperientibus et cum aliis duobus portalibus in quodam alio vico versus meridiem pariter aperientibus, cum introhitibus, exitibus et omnibus juribus et pertinenciis ipsarum domorum, in quibus domibus antiquitus solebat esse Sinagoga seu Scola Major olim Calli judayci

civitatis Barchinone [...]. Et terminantur dicte domus quas vobis stabilio: **ab oriente** partim in dicto vico vocato de Sent Domingo, in quo vico predictae domus quas vobis stabilio aperiunt duo portalia, et partim in honore qui fuit d'en Granell et nunch est heredum seu successorum d'en Bessols; **a meridie** partim in dicto honore qui fuit predicti en Granell, et partim in vico sive carretono stricto qui ibi est, in quo aperiunt duo portalia predictarum domorum quas vobis stabilio; **ab occidente** in residuo honore meo de pertinenciis predictorum que vobis stabilio; et **a circio** in honore discreti Petri Gasparis Capo notarii». *Confessa haver pactat* «quod paries qui est inter predictas domos quas vobis stabilio et dictum honorem michi remanentem, de pertinenciis ut premititur predictorum de quibus vobis facio stabilimentum, sit communis inter me et vos, a quo tamen pariete liceat michi si voluero extrahere et mecum portare fenestras et portalia que sunt in ipso pariete, et eciam arcus qui sunt in dicto honore meo, quique tenent pedem affixum in dicto pariete, et teneat pariedare sive claudi facere de lapidibus et cemento dictas fenestras et portalia et omnia foramina que sunt in dicto pariete, ipsumque parietem reficere meis expensis, taliter quod dictus paries remaneat et sit bene firmus, stabilis et securus». *Imposa el cens d'un sou anual, a satisfer per Tots Sants. Confessa haver rebut una entrada de 26 lliures. Expressa que posseeix les cases en lliure i franc alou, per compra feta a Joan Safont, en poder del notari que subscriu, el dia primer del mes corrent.*

AHPB, Miquel FRANQUESA, 212/35, s. f.

9

1477, octubre, 10. Barcelona

Acta del lliurament de possessió fet personalment per Jaume Mas a Jaume d'Àrguens i al seu fill Gabriel d'Àrguens, tintorers, en virtut de l'establiment anterior, «de quibusdam domibus ex abissu usque in celum, cum introhitibus, exitibus et omnibus juribus et pertinenciis suis, quas ipse Jacobus Mas quoad directum et alodiale dominium habet et possidet in dicta civitate Barchinone, in vico vocato de Sent Domingo, que quidem domus sunt pars et de pertinenciis illarum domorum cum duobus portalibus in dicto vico vocato de Sant Domingo aperientibus et cum aliis duobus portalibus in quodam alio vico versus meridiem pariter aperientibus, cum juribus et pertinenciis ipsarum domorum, in quibus antiquitus solebat esse Sinagoga seu Scola Maior olim Calli judayci predictae civitatis Barchinone». *La forma del lliurament de possessió fou aquesta:* «Quoniam existentibus et personaliter constitutis ipsis omnibus una mecum notario et testibus supradictis coram portali maiori dictarum domorum aperienti in dicto vico vocato de Sent Domingo, dictus Jacobus Mas ace-

pit per manus dictos Jacobum Dargues et Gabrielem Dargues eius filium, et inmisit ipsos intus dictas domos, et traditis eisdem clavibus dicti portalis, postea foras exivit, ipsis patre et filio intus in possessione remanentibus, claudentibus et aperientibus januas dicti portalis, protestantibusque et dicentibus quod non solum re sed etiam re et animo possidebant et possidere intendebant dictas domos eis ut predicatur stabilitas, cum juribus et pertinenciis ipsarum».

AHPB, Miquel FRANQUESA, 212/35, s. f.

10

1499, gener, 29 i següents. Barcelona

Capbreu pres per Guillem Joan Colom, cavaller domiciliat a Barcelona, dels censos que posseix a l'antic Call Major de Barcelona i en d'altres llocs de la ciutat. Notari autoritzant de les confessions: Francesc Nicolau de Moles. Les descripcions d'immobles que mencionen la Sinagoga Major són cinc.

*Cristòfol Guerau, canonge de la Seu, confessa tenir unes cases, a cens de cent quaranta sous, que el mateix Guillem Joan Colom li ha establert (notari Dalmau Ginebret, 18.08.1498). Estan situades «in vico dicto Sancti Dominici, et terminantur: **ab oriente** in dicto vico de Santo Dominico; **a meridie** cum domibus discreti Petri Miquel alias Spinalt presbiteri, que solebat esse Sinagoga judeorum, in qua parte sunt due fenestre que in dicta Sinagoga aperiant; **ab occidente** partim cum orto discreti Jacobi Mas notarii, que solebat esse Sinagoga, et partim cum domibus ipsius Jacobi Mas, alodium vestrum; et **a circio** in domibus Jacobi Mas».*

*Jaume Mas, notari, confessa tenir una casa, a cens de 23 morabatins, adquirida de Bernat Lluc Marquilles, apotecari (notari Miquel Reig, 31.08.1458). La descriu com «totum illum hospicium cum duobus portalibus extra in carria publica Beati Dominici aperientibus, et cum aliis duobus portalibus extra in alio vico quod est retro ipsum hospicium aperientibus, quod vicum habet exitum ad Scolam olim vocatam dels Francesos, et ad Scolas que nunc dicuntur Scolas Majores, cum introitibus, exitibus, juribus et pertinenciis [...], in vico vocato Beati Dominici. Et terminatur dictum hospicium: **ab oriente** in dicto vico nuncupato Sancti Dominici; **a meridie** partim in tenedone [ratllat: vestra] honorabilis Christofori Grau, canonici Barchinone, que fuit Gasparis Capo quondam notarii, et partim in quodam orto meo qui fuit Sinagoge Majoris olim judeorum Barchinone; **ab occidente** partim in tenedone mea que nunc est ortus, qui fuit vestri, qui ab antiquo fuit heredum seu successorum d'en Armant quondam, et partim in alia tenedone mea que nunc est terramen, quod fuit discreti Petri Sola presbiteri Barchinone, et partim in vico publico qui ibi est; et*

a **circio** partim in tenedone vestra que fuit venerabilis Jacobi Ubach jurisperiti civis, et partim in tenedone discreti Guillermi Clariana presbiteri que fuit discreti Puigfret presbiteri Barchinone».

*El mateix Jaume Mas confessa tenir una casa ruïnosa, a cens de dues tasses d'aigua, adquirida per cessió feta per Joan Safont, mestre de cases (notari Miquel Franquesa, 30.04.1377), qui la tenia per establiment fet pel mateix Guillem Joan Colom, en poder del mateix notari, el mateix dia. La finca és situada al carrer «vocat dels Banys Frets, nunc de les Escoles Majors. Et terminatur dictum hospicium, nunc vero ortus, **ab oriente** partim in honore mea, et partim in alia honore mea, nunc vero orto, vulgariter dicto la Sinagoga; **a meridie** in quodam vico qui ibi est, vulgariter dicto dels Banys Frets, nunc vero de les Escoles; **ab occidente** in alio vico; et **a circio** partim in tenedone Petri Michaelis que fuit Francisci Puigfarner, et partim in alia tenedone mea que fuit heredum seu successorum discreti Petri Sola quondam presbiteri».*

*El procurador de les monges predicadores confessa que tenen una casa, a cens de tres morabatins, «in vico pro nunch vocato de Sancto Dominico, et quasi ante domum ubi Sinagoga Major dicti Calli antiquitus tenebatur, et in quodam alio vico transverso per quem tenditur recta via ad vicum vocatum sive ad Fontem de Sancto Honorato, prout terminatur: **ab oriente** in dicto vico transverserio quo tenditur ad dictum vicum sive Fontem de Sancto Honorato; **a meridie** in dicto vico de Sancto Dominico; **ab occidente** in tenedone Johannis Çacoma que fuit heredum seu successorum d'en Bertran quondam libraterii; et **a circio** in tenedone Francisci Requesens droguerii, que fuit Francisci Pujol mercatoris, que antea fuit Gabrielis Cardona quondam jurisperiti».*

*Elena Rodrigues, filla de Bartomeu Rodrigues, confessa tenir una casa amb tres portals obrint a vies públiques, «scilicet, duobus in vico de Sancto Domingo, et uno in carrarone qui exit in vico qui antiquitus dicebatur dels Banys Frets, quique recte exit in quadam Volta que est coram Castrum Novum». La casa limita «**ab oriente** in vico de Sancto Dominico; **a meridie** in quodam alfondech quod ibi est; **ab occidente** partim in quibusdam domibus Laurencii Salt, et partim in duobus carreronis, quorum alter exit in dicto vico dels Banys Frets ex una parte est unum portale, ut prefertur, et alter exit versus Sinagogam antiquam; et **a circio** in domibus honorabilis Gregorii Molgosa Legum doctoris». Fa de cens 60 sous, i la té per donació del seu pare, qui la tenia per establiment fet el 05.11.1477.*

ACB, *Fons de Sant Sever*, capbreu dels censos de Guillem Joan Colom (1498).

11

Final del segle XVI

*Quadern amb el títol d'«Inventari de les cartes de vendes y assignacions de morabatins fetes per Felip de Ferrera, Guillem Busquets y Jaume Pastor, ciutadans de Barchinona y comissaris per los senyors Rey y Reyna elegits, a mossèn Guillem Colom, banquer y ciutadà de Barchinona, sobre les cases del Call Mayor de la ciutat de Barchinona, carrers de Sant Domingo, de Sant Honorat y de Santa Eulàlia, en los quals morabatins ha succehit Don Phederic de Cabre-
ra, qui aquells ha specialment obligats als aniversaris comuns de la Santa Iglésia de Barchinona».* *Totes les vendes de censos foren fetes el dia 7 d'agost 1393, en poder de Francesc d'Alçamora, notari i escrivà reial. Dos instruments dels ací inventariats mencionen la Sinagoga Major.*

«Venda feta per dits comissaris a dit Guillem Colom de deu morabatins y mig pagadors ut supra sobre una casa contigua a la Sinagoga Mayor del Call, la qual los hereus de Salamó Caravida tenen en lo carrer de la Carniceria, ara dit de Sant Domingo. Actum ut supra [*al marge*: Besols, barber. Benet Cipió, causidic]».

«Venda feta per dits comissaris a dit Guillem Colom de vint y dos morabatins pagadors ut supra [la meitat per Sant Joan i la meitat per Ninou], sobre una casa que Isac Perfet y Struc Cresques, jueus, tenien en lo Call Major, en lo carrer de la Scola de les Dones. Termena **a solhixent** ab la Sinagoga Major del Call; **a migjorn** ab lo carrer; **a ponent** ab Salamó Gracià migensant la Volta de dit Salamó, y part ab lo carrer, y part ab lo honor de Salamó de Piera; y **a tramuntana** ab lo honor de Isac Struc y Juseph Bonjac. Lo preu és 444 lliures. Actum die et anno predictis [*al marge*: La Sra. Xatarada fa de cens dos taces d'aygua]».

ACB, *Fons de Sant Sever*, lligall d'escriptures dels censos de Robres.

12

1634, agost, 22. Barcelona

Aldonça Sapila i Miret, muller en segones núpcies de Joan Sapila, ciutadà honrat de Barcelona, i en primeres de Rafel Vives, difunt, notari reial ciutadà de Barcelona, filla de Miquel Miret, pellisser, ciutadà de Lleida al moment de morir, i de la seva muller Magdalena, difunts, constreta per deutes, ven a Magdalena Monfar i Pobla, muller de Diego Monfar i Sors, ciutadà honrat de Barcelona, absent, el cens de seixanta-un sous, amb domini, fadiga i lluïsmes, «in et super totis illis domibus olim cum duobus portalibus et nunc cum uno tantum portali extra in via publica aperienti, cum introhitibus, exhibitibus, juribus et

pertinenciis suis, in quibus domibus antiquitus solebat esse Sinagoga seu Scolla Major olim Calli judayci presentis civitatis; quasquidem domos nunch habent et possident in presenti civitate Barchinone, in vico vulgo dicto de Sant Domingo, heredes seu successores Rvdi. Joannis Pratcolell quondam, presbiteri in Ecclesia Barchinone beneficiati, et quequidem domus antea fuerunt Magnifici Ludovici Prats quondam UJD civis dicte civitatis Barchinone, et antea Raymundi Preseguer quondam, textoris lini civis Barchinone; quiquidem heredes seu successores dicti Joannis Pratcolell predictas domos quas ipsi possident tenent per heredes seu successores domine Ludovice Cassador quondam [...]; quiquidem heredes seu successores dicte Ludovice Cassador predicta tenent per me ut succedenti dictis Michaeli Miret et Margarete Miret ad dictum censum dictarum trium librarum et unius solidi [...]; et ego dicta Alduncia Çapila predicta que vobis vendo teneo per heredes seu successores discreti Jacobi Mas quondam notarii publici Barchinone, et sub dominio et alodio eorundem, ad censum duodecim denariorum Barchinone [...]. Et terminantur dicte domus super quibus ego dicta Alduncia Çapila et Miret recipio dictum censum dictarum trium librarum et unius solidi: **ab oriente** in dicto vico dicto de Sant Domingo; **a meridie** nunc in honore heredum seu successorum Magnifici Michaelis Salvat quondam UJD civis Barchinone; antea vero terminabantur partim cum honore discreti Gasparis Xarles notarii civis Barchinone, qui fuit Raymundi Xarles candelarii cepi, que pars habebat exitum versus meridiem in quodam carrerono qui ibi est, dicto dels Studis Vells, et partim cum honore heredum seu successorum dicti Magnifici Michaelis Salvat quondam UJD, qui fuit Elisabethis Salaverda vidue, qui olim fuit successorum d'en Vilarasa; *lafegit al marge*: antea vero terminabantur partim in honore qui fuit d'en Granell, postea de Mossen Vilarasa, et postea heredum Guillermi Joannis Colom quondam militis, et partim in quadam botigia dicte Margarete Miret, que fuit de partinenciis dictarum domorum super quibus dictum annuum censum dictarum trium librarum et unius solidi recipio, que quidem botigia aperiebat duo portalia in carrerono qui ibi est; **ab occidente** cum horto dicti viri vestri, qui olim fuit Magnifici Stephani Monfar et Sorts quondam UJD, civis honorati Barchinone, qui fuit Hieronyme Remirez vidue relicte Magnifici Ferdinandi Remirez quondam, militis Barchinone populati; et **a circio** cum aliis domibus viri vestri que fuerunt dicte domine Ludovice Cassador, et que antea fuerunt heredum et successorum Michaelis Badorch quondam, coralerii civis Barchinone». *El cens que ven li pertany com a hereva del dit Miquel Miret (testament en poder del notari Miquel Cellers, 18.04.1598), el qual el posseïa com a hereu de la seva mare Margarida, que havia estat muller d'un altre Miquel Miret, també pellisser (testament en poder del notari Bernat Corcell, en lloc de Pere Mallol, regent les escriptures de l'escrivania de Pau Gomar, notari públic de Barcelona, 11.03.1567), la qual Margarida el posseïa en virtut de l'establiment de les mencionades cases, a dit cens de seixanta-un sous,*

al mencionat Ramon Presseguer, teixidor de lli de Barcelona (en poder del notari Joan Savina, tinent les escriptures del notari Pere Ripoll, 15.01.1532). Preu: 69 lliures. Hi ha la firma per raó de domini dels dos notaris administradors de la causa pia instituïda per Jaume Mas (testament en poder del notari Joan Marc Miquel, 19.05.1505).

AHPB, Antoni SEGUÍ, *Liber II Notularum.*

13

1645. Barcelona

Diego Monfar i Sors obre un llibre per a la comptabilitat de les rendes sobre immobles de la seva propietat.

Paga 46 lliures i 10 sous de cens anual als hereus de Francesc de Gualbes «per la casa y ort tinc en lo carrer de S. Domingo», on viu.

Paga 2 lliures de cens anual als mateixos hereus de Francesc de Gualbes «per aquell tros o part de tarrat [que] és des de la xeminya y des del pilar a la paret en què és lo balcó y gàbies dels ocells».

Paga 6 lliures i 6 sous de cens anual als successors de la Casa de Cabrera, i per ells als Aniversaris comuns de la Seu de Barcelona, «per les cases [que] estan al costat de les que jo stic, en lo carrer de S. Domingo, que abans foren de micer Luís Prats. De aquesta casa ne he aplicada jo una cambra a la casa en quèestic».

Paga 3 lliures i 3 sous de cens anual als mateixos successors de la Casa de Cabrera «per les cases que foren de mossèn Seraphí Nadal. Aquestes cases vuy estan agregades ab les mies, y ne he fet la cuyna, la bassa, lo rebost, tarrat de la cuina y la cambra més prop de la cuina».

Paga 10 lliures i 19 sous a Dona Maria Gallart i Cassador, muller de Don Ambròs Gallart, «tots anys, a Nadal la meytat y a Sant Joan la altra meytat, sobre unes cases que foren del quòndam Joan Pratscolell, prevere, les quals jo comprí en lo encant públic de sos marmessors, y en dita casa solia ésser la Sinagoga dels jueus. És lo acte de la compra en poder de Francesch [sic per Antoni] Seguí, notari de Barcelona, a 1 de setembre 1634». A continuació hi ha les notes dels pagaments del cens anual, des de 1645 fins a 1665.

«Causa pia de Jaume Mas quòndam, notari de Barcelona, y per ella los priors del Col·legi dels notaris de Barcelona, reben lo primer de novembre un sou de cens sobre les cases que foren del quòndam Joan Pratscolell que jo comprí, lo primer de setembre 1634, dels marmessors de aquell, ab acte en poder de Francesch [sic per Antoni] Seguí, notari de Barcelona». A continuació anota

haver satisfet tres sous, del cens dels anys 1647-1649, el dia 3 de novembre de 1649. I res més, com si hagués deixat de pagar el cens.

A partir de 1645, Diego Monfar cobra lloguer de la «casa al carrer de Sant Domingo, al costat de les grans en què joestic», successivament, del Dr. Francesch Congost, Francisco Rovira i de Robles, mossèn Francesc Bartrolí, D. Josep Blanes de Perpinyà, micer Narcís Roger i d'altres.

A partir del primer de gener de 1646, cobra lloguer «de una casa al carrer de Sant Domingo, que fonc del quòndam Pratscolell, qui és entre la propdita y la casa que fa cantonada, que té un rextat a la entrada», successivament, del Dr. Josep Fuliol, de Josep Monsalvo i d'altres, fins a 1664.

Tenia previst cobrar lloguers «de una botiga sota del balcó [que] és en lo tarrat de la casa en què stic, al carrer de S. Domingo»; de la «botiga desota la finestra del tarrat, que té una finestra que ix al carrer sota la dita finestra del tarrat, que abans dèiem Botiga de la scala, perquè hi havia una scala que baxave del ort a dita botiga, que jo vatg desfer»; de la «botiga més prop del racó, o més fonda, que s'i baxa ab dos grahons, y lo un lindar de la porta és de pedra y lo altre de rajola»; d'una «botiga sota la cambra del sortidor y sota la cuina de casa mia, la qual solia abans ésser celler», i d'una «botiga sota la cambra nova, que trau una finestra al carrer, y és la que sta més prop del tarat o celobert de la cuina». Tan sols una de les botigues té una anotació de lloguer cobrat.

ACA, *Diversos*, Can Falguera, v. 571. Diego Monfar morí el 29.06.1652. Les anotacions fins a 1664 són del seu fill Miquel Onofre Monfar, que morí el 1665.

14

1659, maig, 10. Barcelona

L'abadessa i les monges del monestir de Santa Maria de Jerusalem, de l'orde de Santa Clara, sota la regla de Sant Francesc, amb llicència del Ministre Provincial (Barcelona, 09.05.1659), atenant que posseeixen unes cases que per llur antiguitat màxima amenacen ruïna, considerant avantatjós cedir-les a fi que puguin ser reparades, estableixen en favor de Josep Bas, Doctor en Medicina de Barcelona, «totum ipsum hospicium cum introhitibus, exhibitibus, juri-bus et pertinentiis suis, quod nos seu dictum nostrum Monasterium titulis infrascriptis habet et possidet in presenti civitate Barchinone, in loco olim vocato lo Call Major, in vico pro nunch vocato de Sancto Domingo et quasi ante domum ubi Sinagoga Major dicti Callis antiquitus tenebatur, et in quodam alio vico transverso per quem tenditur recta via ad vicum vocatum seu ad Fontem de Sancto Honorato». La casa limita a migjorn i ponent amb els dos expressats carrers, i es té pels hereus de Jaume Colom a cens de tres mora-

batins. El títol de propietat del Monestir és la revocació d'una carta precària (notari Joan Cervera, 04.12.1658). Imposen l'obligació d'invertir-hi 200 lliures en els sis primers anys, i un cens anual de 22 lliures i 10 sous. Entrada: un parell de pollastres. Hi ha la firma per raó de domini del pare i procurador de Caterina de Çalba Vallgornera i Pons, successora de Jaume Colom, el 26.05.1659.

AHPB, Jaume RONDÓ, *Liber VII Notularum*, f. 19v.-25r.

15

1835, juny, 23. Barcelona

Francesc Balaguer i Camps, manyà, ciutadà de Barcelona, confessa als Administradors de la Capella de Sant Sever que sota el seu domini i alou «tinch y poceesch totas aquellas casas ab tres portals exteriors situadas en la present ciutat, en los carrers de Sn. Domingo y en lo de la Fruita, transversal est del citat carrer de Sn. Domingo a la de la Font de Sant Honorat, en cuals dos carrers fórman cantonada; las cuals casas són compostas de dos distintas designas o estars, que foren units y agregats en lo any mil sis-cents sexanta-cinch, ecsistents en dit paratge, cuasi al devant de la casa del carrer de Sn. Domingo ahont antes ecsistia la Sinagoga Major dels judios».

AHPB, Jaume RIGALT I ESTRADA, *Manual*, 1835, f. 155v.-156v.

LA POBLACIÓ D'ALCARRÀS, MONTAGUT, SARROCA, LLARDECANS, FLIX I LA PALMA, DOMINIS DELS SANTCLIMENT, EL 1386

0 MARIA TERESA FERRER I MALLOL
CSIC. INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS

A la fi del segle XIV, Alcarràs, amb la petita dependència de Granyanella, Montagut, Sarroca, Llardecans, Flix i la Palma pertanyien a la família lleidatana dels Santcliment, que també posseïen Vilanova de Remolins, bé que no parlarem d'aquesta localitat perquè no en tenim dades demogràfiques.¹ Alcarràs i Montagut es troben al Segrià, a la dreta del Segre, i havien estat adquirits per Tomàs de Santcliment ja el 1248;² també Sarroca i Llardecans, totes dues igualment al Segrià, però ja prop de les Garrigues, eren en mans de la família des del primer terç del segle XIV. Malgrat que Tomàs de Santcliment els havia deixat al fill segon, Pere, la branca primogènita els recuperà i els posseïa a la fi del segle XIV.³ Més lluny, a la Ribera d'Ebre, Flix, situada al costat de l'Ebre, entre les possessions hospitaleres de Riba-roja i Ascó, i finalment la Palma, que es troba prop del límit amb les Garrigues, havien estat comprats per Francesc de Santcliment al rei el 21 de juny de 1382 per 9.700 florins d'or d'Aragó. Flix, per bé que s'ha dit a vegades, erròniament, que pertanyia a l'orde de l'Hospital, havia estat sempre en mans senyoriais laïques. El lloc havia estat concedit per Ramon Berenguer IV a la família genovesa Della Volta, tal com ho ha

1. Aquest treball forma part del projecte de recerca *La Corona de Aragón, potencia mediterrànea: expansión territorial y económica en la Baja Edad Media*, concedit pel Ministeri de Ciència i Tecnologia per al període 2002-2004. Forma part també dels treballs que executem amb l'ajut del grup de recerca consolidat *La Corona catalano-aragonesa, l'Islam i el món mediterrani*, subvencionat per la Conselleria d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya per al període 2001-2004.

2. Joan J. BUSQUETA, «Burguesia i mentalitat feudal a la Lleida del segle XIV: lectura del testament de Tomàs de Sant Climent, senyor d'Alcarràs, Montagut, Sarroca i Llardecans», a *Homenatge a mossèn Jesús Tarragona. Miscel·lània*, Lleida: Ajuntament de Lleida, 1996, p. 189-218, concretament p. 190.

3. *Ibidem*, p. 190 i 198. J. J. BUSQUETA, «La senyoria dels Sant Climent de Lleida: domini fluvial i proveïment a la Baixa Edat Mitjana», a E. VICEDO (ed.), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Lleida: Pagès Ed., 2000, p. 81-101, concretament p. 84.

demostrat el P. Burns,⁴ i després havia pertangut primer a Teresa Gil de Vidaure i més endavant a la família del Bosc, de Lleida. L'any 1381, tots dos llocs havien estat confiscats pel rei als del Bosc a causa d'un greu delicte comès pel titular del senyoriu, que fou empresonat.⁵

Els Santcliment eren una de les famílies més poderoses de l'oligarquia urbana de Lleida des de mitjan segle XIII a la darrerria del XIV. S'havien enriquit amb el comerç i el préstec i, des de ben aviat, amb l'explotació dels senyorius territorials que havien adquirit, ja que a Lleida, com a la mateixa Barcelona, l'oligarquia urbana tendia a formar un senyoriu territorial que li permetia, en molts casos, el pas a l'estament de la cavalleria, al qual molts membres d'aquest grup social, no tots, aspiraven per raons de prestigi.

Els Santcliment pertanyien també al grup de famílies que monopolitzava els càrrecs municipals, les dignitats del capítol de la catedral i els càrrecs dirigits de l'Estudi General, tal com ho ha assenyalat Joan Busqueta.⁶ Francesc de Santcliment, el cap de la família en el moment estudiat, també havia assajat la vida cortesana i havia arribat a ocupar el càrrec de majordom de l'infant Joan, primogènit del rei Pere el Cerimoniós.⁷

Bé que des de la fi del segle XIV la família es trobava en una situació econòmica precària, completament endeutada, un memorial de greuges presentat per la mà menor de Lleida al rei Ferran d'Antequera, datable el 1413,

4. ROBERT I. BURNS, «The della Volta: A Genoese Family in the Service of the Crown of Aragon (1140-1340)», a *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero 1990). La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, Sassari: C. Delfino ed., 1996, p. 187-228.

5. J. SERRANO DAURA, «Els costums de Flix una baronia de Barcelona», *El temps del Consell de Cent. II. La persistència institucional, segles XV-XVIII. Quaderns d'Història* (Barcelona), 5 (2001), p. 88-91. Cf. també «Carta de poblament del lloc del Mas de Flix (1345) a la Baronia de Flix, a l'antiga vegueria de Lleida i Pallars», *Ilerda/Humanitats*, LII (1998), p. 87. Cf. també Maria Antònia FERRER, Montserrat DUCH, «La Ribera d'Ebre», a *Gran Geografia comarcal de Catalunya, II. Priorat, Ribera d'Ebre, Terra Alta, Matarranya*, Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 174-176.

6. J. J. BUSQUETA, «Burguesia i mentalitat feudal», p. 189; «La senyoria dels Sant Climent de Lleida», p. 81-101, i «L'inventari de béns dels castells i torres de la família Sant Climent de Lleida (1432): presentació del text», *L'època d'Alfons el Magnànim. Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*, 3 (2001), p. 263-302, concretament p. 263-264.

7. D. GIRONA I LLAGOSTERA, «Itinerari de l'infant en Joan», a *III Congrès de la Corona d'Aragó*, València, 1923, p. 69, 124, 161, 186, 193, 270 i 297 de l'extret. Joseph Me ROCA, *Johan I d'Aragó*, Barcelona, 1929, p. 96, 104, 113 i 306 (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona; XI).

incloïa encara Francesc de Santcliment en el grup de divuit prohoms de la mà major que dominaven Lleida. Segons els autors del memorial, eren els responsables del mal govern de la ciutat i només miraven d'afavorir llurs interessos i carregar el pes de les contribucions sobre el poble; la mà menor assegurava que molta gent havia de marxar de la ciutat perquè no podia suportar la càrrega impositiva, i la ciutat, que havia tingut 6.000 focs, en tenia llavors només 1.500. Els que marxaven traslladaven el domicili als llocs pertanyents a ciutadans que oferien franquícies d'impostos als nous estadants. La ciutat tampoc no donava suport als que abandonaven aquests llocs per instal·lar-se a la ciutat i, així, havien de tornar a llurs llocs d'origen. La mà menor creia que aquests fets responien a una política interessada dels quinze o setze senyors de castells, ciutadans de Lleida, que monopolitzaven el poder municipal, ja que així creixia la població dels seus dominis.⁸

Les raons de l'endeutament dels Santcliment ens són desconegudes. Potser el to de vida sobrepassava les possibilitats reals de generació de rendes dels seus dominis o potser havien comprat Flix i la Palma sense comptar amb el capital necessari i per això havien hagut de carregar censals i violaris sobre les seves possessions. Tenim constància que vengueren molts censals i violaris els anys 1383, 1386, 1387, 1388 i 1389, però ja abans, els anys 1373, 1381 i 1382, n'havien venut, amb problemes posteriors de pagament de les pensions. Fou però després de la compra de Flix que entraren en una espiral d'endeutament progressiu. Aquestes vendes es feien per tal de pagar els creditors i amb la garantia dels senyorijs dels Santcliment, però la pilota del deute, en comptes de reduir-se, cada vegada es va fer més grossa: les pensions de censals i violaris pujaven cada vegada més i les rendes ordinàries dels llocs que posseïen no bastaven per al pagament d'aquests compromisos. Els creditors s'associaren i exigiren la venda d'alguns dels senyorijs. Els llocs escollits foren Flix i la Palma i el Mas de Flix, que foren comprats per Barcelona l'any 1400 per 15.000 lliures, un preu molt bo si tenim en compte que només els havien costat 9.700 florins d'or d'Aragó, és a dir, 5.335 lliures. Cal tenir en compte, però, que eren llocs que ja estaven endeutats pels anteriors senyors.⁹

8. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Un memorial de greuges de la mà menor de Lleida contra la mà major (s. XV)», a *Miscel·lània. Homenatge a la memòria de J. Lladonosa*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1992, p. 293-314, esp. p. 298-299 i 305.

9. Cf. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Flix, un port fluvial blader per a Barcelona. La compra de la baronia de Flix i la Palma l'any 1400», *Acta Mediaevalia*, 23 (2002), en premsa.

La venda de Flix i la Palma a Barcelona fou feta amb la condició de destinar el preu a pagar una part del deute, mitjançant acords amb els creditors, que cobraren només la meitat del que els era degut de pensions i del capital del censal. Per aquest motiu, si 15.000 lliures només bastaven per pagar la meitat del deute, sembla que el deute acumulat pels Santcliment era de més de 30.000 lliures, quantitat equivalent a 54.545 florins d'or d'Aragó, que teòricament contenien uns 190 kg d'or. De moment, els Santcliment sortiren del mal pas, però en el segle XV passaren per una crisi econòmica pitjor encara, barrejada amb una qüestió judicial, a causa de l'assassinat del canonge Barutell per homes a sou de la família, l'any 1432. Els Santcliment estaven enfrontats amb el capítol catedralici de Lleida des de feia temps a causa de l'obligació dels seus senyorius als creditors, entre els quals figurava el capítol, i les bregues continuaren encara vint anys més.¹⁰ La crisi de l'any 1432 fou, però, molt important, perquè l'acusació d'inducció a l'assassinat comportà per als Santcliment presó i confiscació temporal dels béns, sense perjudici dels creditors. El plet pels seus béns no es resolgué fins després de la guerra civil del 1462-1472.¹¹ Al final de l'E-dat Mitjana, cap dels llocs que aquí esmentem els pertanyia ja.¹²

Una venda de censal l'any 1387

Estudiarem ara una de les moltes vendes de censals que els Santcliment efectuaren per tal de pagar els creditors, cada vegada més nombrosos. L'any 1386, Francesc de Santcliment i els seus fills, Ramon i Francesc, i les mullers d'aquests, Francesca i Caterina, decidiren vendre censals morts sobre els seus senyorius perquè, com afirmaven al preàmbul del document que utilitzem, els semblà l'única manera factible d'obtenir els diners que necessitaven per a objectius que no són especificats, però que sabem que era la necessitat de pagar els creditors. Com ja he dit abans, no era la primera vegada que recorrien a aquest expedient.¹³

10. Josep LLADONOSA I PUJOL, *Història de Lleida*, Tàrrrega: F. Camps Calmet, 1972, v. I, p. 629-630.

11. J. J. BUSQUETA, «La senyoria dels Sant Climent de Lleida», p. 87-89.

12. Josep IGLÉSIES, *El fogatge de 1497*, estudi i transcripció, Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, v. II, p. 171-173, 176, 183-184 i 186.

13. M. T. FERRER, «Flix, un port fluvial blader per a Barcelona».

La garantia de la venda dels censals era, en aquests casos, no solament els béns dels senyors, sinó també els dels municipis que constituïen el seu patrimoni i els béns dels seus habitants. Per aquest motiu, calia que els seus vassalls donessin poders a la persona o persones que s'haurien d'encarregar de fer les vendes de censals. Així doncs, amb l'ajut d'un notari, començaren a fer-se totes les procuracions necessàries a les diverses localitats, on el batlle i els jurats locals convocaren els veïns, directament als llocs petits, o per mitjà d'un saig i pregoner als llocs més grans, perquè es reunissin a l'indret acostumat per a les assemblees a fi de donar el consentiment per a la procuració.

A Alcarràs, la reunió tingué lloc el 25 de febrer de 1386 a l'església parroquial de Santa Maria i hi acudiren tant els homes d'Alcarràs com els de Granyanella, llogarret del terme d'Alcarràs, que havien estat convocats mitjançant crida feta per Ramon Morell, saig i pregoner d'Alcarràs. La procuració fou feta en poder de Ramon Massaguer, notari per tota la terra.

L'endemà, el 26 de febrer, hi hagué una reunió idèntica a la localitat de Montagut, on els veïns foren congregats per ordre del batlle i dels jurats a l'església del dit lloc, on se solien reunir per als afers públics, per tal de fer una procuració similar, en poder del mateix notari.

Després de dos dies de descans, el primer de març continuà la pelegrinació del notari pels senyories dels Santcliment i es traslladà al lloc de Sarroca, on els veïns foren congregats per crida feta per Ramon Ferrer, saig i pregoner, a l'església parroquial del dit lloc, on se solien reunir per als afers comuns amb el mateix objectiu de fer una procuració per a la venda de censals.

L'endemà, el 2 de març, li tocà el torn a Llardecans, on, amb el mateix objectiu, els homes del lloc foren congregats per crida d'Arnau de Figuerola, saig i pregoner del lloc, a l'església major del dit lloc, on solien reunir-se per als afers comuns.

Per anar a Flix, una mica més lluny, el notari es prengué uns dies més de temps, ja que hi actuà el 8 de març. Aquí, amb el mateix objectiu dels altres llocs, els habitants, cristians i moros, foren convocats per manament del batlle i dels jurats, no a l'església, que no hauria estat un marc acceptat pels sarraïns, sinó a la plaça del lloc, un lloc neutral on solien reunir-se els habitants per als afers comuns en aquesta vila de població mixta.

El periple del notari acabà al lloc de la Palma, no pas gaire lluny de Flix, on es féu la mateixa reunió amb el mateix objectiu el 12 de març. Aquí, els habitants foren congregats a la plaça, com era habitual a la localitat, per manament del batlle i dels jurats. Bé que la població era totalment

cristiana, el lloc de reunió fou també la plaça, com a Flix, i no l'església, el lloc habitual per als cristians, potser perquè no tenia prou capacitat o estava en obres.

Les persones escollides com a procuradors foren: pel lloc d'Alcarràs, Arnau de Granyanella, Bernat Barrufet i Guillem Pelegrí, menor de dies; pel lloc de Montagut, Pere Babot i Domènec Messaguer; pel lloc de Sarroca, Pere Serra i Guillem Roig; pel lloc de Llardecans, Arnau Oró i Domènec de Toledo; pel lloc de Flix, Arnau de Càrcia i Famado del Roig, menor de dies, un cristià i un sarraí, com corresponia a la proporció de la població entre els uns i els altres; finalment, pel lloc de la Palma, més petit, un sol representant, Bernat de Fraga.

Tots plegats foren nomenats procuradors dels honorables Francesc de Santcliment, cavaller, senyor dels dits llocs, i dels venerables Ramon de Santcliment i Franciscó de Santcliment, fills del dit Francesc i de les mullers d'aquests darrers, Francesca i Caterina. Immediatament degueren començar a buscar possibles compradors. Només tenim notícia, per ara, d'una de les vendes de censal.

La venda de censal que he localitzat als manuals d'un notari barceloní, Antoni Bellver, fou feta a Lleida, el 14 de gener de 1387, de manera que el notari s'hi desplaçà i no fou el procurador qui es traslladà a Barcelona. El comprador fou el discret Guillem Canyonès, rector de l'església de Sant Pere de Masquefa, que comprà amb béns propis i no pas dels beneficis que tenia, com tingué cura d'aclarir, 600 sous censals anuals, pel preu de 8.400 sous de moneda de Barcelona, a raó de 14.000 sous de capital per 1.000 de pensió, segons la formulació habitual. El venedor deia que era un bon preu en aquell moment, tenint en compte, també, que els llocs que garantien el censal es trobaven oprimits de deutes. Un rendiment anual del 7,1% era, efectivament, força bo. La transmissió o venda del títol de deute era lliure de lluïisme, ferma, fadiga, cinquantè, delme, quint, terç o qualsevol altra coerció. La pensió havia de començar a ésser pagada al cap d'un any de la venda del censal. En comptes del dia de la venda, el 14 de gener, fou elegida com a data de pagament el 20 de gener de cada any, potser perquè era una xifra rodona i el lloc de pagament era la casa del comprador, o dels seus successors, a Barcelona, sense despeses.

La garantia de la percepció de la pensió de censal venuda eren els béns propis del dit procurador, els dels Santcliment i els dels municipis afectats, tant mobles com immobles, obligats solidàriament i lliures i immunes de qualsevol contribució, talla, quèstia o foriscapi, servitud o do o altra qualsevol contribució que pogués ésser exigida per defensa dels dits llocs, per

marques, etc. El comprador havia de percebre el censal sobre censos, censals, agrers, rendes i productes de les terres, alous, vinyes, camps, cases, colomers, forns, molins, predis i altres béns del síndic, dels Santcliment i dels altres representats. El contracte preveïa el pagament de multes i despeses de reclamació, si la pensió no es pagava o es produïen retards: 20 sous de multa per cada dia de retard, la meitat de la qual havia d'ésser per al comprador i l'altra meitat per al veguer de Barcelona o el de Lleida o els oficials que haguessin de fer l'exacció. Fou prevista també una pena de 500 sous si no pagaven la multa dels 20 sous diaris, dues tercers parts de la qual havien d'ésser per al comprador i una tercera per al veguer de Barcelona o Lleida que fes l'execució.

El contracte contemplava també com a garantia una obligació personal de diversos prohoms dels llocs afectats, que s'havien de constituir com a ostatges a Barcelona en cas de mancat pagament. Les persones escollides eren els jurats d'aquell any i algun altre veí notable: per Alcarràs, tres dels jurats, Guillem d'Altet, Minguet Llorenç i Ramon Barrufet, i el mateix Arnau Granyanella; de Montagut, els jurats Domènec de Salars i Guillem Martí i, a més, Guillem Mateu i Domènec Bertran; de Sarroca, els jurats Bernat Guerau i Pere Cerlé i, a més, Ramon Roig i Guillem Luceana; de Llardecans: els jurats Domènec d'Ivars i Joan Guimerà¹⁴ i, a més, Pere de Sarró i Bernat d'Ivars, menor; per Flix, els jurats cristians Joan Franc i Domènec Sabater i els jurats sarrains Jafer del Moro i Famado de Biafia o Abiafia; per la Palma, els que eren jurats aquell any, Ferrer Pasqual i Pere Siuraneta, i a més Berenguer Macip i Bernat Sagarrés. En cas de mort dels designats, els havien de substituir persones destacades de cada municipi, els que el comprador o els seus successors elegissin.

El contracte inclou totes les renúncies habituals als beneficis i a les excepcions favorables als venedors i, a més, a algunes més particulars, com ara al privilegi militar dels Santcliment i al període de 26 dies concedit a les citacions dels militars i generosos i, pel que feia als municipis, al període de deu dies que tenien per treure els béns mobles, el de sis mesos per vendre els béns, el quadrimestre concedit als condemnats en acció personal i tots els períodes privilegiats concedits per fires, veremes, sega, etc. Els venedors renunciaren a qualsevol guiatge concedit per a la defensa de Catalunya o per participar a expedicions reials fora de Catalunya, a qualsevol fur o privilegi, a la pròpia jurisdicció, acceptant la del veguer que fos, i a la

14. Esmentat aquí com a Joan Janera.

constitució de pau i treva que prohibia que el veguer entrés als llocs o termes que no fossin del domini reial per empresonar persones. Es comprometeren a no pledejar amb el comprador per causa del censal i li asseguraren guiatge i immunitat en els llocs que eren garantia del censal a ell mateix i als seus successors. Els venedors, i en nom d'ells Arnau de Granyanella, es comprometeren a fer escriptura de terç, que preveia l'execució immediata i la pena de terç. Fou previst que es fes a Barcelona i Arnau de Granyanella ho encarregà a Bartomeu Bellver, sastre, i Esteve Brull, escrivà, ciutadà de Barcelona. Cal remarcar que entre els testimonis de la venda, de la qual es féu rebut de recepció dels diners que eren el capital del censal, hi figurà el notari de Lleida Ramon Massaguer, que havia fet els poders per als procuradors a cadascun dels llocs del senyoriu dels Sancliment.¹⁵

Els habitants d'Alcarràs, Montagut, Sarroca, Llardecans, Flix i la Palma

Les fonts més importants per a conèixer la població són els fogatges, llistats de contribuents o grups familiars per a recollir una contribució generalment atorgada per les Corts al rei. També són interessants, a nivell local, els reconeixements de senyoria i prestació d'homenatge arran de successions al senyoriu o de venda del senyoriu de pobles, ja que inclouen llistes dels caps de casa que juraren i prestaren homenatge, bé que aquesta mena de llistes solen oferir xifres més baixes que les dels focs de fogatges, a causa de les absències, no participació de les vídues a la cerimònia, etc. Igualment, les vendes de censals carregats sobre poblacions inclouen llistes d'habitants que garantien el pagament de les pensions anuals, però presenten les mateixes mancances de les llistes de prestació d'homenatge: no hi apareixen vídues i probablement hi manquen els més pobres, que no tenien béns amb els quals poder respondre. En el cas que comentem, per exemple, es diu que el procurador representa els homes d'Alcarràs i «especialment» els de la llista que segueix, com si donés a entendre que hi poden faltar alguns homes del lloc. De tota manera, no crec que les absències de noms siguin molt importants, perquè interessava implicar en l'operació el màxim nombre de persones de la localitat.

15. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Antoni BELLVER, *Man.* 3, f. 30r.-40r. (1387, gener, 14).

Malgrat aquestes limitacions, les llistes són de gran interès per als estudis demogràfics, perquè permeten fer comparacions i perquè ens donen llistes de noms que poden ésser útils també per a fer estudis d'onomàstica,¹⁶ de mobilitat de població, si es poden comparar, etc.

Pel que fa a les poblacions que ens ocupen, no tenim llistats d'habitants fins al fogatge de 1497 i encara en alguna d'aquestes poblacions és incomplet.¹⁷ Per a totes aquestes poblacions, menys Flix i la Palma, l'inventari de béns dels Santcliment, de 1432, publicat per Joan Busqueta, també presenta llistats de caps de casa, bé que semblen incomplets.¹⁸ Per aquests motius, els llistats que ofereix la venda de censal de 1387 és doblement interessant, perquè ens proporciona els llistats de Flix i la Palma, també, i perquè semblen força complets.¹⁹ Els fogatges de 1358,²⁰ de 1360-1365²¹ i el de 1378 (abans conegut com de 1359)²² ens donen xifres totals d'habitants que podem comparar amb les que apareixen al contracte que comentem. Es poden veure al quadre següent:

16. J. Serrano Daura ha estudiat l'onomàstica dels moros de Flix abans i després de la seva conversió al cristianisme: Josep SERRANO DAURA, «L'onomàstica sarraïna i dels cristians nous de Flix (Baronia de Barcelona, a la Ribera d'Ebre) els segles XIV al XVII», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, LXVI (set. 1996), p. 38-48.

17. J. IGLÉSIES, *El fogatge de 1497*, v. II, p. 171-173, 176, 183-184 i 186.

18. Joan J. BUSQUETA, «L'inventari de béns dels castells i torres de la família Sant Climent de Lleida (1432)», p. 266-269; al doc., les llistes són a les p. 278, 284, 291-292, 294 i 295.

19. AHPB, Antoni BELLVER, *Man.* 3, f. 30r.-40r. (1387, gener, 14).

20. Publicat per Josep M. PONS GURI, «Un fogatjament desconegut de l'any 1358», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXX (1963-1964), p. 323-498.

21. José IGLÉSIES FORT, «El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXIV, 11, p. 249-356; les poblacions que ens interessin, p. 333. Malgrat que l'autor el publicà indicant aquelles dates extremes, Gaspar Feliu suggereix denominar-lo pels anys en què fou ordenat que es fes, el 1360, per decisió de les Corts de Cervera de 1359, i el 1365, per manament de les de Barcelona: Gaspar FELIU MONTFORT, «La población catalana del valle del Ebro según los censos medievales y modernos (1358-1535)», a José Antonio SALAS AUSENS (coord.), *Congreso Internacional de la población. V Congreso de la ADEH (Logroño 15-17 de abril de 1998). La población del valle del Ebro en el pasado*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1999, v. III, p. 147-159, concretament n. 2.

22. Próspero de BOFARULL, *Colección de Documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1856, v. XII, p. 17-18 i 21. Sobre la identificació cronològica d'aquest fogatge, cf. els treballs cit. de J. M. PONS GURI, «Un fogatjament desconegut», p. 330-332, i de J. IGLÉSIES FORT, «El fogaje», p. 249-260.

Lloc	1360-65	1378	1386	1432	1497
Alcarràs	152	114	108	41	62
Granyanella	—	5	7	—	—
Montagut	58	30	35	25	25
Sarroca	54	22	44	32	28
Llardecans	53	22	53	40	35
Flix	103	35	32+30=62	—	74+31=105
Mas de Flix	8	5	—	—	—
La Palma	62	27	43	—	27

Alcarràs tenia, l'any 1386, segons la procuració inclosa al contracte de venda de censal que he comentat, 108 caps de família, i 7 més al terme de Granyanella, llogarret situat al seu terme. Era, doncs, una localitat d'una certa importància. N'era llavors batlle Francesc d'Alòs, mentre que els jurats eren quatre: Guillem d'Altet, Minguet Llorenç, Ramon Barrufet i Arnau Ripoll. El lloc sembla haver perdut habitants progressivament. Dels 152 focs de 1360-1365 havia passat a 114 el 1378 i a 108 el 1386. L'any 1432, arran d'una prestació d'homenatge, foren comptabilitzats només 41 noms de caps de família, potser perquè la convocatòria havia estat molt precipitada, però potser també perquè l'endeutament dels Santcliment havia provocat una situació insostenible, ja que en aquests casos els creditors exigien imposicions extraordinàries que gravaven molt fortament els ingressos dels veïns, que a més resultaven amenaçats en la possessió dels béns particulars per possibles execucions judicials, perquè aquests béns també eren garantia del deute del senyor.

Consta que els veïns d'Alcarràs marxaven del lloc per aquesta causa i que uns 40, almenys, ho havien fet l'any 1423. Sembla que algun episodi de pesta, de secada i una plaga de llagosta l'any 1422 havien contribuït també a fer disminuir la població, però havia estat primordial l'opressió dels deutes col·lectius que pesaven particularment sobre Alcarràs, que tenia el càrrec dels dos terços dels crèdits i les pensions dels dominis dels Santcliment: devien restes de pensions dels anys 1414 a 1418 al capítol i clerecia de la seu de Lleida per valor de 13.000 a 14.000 sous, a més, naturalment, de les pensions anuals. El convenciment que era impossible pagar els endarreriments mogué molts veïns a marxar.²³

23. J. J. BUSQUETA, «La senyoria dels Sant Climent», p. 38.

De fet, el 1497, Alcarràs encara no s'havia recuperat del tot. Aquest any hi foren comptabilitzats 62 focs, més que la xifra precedent, però que mostra igualment una dramàtica pèrdua de més de la meitat de la població respecte al 1360-1365. La llista de noms permet apreciar que l'any 1386 hi havia al lloc 72 cognoms diferents, dels qual 15 es repetien dues vegades; quatre, tres vegades; un, quatre vegades; un altre, 5 vegades, i un altre, sis vegades. D'aquests cognoms, 27 es conservaven al lloc el 1432, un dels quals es repetia tres vegades i quatre cognoms més, dues vegades. Hi trobem 8 cognoms nous, bé que alguns (Grayalera, Granella, Granyena) podrien ésser deformacions del cognom Granyanella, que apareix l'any 1386. Dels noms que troben en aquests dos llistats, 13 es mantenen encara el 1497 (un es repeteix dues vegades, dos es repeteixen tres vegades i dos es repeteixen quatre vegades), però nou més que figuraven al llistat de 1386 tornen a trobar-se en el de 1497, cosa que confirma la impressió que el llistat del 1432 era incomplet. Serien, doncs, 22 els cognoms que es mantenen des del 1386.²⁴ Dels cognoms que apareixen per primera vegada el 1432, només un es manté el 1497. Els cognoms nous de 1497 són 24, tres dels quals es repeteixen dues vegades.

Montagut tenia, el 1386, 35 caps de casa, per tant era un lloc molt més petit que l'anterior. N'era batlle, llavors, Bernat de Guimerà, mentre que els jurats eren Domènec de Salars i Guillem Martí. Montagut també havia experimentat un declivi considerable, ja que en el transcurs de cent quaranta anys havia perdut més de la meitat de la seva població. De 58 focs que tenia el 1360-1365, en tenia 30 el 1378, havia millorat una mica el 1386, quan apareix amb 35. L'any 1432, arran de la prestació d'homenatge que he esmentat, foren comptabilitzats només 25 noms de caps de família, xifra que també és la que apareix al fogatge de 1497. L'any 1386 hi havia a Montagut 21 cognoms diferents, dels qual un es repetia cinc vegades, tres es repetien tres cops i quatre, dues vegades. D'aquests cognoms, vuit es troben encara el 1432, dos es repeteixen quatre vegades i dos, tres vegades. El 1432 hi apareixen sis cognoms nous. Al fogatge de 1497 els noms corresponents a Montagut són il·legibles fora de tres i, per tant, no es poden fer comparacions.

24. Els primers dotze són: Barrufet, Castell, Escarp, Ferriol, Gil o Gili, Martell, Mascaró, Pelegrí, Ponç, Porter, Rotllan i Vila. Els altres deu són: Ferrer, Garcia, Gispert, Granyanella o Granyadella, Guardiola, Llorenç, Mateu, Roig, Sabater, Sales o Selas.

Sarroca tenia, el 1386, 44 caps de casa, per tant era una mica més gran que Montagut. N'era batlle Bernat Arenes i tenia dos jurats: Bernat Guerau i Pere Cerlé. Sarroca també perdé habitants al llarg d'aquests 140 anys. De 54 focs que tenia el 1360-1365 passà a només 22 el 1378. La venda de censal del 1387 (amb llistes de caps de casa de 1386) ens proporciona els noms de 44 caps de casa. L'any 1432, arran de la prestació d'homenatge que he esmentat, foren comptabilitzats només 32 noms de caps de família, amb una disminució similar a la que hem apreciat a Montagut, però aquesta situació empitjorà encara, perquè el fogatge de 1497 indica només 28 focs en aquesta localitat. L'any 1386 hi havia a Sarroca 32 cognoms diferents, dels quals tres eren repetits tres vegades, mentre que sis eren repetits dues vegades. Onze d'aquests cognoms es mantienien al llistat del 1432 (un repetit dues vegades). Els cognoms nous d'aquest darrer llistat eren sis, un dels quals repetit dues vegades. Quatre d'aquests cognoms es mantienien encara el 1497, mentre uns altres quatre que eren al primer llistat tornen a sortir en aquest darrer. Aquest llistat és en part il·legible, raó per la qual pot ésser que hi hagués algunes coincidències més. Dels cognoms nous de 1432, dos es troben encara el 1487, un d'ells repetit, i hi ha nou cognoms nous, dels quals dos es repeteixen dues vegades.

Llardecans era una mica més gran que Sarroca, però no gaire més. Tenia, el 1386, 53 caps de casa i n'era batlle Bernat d'Ivars, mentre que els jurats eren Domènec d'Ivars i Joan Guimerà. Llardecans, com tots els altres dominis dels Santcliment, sofrí un notable declivi demogràfic: de 53 focs el 1360-1365 passà a 22 el 1378, però tornà a recuperar-ne 53 el 1386. L'any 1432, arran de la prestació d'homenatge que he esmentat, foren comptabilitzats només 23 noms de caps de família, amb una disminució similar a la que hem apreciat a Alcarràs, menys de la meitat que el 1386, però la xifra probablement era inferior a la realitat. El 1497 tenia 35 focs, més que el 1432, però molt menys que el 1360. Llardecans tenia 33 cognoms diferents el 1386, dels quals un era repetit sis vegades; un altre, quatre cops; dos, tres vegades, i sis, dues vegades. Vuit d'aquests noms es repetien al llistat del 1432. Quatre d'aquests cognoms els trobem encara el 1497, tres repetits dues vegades. A més, dos noms que apareixen al llistat del 1386 tornen a aparèixer al del 1497. El 1432 apareixen vuit noms nous, dos dels quals apareixen repetits; d'aquests, quatre es mantenen encara el 1497, un repetit quatre vegades i un altre, dues.

Flix, a diferència dels altres llocs que havien pertangut als Santcliment, no perdé població en els dos extrems del període considerat. Tenia un total de 103 focs, més els del Mas de Flix, que en tenia 8 segons el fogatge de

1360-1365, mentre que en tenia 105 el 1497, sense que sigui esmentat el Mas de Flix. D'aquesta xifra, 74 eren cristians i 31 sarraïns. Entremig, el fogatge de 1378 atribueix a Flix només 35 focs, cosa poc versemblant, encara que en siguin sumats 5 del Mas de Flix. Probablement es tractava només de la població cristiana; pocs anys després, la venda de censal que comentem ens indica un total de 62 caps de casa, 32 eren cristians i 30 sarraïns. El lloc estava regit per un batlle, anomenat Guillem Aguiló, i quatre jurats, dos dels quals eren cristians (Joan Franc i Domènec Sabater) i dos sarraïns (Jafer del Moro i Famado de Biafia o Abiafia). Cal assenyalar que els 30 caps de casa sarraïns no difereixen gaire dels 31 focs que indica el fogatge de 1497, mentre que els cristians són menys el 1386 dels que figuren al fogatge: 74. Així doncs, la població cristiana hauria experimentat un creixement del 56,7%, en contrast amb la musulmana, que només s'havia mantingut.²⁵ Els moros de Flix representaven el 29,32% del total, el seu pes, doncs, havia disminuït molt d'ençà del 1386, quan estaven pràcticament igualats amb la població cristiana. Recordem que entre el 1496 i el 1497, segons el fogatge de Catalunya, hi havia un total de 788 focs moros. A les vegueries on vivien, les de Montblanc, Lleida i Tortosa, representaven un percentatge elevat de la població total, el 25,55%, però en el conjunt de la població de Catalunya els moros no representaven més que un minso 1,5%, aproximadament, del total.

El lloc de la Palma, totalment cristià, tenia 62 focs el 1360-1365. El fogatge de 1378 li assigna només 27 focs, cosa poc versemblant perquè pocs anys després, el 1386, en tenia 43. El batlle era Arnau Siuraneta i els dos jurats eren Ferrer Pasqual i Pere Siuraneta. Mentre que per Flix el senyoriu de Barcelona sembla haver estat favorable per al manteniment de la població no es pot dir el mateix de la Palma, que al fogatge de 1496-97 apareix amb només 27 focs, encara que podria ésser que aquesta llista no

25. Josep IGLÉSIES FORT, «L'empadronament moro a Catalunya als anys 1496 i 1515», a *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, v. II, p. 269-286. Sobre la població musulmana, cf. també Ángeles MASÍÁ DE ROS, «Contribución al conocimiento del censo de la población musulmana. Los moros residentes en diversas localidades de Cataluña según los fogajes de 1491, 1497 y 1515», *Tamuda*, 3 (1955), p. 282-300. M. T. FERRER MALLOL, «Las comunidades mudéjares de la Corona de Aragón en el siglo XV. La población», a *VIII Simposio Internacional de Mudéjarismo. De mudéjares a moriscos: una conversión forzada (Teruel, 15-17 de septiembre de 1999)*, Teruel: Centro de Estudios Mudéjares, 2002.

fos completa, perquè el manuscrit del fogatge sembla estar mal conservat en aquest indret.

A continuació oferim els llistats de caps de casa que apareixen al contracte de venda de censal que he comentat, que he ordenat alfabèticament, llevat de les persones que ocupaven càrrecs, que figuren al començament. He indicat amb una creu a la columna corresponent els cognoms que es mantenen a la població en llistats posteriors de 1432 i de 1497. Si hi ha més d'una creu en aquesta columna vol dir que hi havia més persones amb el mateix cognom.

Alcarràs

	1386	1432	1497	1386	1432	1497
Francesc d'Alòs, batlle				Bernat d'Escarp	x	x
Guillem d'Altet, jurat		x		Bernat d'Escarp	x	x
Minguet Llorenç, jurat				Francesc d'Escarp	x	x
Ramon Barrufet, jurat				Mateu d'Escarp		x
Arnau Ripoll, jurat				Ramon Espot		
Bernat d'Alcanyís		x		Domènec Ferrer		x
Montserrat d'Alcanyís				Guillem Ferrer		
Bartomeu d'Almacelles				Joan Ferriol	x	x
Ramon Aranes				Pere Ferriol		x
Pere d'Artesa		x		Arnau Ferriols		
Bernat Balaguer				Bernat Garcia		x
Guillem Balaguer				Ramon de Gassèn	x	
Arnau Barrufet		x	x	Bartomeu Gil	xx	x
Bernat Barrufet			x	Pere Gispert	x	x
Montserrat Barrufet			x	Arnau de Granyanella		x
Nicolau Barrufet				Nadal de Granyanella		
Ramon Barrufet, major				Ramon de Granyanella		
Ferrer Bonaces				Bernat de Guardiola		x
Pere Cabús				Bernat Guerau		
Bernat Cardona		x		Montserrat Guerau		
Bartomeu Cardona				Arnau Gurgulla		
Domènec Castell		x	x	Minguet Llorenç		x
Joan Castell				Pere Llorenç		
Pere Castellar				Bartomeu Martell, menor	x	x
Bonanat Codina				Pere Martell		
Guillem de Cuxà				Bernat Martorell	x	
Arnau Delbaç				Antoni Mascaró	x	x
Bernat Domingo		x		Pere Mascaró		

Joan Mateu		x	Arnau de Ribes		
Minguet Mateu			Arnau Ricart	x	
Ramon Mateu			Arnau Ricart		
Ramon Muntagut	x		Pere Ricart		
Pere de Muntalt			Guillem Rifart		
Joan Navarro			Arnau Ripoll		
Berenguer Oliver	x	x	Bernat Roig		x
Jaume Oliver			Bernat Roig de la plaça		
Guillem de Pacos (Pacs?)			Ramon Roig, fill del dit Bernat		
Garcia de Panavera	x		Pere Roig		
Pere Pastor, major	x		Ramon Roig		
Ramon Pastor			Guillem Rosselló		
Guillem Pelegrí	x	xx	Pere Rotllan	x	xxx
Guillem Pelegrí	x	xx	Guillem Sabater		x
Jaume Pelfort			Bernat de Sales		x
Ramon Pelfort			Arnau de Sallent		
Joan Peris de Pacos			Domènec Salvador		
Minguet Pescador			Domènec Soldevila		
Ramon Ponç	x	x	Guillem Soler		
Pere Porter	x	x	Bernat Solsona		
Domènec de Pulgueda			Minguet Solsona		
Guillem Queralt			Pere Tapiador		
Joan Radell	x		Minguet de Torrent		
Miquel Rama			Bernat Vergós		
Guillem Redayll			Pere Vila	x	x
Ramon Ribera			Joan Vilalba		

Granyanella, terme d'Alcarràs

1386	1432	1497	1386	1432	1497
Bernat de Bellver			Arnau de Puigmartí		
Guillem Negó			Arnau de Sallent		
Guillem Pradell			Guillem de Santcliment		
Salvador Pradell					

Montagut

1386	1432	1386	1432
Bernat de Guimerà, batlle		Pere Babot	
Domènec de Salars, jurat		Ramon de Barberà	
Guillem Martí, jurat		Domènec Bertran	

Guillem de Capdevila	x	Pere de Pinyana	
Bernat Cisteller		Ramon de Pinyana	
Guillem Cisteller		Ramon de la Riba	
Pere Golmés		Pere Ricart	x
Bernat Guimerà	x	Bernat de Rius	
Esteve de Guimerà		Ramon de Rius	
Mateu de Guimerà		Minguet de Salars	xxx
Ramon de Guimerà		Ramon Sió	
Guillem Janta	x	Jaume de Talavera	
Domènec Hianta	x	Guillem de Tàrrega	
Pere Hianta, major de dies	x	Domènec de la Torra	
Pere Martí, major de dies	x	Bernat de Vilalta	
Simó Martí		Arnau de Vilaseca	x
Guillem Mateu		Ramon de Vilaseca	
Domènec de Pinyana	x		

Sarroca

	1386	1432	1497		1386	1432	1497
Bernat Arenes, batlle				Antoni Jordà, àlies aragonès			
Bernat Guerau, jurat				Joan Loceana	x		x
Pere Cerlé, jurat				Guillem Luceana			
Montserrat Alegret				Andreu Mateu			
Pere d'Alfés	x			Domènec Pasqual	x		x
Bernat d'Arencís	x			Bernat Payró			
Domènec d'Arencís				Guillem Pedallaç, menor de dies			x
Guillem d'Arquals			x	Guillem Pedallaç			
Guillem Castelló				Arnau Puig-alt			
Pere Castelló				Domènec de Ramon			
Pere Centoll	x			Domènec de Ramon			
Joan Dolcet	x		xx	Ramon de Ramon			
Miquel Faena				Bernat de Refeyt			x
Joan Ferrandis				Bernat de Refeyt, major			
Arnau Ferrer	x		x	Pere de Refeyt			
Guillem Ferrer	x			Jaume Ricart			
Ramon Ferrer				Guillem Roig			
Guillem Freixenet			x	Ramon Roig			
Pere Galceran	x			Pere Serra		x	
Pere Gavet, major de dies	x			Bernat Solà			
Pere Gavet, menor de dies				Ramon Tolrà		x	
Salvador Joc				Domènec Vidal			

Llardecans

	1386	1432	1497		1386	1432	1497
Bernat d'Ivars, batlle					Domènec de Guardiola		
Domènec d'Ivars, jurat					Bernat d'Ivars, menor	xx	xx
Joan Guimerà, jurat					Salvador d'Ivars	xx	x
Gili Àlvaro					Guillem Joan		
Pere Andreu					Arnau Mir	x	
Pere d'Arencís					Ramon Mir	x	
Tomàs d'Arencís		x			Domènec Miravalls		
Arnau Berenguer					Guillem Mirot	x	
Bartomeu Berenguer					Guillem Mirot		
Bernat Berenguer					Pere Mirot		
Bernat Berenguer, de la plaça					Guillem de la Mora		
Ramon Berenguer		x			Guillem Oró	x	x
Ramon Berenguer					Guillem Oró		
Pere Berenguera					Domènec Pegaroles		
Domènec Bonfill					Antoni Porta		
Joan de Borra					Bernat de Quadres	x	
Arnau Calbús, menor					Domènec de Riscle, major		
Berenguer Calbús		x			Domènec Riscle, fill de l'anterior		
Pere Calbús		x			Guillem Salvador		xx
Bernat Caxalós		x			Antoni de Sarró		
Pere Cosit					Pere de Sarró		
Pere Descamp					Domènec Toledo		
Pere Domènec					Ferrer de Toledo:		
Andreu de Figuerola					Montserrat de Toledo		
Arnau de Flix		x	x		Guillem Torà	x	
Guillem de Flix		x	x		Pere Vila	x	
Guillem Fraixenet		x					

Flix

	1386	1432		1386	1432
Guillem Aguiló, batlle		x		Bernat Bonfill	
Joan Franc, jurat cristià				Pere del Bosc	
Domènec Sabater, jurat cristià				Guillem Brunet	
Jafer del Moro, jurat sarraí				Arnau Càrcia	xxxxxxxx
Famado de Biafia o Abiafia, jurat sarraí				Arnau de Fraga	
Francesc Aguilar				Domènec Franc	x
Francesc Andreu				Jaume Franch	x

Joan Franch, menor		Ferrayot de Bitana	
Pere Franch		Ceyt de Cabot	
Guillem Galceran		Azmet de Carem	
Pere Llorenç		Çalema de Carem	
Jaume Mora	xx	Celema de Caydell	
Pere Muntaguda		Çalema de Celvo	
Berenguer de Nalega		Juci del Frange	
Andreu de Nalexa o Naleja		Famado de Fraug	
Bernat de Naleja, fill d' Andreu		Çalema de Gaya	
Martí Pèriç		Ferraiot de Gaya	xxx
Domènec d'Orta	xx	Juci de Labib	
Pere d'Orta	x	Azmet de Libib	
Berenguer Sabater	x	Alí de Mora	
Ferrer Sabater	xx	Famado del Peix, menor, fill de Galip	
Pere Sabater	xx	Galip del Peix	
Ramon Solàs		Çaloma Ragell	
Ramon Soterrat		Abdella del Roig	
Berenguer Tarascó		Famado del Roig, major	
Domènec Tarascó		Famado del Roig, menor	
Jaume Tarascó		Ferreaiot de Salema	
Famado d'Açmet		Brafim de Salvo	
Famado Babarro		Llop de Salvo	
Famado de Bellet		Ferraiot de Vealle	
Galip de Beafia		Ceyt de Vinatar	

La Palma

	1386	1497		1386	1497
Arnau Siuraneta, batlle		xx	Bernat Gibert		
Ferrer Pasqual, jurat			Domènec Gibert		
Pere Siuraneta, jurat			Guillem Gibert		x
Nadal Berart			Guillem Gombau		xx
Andreu Bertran		x	Guillem Jacme		
Arnau Bertran			Domènec Gener		
Bertola Borrell			Pere Gravalosa, major		
Jaume Borrell			Pere de Gravalosa, menor		
Jaume Ferran			Guillem Jover		xx
Bernat de Fraga			Pere Jover, menor		xxx
Arnau Gibert, de la plaça			Tomàs Jover		x
Bernat Gibert			Pere Llorenç		

Bartomeu Lorés		Andreu Vallès	x
Berenguer Macip	x	Domènec Vallès	x
Bonanat Macip	x	Pere Vallès	
Pere Macip		Pere Vallès, menor	
Pere Miró		Pere Vallès, major	
Antoni Mora	x	Bernat Vidal	
Pere Mora	x	Pere Vidal	x
Bernat Sagarrés		Domènec Vilar	x
Pere Tarragó	xxxx	Antoni Vives	
Antoni Vall	x		

Les xifres d'aquesta anàlisi, limitada a sis poblacions, ens mostren clarament que els estudis demogràfics han de tenir en compte aspectes de la història local com ara l'endeutament senyorial, ja que la càrrega de censals i violaris feta pel senyor sobre els seus dominis tenia una repercussió molt negativa en la població, obligada a fer un esforç fiscal extraordinari per respondre al pagament de les pensions anuals i sotmesa a fortes pressions dels creditors. La pèrdua de població fou general a tots els llocs dels Santcliment, en alguns casos més de la meitat dels habitants, mentre que Flix, des que passà a ésser baronia de Barcelona, recuperà, a la fi del segle XV, la població que havia tingut els anys 1360-1365.

LES REPRESENTACIONS DE BENET XIII SOBRE L'ORDE DE L'HOSPITAL A LA CORONA D'ARAGÓ (1409). LA INTERVENCIÓ DEL GREC NICOLAU SATIRON I LA PROJECCIÓ INTERNACIONAL DEL CISMA*

0 DANIEL DURAN I DUELT

CSIC. INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS

El Cisma d'Occident va ser, sens dubte, l'afer polític més transcendental per a l'Europa de la darrereria del segle XIV i començament del XV. Tota la política internacional del moment, sacsejada per importants conflictes, s'hi va veure seriosament condicionada. Tanmateix, la seva transcendència va ser encara més gran en certs estats i institucions en els quals vingué a alimentar problemes preexistents més o menys arrelats. La Corona d'Aragó n'és un bon exemple. Les repercussions *domèstiques* foren especialment rellevants, sobretot durant la fase final del conflicte, que va coincidir amb l'extinció del casal de Barcelona, l'Interregne, el procés electiu d'un nou monarca i la seva consolidació en el tron. Entre les institucions, una de les més afectades pel llarg conflicte que dividí l'Església baixmedieval fou l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Per la seva natura constitucional, sotmesa directament a la potestat papal, i el seu caràcter d'institució de projecció internacional, es va veure en una situació especialment compromesa, car la coexistència simultània de diferents papes la va col·locar en una posició paradoxal en un moment de forts contrastos interns i de seriosa amenaça per a l'Orde a Orient davant l'expansió turca.¹

Un clar exemple de les serioses implicacions que va tenir per a l'Orde de l'Hospital el Cisma d'Occident el trobem en les vicissituds que va patir a la Corona d'Aragó i que tingueren importants conseqüències en la seva dimensió supraterritorial o internacional. A més de les dificultats comunes

* Aquest treball s'emmarca dins del Projecte d'investigació *La Corona de Aragón, potencia mediterránea. Expansión territorial y económica en la Baja Edad Media* (Ref. BHA2001-0192), aprovat i finançat per la Dirección General de Investigación Científica y Técnica del Ministerio de Ciencia y Tecnología, durant el trienni 2002-2004, i dirigit per la Dra. Maria Teresa Ferrer i Mallol, i ha estat realitzat gràcies a una beca del subprograma de *Promoción General del Conocimiento* (MEC, Convocatoria BOE, 30-09-98) FP98 46744727.

1. Pierre BONNEAUD, «Le rôle politique des ordres militaires dans la Couronne d'Aragon pendant l'interregne de 1410 à 1412 à travers les Anales de Zurita», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), 14-15 (1999), p. 137-138.

a tota l'església catalanoaragonesa, particularment amb els sonats afers de les rendes i del proveïment de càrrecs eclesiàstics, el progressiu alineament del Mestre i el Convent de Rodes i dels reis d'Aragó en bàndols oposats a propòsit de l'obediència deguda col·locaren els hospitalers en una posició delicada. Els conflictes que es desfermaran arran d'aquella presa de posicions demostraran fins a quin punt era feble la posició dels hospitalers. Molt sensible a la realitat dels diferents territoris on estava implantada, qualsevol interferència local amenaçava de desestabilitzar contínuament l'equilibri general de l'Orde com a institució de caràcter internacional, representada pel seu cap i les institucions radicades a Rodes.²

L'Orde de l'Hospital i el Cisma a la Corona d'Aragó

En esclatar el conflicte que havia d'esberlar l'Església occidental durant una cinquantena d'anys, el mestratge de l'Orde de l'Hospital requeia en l'aragonès Juan Fernández de Heredia, el lideratge del qual, malgrat haver arribat al càrrec de forma poc ortodoxa, no havia estat discutit a la Corona d'Aragó. És per això que el nomenament per part d'Urbà VI de Riccardo Caracciolo com a *anti*-Mestre, el 1385, no va tenir efectes pràctics en els priorats de Catalunya i d'Amposta.³ De fet, el principal contratemps que van haver d'afrontar els sanjoanistes catalanoaragonesos durant la tempesta del Cisma va ser l'intervencionisme de la monarquia en el nomenament dels càrrecs vacants i la gestió de les rendes de l'Hospital. No debades, l'Orde era una de les principals institucions senyorials tant pel nombre dels seus dominis i súbdits com pel seu pes polític i econòmic en els diferents territoris sota la jurisdicció del rei d'Aragó. Per capejar aquesta tempesta, els hospitalers van haver de moure's en el complex joc d'interessos del Rei,

2. La bibliografia sobre el Cisma i les seves repercussions a la Corona d'Aragó hom la trobarà a *El Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i els Països Valencians. Repertori bibliogràfic*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1979. En el cas dels hospitalers, cal complementar-la amb els treballs de Anthony Luttrell (vegeu n. 7), Pierre Bonneaud (vegeu n. 1) i Josep ALANYÀ I ROIG, «Procés inquisitorial contra el Castellà d'Amposta fra Pedro Roïç de Moros a la cúria pontifícia del papa Benet XIII (1414-1418)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 32/1 (2002), p. 199-292.

3. Mitjançant el nomenament directe del Papa i no del Convent de Rodes, com s'esqueia segons els estatuts de l'orde, Anthony LUTTRELL, «Intrigue, schism, and violence among the Hospitalers of Rhodes: 1377-1384», *Speculum* (Cambridge, Mass.), XLI (1966), p. 32-33.

el Mestre, els priors i els comanadors. Sens dubte, la molt calculada posició d'indecisió de Pere en els orígens del conflicte va ser la més perjudicial, malgrat el major o menor grau d'entesa amb el mestre Heredia, partidari del papa d'Avinyó. L'abrogació per part del Cerimoniós de la potestat de proveïment dels càrrecs vacants, escudant-se precisament en la incapacitat d'escollir entre l'obediència romana o avinyonesa i els nomenaments fets per elles, i la creació d'una Cambra apostòlica reial per controlar les rendes de l'Església als territoris de la seva jurisdicció assenyalaren el punt àlgid de les turbulències.⁴ Conflictes com el sorgit entorn del segrest de la Castellania d'Amposta el 1379, el nomenament d'oficials reials per a la seva administració o la prohibició d'enviar l'argent a Rodes el 1381 fins a decidir quin papa era el vertader són un bon exemple dels problemes a què hagueren de fer front els santjoanistes.⁵

El suport més o menys decidit per part de Joan I i Martí I als papes d'Avinyó i la fi de la Cambra apostòlica reial varen relaxar temporalment la tensió a la qual s'havia vist sotmès l'Orde de l'Hospital a la Corona d'Aragó. Tanmateix, l'evolució del Cisma, especialment amb la instal·lació de Benet XIII en terres catalanoaragoneses, i el complex joc d'interessos dels diversos territoris subjectes al casal de Barcelona, no havien de permetre una pacificació completa. Els xocs pel proveïment dels càrrecs vacants encara s'allargarien algun temps.⁶ La situació va millorar, però, en el pla

4. Andrés IVARS, «La "indiferencia" de Pedro IV de Aragón en el Gran Cisma de Occidente (1378-1382)», *Archivo Ibero-Americano* (Madrid), XXIX (1928), p. 21-97 i 161-186; Johannes VINCKE, «Der König von Aragón und die Camera Apostolica in den Anfängen des Grossen Schismas», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* (Münster), VII (1938), p. 84-126. Concretament per a l'Orde de l'Hospital, vegeu Anthony LUTTRELL, «Le schisme dans les prieurés de l'Hôpital en Catalogne et Aragón», a *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i els Països Valencians. Barcelona-Penínscola, 19-21 d'abril de 1979. Ponències i comunicacions*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, v. I, p. 107-113.

5. Anthony Luttrell, «Le schisme», p. 110.

6. El 1408, Pedro de Luna, Benet XIII, es va instal·lar definitivament a la Corona d'Aragó després de la seva fugida forçada d'Avinyó el 1403, passant temporades a diverses ciutats, com ara Perpinyà, Barcelona, Saragossa, etc. Els regnats de Joan I i Martí I van estar marcats per diversos problemes d'ordre polític intern, primer per l'enfrontament de l'encara infant Joan amb el seu pare, la polarització dels regnes de València i Aragó en dos bàndols i els enfrontaments successius que es desfermaren arran d'això, la mort de l'hereu de Martí I, Martí el Jove, i el problema de la successió, etc. Vegeu-ne un resum a Rafael TÀSIS i MARCA, *Pere el Cerimoniós i els seus fills*, Barcelona: Vicens Vives, 1980, p. 153-240.

internacional, car la mort de Carracciolo el 1395 i la inhibició romana en el nomenament d'un successor, així com la mort d'Heredia, el març del 1396, van permetre el restabliment de l'ordre constitucional. El 6 de maig, el convent de Rodes va escollir Philibert de Nailhac per al càrrec de Mestre i la seva acceptació fou unànime.

Pràcticament des del primer moment, Nailhac es va implicar activament en la cursa per trobar una solució al Cisma, que amenaçava encara l'estabilitat requerida per a superar les dissensions internes de l'Orde. A més, la pacificació era necessària per fer front als perills immediats que planaven a l'Orient. Especialment greu resultava l'avanç turc per la Mediterrània oriental, que feia insostenible la situació de l'Orde a la regió i estava provocant la seva reculada territorial. Era evident que per fer front a aquest contratemps el Mestre necessitava l'ajuda de les potències occidentals. Això només podia aconseguir-se posant fi a la divisió de l'Església, que representava un dels esculls que impedia la unió dels poders occidentals en aquella lluita.⁷ L'opció escollida pels principals dirigents de l'Orde instal·lats a Rodes fou la conciliarista, a favor de la reunió de Pisa. Però el reconeixement per part del Mestre i el Convent del cretenc Petros Philargos, arquebisbe de Milà, com a únic pontífex legítim després de la seva elecció pel concili, el 26 de juny de 1409, no va donar els resultats

7. El 1381, els hospitalers es van veure constrets a abandonar les seves posicions al principat d'Acàcia; el 1392, Bajaceti I va començar a impedir el proveïment per via terrestre de les possessions hospitaleres a Rodes, les illes veïnes i els territoris continentals; el 1396, es va produir la desfeta de Nicòpolis, que havia comptat amb la participació dels santjoanistes; el 1402, Tamerlà arrebata Esmirna als cavallers, i el 1404, s'hagué d'abandonar Corint. Per contrarestar tots aquests contratemps, l'Orde va desenvolupar una important activitat diplomàtica i militar per tractar de reforçar les seves posicions a la zona, participant en diversos projectes d'expedicions navals contra els turcs i negociant l'adquisició de diversos territoris a l'Acàcia i la Morea, però bé que amb pocs resultats. Davant el progressiu fracàs de totes aquelles iniciatives i el seu reculament territorial, es van fer importants esforços per reorganitzar militarment llurs possessions al Dodecanès i a la costa d'Anatòlia. Aquestes iniciatives requeriren d'importants contingents militars i econòmics que havien de ser fornits per les preceptories occidentals de l'Orde, però la corrupció i el desinterès provocaren nombrosos problemes en aquest punt. El Cisma de l'Església venia a empitjorar aquesta situació, car servia d'escut per als membres de l'orde que volien defugir les seves obligacions i afavoria l'intervencionisme de poders aliens a l'Orde. Per tots aquests motius, el Mestre i el Convent estigueren sempre preocupats per redreçar la situació a l'interior de l'Orde i donar solució al Cisma. Sobre tots aquests esdeveniments, vegeu Anthony LUTTRELL, «The Hospitalers at Rhodes, 1306-1421», a Kenneth M. SETTON, *A History of the Crusades*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1975, v. 3, p. 306-311.

esperats. L'actitud del Mestre, que amb el seu suport al concili i a Alexandre V creia trobar la línia d'actuació correcta per a la solució del Cisma, culminarà amb la persecució Nailhac per part de Benet XIII, i a la Corona d'Aragó, on l'obediència avinyonesa es perllongarà encara per molt de temps, la ferida oberta arran d'aquest episodi trigarà força a tancar-se.⁸

Les represàlies contra el Mestre i el convent de Rodes

La reacció de Benet XIII davant dels esdeveniments de Pisa es va traslladar ràpidament a la pràctica a la Corona d'Aragó. El 16 de setembre, per una butlla o lletra executòria emesa des de la Torre Reial, prop de Barcelona, es comunicava a Francesc Climent, bisbe de Tortosa i nunci apostòlic, l'excomunió dels cardenals que havien escollit Pere de Càndia com a pontífex, tot abandonant la seva obediència, i li donava poder per a ocupar les temporalitats que tenien als territoris del rei de Castella, Joan II. Una butlla similar fou adreçada el mateix dia als col·lectors apostòlics de les províncies de Tarragona i Saragossa.⁹ Molt més concreta era una altra butlla adreçada al dit nunci apostòlic, on se'l comminava a ocupar les temporalitats que els cardenals Guiu de Malsec, bisbe de Palestrina, Niccolò Brancaccio, bisbe d'Albano, i Pierre de Thury, cardenal de Santa Susanna, tenien als regnes d'Aragó i de Castella i que fossin aplicades a la Cambra apostòlica. El document feia extensiu aquest segrest a Philibert de Nailhac, el qual, com tots els altres, estava sotmès a procés d'excomunió. Com en el cas anterior, una butlla similar s'adreçà als col·lectors de les abans esmentades províncies eclesiàstiques. El punt culminant arribà, però, el 16 del mes de novembre, quan es publicava una interdicció que prohibia prestar qualsevol mena d'obediència al dit Mestre, cosa que suposava la seva deposició de fet.¹⁰

8. Sobre l'Orde de l'Hospital i el Cisma continua resultant imprescindible encara la consulta del llibre ja clàssic de Joseph DELAVILLE LE ROULX, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac 1310-1421*, París: Ernest Leroux, éditeur, 1913, p. 210-336.

9. ACB-CO, perg. 50; registat a Josep BAUCELLS I REIG, *El fons «Cisma d'Occident» de l'Arxiu Capitiular de la Catedral de Barcelona. Catàleg de còdexs i pergamins*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1985, p. 187-188 (doc. 371). Arxiu del Vaticà, *Regesta Avenionensia LVIII*, f. 629r.

10. ACB-CO, perg. 47; Josep Baucells i Reig, *El fons «Cisma»*, p. 188 (doc. 372). Arxiu del Vaticà, *Regesta Avenionensia LVIII*, f. 630v. i 20r.; cf. Biblioteca Nacional de París, ms. *Latin 1450*, f. 119r.

Les conseqüències econòmiques de les mesures pontifícies es preveien importants. El segrest ordenat el 16 de setembre havia d'afectar a «*omnes et singulos fructus, redditus, proventus, pensiones, iura, obvenciones, arreragia et emolumenta quecumque ipse Philibertus, olim magister Rodi, et alii quicumque dicto Petro de Candia adherentes ubique habebant et obtinebant aut id eum et alios spectabant et pertinebant ac debebantur quomodocumque et qualitercumque*». ¹¹ Això suposava la retenció de tots els emoluments que s'havien de dirigir cap a Rodes i, per tant, la interrupció d'una de les poques línies de finançament occidental que li restava a l'Orde. El primer que havia de rebre'n les conseqüències, però, havia de ser el procurador que el Mestre i el Convent de Rodes havien enviat poc abans a la Corona d'Aragó per encarregar-se de supervisar els afers econòmics de l'Hospital i recollir tots els drets pertanyents al Mestre i al Convent. ¹²

El 4 de juliol de 1408, a Rodes, les autoritats de l'Orde havien nomenat Nicolau de Lippo procurador i ecònom del Mestre i el Convent. ¹³ Ha estat impossible determinar en quin moment havia arribat a terres de la Corona d'Aragó, però les primeres traces de la seva activitat a terres catalanes es remunten al mes d'abril del 1409, a Barcelona. Allà, el dia 14, a la casa de Sant Joan, procedia a arrendar a fra Ferran de Siscard, preceptor de la casa de Gardeny i lloctinent del Priorat de Catalunya, aleshores vacant, les preceptories de Barberà, l'Espluga de Francolí, Corbins i Barbancio i el delme d'Alguaire corresponent al Mestre i al Convent de Rodes per un any a partir de la festa de Sant Joan Baptista a canvi de 2.200 lliures de tern de Barcelona, de les quals s'havien de pagar 1.100 en els següents dos mesos i 1.100 més en els dos mesos consecutius. El pacte incloïa l'acceptació del Priorat de Catalunya de pagar totes les despeses derivades de l'arrendament i la renúncia del preceptor a cobrar els 500 florins que li pertocaven pel regiment del Priorat de Catalunya durant aquell any. Només dos dies després el dit fra Ferran es va veure obligat, però, a subarrendar aquelles

11. AHPB, Francesc BERNAT, *Secundus liber comunis*, f. 138r.-141v. Apèndix documental, núm. 2.

12. Sobre l'Orde de Sant Joan i el Cisma a la Corona d'Aragó, vegeu Noel VALOIS, *La France*, p. 75-104 i 148.

13. ACA, *Ordres militars, Gran Priorat de Sant Joan de Jerusalem*, 546, s. f. Els primers documents es refereixen a aquest personatge majoritàriament com a «*Nicholinus de Nobilibus de Lippo*», tot i que també ho fan sota la forma «*Nicolini de Lipo* o «*Nicholinum de Lipo*». Només amb el temps desapareixerà el «*Nobilibus*» i s'escriurà sempre «*de Lippo*» o «*de Lipo*».

preceptories als mercaders Domenico de Benedetti i a Pere Marçal pel mateix període de temps, davant la incapacitat de satisfer el pagament que calia fer a Nicolau de Lippo. El preu de l'arrendament fou de 1.200 florins, equivalents a la quantitat de l'arrendament anterior, el qual els mercaders es comprometeren a satisfer en els terminis indicats.¹⁴

Durant els mesos següents, la seva activitat com a procurador del Mestre i el Convent havia continuat tranquil·lament, malgrat l'inici de la reunió de Pisa, fortament criticada per Benet XIII. El 2 de juliol de 1409, Nicolau era al castell de l'Espluga de Francolí, on, juntament amb l'hospitaler Lluís de Gualbes, continuava supervisant els afers econòmics de l'Orde. Així, mitjançant fra Francesc d'Ardenic, tots dos pagaven a Andreu de Contijoc, conseller del rei i promotor dels negocis de la seva cort, 330 sous de tern de Barcelona dels 444 sous i 4 diners que li devien per la gestió que havia fet dels comptes del difunt fra Guillem de Guimerà, Prior de Catalunya. El 31 d'aquell mes feia de testimoni en un contracte passat entre membres de l'orde referent al Priorat de Catalunya. El dia següent, el nostre personatge, juntament amb Lluís de Gualbes, ambdós com a procuradors del Mestre i el Convent, van decidir fer tot allò que fos possible per cobrar els 214 florins que se'ls devien en concepte de «*responsiones*» de la preceptoria de Granyena, la qual havia arrendat el difunt Guillem de Guimerà, preceptor de la Casa Antiga de Lleida. El dia 5 d'agost reconeixia haver rebut de Lluís de Gualbes 40 marcs i 5 unces d'argent en vaixella que havien pertangut a Galceran de Requesens, preceptor de Mallorca.¹⁵ El mateix dia reconeixia que Ramon Simó, del lloc de Glorieta, havia pagat diverses quantitats de diners per l'arrendament de Vallfogona i de Segura.¹⁶

La tranquil·litat amb què Nicolau de Lippo havia pogut desenvolupar la seva feina fins aquell moment no havia de durar gaire més. No és possible determinar amb exactitud en quin moment les autoritats de la Cambra apostòlica van executar les ordres dictades per Benet XIII referents a la retenció dels ingressos pertanyents al Mestre i Convent de Rodas, però el cert és que al menys abans de l'abril de l'any següent, el 1410, ja ho havien fet, col·locant Nicolau en una posició molt difícil. Fins aquell moment, el

14. ACA, *Ordres militars, Gran Priorat de Sant Joan de Jerusalem*, 546, s. f.

15. Per altres afers concernents l'Orde i Mallorca, vegeu la seva intervenció en el conflicte al voltant de l'arrendament de la comanda de Sant Joan de Ciutat de Mallorca: ACA, *Cancelleria*, reg. 2270, f. 153v.-154r.

16. ACA, *Ordres militars, Gran Priorat de Sant Joan de Jerusalem*, 517, s. f.

procurador havia aconseguit reunir, almenys, 6.000 florins en nom dels seus representats i la Cambra apostòlica va procedir a immobilitzar-los. La reacció de Nicolau fou al·legar que aquells diners havien de servir per a benefici i utilitat de l'Orde i va arribar a un acord amb Pere de Regassol, canonge de Barcelona i subcol·lector de la Cambra apostòlica, el 26 d'abril de 1410. El subcol·lector passava a quedar-se amb 5.550 florins fins que Nicolau pogués demostrar que els diners estaven destinats a invertir-se en benefici de l'Orde. Els encarregats de versar aquella quantitat al canonge havien de ser Lleuger Escuder (2.000 florins),¹⁷ Domenico Manelli (1.000 florins),¹⁸ Domenico de Benedetti, mercader de Barcelona, a qui ja s'ha vist en relació amb Nicolau i els hospitalers (2.000 florins),¹⁹ i el cavaller Ramon de Xetmar (550 florins).²⁰ Tots ells eren rellevants membres de la

17. Lleuger Escuder («*Leuger Scuder*», «*Laugerii Scuderii*») era un mercader d'origen avinyonès. El 1397, apareix a Barcelona com a representant dels també avinyonesos Girad i Jaume Calví. Amb tot, no abandonà els seus contactes amb el sud de França, com ho demostra el fet que el 1414 estigués a Marsella. Fou molt actiu en el comerç de teles, car la tardor de 1404 importà a Barcelona teixits per valor de 1.557 lliures: Claude CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Curial, 1977, v. I, p. 60, i v. II, p. 46.

18. El florentí Domenico Manelli era fill de Nicolau. Després de la interdicció que els florentins poguessin comerciar a terres de la corona, el 1401, va poder continuar les seves activitats gràcies a fruit d'un salconduit reial que l'eximia d'aquesta prohibició. El 1413, es va dur a terme la investigació per concedir-li la ciutadania barcelonina: Claude CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, v. I, p. 24, i v. II, p. 155. Es mostrà força actiu en el comerç de la llana tortosina i l'argent, del qual fou un dels proveïdors més actius de la seca de Barcelona: Mario DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle XV*, Barcelona: Curial, 1976, p. 240 i 246.

19. Aquest florentí ja comptava amb la ciutadania barcelonina almenys des del 1395. Els primers anys apareix relacionat amb Giovanni di Federigo Bonini i després associat a Jacopo Pipinelli, que residia a la Ciutat Comtal almenys des del 1382. S'havia especialitzat en el comerç de teixits de luxe i va ser proveïdor de la casa reial, així com també de la cort castellana. També fou un proveïdor d'argent de la seca barcelonina. Va actuar en més d'una ocasió com a aval del rei Martí. Gràcies a aquells contactes amb la cort, va aconseguir administrar alguns impostos i va detenir alguns oficis reials, com el de «*zalmedina*» de Saragossa: Maria Teresa FERRER I MALLOL, «I mercanti italiani nelle terre catalane nei secoli XII-XIV», *Archivio Storico del Sannio* (Nàpols), 1-2 (1998), p. 92-93; MARIO DEL TREPPO, *Els mercaders catalans*, p. 254.

20. El cavaller català Ramon de Xetmar («*Xatmar*») fou camarlenc del rei de Sicília i conseller almenys els anys 1398, 1399, 1401 i 1403. Les primeres notícies que tenim d'ell ens el mostren implicat en actes de pirateria contra els turcs el 1395, al voltant de l'illa de Sicília. El 1397, organitzà juntament amb Lluís Rajadell l'expedició en ajuda del rei de

societat barcelonina, cosa que ens dona una idea de la gravetat de l'assumpte i dels importants llaços que tenia l'Orde amb els cercles econòmics, financers i polítics de la cort reial. Els dos florentins demostren les importants connexions financeres de l'orde. Xetmar era un home molt proper al rei, un membre de la cort, i Escuder, un mercader francès amb interessos a Avinyó i, potser, doncs, amb contactes a la cort pontifícia.²¹

Una ramificació inesperada del conflicte: la intervenció del grec Nicolau Satiron

Després de la confiscació, les coses van complicar-se encara més. La vida de Nicolau de Lippo no estava cridada a durar gaire més. Entre el 26 d'abril i el 6 de setembre de 1410 va morir a Barcelona sense que l'afer del segrest dels 5.550 florins tingués encara aspecte de solucionar-se. La posició de Benet XIII no havia canviat en tot aquell temps i el clima polític a la Corona d'Aragó es va enrarir encara més amb la mort del rei Martí el 31 de maig i el buit de poder que s'obrí a continuació durant l'Interregne que s'encetà a continuació. L'Orde, cridat a jugar un paper molt important en la successió al tron, havia d'actuar amb cautela.²² Un enfrontament obert amb Benet XIII, defensor de la candidatura de Ferran d'Antequera, hagués suposat un risc innecessari; a més, la incautació tan sols afectava els diners que havien de fer cap al Convent i al Mestre a Rodes, molt llunyans geogràficament.

Durant algun temps el Mestre i el Convent de Rodes van quedar sense representant vàlid. Nicolau havia mort sense testament. Tanmateix, s'ha-

Sicília. L'any següent, per designació reial, formà part de la comissió encarregada pel Parlament de Siracusa de decidir sobre el retorn al domini reial d'algunes terres. El 1399, li fou concedida la terra de Naso, que va revendre a Bernat Centelles, i la d'Oliveri, que va revendre a Bartolomeo Gioeni. Fou present a les «iussiones» el 1400-1403. El 1403, topà en el Consell amb Sancho Ruiz Lihori i Juan Fernández Heredia. Féu d'ambaixador del rei de Navarra al parlament de Catalunya el 1411 i de llegat d'Alfons el Magnànim al Concili de Constança el 1416: Pietro CORRAO, *Governare un regno. Potere, società e istituzioni in Sicilia fra Trecento e Quattrocento*, Nàpols: Liguori Editore, 1991, p. 572-573; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Incidència del cors a les relacions amb l'Orient», a *Els catalans a la Mediterrània Oriental a l'Edat Mitjana*, en premsa.

21. AHPB, Francesc BERNAT, *Secundus liber comunis*, f. 138r.-141v. Apèndix documental, núm. 2.

22. Vegeu l'article de Pierre BONNEAUD, *Le rôle politique*.

via desplaçat a la Ciutat Comtal en companyia del seu fill Joan. Semblava lògic, doncs, que ell, com a teòric hereu, fos qui s'hagués d'encarregar de solucionar el greu problema de la confiscació dels diners. El 6 de setembre, per un document del regent de la vegueria de Barcelona, sabem que aquell havia estat reconegut com a hereu legítim del difunt. Amb tot, potser per la seva joventut i inexperiència o, simplement, pel seu desconeixement dels mitjans polítics adequats de Barcelona, va decidir designar un procurador.²³ En això, però, no sembla que arribés a tenir gaire sort. En els mesos següents, els procuradors no deixaren de succeir-se. El 6 de setembre, s'esmenta Lleuger Escuder, la mateixa persona que havia participat en el pacte amb Regassol. En algun moment també ho va ser Guillem Escuder. El mes de novembre, la persona escollida fou el notari de Perpinyà, aleshores resident a Barcelona, Bernat Llorenç. Ràpidament, però, Joan va canviar d'opinió i va revocar aquell nomenament tot fent-ne un de nou, el 19 de novembre de 1410, a favor d'un Nicolau Satiron, «*grechus de domo nobilis et egregii viri domini Imperatoris Constantinopolis nunc vero in presenti civitatis Barchinone moram trahens*». Fins aleshores, els seus predecessors s'havien preocupat per solucionar la qüestió de la successió de Nicolau de Lippo i aconseguir els documents acreditatius dels pactes arribats amb el subcol·lector apostòlic. El 6 de setembre anterior, el regent de la vegueria de Barcelona, a instàncies de Lleuger Escuder, havia donat ordre al notari Joan Nadal que fos lliurada a Joan de Lippo, com a hereu de Nicolau, l'acte públic que posseïa i que li havia lliurat mossèn Francesc Janer, prevere del bisbat de Tortosa i notari apostòlic, el seu autor, en el qual es recollia el reconeixement per part de mossèn Pere Regassol de la recepció dels 5.550 florins donats pel dit Nicolau, previ pagament de les taxes degudes a Francesc Janer en concepte de confecció de l'instrument. Nicolau Satiron, aconseguits els documents, es va concentrar en la recuperació dels diners. Així, ens consta que el dia 16 de desembre ja havia contactat amb Domenico de Benedetti per recuperar els 2.000 florins que en nom de Nicolau de Lippo havia d'haver retut a mossèn Pere Regassol. I també va arri-

23. En aquells anys encara devia ser molt jove, car el 5 de març de 1444 el trobem instal·lat a Sicília, tot emetent una sentència juntament amb Ludovico de Dino, com a àrbitre escollit per dirimir la disputa en un afer mercantil que enfrontava Nardo Longu, ciutadà de Palerm, i Giovanni Ingui, també d'aquella ciutat (ACA, *Cancellaria*, reg. 2531, f. 137r.-v.). Aquest episodi demostra, a més, la vinculació que establirà ja per sempre més amb la Corona d'Aragó.

bar a un acord amb el dit mercader per pagar a Francesca, vídua de Guillem Salvatge, escriptor de lletra rodona, les 16 lliures i 10 sous que li havien estat promesos al seu marit, procurador de Joan de Lippo, per aconseguir el document confeccionat per Francesc Janer.²⁴

Però, què hi feia un grec intervenint en tot aquest afer de la confiscació dels drets corresponents al Mestre i al Convent de Rodes? Per què el va escollir Joan de Lippo com a procurador? A priori, pot sorprendre l'elecció d'un membre de la cort imperial de Constantinoble per representar el jove Joan. Ja hem vist que Nicolau de Lippo estava en contacte amb importants mercaders florentins i avinyonesos molt propers a la cort i, fins i tot, amb un antic conseller reial. Tots ells semblaven molt més competents per a intercedir en aquest afer. El cert és, però, que Nicolau Satiron era un bon coneixedor de la cort reial i, com veurem, semblava familiaritzat amb els cercles hospitalers, de la cort d'Avinyó i, potser, també, de l'Església catalanoaragonesa. Nicolau havia arribat a Barcelona formant part del seguici dels ambaixadors bizantins Constantí i Teodor Ralles Paleòleg que Manuel II havia enviat al rei d'Aragó per tal de recollir l'ajuda financera recaptada a la Corona d'Aragó per la lluita contra els turcs.²⁵ La seva arribada va tenir lloc l'estiu de 1403. Segurament, el nostre Nicolau ha de ser identificat amb el Nicolau de Rodes, torsimany de Constantí Ralles Paleòleg, per qui va haver d'intercedir el rei Martí davant de l'hospitaler Pere de Vilafranca, prior de Catalunya. El traductor, temorós de possibles represàlies, es negava a entrar a Catalunya en compliment d'una promesa feta al prior arran d'un delictes comès pel rodi quan estava al seu servei.²⁶ De fet, algun document, a més de qualificar Nicolau Satiron de membre de la casa de l'emperador, també el fa part de la casa de Constantí Ralles Paleòleg, cosa que permet sospitar que es tracta de la mateixa persona que Nicolau de Rodes. Satiron va romandre a la Corona d'Aragó durant força anys, almenys

24. AHPB, FRANCESC BERNAT, *Secundus liber comunis*, f. 142r.-v. Apèndix documental, núm. 3.

25. La primera persona que donà notícies de l'existència d'aquests documents fou Maria Teresa FERRER I MALLOL, «La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), IV (1974), p. 84, n. 100.

26. ANTONI RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*. Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels Ducats d'Atenes i Neopàtria, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947 (reed. facsímil, 2001), p. 697-698 (doc. DCLXXV).

fins al 1410, tot i que fent probablement diversos desplaçaments a França, Castella i Navarra acompanyant Constantí Ralles. Durant tot aquell temps va tractar de recuperar els diners que s'havien recaptat gràcies als subsidis concedits pel papa Benet XIII i que havien estat retinguts per diverses persones.²⁷

Per bé que sembla que les relacions de Satiron amb l'Orde de l'Hospital havien estat una mica accidentades, resulta molt interessant veure'l en contacte amb el que fou prior de Catalunya, car això significa que era un personatge familiar als membres de l'Orde, possiblement perquè havia actuat com a traductor dels frares a Rodes, d'on seria originari. Això permet comprendre millor el perquè de l'elecció de Joan de Lippo, car probablement es tractava d'un vell conegut del seu pare. En qualsevol cas, l'elecció d'un home associat aleshores a l'ambaixada bizantina tampoc no era gratuïta. En aquells anys, els lligams bizantinohospitalaris eren molt importants, puix que des de feia anys hi havia una entesa entre Manuel II i l'orde de Rodes. A més, davant l'amenaça turca, que assetjava tant l'Imperi bizantí com les possessions hospitaleres a Orient, s'havien preparat plans bèl·lics conjunts i s'havien enviat en alguna ocasió ambaixades conjuntes a Occident per tal de reunir les ajudes necessàries.²⁸ Per aquest motiu, els mateixos bizantins estarien interessats en la devolució dels diners al Mestre i el Convent de Rodes, car indirectament podien anar en benefici d'ells si es feien servir en la lluita contra l'enemic comú.

27. Un treball sobre aquesta ambaixada i, especialment, sobre la figura de Nicolau de Satiron és en curs de preparació.

28. El 17 de setembre de 1390, una petita flota reunida a Rodes, on s'havia refugiat Manuel II per tal d'aconseguir ajuda militar, va partir per dirigir-se a Constantinoble, on van restituir Manuel en el tron. El 1400, sembla que existien converses amb Gènova i els hospitalers per a la vigilància de Constantinoble. El 1402, el Senat venecià decidí obrir negociacions amb el coemperador Joan VII, els hospitalers, els genovesos de Quios i el duc de l'Arxipèlag per fer una lliga contra els turcs. El 1404, 1405 i 1406, Philibert de Nailhac envià diversos ambaixadors, entre ells un a l'emperador bizantí, per tractar d'una nova lliga militar: J. DELAVILLE LE ROULX, *Les Hospitaliers*, p. 302-303; John W. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick: Rutgers University Press, 1969, p. 171, 204, 205, 224, 259 i 269.

El Cisma i l'evidència de la necessitat de reformes interiors de l'Orde

Més enllà de les disposicions preses per Nicolau Satiron a propòsit de la recuperació dels diners dels hospitalers, no s'ha pogut localitzar cap altra documentació que ens indiqui com ni quan es va solucionar l'afer del segrest. Tenint en compte, però, com van evolucionar els esdeveniments durant els anys següents, cal suposar que s'allargaria encara molt de temps. L'episodi del segrest dels drets del Mestre i del Convent de Rodes responia clarament al desig del Papa Lluna de castigar i acabar amb la desafecció de què havia estat objecte. Si bé ja s'havia mostrat poc disposat a tolerar la convocatòria conciliar de Pisa, que no havia vist amb gaire bons ulls i a la qual havia respost amb amenaces contra aquells que hi participessin, l'elecció d'Alexandre V va semblar intolerable. Mesures punitives similars a les dictades contra Nailhac van ser preses contra altres autoritats eclesiàstiques, especialment contra els cardenals que havien participat en l'elecció d'Alexandre V, i foren renovellades anualment cada Dijous Sant fins a l'any 1415.²⁹ Durant aquells anys, la posició del papa Lluna es tornà cada cop més intransigent, especialment conforme els estats que el reconeixien com a pontífex legítim li anaren retirant la seva obediència, i va posar molts entrebancs al desplaçament dels cavallers fins a Rodes, ingerint-se, a més, en el nomenament dels càrrecs i en els afers interns de l'Orde en els territoris sota jurisdicció del rei d'Aragó.³⁰

Aquest episodi és prou revelador dels greus problemes pels quals travessà l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem durant el Cisma, precisament per la seva doble vessant d'institució de caràcter supraestatal i la forta implantació en els territoris on era present. La política general de l'Orde no sempre s'adeia a la realitat de cadascun dels països on era implantat i, fins i tot, podia entrar en conflicte obert. Això la feia molt voluble, especialment en casos d'amenaça imminent per l'Orde, car la seva actuació internacional es fonamentava en els recursos dels priorats i les comandes

29. Noel VALOIS, *La France*, p. 104, n. 5.

30. El 1414, Julián de Loba, receptor de la Cambra Apostòlica, rebia les «*responiones*» de la comanda de les cases antigues d'Osca de l'Hospital de Jerusalem, per donar-les al tresorer papal Francesc Climent, bisbe de Barcelona, quan teòricament havien de ser versades a Rodes: *El fons «Cisma»*, p. 197 (doc. 396). Sobre l'intervencionisme en el proveïment de càrrecs, vegeu el cas de l'Espluga Calba: Prim BERTRAN I ROIG, «Els orígens de la comandoria hospitalera de l'Espluga Calba. Dues butlles de Benet XIII del 1405 i 1415», *Jornades sobre el Cisma*, p. 383-387.

occidentals que fornien la major part dels homes i els diners necessaris per a les campanyes militars i el manteniment de les posicions a Orient. Durant els anys del Cisma un dels principals contratemps que van haver d'afrontar les autoritats santjoanistes instal·lades a Rodes fou l'impagament de les «*responsiones*» i els altres drets corresponents al Mestre i al Convent.³¹

La indisciplina de les cases occidentals era un assumpte d'ordre intern al qual el Mestre havia de fer front tot redreçant els afers interns de l'orde, però quan aquella es veia redimensionada pels problemes polítics derivats de la conjuntura d'un estat, com en aquest cas la Corona d'Aragó, la capacitat d'intervenció de les principals autoritats hospitaleres estava seriosament limitada i podia amenaçar perillosament l'equilibri econòmic i militar de l'Orde. Superar aquesta situació va ser difícil. Ja durant el Cisma es va tractar de fer reformes que permetessin un major control dels priorats i les comandes per part del Mestre i el Convent, barrant el pas a l'intrusisme d'altres poders. Amb tot, només la fi de la separació de l'Església catòlica féu possible resoldre una part del conflicte, derivat de l'existència de més d'una obediència i la instrumentalització d'aquesta realitat per part d'altres, tot i que acabar amb les ingerències exteriors no va resultar gens fàcil, com ho demostrarà el pols mantingut per l'Hospital i Alfons el Magnànim durant tot el seu regnat.³²

31. Anthony LUTTRELL, *The Hospitallers*, p. 305-306, i *Le schisme*, p. 110.

32. Vegeu especialment l'impacte de la política del Magnànim envers l'Orde de l'Hospital a Orient: Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994, p. 45-70 i 115-132; «L'île de Rhodes au XVe siècle et l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem d'après des documents inédits», *Studi e Testi (Miscellanea Giovanni Mercati, V)* (Ciutat del Vaticà), 125 (1946), p. 382-401.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

1410, novembre, 19. Barcelona

Joan de Lippo, ciutadà de Rodes, ara resident a Barcelona, nomena Nicolau Sation (Sarrió), grec, de la casa de l'Emperador de Constantinoble, procurador seu, anul·lant la procuració feta anteriorment a favor de Bernat Llorenç, notari de Perpinyà, ara resident a Barcelona, segons constava per l'acta feta davant del notari de Barcelona Pere Maimó aquell mes de novembre.

AHPB, Francesc BERNAT, *Primus liber procuracionum*, f. 91v.-92r.

Die mercurii, XVIII mensis novembris, anno predicto a nativitate Domini M^o CCCC^o X^o.^a

Noverint universi quod ego, Iohannes de Lippo, civis civitatis^b de Rodes nunc vero moram^c trahens in presenti civitatis Barchinone, revocando primitus et annullando discretum Bernardum Lorenç, notarium ville Perpiniani nunc comorantem Barchinone, a procuracione per me ipsi facta et firmata ac recepta in posse discreti Petri Maymor, notarii civis Barchinone, nunc in presente mense novembris et subscripti et eciam a quacumque potestate per me sibi sub quavis forma collata si qua sit, nunc de novo constituo et ordino procuratorem meum certum et specialem vos venerabilem Nicholaum Sarion^d, grecum de domo domini Imperatoris Constantinopolis, presentem, ad petendum, exigendum et recipiendum ac penes vos et ad manus vestras habendum et apprehendendum omnes et singulas pecunie quantitates, res, bona, debita, mutua, deposita, comandas et quevis alia iura que michi debeantur seu debebuntur, detineantur seu detinebuntur ubique locorum per quasvis personas et tam cum cartis et scriptis quam sine quibusvis rationibus,

a. *Document cancel·lat per tres ratlles paral·leles*

b. *Rodarum, interlineat*

c. *moras, -s ratllada i afegit un signe d'abreviatura per nasal*

d. *Sarrion, ratllat i a continuació Sarion*

iuribus, titulis sive causis; et quascumque eciam scripturas tam publicas quam privatas, easque cancellandum et annullandum seu cancellari et annullari faciendum; et ad faciendum et firmandum pro me et nomine meo apocham et apochas, fines, absoluciones, gratias et lexias, remisiones ac eciam cessiones; componendum et quoque transhigendum, paciscendum ac eciam supplicandum in quavis forma; et inquam ad omnes et singulas causas, lites^e seu^f controversias motas et movendas inter me agentem vel deffendentem, ex una parte, et alias quascumque personas agentes vel deffendentes, ex parte altera, quavis racione seu causa agendum, ducendum, tractandum, procurandum et administrandum; et pro ipsis causis sive liti- bus meis et eorum occassione, si opus fuerit, in iudicio et^g coram quibusvis curiis, iudicibus et personis tam ecclesiasticis quam secularibus comparendum. Et me ac bona mea in iudicio et extra deffendum et^h tuendum; et omnes et singulas personas que michi in aliquo teneantur seu cum quibus michi accio sit convenien- dum, querelas proponendum et audiendum, tam primas scilicet, quam secundas, sive retroclama faciendum et exponendum iusque super bonis meis firmandum et inde ea obligandum, agendum quoque respondendum, deffendum, excipien- dum, proponendum et replicandum, libellum vel libellos offerendum et recipien- dum, lites eciam contestandum de calumpnia et aliter in animam meam iurandum et ab adversa parte in animam suam iurari petendum; testes, instrumenta et alia probacionum genera producendum et publicandum et contra ex adverso producta obiciendum et impugnandum, renunciandum et concludendum in causa et omnia alia que in littem requirantur faciendum, sentencias cuiusvis generis fuerint audien- dum indeque et aliter appellandum ac supplicandum etⁱ reclamandum, capitulos petendum et recipiendum; et causas apelacionum, supplicacionum^j et reclama- cionum prosequendum et finiendum, protestandum et requirendum in iudicio et extra; et protestacionibus et requisicionibus respondendum et replicandum et ultra et inde fieri faciendum et recipiendum publicum instrumentum seu publica ins- trumenta, emparas, sequestraciones et alias opposiciones nomine meo et pro me faciendum et absolvendum; et ad lites tamen et dumtaxat procuratorem vel pro- curatores semel et pluries substituendum et destituendum; et generaliter omnia alia et singula in et super predictis et quolibet predictorum pro me et nomine meo faciendum et liberaliter exercendum quecumque ad hec utilia fuerint et necessaria ac eciam opportuna queque eciam ego possem personaliter constitutus. Et nichilominus volendo vos dictum procuratorem meum et substituendum vel substi-

e. et, *ratllat*

f. seu, *interlineat*

g. extra, *ratllat*

h. tuhe, *ratllat*

i. replicandum, *ratllat*

j. suplicandum, -candum *ratllat i afegit* -cacionum

tuendos a vobis relevare in et super predictis ab omni onere satisfaciendi fideiubendo in hiis pro vobis promitto vobis et eis ac notario subscripto, tanquam publice persone hec a me pro vobis et eis et pro aliis etiam personis quarum intersit legitime stipulantibus, iudicio sisti et iudicatum solvi cum suis clausulis universis. Necnon iuro per dominum Deum et eius sancta quatuor Evangelia, manibus meis corporaliter tacta, me semper habere ratum, gratum, validum atque firmum quicquid per vos dictum procuratorem meum et substituendum vel substituendos a vobis in predictis et circa ea pro me et nomine meo procuratum et actum fuerit sive gestum et nullo tempore revocare sub bonorum meorum omnium obligatione.

Quod est actum Barchinone, XVIII^a die mensis novembris, anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo decimo.

S(+)-num Iohannis de Lippo, predicti, qui hec laudo, firmo et iuro.

Testes huius rei sunt discretus Michael Oliverii, notarius, Iacobus Riera, causidicus minor dierum, Guillelmus de Plano et Gabriel Devesa, scriptor, cives Barchinone.

2

1410, desembre, 16. Barcelona

Nicolau Satiron, procurador de Joan de Lippo, segons consta en un document fet el 19 de novembre de 1410, hereu del difunt procurador del Mestre de Rodes, Nicolau de Lippo, segons ho reconeix un mandat del regent de la vegueria de Barcelona del 6 de setembre anterior, pel qual es commina el notari de Barcelona Joan Nadal a lliurar a Joan de Lippo el document de l'acord arribat entre el seu pare i mossèn Pere de Regassol, canonge de Barcelona i subcol·lector de la Cambra apostòlica, el 26 d'abril anterior, per l'entrega al subcol·lector de 5.550 florins requisats en compliment d'una ordre de Benet XIII, arriba a un acord amb Domenico de Benedetti, un dels encarregats de versar una part de la quantitat esmentada, perquè el dit Domenico recuperi els 2.000 florins que va haver de donar al subcol·lector.

AHPB, Francesc BERNAT, *Secundus liber comunis*, f. 138r.-141v.

a: AHPB, Francesc BERNAT, *Secundus liber comunis*, papers esparsos entre els f. 137 i 138.

Die martis, XVI mensis decembris, anno a nativitate Domini M^o CCCC^o X^o.^a
Noverint universi quod ego, Nicolaus Satiron, grechus de domo nobilis^b et

a. clausum traditum i probatum, en el marge esquerre del foli

b. imperatoris, ratllat

egregii viri domini Imperatoris Constantinopolis^c, nunc vero in presenti civitatis Barchinone moram trahens^d, procurator quod ad infrascripta et alia specialiter constitutus ab honorabili viro domino Iohanne de Lipo, cive civitatis Rodi et non est diu in ipsa presenti civitate aliquibus suis arduis negociis moram tractus, prout de ipsa mea procuracione plene constat quodam^e procuracionis instrumento acto Barchinone XVIII^a die mensis novembris proxime devoluti receptoque in posse Ffrancisci Bernardi, notarii subscripti, cuiusquidem procuracionis instrumenti^f series hostenditur per hec verba^g:

Noverint universi quod ego, Iohannes de Lippo, civis civitatis de Rodes nunc vero moram trahens in presenti civitatis Barchinone, revocando primitus et annullando discretum Bernardum Lorens, notarium ville Perpiniani nunc comorantem Barchinone, a procuracione per me ipsi facta et firmata ac recepta in posse discreti Petri Maymor, notarii civis Barchinone, nunc in presente mense novembris et subscripti et eciam a quacumque potestatis per me sibi^h sub quavis forma collata si qua sit, nunc de novo constituo et ordino procuratorem meum certum et specialem vos venerabilem Nicholaum Satironⁱ, grecum de domo domini Imperatoris Constantinopolis, presentem, ad petendum, exigendum et recipiendum ac penes vos et ad manus vestras habendum et apprehendendum omnes et singulas pecunie quantitates, res, bona, debita, mutua^j, deposita, comandas et quevis alia iura que michi debeantur seu debebuntur, detineantur seu detinebuntur ubique locorum per quasvis personas et tam cum cartis et scriptis quam sine quibusvis rationibus, iuribus, titulis sive cartis; et quascumque eciam scripturas tam publicas quam privatas, easque cancellandum et annullandum seu cancellari et annullari faciendum; et ad faciendum et firmandum pro me et nomine meo apocham et apochas, fines, absoluciones, gratias, lexias, remissiones ac eciam cessiones; componendum quoque transhigendum, paciscendum ac eciam stipulandum in quavis forma; et inquam ad omnes et singulas causas, lites seu^k controversias movere et movendas inter me agentem vel deffendentem, ex una parte, et alias quascumque personas agentes vel deffendentes, ex parte altera, quavis racione seu causa agendum, ducendum, tractandum, procurandum et administrandum; et pro ipsis causis sive litiibus meis eorum occassione, si opus fuerit, in iudicio et coram quibusvis curiis, iudicibus et personis tam ecclesiasticis quam secularibus comparendum; et me

c. Constan-, *ratllat i escrit de nou* Constantinopolis

d. trahens, *ratllat i escrit de nou*

e. queda, *ratllat i escrit a continuació* quodam

f. instrumento, *corregit*

g. probatum, *en el marge dret del foli*

h. sibi, *interlineat*

i. Sarrionran, *ratllat i escrit a continuació* Satiron

j. mutua, *interlineat*

k. seu, *interlineat*

ac bona mea in iudicis et extra deffendendum et tuendum; et omnes et singulas personas que michi in alioquo teneantur seu cum quibus michi accio sit conueniendum, querelas proponendum et audiendum, tam primas scilicet, quam secundas, sive retroclama faciendum et exponendum quique^l super bonis meis firmandum et inde ea obligandum agendum quoque respondendum, deffendendum, excipiendum, proponendum et replicandum, libellum vel libellos offerendum et recipiendum, lites eciam contestandum de calumpnia et aliter in animam meam iurandum et ab adversa parte in animam suam iurari petendum; testes, instrumenta et alia probacionum genera producendum et publicandum et contra ex adverso producta obiciendum et impugnandum, renunciandum et concludendum, in causa et omnia alia que in littere requirantur faciendum, sentencias cuiusvis generis fuerunt audiendum indeque et aliter appellandum ac supplicandum et reclamandum, capitulos petendum et recipiendum; et causas apelacionum, supplicacionum et reclamacionum prosequendum et finiendum, protestandum et requirendum in iudicio et extra; et protestacionibus et requisicionibus respondendum et replicandum et ultra et inde fieri faciendum et recipiendum, publicum instrumentum seu publica instrumenta, emparas, sequestraciones et alias opposiciones nomine meo et pro me faciendum et absolvendum; et ad lites tamen et dumtaxat procuratorem vel procuratores semel et pluries substituendum et destituendum. Et generaliter omnia alia et singula in et super predictis et quolibet predictorum pro me et nomine meo faciendum et liberaliter exercendum quecumque ad hec utilia fuerint et necessaria ac eciam opportuna queque eciam ego possem personaliter constitutus. Et nichilominus volendo vos dictum procuratorem meum et substituendum vel substituendos a vobis relevare in et super predictis ab omni onere satisfidandi fideiubendo in hiis pro vobis promitto vobis et eis ac notario subscripto tanquam publice persone hec a me pro vobis et eis et pro aliis eciam personis quarum intersit legitime stipulantis iudicio sisti et iudicatum solvi cum suis clausulis universis. Necnon iuro per dominum Deum et eius sancta quatuor Evangelia manibus meis corporaliter tacta semper habere ratum, gratum, validum atque firmum quicquid per vos dictum procuratorem meum eis substituendum vel substituendos a vobis in predictis et circa ea pro me et nomine meo procuratum et actum fuerit sive gestum et nullo tempore revocare sub bonorum meorum omnium obligacione.

Quod est actum Barchinone, XVIII^a die mensis novembris, anno a nativitate Domini M^oCCCC^o decimo.

S(+)^{num} Iohannis de Lippo, predicti, qui hec laudo firmo et iuro

Testes huius rey sunt discretus Michael Oliverii, notarius, Iacobus Riera, causidicus minor dierum, Guillelmonus de Plano et Gabriel Devesa, scriptor, cives Barchinone.^m

l. [...]que, ratllat i a continuació quique, interlineat
m. probatum, en el marge dret del foli

Attendens vero ipsum Iohannemⁿ de Lippo, principalem meum, fore filium et heredem honorabilis Nicholai de Lippo, civis dicte civitatis Rodi in ipsa civitatis Barchinone anno presentis ab instestato deffuncti, prout hec que veritate^o evidenti fulciuntur^p et alia videntur et propere virtute et tenore cuiusdam precepti registrati in quodam libro preceptorum curie vicarie Barchinone ad kalendarium proxime dicturum, cuiusquidem precepti et kalendarii sub quo ipsum est contentum forme scribuntur prout ecce^q:

Die sabbati sexti die mensis^r septembris anno a nativitate domini M^oCCCC^oX^o.

Anthonius Carbonelli, sagio, dixitque ipse de mandato honorabilis regentis vicariam Barchinone et de consilio venerabilis Guillelmi Perayeri, iurisperiti civis Barchinone, fecit preceptum discreto Iohanni Natalio, notario Barchinone, quod tulit in hiis scriptis^s:

De part de l'honorable regent la vegueria de Barchinona e de consell de l'honrat en Guillem Perayer, jurista ciutedà de la dita ciutat. Sia fet manament al discret en Johan Nadal, notari de Barchinona, qui té-n en son poder en forma pública una carta continent en acabament que mossèn Pere Regaçol, canonge de Barchinona e sotscol·lector apostolical, confessa haver haüts de Nicoli de Lippo, procurador de l'òlim mestre de Rodes, per avinensa feta entre lo dit mossèn Pere Regaçol e altres en nom de la Cambra apostolical, de una part, e lo dit Nicoli, de la altra, cinch mília cincents cinquanta florins d'or d'Aragó, la qual carta és stada liurada al dit Johan Nadal per mossèn Ffrancesch Janer, prevera del bisbat de Tortosa e notari apostolical, per lo qual la dita carta és stada closa, que do e liura la dita carta a-n Johan de Lippo e a son procurador, attès que per informació verbal d'aquèn reebuda per lo dit honorable regent o per son scrivà consta al dit regent que lo dit Nicholi és mort dins la ciutat de Barchinona après la confecció de la dita carta, la qual fou feta a XXVI de abril prop passat, e que lo dit Johan de Lippo és fill del dit Nicoli e hereu ab instestat d'aquell e per consegüent, la recepció de la dita carta se pertany al dit Johan de Lippo, satisffet, emperò, primerament al dit Johan Nadal en tot çò e quant al dit Ffrancesch Janer sia degut per salari de la dita carta, lo qual manament se fa a instància de Leuger Scuder, procurador del dit Johan de Lippo.

Et eciam vi ad conceptu ipsius precepti et verborum in ipso contentorum et aliis ex informacione inde super predictis recepta et eciam prout facti veritas exposcit^t, universa et singula bona et iura dicto quomodo Nicolino de Lipo tempore

- n. hon, *ratllat i a continuació* Iohannem
- o. in, *cancel·lat i a continuació* veritate
- p. antur, *ratllat*
- q. probatum, *en el marge esquerre del foli*
- r. mensis, *interlineat*
- s. probatum, *en el marge dret del foli*
- t. *sic*

sue mortis pertinencia et que fuerunt eiusdem Nicholini quecumque et eciam ubique eidem Iohanni de Lippo debere pertinere et spectare ut filio et heredi supradicto^u, consequtive et ex sequela et aliis ex iure predictorum quinque mille quingenti^v quinquaginta florenos et ius petendi, habendi et recipiendi ipsos quos honorabilis et providus vir dominus Petrus Regassol, canonicus Barchinone, ut succollector fructum et proventuum et iurium ac bonorum quorumcumque Camere Appostolice pertinencium in Terrachonensis et Cesaraugustanensis provinciis, confessus fuit se habuisse et recepisse ab ipso domino Nicolino quomodo dum vita ducebat in humanis procuratore olim Magistri et eciam conventus Rodi, eidem honorabile Iohanni de Lipo pertinent, competunt et spectant. Quosquidem quinque^w mille quingentos quinquaginta florenos idem honorabilis Petrus Regaçol nomine supradicto aliquibus de causis in quodam^x instrumento^y subinserto positus et per ipsum venatis eidem Camere Appostolice pertinere allegavit, confitendo ipsos quinque mille quingentos quinquaginta florenos sub hac forma et modo habuisse, videlicet, per manus Laugerii Scuderii, duos mille florenos; et per manus Dominicus Manelli, mille florenos; et per manus Dominici de Benedictis, mercatorum Barchinone degencium, duos mille florenos; et per manus domini Raymundi Xamar, militis, quingentos quinquaginta florenos, prout hec et quam plura alia constant clarissime quodam publico confessionis et testimonii instrumento continencie subsequentis:^z

In Dei nomine, amen. Noverint universi quod ego, Petrus Regassol, canonicus Barchinone, fructuum et proventuum iurium et bonorum quorumcumque Camere Apostolice pertinencium in Terrachonensis et Cesaraugustanensis provinciis ac certis aliis partibus subcollector generalis auctoritate apostolica deputatus, attendens per Sanctissimus in Christo pater et dominus noster Benedictus, divina providencia Papa XIII^{us}, considerans rebellionem et inobedienciam aliaque detestanda opera illius Philiberti, ab aliquibus falce vocati^a magistri Rodi Milicie Sancti Iohannis Iherosolomitani, qui se substrahendo ab obediencia ipsius domini nostri Pape et in scisma lapsus et se scismaticis adiungens adhesit publice et adherere non expavit cuidam Petro de Candia, nacione greco, in Dei Ecclesia in abhominacionis idolum erecto, quem ipse una cum aliis polluctis labiis Alexandrum Papam quintum nominari veritus non fuit nec veretur, idem dominus noster Papa Benedictus terciusdecimus pro decentibus debitis prima comunibus et deposicionibus,

u. predicto, *ratllat i a continuació* supradicto

v. quingentu, *corregit*

w. quinque, *interlineat*

x. -dam, *interlineat*

y. dicto, *ratllat i a continuació* instrumento

z. -s, *ratllat*

a'. probatum, *en el marge esquerre del foli*

omnes et singulos fructus, redditus, proventus, pensiones, iura, obvenciones, arragia et emolumenta quecumque ipse Philibertus, olim magister Rodi, et alii quicumque dicto Petro de Candia adherentes ubique habebant et obtinebant aut id eum et alios spectabant et pertinebant ac debebantur quomodocumque et qualitercumque Camere Apostolice confiscavit et aplicuit atque pertinere decrevit^b. Attendens inquam ego dictus subcollector quod, post perpetracionem criminum et excessuum predictorum per predictum olim Magistrum perpetratorum et tempore dictarum confiscacionis et applicacionis, fuit repertum certas peccuniarum summas circa sex mille florenos auri Aragonie esse debere in posse providi viri domini Nicholini de Lippo pro tunc Barchinone moram trahentis, qui procurator dicti olim Magistri et eciam Conventus Rodi erat, quequidem peccunie pertinebant ac debebant dicto olim Magistro ex certis causis, et cum per me et alios nomine dicte Camere a dicto Nicholino peterentur ipse allegavit ipsas peccuniarum summa licet eas recepisset et dicto olim Magistro pertinerent et deberentur se non habere, quoniam eas converterat in certis utilitatibus et necessitatibus dicti conventus cum, ut predicatur, eciam esset, eiusdem conventus procurator et peccunias alias conventui pertinentes pro tunc non haberet. Tandem fuit conventum inter me dicto nomine et dictum Nicholinum quo ipse Nicholinus sartem pro tunc solveret et daret michi quinque mille quingentos quinquaginta florenos ex predictis sub hac conditione, quod ipse Nicholinus et heredes et successores sui, si et quodocumque legitime hostenderet^c et probarent dictos quinque mille quingentos quinquaginta florenos ipsum Nicholinum realiter convertisse in dictis utilitatibus et necessitatibus predicti conventus Rodi, possent ipse et sui a dicto conventu totidem^d recuperare, recipere et habere ac penes se de peccunis dicto conventui retinere. Et ita fuit actum et conclusum. Et ego, ut subcollector predictus, dictos quinque mille quingentos quinquaginta florenos Aragonie a dicto Nicolino habui et recepi, videlicet, per manus Laugeri Scuderii, duos mille florenos; et per manus Dominici Manelli, mille florenos; et per manus Dominici de Benedictis, mercatorum Barchinone degencium, duos mille florenos; et per manus domini Raymundi Xatmar, militis, quingentos quinquaginta florenos. Idcirco volens veritatem et bonam fidem agnoscere quantum in me est et ad me pertinet dicto nomine, volo et concedo quod dictus Nicholinus et heredes sui seu ab eo in hiis causam et ius habentes possint, sicut et quemadmodum ego nomine dicte Camere possem, de peccunie dicto conventum pertinentibus, recuperare, petere et habere dictos quinque mille quingentos quinquaginta florenos per me, ut predicatur, receptos^e a dicto Nicholino, si et quodocumque legitime hostenderint ac probaverint ipsum Nicholinum, tempore tradicio-

b'. e, *ratllat*

c'. *hostenderent, corregit*

d'. *Recedere, ratllat i a continuació totidem, interlineat*

e'. *reperros, ratllat i a continuació receptos, interlineat*

nis et solucionis michi nomine dicte Camere de dictis quinque mille quingentis quinquaginta florenos facte, omnes pecunias dicto olim Magistro pertinentes per ipsum Nicholinum receptas expendisse et comitisse in utilitatibus et necessitatibus dicti conventus eorum tamen sumptibus, risico et expensis et non mei aut dicte Camere Appostolice. In quorum omnium et singulorum premissorum fidem et testimonium presens, instante dicto Nicolino et heredibus aut successoribus suis et ab eo causam et ius in hiis habentibus, fieri volo atque iubeo per vos notarium infrascriptum hec nomine dicti Nicholini ac heredum et successorum suorum seu ab eo causam et ius in hiis habentium a me recipientem.

Actum est hoc Barchinone, die vicesima sexta aprilis anno a nativitate Domini M^oCCCC^o decimo. Presentibus venerabilibus viris dominis Ffrancisco Serra, presbitero beneficiato in sede Barchinone, et Nicholao Puyolli, de Camera illustrissimi domini Regis Aragonum, pro testibus ad hec vocatis et assumptis.

Sig(+)num mei, Ffrancisci Ianuarii, prebiteri^{f'} Dertusensis Diocesis appostolica auctoritate notarii publici, qui premissis confessioni et aliis predictis^{g'} dum sic ut premititur per dictum honorabilem dominum subcollectorem dicerentur et fierent una cum prenominate testibus interfui eaque in hanc publicam formam redigens me occupato per alium scribi feci et postea clausi requisitus hec mea propria manu me subscribendo meumque solitum signum apponendo in testimonium premissorum. Constat autem de literis in raso positus in lineis V^a ubi dicitur «tum» et VII^a, «subcollectorem»; et XIX^a, «gentis»; et cum litteris suprapositis in lineis XII^a ubi legitur «aut successores» et XVII^a, «petere et habere».

Novissime attendens dictum honorabilem Petrum Regassol ut subcollectorem predictum in recepcione supradicta scilicet ipsorum quinque mille quingentorum quinquaginta florenos confessum fuisse inter ceteros a vobis honorabili Dominico de Benedictis, mercator civi Barchinone, sive per manus vestras duos mille florenos habuisse et recepisse, ut est dictum, et quiquidem duo mille florenos vobis ut didici aduch restant ad solvendum, cum nulla satisfaccio de ipsis duobus mille florenos per dictum venerabilem Iohannem de Lippo nec Nicholinum de Lippo, quondam, nec aliis vobis fuit facta, et cum vos dictus honorabilis Dominicus dictum Iohannem de Lippo principalem meum, dum in hac civitatis trahebat moram et post ipsius absenciam cum sciveritis me ab ipso fore procuratorem constitutum pluries ac vicibus et iteratis rogaminibus me requisiveritis^{h'} ut vobis facerem et ego nunc facerem cessionem subscriptam adeo ut recuperacio ipsorum duorum mille florenorum vobis racione et ex causa predicta debitorum possit per vos haberi et ut iuris est obtineri. Idcirco ex causis predictis, gratis et excerta sciencia, in solum et satisfaccionem ipsorum duorum mille florenorum modo et forma ac ex

f'. sic

g'. premissos, *ratllat i a continuació* predictis

h'. requisivissetis, *ratllat i a continuació* requisiveritis, *interlineat*

causa predictis, ut predicatur, vobis debitorum et ut videlicet in quantum in me ac in dictum principalem meum nomine predicto inest et in dictum Nicholinum, quondam, dum vivebat inerat et non in pluri et eidem Nicholino et nunc ipsi Iohanni de Lippo, principali meo eiusque filio, et michi nomine ipsius ius in ex et pro predictis competit, pertinet et spectat ac virtutibus iure et conceptione verborum in predictis instrumentis mandato superius insertis positorum et contentorum et dicto meo principali nomine predicto et michi nomine ipsius^{i'} in petendo, exigendo et habendo ipsos quinque mille quingentos quinquaginta florenos^{j'} seu aliquam ipsorum partem ius dancium et tribuencium, do, cedo, mando vobis dicto honorabili Dominico de Benedictis presentis et vestris et quibus volueritis omnia iura omnesque acciones reales et personales, mixtas, utiles et directas, ordinarias et extraordinarias ac alias quascunque dicto Iohanni de Lippo principali meo nomine predicto et michi eius nomine competencia et competentes seu ipsi principali meo et michi eius nomine competunt et competere possunt ac debent tamen in duobus mille florenos ex predictis quinque mille quingentis quinquaginta florenos et de quibus forma, modo et ex causa ac vi predictis dictus quondam Nicholinus de Lippo habebat et nunc dictus Iohannes de Lipo filius et heres eius habet, et ego nomine ipsius habeo ius et causam petendi et habendi ipsos de peccuniis dicto Conventui Rodi pertinentibus, quibus iuribus et accionibus supradictis possitis vos et vestri de predictis duobus mille florenos ius et causam habentes uti et experiri, agere si quidem respondere, deffendere, excipere, proponere et replicare; et ipsos duos mille florenos petere, exhigere, recipere et habere et de ipsis duobus mille florenos apocham et apocas, fines, absoluciones, diffinitiones facere et firmari, exequcionem et exequciones in peccuniis dicto conventui pertinentibus fieri facere et requirere illis modo, forma, vi et compulsionibus ac prout forcius fieri possit et debebat iuxta naturam et vim formam ac seriem supradicti instrumenti per dictum honorabilem Petrum Regassol ut subcollectorem predictum firmati et iam de super inserti; et omnia alia faciendo in iudicio et extra quecunque et quemadmodum dicti Nicholini, quondam, et Iohannes, eius filius, poterant et ego nomine pretenso poteram ante huiusmodi iurium cessionem et possem nunc et eciam postea quandocunque. Ego enim nomine antedicto in quantum dictum Iohannem de Lippo, principalem meum, et in me ipsius nomine inest^{k'} et non ultra ponendo vos in locum et ius dicti Iohannis de Lipo, principalis mei, facio et constituo vos tantum in et pro predictis duobus mille florenos et vestros dominos et procuratores ut in rem vestram propriam ad faciendum inde vestre libitum voluntatis dicens et nichilominus in quantum in dictum Iohannem de Lipo, principalem meum, et in me nomine ipius est. Mandans serie et tenore huiusmodi publici instrumenti vicem

i'. et *fins a ipsius, interlineat*

j'. mille, *ratllat i a continuació florenos*

k'. in esse est, *ratllat i a continuació inest, interlineat*

quo ad hec epistole in se gerentis quibuscunque receptoribus et detentoribus pecuniarum dicto conventui Rodi^l pertinencium et aliis quibusvis personis que ad hec quomodolibet teneantur, quatenus de dictis duobus mille florenos ex predictis quinque mille quingentis quinquaginta florenos vobis et vestris aut quibus vos volueritis respondeant et satisfaciant prout dicto Iohanni de Lipo, principali meo, et michi nomine predicto iuxta formam predictam respondere et satisfacere tenebantur ante presentis instrumenti confeccionem. Insuper nomine predicto convenio et promitto vobis quod predictam insolutum dacionem et iurium cessionem et omnia alia et singula supradicta^m iuxta formam et mentem per me dicta rata, grata et firma nomine predicto habeo, tenebo et observabo et in aliquo non contrafaciam vel veniam aliquo iure, causa vel eciam racione.

Quod est actum in hospiciu[m] et habitacionis dicti Dominici de Benedictis, scilicet in comestorio eiusdem, situm Barchinone in quodam vico transverso satis prope ecclesiam Beate Marie de Mari eiusdem civitatis, die videlicet martis in vespere intitulata sextadecima mensis decembris anno a nativitate Domini M^oCCCC^o decimo.

S(+)^{num} Nicholai Satiron, predicti, qui hec nomine predicto laudo et firmo.

Testes huius rei sunt Bernardus Cadireta, curritor publicus, Anthonius Piera, parator pannorum lane, Iacobus Sardo, Iacobus Aytanti et Raymundus Buldo, mercatores cives Barchinone.

Probatum.

Probatum bene cum sui originali nota ideo potest fieri in formam indubie.

Ratllat amb tres línies per testimoniar l'extensió del document.

3

1410, desembre, 16. Barcelona

Nicolau Satiron reconeix que Domenico de Benedetti ha pagat a Francesca, vídua de Guillem Escuder, escriptor de lletra rodona i procurador de Joan de Lipo, les 16 lliures i 10 sous que el dit Joan havia promès al difunt per la recuperació del document fet per Francesc Janer el 26 d'abril de 1410 sobre el pacte aconseguit amb Pere Regaçol pels 5.550 florins pertanyents a l'Orde de l'Hospital.

AHPB, Francesc BERNAT, *Secundus liber comunis*, f. 142r.-v.

l'. Rodi, *interlineat*

m'. supradicta, *interlineat*

Dicta die, martis XVI^a mensis decembris anno a nativitate Domini M^o CCCC^o X^o.
Clausum traditum dicto Dominico de Benedicto.

Sit omnibus notum quod ego, Nicholaus Satiron, grecus de domo domini Imperatoris Constantinopolis nunc vero in civitatis Barchinone moram trahens, procurator ad hec et alia legitime constitutus ab honorabili domino Iohanne de Lipo, filio et herede, ut asserto, honorabili domini Nicolini de Lipo, civis civitatis Rodi, ab intestato in predicta civitatis Barchinone deffuncti, prout de mea procuracione liquet clare instrumento recepto in posse Ffrancisci Bernardi, civis Barchinone, notarii subscripti, XVIII^a mensis novembris anno presenti et subscripto nomine predicto, confiteor et recognosco vobis venerabili Dominico de Benedicto, mercatori civi Barchinone presenti, quod de voluntatis et permissu meis nomine quo supra et me presente ac nomine et pro partis dicti Iohannis de Lipo, principali mei, dedistis, tradidistis et solvistis domine^a Ffrancisce, uxore et heredis Guillelmi Salvatge, quondam scriptoris litere rotunde civique Barchinone, sexdecim libras et decem solidos Barchinone qui dicto Guillelmo Salvatge, quondam, debebantur et dare ac solvi eidem promisse fuerunt per dictum quondam Iohannem de Lippo pro laboribus per ipsum Guillelmum Salvatge vitam ducentem in humanis, ut procuratorem ipsius Iohannis de Lippo, passis et sustentis pro habendo et obtinendo quoddam publicum instrumentum quodque iam obtinuit et fuit factum in posse venerabilis et discreti Ffrancisci Ianuarii, presbiteri Dertusensis diocesis, auctoritate appostolica notarii, XXVI^a mensis aprilis proxime devoluti et firmatum per honorabilem Petrum Regassol, canonicum Barchinone, subcollectorem reddituum et proventium ac aliorum iurium Camere Appostolice pertinencium, continensque in effectum ipsum honorabilem Petrum Regassol nomine antedicto habuisse et recepisse a dicto honorabili Nicolino de Lippo, ut procuratore olim Magistri et Conventus Rodi, quinque mille quingentos quinquaginta florenos ipsi Camere Appostolice pertinentes aliquibus causis et rationibus per ipsum honorabilem subcollectorem in dicto instrumento venatis et allegatis. Et ideo renunciando predictae excepcioni peccunie non numeratis, non solute et doli mali facio vobis de predictis hoc presens apoche instrumentum in testimonium premissorum.

Quod est actum Barchinone, XVI^a die mensis decembris Anno a nativitate Domini Millesimo CCCC^o decimo.

S(+)^{num} Nicholay Satiron, predicti, qui hec laudo et firmo nomine antedicto.

Testes huius rey sunt Bernardus Cadireta, curritor publicus, Anthonius Piera, parator pannorum lane, Iacobus Sardo, Iacobus Aytanti et Raymundus Buldo, mercatores cives Barchinone.

Ratllat amb tres línies per testimoniar l'extensió del document.

a. michi, *ratllat i a continuació* domine

DE LIBRERÍAS DESAPARECIDAS Y CÓDICES SUPERVIVIENTES:
LOS DE LA BIBLIOTECA DE BERNAT D'ESPLUGUES († 1433),
NOTARIO DEL *CONSELL DE LA CIUTAT DE BARCELONA* *

○ J. ANTONI IGLESIAS I FONSECA
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

A la Clàudia, per interrompre aquest treball

Los catálogos medievales de algunas bibliotecas institucionales, especialmente de las capitulares y monásticas, pero también los de bibliotecas reales y nobiliarias en general, han permitido a los historiadores del libro relacionar algunos ítems medievales con manuscritos conservados en archivos y bibliotecas actuales. En cualquier caso, si los ítems librarios que contiene cualquier inventario medieval los queremos identificar con códices conservados actualmente, la búsqueda inicial, como es lógico, ha de comenzar entre los manuscritos de la institución en cuestión que aún se conservan, *in situ* o en un depósito distinto: es el caso, por citar un ejemplo, de los manuscritos del monasterio de Santa Maria de Ripoll (Ripollès, Girona). Conocemos inventarios medievales de su librería, pero ninguno de los códices conservados actualmente que se han podido identificar con algún ítem librario de aquellos inventarios se encuentra actualmente en el cenobio gerundense (las circunstancias de la destrucción y dispersión de muchos de ellos son bien conocidas), sino en la sección de manuscritos de diferentes archivos y bibliotecas, como el *Arxiu Reial* de Barcelona (también conocido con el nombre de Archivo de la Corona de Aragón o ACA), la *Bibliothèque nationale* de France, la *Biblioteca Apostolica Vaticana* y, muy probablemente, la *Biblioteca Nacional* de Madrid.¹ Lo normal, sin embar-

* Este trabajo se ha elaborado en el marco del Proyecto de Investigación BHA2001-2036: *Cultura y educación en la Cataluña medieval*.

1. El inventario de libros de la librería de Ripoll en época del abad Oliba, de ca. 1047 (Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, ed. de Manuel MUNDÓ, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992, doc. 9, p. 399-400), recoge, por ejemplo, la existencia de «*Bibliothecas III*», identificadas con las actuales *Biblias*: Barcelona, ACA, Codd. frag. 322; Paris, *Bibliothèque nationale*, ms lat. 6, y Vaticano, *Biblioteca Apostolica*, lat. 5.729; de un «*Liber de natura boni*», actual Paris, *Bib. nat.*, ms lat. 2.729; de un códice intitulado «*Glosas VI*», actual Barcelona, ACA, ms 74; de un «*Liber de horis*», actual Barcelona, ACA, ms 225; o un «*Commentum Boetii super Augustinum uel Aristotelem*»,

go, es que si una librería no ha sufrido una dispersión importante, por las más variadas causas, los manuscritos referidos en sus catálogos e inventarios se encuentren aún *in situ*.

Un caso a medio camino entre la librería institucional y la librería privada es la del cardenal-obispo D. Fernando Pérez Calvillo († 1404).² Es sabido que su biblioteca particular, integrada por más de 40 códices, la donó a su muerte a la catedral de Tarazona, su último destino como obispo, la gran mayoría de los cuales aún se conservan en la misma.

Más complicada resulta la búsqueda e identificación, entre los códices actualmente conservados, de los ítems librarios de las bibliotecas de particulares de época medieval. Es cierto que algunos manuscritos actuales se consideran pertenecientes a personas de cierta relevancia cultural, política, social o religiosa de época medieval (es el caso mencionado de Pérez Calvillo), pero son los menos y, casi siempre, es algún signo codicográfico (de tipo heráldico o algún *ex libris*) el que nos ha permitido su atribución. Que los emblemas heráldicos, situados habitualmente en el margen inferior del frontispicio de un códice, sirven para identificar a su promotor no es ninguna novedad. Para la Corona de Aragón tenemos multitud de testimonios: basta recordar a Dalmau de Mur († 1456), arzobispo de Zaragoza, animador de diversas iniciativas culturales. Como bibliófilo encargó a Joan Font, párroco de Riudoms (Baix Camp, Tarragona), la caligrafía e iluminación de un *Policraticus* de Juan de Gales (actual Valencia, Archivo Catedral, ms 297) y de las *Instituta Coenobiorum* y el *Liber collationum* de Juan Casiano (actual Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms 657), códices que decoró con sus armas: un escudo de gules con muro de oro.³ Ha sido este emblema el que ha permitido atribuirle dicho mecenazgo. Los

actual Barcelona, ACA, ms 83; o una «*Arithmetica*», actual Barcelona, ACA, ms 168, entre otros. El estudio más actualizado sobre la biblioteca de este monasterio es el de Gemma PUIGVERT, *Astronomia i astrologia al monestir de Ripoll*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona-Servei de Publicacions, 2000.

2. Tomás MARÍN, «Inventario de la biblioteca del cardenal Pérez Calvillo», *Spanische Forschungen der Görressgesellschaft* (Münster Westfalen), 16 (1960), p. 115-136 (ahora también en *Studia paleographica, diplomatica et epigraphica D. Tomás Marín Martínez. Magistri Universitatis Complutensis*, Madrid: Consejería de Educación de la Comunidad de Madrid, 2001, p. 241-269).

3. Puede verse una reproducción del f. 1 de este ms en Josefina PLANAS, *El esplendor del gótico catalán. La miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 1998, fig. 43, p. 190, y el breve apartado dedicado a su figura («Dalmau de Mur: un bibliófilo activo», p. 188-190).

ejemplos se podrían multiplicar y, probablemente, el lector tendrá presente otros muchos.

Pero también es cierto que son diversas las dificultades para llevar a cabo con éxito esta tarea de identificación (y, en última instancia, de localización). Entre éstas, y sin ánimo de exhaustividad, se encuentran las siguientes:

§ La misma descripción libraria (el ítem) que nos ha de permitir iniciar la búsqueda del manuscrito. Los historiadores del libro somos conscientes que no es igual iniciar la localización de, pongamos por caso, una *Biblia* descrita de forma sumaria, lacónica:

«[Item], unam Bibliam in romancio, in duobus voluminibus, scriptam in papiro et cisternatam de pergamenis»⁴

que si la descripción, aun sin ser generosa, reúne algunos detalles más:

«Ítem, ·I· libre scrit en paper, ha ·II· corendells, apellat Bíblia, ab posts de fust cubertes de cuyro vert, ab ·II· tenchadors. Lo qual comensa en la taula en vermell: “aquesta és la taula de les rúbriques de la present Bíblia”. E comensa la darrera fulla: “per aconsellar”. E fenex: “vós me havets deliurats de ell”».⁵

O si el notario, en un esfuerzo por recoger el máximo de detalles, nos la presenta casi de forma virtual:

4. Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona (AHPB), 159/44, *Quartus liber testamentorum*, 20-XII-1446/11-IX-1466, f. 182. Ítem librario contenido en un documento del 31 de mayo de 1466 correspondiente al testamento de Jaume Masdeu, subdiácono, beneficiado de la iglesia de Sant Just de Barcelona. Puede verse la edición de éste y los restantes ítems en nuestra tesis: J. Antoni IGLESIAS, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, tesis doctoral dirigida por el doctor Jesús ALTURO, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1996, 2 v., inédita (en curso de publicació en la Fundació Noguera de Barcelona): doc. 309.

5. Archivo Capitular de Barcelona (ACB), Julià ROURE, v. 517, 18 enero 1437: inventario de bienes de Pere Gircós, mercader, ciudadano de Barcelona, f. 11: (doc. 187, ítem librario núm. 11 de J. Antoni IGLESIAS, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV*).

«Ítem, ·I· libre appellat la Bíblia, en romans, escrita en paper, de forma maior, cuberta de posts ab pell verda, ab ·V· bulles de lautó en la una post e en l'altre post ·III· bulles, e ab ·III· tencadors de lautó. E la darrera carta és quotada en la capdamunt de letra vermeya axí: “·DXLVIII·”. E la primera carta del dit libre escrita de la taula de les rúbriques comensa de letra vermeya axí com se seguex: “Aquesta és la taula de les rúbriques de la present Bíblia per capítols axí com se seguex de present”. Comensa lo Gènesi, hon ha ·LX· capítols. E après, finida la dita taula, comensa la primera carta de la dita Bíblia axí com se segueix: “Al comensament creà Déu lo cel e la terra”. E la darrera regla de la primera plana de la primera carta se seguex axí com se seguex: “axí fo feyt. E fés Déu les bèsties de”. E la darrera carta del dit libre comense e conté axí com se seguex: “e per consellar e escomoure lo cor del pare”. E fenex lo dit libre en la darrera plana de la dita darrera carta e en la darrera de tot lo dit libre axí com se seguex: “ven entorn mi, vós m'avets deliurat del”».⁶

Desgraciadamente, la mayoría de las veces las descripciones librarias son insuficientes para el objetivo propuesto. El libro, como bien mueble que era, tenía en época medieval un valor económico y como tal era descrito. No son tantas como deseáramos las descripciones de los *incipit* y *explicit* de los textos; por otro lado, éstos son datos determinantes a la hora de identificar un texto y su autor, porque nos permiten saber de qué texto se trata si el ítem librario no ha recogido el título, pero no nos dicen nada sobre el propietario del texto: los restantes códices conservados tienen (o habrían de tener) un *incipit* y un *explicit* si no idénticos, sí semejantes. Tendremos ocasión de comprobar cómo la peculiar descripción codicográfica de los manuscritos de la librería de Bernat d'Esplugues facilita su identificación, de forma indudable, con dos de los códices conservados actualmente.

En principio, la lógica nos induce a pensar que no puede realizarse una identificación entre un ítem librario y un manuscrito conservado actualmente cuyos soportes difieran,⁷ en que la descripción de la escritura y su

6. AHPB, 88/18, Barcelona, 22 agosto 1410: inventario de bienes de Roger de Togores, doncel, señor del castillo de Granera (Vallès Oriental, Barcelona), f. 49v. No deja de ser significativo que se indique que otros libros del difunto, descritos de forma sumaria, estén prestados en el momento de su traspaso, mientras que no pasa lo mismo con esta *Biblia*.

7. Se puede dar el caso de algún *lapsus calami* por parte del notario, pero es raro: si éste señala que el códice está escrito en pergamino o en papel (o sobre ambos soportes) no debe-

disposición sean diferentes,⁸ en que se indiquen unas letras iniciales y miniaturas de las que ahora no quede el más mínimo rastro⁹ o en que los elementos de la encuadernación, de conservarse la original en el manuscrito actual, entre otros, sean totalmente diferentes.¹⁰ En cambio, como hemos señalado, elementos de tipo heráldico¹¹ o *ex libris*¹² permiten hacerla con mayores garantías de éxito.

La conjunción de noticias de tipo codicográfico y textual (el ítem librario puede recoger, como veremos, los diferentes textos que contenía el códice descrito) son las que pueden permitirnos, o su ausencia dificultarnos, la identificación y localización de un códice.

§ Otro de los inconvenientes, aún hoy día, es la ausencia de catálogos e inventarios en un buen número de archivos y bibliotecas que permitan conocer los manuscritos conservados en sus fondos o, de existir, la escasa exhaustividad mostrada en la descripción codicográfica, lo que obliga al investigador, cuando le es posible, a desplazarse y consultarlos personalmente. En la era de la información, los ejemplos son también numerosos y

mos dudar de su aseveración. Sólo una distracción en el momento de recoger por escrito la descripción del manuscrito permitiría explicar un error tan evidente.

8. Por ejemplo, si una descripción indica que el manuscrito está escrito en una «*littera antiqua*» (perfectamente conocida por los fedatarios) y se trata de un códice en «*gotica*» o se afirma que el texto está dispuesto en columnas cuando en realidad está escrito a línea tirada, etc.

9. Sólo si existían en el manuscrito descrito el notario lo hacía constar: no por su valor artístico, sino por el económico (un manuscrito miniado tenía un mayor precio; además, los fedatarios acostumbraban a distinguir perfectamente entre las letras iniciales y las miniaturas historiadas). Aunque hoy no se conservasen dichas iluminaciones, en el códice siempre quedan rastros que evidencian que en su día sí tuvo esos elementos (no son pocos los manuscritos que han sufrido la filia de un coleccionista de miniaturas...).

10. Es decir, si la encuadernación original de un manuscrito actual y el ítem librario no coinciden en absoluto (color, tipo de piel descrita, elementos ornamentales y de protección: cierres, bullones, etc.).

11. Tendremos ocasión de verlo en el caso del ms L-35 del AHCB aunque, con toda probabilidad, el lector tendrá presente numerosos ejemplos de códices con signos heráldicos.

12. Los emblemas heráldicos no dejan de ser un tipo de *ex libris*, pero nos referimos a aquellos más explícitos, más gráficos, en los que su simple lectura permite conocer el propietario del códice (o los diversos propietarios a lo largo del tiempo). Para una panorámica general del *ex libris* puede consultarse el reciente trabajo de Francesc ORENES, *Ex Libris. De la propietat dels llibres*, Tarragona: Arola Editors, 2000.

no cometeremos la imprudencia de señalar con el dedo ninguno en concreto.¹³

§ Otra de las dificultades con las que se encuentra el investigador que quiera identificar los ítems de una librería particular medieval con alguno de los códices conservados actualmente es, con toda probabilidad, su dispersión. Si bien es cierto que algunos propietarios determinaban en sus testamentos el destino de sus libros y los legaban a instituciones (hábito frecuente entre los miembros de la Iglesia, como los canónigos o los obispos, por ejemplo: lo hemos visto en el caso de Pérez Calvillo) o a otros particulares (parientes próximos, amigos, etc.), no lo es menos que muchos códices pasaron a formar parte de la subasta de bienes del difunto, práctica común en la época, por lo que su dispersión estaba casi asegurada, iniciando después cada manuscrito una historia única y difícil de documentar. La fabulosa librería de Bernat d'Esplugues, como tendremos ocasión de señalar más adelante, no fue una excepción. Tenemos testimonio documental de que, unos meses después de su muerte, los códices que la constituían estaban a punto de ser subastados y entre los compradores interesados se encontraba el mismísimo Alfons *el Magnànim*, rey de la Corona de Aragón.¹⁴

§ No menos importante, a la vista de lo expuesto, es el factor suerte, siempre imprevisible. En las identificaciones que presentamos en esta aportación el azar, en cierta manera, también ha estado presente.

Podemos afirmar, sin temor a equivocarnos, que algunos de los códices conservados hoy día se corresponden con ítems librarios, con descripciones

13. Sí que señalaremos un catálogo de manuscritos que consideramos, en este sentido, modélico: el de Elisa RUIZ GARCÍA, *Catálogo de la Sección de Códices de la Real Academia de la Historia*, Madrid: Real Academia de la Historia, 1997: más de 800 páginas dedicadas a analizar y describir 120 manuscritos.

14. No entraremos en detalle en esta cuestión porque ya lo hicimos en su momento: J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat. I», *Faventia* (Barcelona), 22/2 (2000), p. 85-119; *idem*, «El bibliòfil Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat», *Barcelona. Quaderns d'Història*, 5 (2001), p. 57-78 (= Manuel ROVIRA, Sebastià RIERA (eds.), *Actes del IV Congrés d'Història de Barcelona: El temps del Consell de la Ciutat (1249-1714)*. Barcelona, 24-26 novembre 1999). Nuestras pesquisas tendentes a identificar en la librería real catalano-aragonesa algún códice de nuestro notario no han tenido, hasta el momento, el éxito deseado.

librerías de época medieval y moderna. De eso no hay ninguna duda. Los datos de que disponemos son dispersos y, ante el temor de no recoger todas las contribuciones realizadas en este sentido, preferimos dejar para mejor ocasión la lista de códices conocidos, a los que se suman desde este mismo momento los que presentamos en esta aportación.

La librería de Bernat d'Esplugues († 1433), notario del *Consell de la Ciutat de Barcelona*

La edición y comentario de bibliotecas de época medieval, institucionales o de particulares, no es una práctica nueva. Aunque dar a conocer una biblioteca medieval siempre es interesante para la historia de la cultura (sobre todo si la transcripción de la misma va acompañada de la identificación de los manuscritos mencionados en la misma, que no siempre es el caso), siempre tendría que existir, a nuestro entender, algún elemento que justificase su publicación. Además, existe el riesgo de extraer conclusiones equivocadas, a partir de una única librería, sobre el ambiente cultural de una época o sobre los hábitos de lectura del grupo o estamento social al que pertenece su propietario. En este sentido, la biblioteca de Bernat d'Esplugues es un buen ejemplo. La documentación notarial nos ha permitido conocer su testamento e inventario de bienes, entre los que se relacionan un conjunto impresionante de cerca de 200 códices (los clásicos grecolatinos y los humanistas italianos presentes en su colección la convierten, hoy por hoy, en la más importante librería particular barcelonesa de la primera mitad del siglo XV).¹⁵

A pesar de nuestras dudas iniciales sobre dicha biblioteca, después de su edición y estudio, de documentar la personalidad de su propietario, Ber-

15. Hicimos una primera edición y estudio de la misma en nuestra tesina, *Les biblioteques dels notaris i escriptors a la Barcelona d'època baixmedieval a través dels seus testaments i inventaris (anys 1360-1500)*, tesina dirigida por el doctor Jesús ALTURO, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1994, inédita (doc. XVII); en nuestra tesis doctoral, *Llibres i lectors...*, le dedicamos una mayor atención; más recientemente han visto la luz los trabajos citados en la nota anterior, a los que habría que añadir también J. Antoni IGLESIAS, «Los humanistas en la biblioteca de Bernat d'Esplugues († 1433), notario y escribano del Consell de la Ciutat de Barcelona», en *Actas del III Congreso Internacional de Humanismo y pervivencia del Mundo Clásico. Homenaje a Antonio Fontán. Alcañiz (Teruel), 8-13 mayo 2000*, en prensa.

nat d'Espluges, y de constatar, a su muerte, el interés del mismísimo rey Alfons *el Magnànim* por los «*libres notables e de diverses facultats*» presentes en su librería, el paso siguiente y lógico era el de intentar identificar, entre los códices actualmente conservados, alguno de estos manuscritos. En este sentido, como hemos tenido ocasión de señalar, la suerte también nos ha acompañado (aunque compartimos la opinión de muchos literatos de que, si bien las musas pueden inspirarte, lo mejor es que lo hagan mientras trabajas...).

En las páginas que siguen presentamos los códices de la librería de nuestro notario que conocemos hasta el momento.

El códice Barcelona, Archivo Histórico de la Ciudad, ms L-35

Como ya hemos indicado, en la identificación y localización de códices de una librería desaparecida existe también un factor imponderable, difícil de concretar, como es el azar. La excepcional colección de manuscritos de Bernat d'Espluges, conocida entre nosotros desde hace pocos años, nos planteó desde el principio algunas incógnitas que poco a poco vamos despejando. Creemos que un trabajo nuestro dedicado a documentar la figura de su propietario permitía albergar pocas dudas sobre la existencia de su librería: el interés, ya señalado, del mismísimo rey de la Corona de Aragón era una prueba, si no definitiva, sí importante para acabar con algunas de ellas. La identificación de algunos de los códices propiedad de nuestro notario ha acabado con las restantes.

El ítem librario núm. 84

De los aspectos interesantes de la librería de Bernat d'Espluges, que son muchos, hubo dos que desde un primer momento nos llamaron la atención de forma especial: uno concreto, particular, el ítem librario número 84, y otro más general, común a todos los ítems de la biblioteca, como es el de la técnica usada para la identificación del contenido del texto, poco habitual en los numerosos inventarios de librerías conocidos.

En concreto, el mencionado ítem librario contiene la siguiente descripción:

[84]¹⁶ «Ítem, altre libre gran, de forma maior, scrit en pergamins a dos corendels, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, **ab senyals Royals e de la Ciutat**, ab ·X· boles e ·III· gafets, ab cab letres istoriats, appellat Valerius Maximus, en pla. Comensa en lo segon corendel de la primera carta: “humana”. E fenex: “de la vida”. E lo primer corendel de la derre-ra carta comensa: “menescal”. E fenex: “a fer”».

En el margen izquierdo, como en los restantes ítems, una anotación de letra distinta recoge el «título» y la circunstancia de que se trata de una traducción:

«Valerius Maximus, en pla».

No nos sorprendió que se tratase de una traducción catalana de la obra latina de Valerio Máximo, *Dictorum factorumque memorabilium*, compendio de historias y dichos de autores clásicos ordenados por temas que pretenden servir de ejemplo moral: conocemos más de una referencia documental y más de un código actual con la versión catalana, debida, como es sabido, al dominico valenciano Antoni Canals.¹⁷

16. En el original manuscrito no constaba el número de ítem correspondiente –a excepción del ítem nº 82, en el que sí que consta este numeral–, pero en nuestra edición de la librería (J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics...») los numeramos del ítem nº 1 al 186 para una mejor exposición. En esta edición puede constatarse que no es el único código de Valerio Máximo en su poder: los ítems nºs 126 y 131 corresponden a sendos textos relacionados con este autor (en concreto, un ejemplar latino y un comentario también latino sobre el mismo). En la segunda entrega de dicho artículo (J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d’Esplugues... II. Estudi», *Faventia* (Barcelona), 2002, en prensa) damos más detalles sobre la forma poco ortodoxa de describir los códigos de esta librería.

17. Las referencias en la documentación catalana medieval a códigos con la versión «en vulgar», «en pla» o «arromençat» de Valerio Máximo son demasiado numerosas para recogerlas en esta breve nota a pie de página. Sólo en nuestra tesis doctoral (*Llibres i lectors...*), además de este ítem nº 84, figuran otros tres (dos de ellos también son códigos iluminados); en concreto, pueden verse en dicha tesis los doc. 44, ítem 1 (1410, agosto. Inventario de bienes relictos por un personaje anónimo. Para las referencias completas de archivo remitimos a la mencionada tesis), 89, ítem 52 (1423, septiembre. Inventario de bienes relictos por Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona), y 331, ítem 2 (1471, mayo. Inventario de bienes relictos por Antònia, mujer del mercader Pere Setantí, ciudadano de Barcelona). Ninguno está en manos de un notario. Recientemente, Daniel PIÑOL, «Pere Sabater, notari de Tarragona i lletrat (segle XV)», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*

En general, los datos codicográficos tampoco eran extraordinarios, a excepción de la indicación a unas «*senyals Reyals e de la Ciutat*», que parece insinuar que la encuadernación original del manuscrito contenía algún signo de tipo heráldico referido a la Casa Real catalano-aragonesa y a la ciudad de Barcelona. En su momento, pensando que éste era un elemento distintivo, decisivo para su identificación, encaminamos nuestro esfuerzo a averiguar si algún ejemplar conservado *Dels dits i fets memorables* de Valerio Máximo se ajustaba a esa indicación y conservaba la encuadernación original descrita. En vano. Nos gustaría remarcar, por lo que diremos más adelante, que limitamos nuestra indagación a esta encuadernación emblemática, con signos heráldicos, por ser éste un aspecto determinante.

Aunque infructuosos, los pasos seguidos nos permitieron saber que entre los códices conservados de *Dels dits i fets memorables* se encuentran dos datados con precisión y conservados en el Archivo Histórico de la Ciudad de Barcelona: el ms L-36, confeccionado el año 1395, y el ms L-35 [*sic*],¹⁸ una copia del anterior datado en 1408. Si bien nuestro interés se centra en el segundo de los manuscritos citados, no podemos dejar de señalar algunos datos del primero, por ser el modelo seguido por el ms L-35.

El ms L-36 es el más antiguo códice conservado de la traducción catalana de *Dels dits i fets memorables* debida a fray Antoni Canals. Se trata de un códice en pergamino, de 355 x 260 mm, de 156 folios y encuadernación moderna en pergamino. No queda signo alguno de la encuadernación original. Se conservan algunas letras iniciales figuradas, la más conocida de las cuales sea, posiblemente, la del f. 3, que pretende representar a Antoni Canals, con hábito de fraile, en el momento de entregar la traducción a su promotor, el cardenal y obispo de Valencia Jaume d' Aragó. El pésimo estado de conservación actual del folio no permite apreciar con detalle la labor del miniaturista ni tampoco el escudo con sus armas (un escudo partido en

(Barcelona), XVII (1999), p. 125-151, nos ha ofrecido un nuevo ítem con la versión catalana de Valerio Máximo en poder de este fedatario tarraconense (p. 146). No alargaremos la nota con la bibliografía sobre las traducciones catalanas de Valerio Máximo conservadas actualmente y sobre el papel de Antoni Canals: una primera aproximación puede verse en el apéndice del trabajo de Orland GRAPÍ, Gemma SABATÉ, «Traducciones de Boecio en la Corona de Aragón», *Euphrosyne* (Lisboa), 29 (2001), p. 211-220 (en especial, p. 219).

18. ¿No habría sido más lógico asignarle otra numeración, por ser un códice posterior y copia, además, del ms L-36? Esto ha comportado no pocos problemas en parte de la bibliografía consultada, que equivoca la signatura en algunos de sus comentarios, confundiendo los dos manuscritos.

dos mitades simétricas con las barras de Aragón en la izquierda y flores de lis en la derecha), que se encuentra al pie de dicho folio sostenido por dos ángeles.¹⁹

Además, en el primer folio se transcribe un documento que permite saber que este códice es una donación del cardenal Jaume d'Aragó a la ciudad de Barcelona y que la copia la realizó un escribano en nómina en su cancillería, Bartomeu Savalls («*Bartol de Çavalls, scrivà nostre, qui lo dit libre ha scrit*»), que se encargó personalmente de entregarla a los miembros del *Consell de la Ciutat* de Barcelona, según consta en un escrito de diciembre de 1395. Dicho documento no refiere nada de la persona que se encargó de miniarlo.²⁰

Pocos años más tarde, en 1408, según un nuevo testimonio documental, el *Consell* de Barcelona tomó la decisión de encargar a Arnau de Coll una nueva copia de este códice (quizá entonces ya comenzaba a deteriorarse o, simplemente, como demuestran los documentos, pretendían tener un duplicado del mismo): es el actual ms L-35, el que nos interesa en nuestra aportación.

Se trata también de un códice en pergamino y de gran formato (372 x 270 mm), de 224 folios y, nuevamente, su encuadernación es moderna. De más bella caligrafía gótica que el anterior y con orlas y letras iniciales miniadas (en el f. 1, por ejemplo, figura una representación semejante a la

19. Este f. 3 del ms L-36 ha sido reproducido con asiduidad. Sin ánimo de exhaustividad, pueden consultarse los siguientes trabajos (algunos de los cuales, además de reproducir el citado f. 3, ofrecen muchos más detalles que los que aquí se recogen): Ramon MIQUEL I PLANAS, «El "Valeri Màxim" en català», *Bibliofília. Recull d'estudis, observacions, comentaris y notícies sobre llibres en general y sobre qüestions de llengua y literatura catalanes en particular* (Barcelona), 12 (1914), p. 601-615; a él se debe también la edición del texto catalán a partir, básicamente, de este manuscrito y de su copia posterior (ms L-35); ídem, *Llibre anomenat Valeri Màxim, Dels dits y fets memorables. Traducció catalana del XIVè segle per frare Antoni Canals*, 2 v., Barcelona, 1914 (contiene también reproducción del f. 3); más accesibles son las reproducciones facilitadas por Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana. Periodo Románico*, Barcelona, 1960, p. 187, y por Martí DE RIQUER (dir.), *Història de la literatura catalana. Part antiga*, Barcelona, 1984⁴, v. III, p. 117, 119.

20. Pere BOHIGAS dedicó en su día un artículo a esta persona: «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* (Münster Westfalen), 21 (1963), p. 254-258. Las aportaciones posteriores sobre la identidad del iluminador están recogidas en la obra de Josefina PLANAS, *El esplendor del gòtic catalán*.

del f. 3 del ms L-36 que le sirve de modelo, pero además contiene más de una decena de ilustraciones de la vida cotidiana, como la representación de una escena escolar con un clérigo como maestro). Al pie de dicho folio, en medio de una bella *marginalia* con motivos vegetales, figura un escudo romboidal de la ciudad de Barcelona (emblema sobre el que volveremos en los párrafos siguientes).²¹

La casualidad quiso que, recientemente, para la elaboración de un trabajo donde identificamos un bifolio en pergamino como el testimonio más antiguo de la versión catalana del *De conseruanda sanitate* de Juan de Toledo, volviésemos sobre estos dos códices datados del AHCB para comparar su escritura con la del mencionado bifolio en pergamino, carente de toda indicación cronológica.²² La escritura de dichos códices, especialmente la del más antiguo, así como la de otros códices datados escritos en gótica

21. Al igual que sucedía con el ms L-36, la bibliografía sobre su «clon» es también amplia, por lo que nos limitaremos a señalar la que reproduce el mencionado f. 1 –u otros folios del ms– y aquella relacionada con la problemática sobre el supuesto autor de las miniaturas de este ms L-35, Rafael Destorrents (cuya colaboración efectiva con el copista de este códice, Arnau de Coll, está perfectamente documentada para otros manuscritos): Ramon MIQUEL I PLANAS, «El “Valeri Máximo” en català», p. 602-615; Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Exposición de códices miniados. Catálogo*, Madrid, 1929, núm. CLXIX, p. 222; idem, *Manuscritos con pinturas. Notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España*, Madrid-Ávila, 1933, v. I, figs. 43 y 49 (p. 40) y 50 (p. 41); idem (en colaboración con Joan AINAUD DE LASARTE), *Miniatura. Grabado. Encuadernación*, en *Ars Hispaniae. Historia Universal del Arte Hispánico*, Madrid, 1962, v. XVIII, fig. 220, p. 164; Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración*, p. 254-256 (sobre Rafael Destorrents), e idem, *La ilustración y la decoración... Periodo Gótico y Renacimiento*, Barcelona, 1967, v. II, p. 261 (entrada del índice onomástico referente a R. Destorrent, donde remite a la decena de menciones al mismo en esta obra); Martí DE RIQUER (dir.), *Història de la literatura catalana*, v. II, p. 123; Josefina PLANAS, *El esplendor del gótico catalán*, fig. 28, p. 133 (son interesantes los apartados «Rafael Destorrents. Apuntes para una biografía», p. 87-131, y «Obras próximas al círculo de Rafael Destorrents», p. 131-147. La autora se refiere a este ms siempre como el ms L-36, cuando –creemos– es más correcta la signatura L-35 (veáse lo que dijimos en la n. 18), al menos así se refiere al mismo el autor del texto de la siguiente nota bibliográfica, Sebastià RIERA, archivero del AHCB); o, entre otras publicaciones, *La Barcelona Gòtica. Catàleg de l'exposició*, Barcelona: Institut Municipal d'Història, 1999, p. 186-187 (Sebastià RIERA: ficha del ms *Dels dits i fets memorables*).

22. J. Antoni IGLESIAS, «Un bifoli en pergami de la parròquia barcelonina de Vilanova del Vallès: el testimoni en català més antic del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo (s. XIV)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), 19 (2000), p. 389-428. Antes de nuestro trabajo sólo se conocían dos manuscritos de mediados del siglo XV con este texto, por lo que avanzamos en un siglo su existencia.

librería, nos permitía establecer en nuestro estudio un paralelismo gráfico evidente con la del bifolio en pergamino.

En este punto, el azar quiso también que recordásemos otro aspecto interesante de la librería de Bernat d'Esplugues que, hasta entonces, habíamos explotado poco en nuestra indagación: el de la técnica usada para la identificación del contenido del texto, para la descripción textual, que presenta escasas semejanzas con la utilizada por la gran mayoría de los numerosos inventarios de librerías medievales conocidos.²³

Un estudio detenido permite detectar en el inventario de libros de nuestro notario barcelonés más de quince maneras diferentes de describir el contenido textual. Los cerca de doscientos códices de su biblioteca permiten esta variedad de formas de descripción textual (difícilmente encontraremos otro inventario tan variado como el que nos ocupa). No entraremos aquí en detalle, pero sí señalaremos las dos formas más frecuentes de describir el texto, que coinciden con las usadas para los códices identificados en esta aportación. La primera en número de aplicaciones, con más de 80 manuscritos, recoge el siguiente esquema:

«Ítem, ·I· libre [...]. Comença la segona pàgina de la primera carta: “[...]”. E fenex: “[...]”. E la darrera carta comença: “[...]”. E fenex: “[...]”».²⁴

Es, por ejemplo, el esquema seguido en los ítems libraríos n°s 23 (actual ms S.II.26 de El Escorial) y 38 (actual ms 591 de la BUB), de los que nos ocuparemos más adelante.

23. Tenemos en curso de elaboración un trabajo que pretende recoger las diversas formas de describir los manuscritos en época tardomedieval: J. Antoni IGLESIAS, «*Lo qual no sap hom com ha nom*».

24. En menos de una decena de casos el notario utiliza, en vez de la expresión «primera carta», la de «primera página». Este dato no perjudica a nuestros intereses: la primera página de un códice coincide, siempre, con la primera «carta» o folio. Por lo tanto, el «*segon corondel*» o segunda columna de la descripción se encuentra tanto en el primer folio como en la primera página. Distinto sería el caso si hiciese referencia al final de la descripción textual: no hablamos de la misma columna cuando destacamos la primera columna del último folio que cuando señalamos la primera columna de la última página. En general, el notario tiene muy clara la descripción del contenido, diferenciando perfectamente entre «carta» (o folio) y «página», aunque en alguna ocasión no puede evitar caer en la confusión, como en el ítem librarío n° 139: «Ítem, [...] E comensa la segona carta pàgina de la primera carta... [sic]» (véase n. 14: edición de la librería).

Le sigue en uso, con unos 60 manuscritos así descritos, la forma siguiente:

«Ítem, ·I· libre [...]. Comença en lo segon corondel de la primera carta: “[...]”. E fenex: “[...]”. E comença lo primer corondel de la darrera carta: “[...]”. E fenex: “[...]”».

Esta es, por ejemplo, la que se consigna en el ítem librario nº 84. Lo más interesante viene ahora: si aplicamos esta última técnica al actual ms L-35 (*Dels dits i fets memorables*, AHCB), el resultado no puede ser más elocuente. El ítem que ofreceríamos es el siguiente (señalamos en negrita las coincidencias con el ítem librario nº 84 recogido al inicio de este apartado y traduzco al castellano el formulario):

«Ítem, ·I· libro [...]. Comienza en la segunda columna de la primera carta [es decir, actual f. 1b: véase **lámina I**]: “**humana** los sacraments no eren [...]”. Y acaba: “**de savis exemplar de la vida**”. Y la primera columna de la última carta comienza [es decir, actual f. 222a]: “**menescal** feyen que Mario, qui era [...]”. Y acaba: “**coratge abrivat a tot mal a fer**”».

No es casualidad: esta misma técnica de descripción aplicada al códice L-36 da un resultado diferente (aunque sea innecesario, no está de más recordar que el L-36 es el modelo seguido por el ms L-35). Las coincidencias, por fortuna para nosotros, no acaban aquí. La letra inicial del f. 1 del códice L-35, una «A» mayúscula de un módulo equivalente a la altura de las 9 primeras líneas del texto, contiene en su interior la miniatura que representa a Antoni Canals, el fraile dominico traductor, entregando el manuscrito a su promotor, el cardenal Jaume d’ Aragó, arzobispo de Valencia (una de las «*cap letres istoriats*» de la descripción libraria). Como prolongación de esta letra inicial, el folio está decorado con una orla o *margi-*

Lámina I. Barcelona, Archivo Histórico de la Ciudad (AHC), ms. L-35, fol. 1.

nalia de motivos vegetales y zoomórficos que envuelve la caja de escritura y que separa también las dos columnas del texto. En el margen inferior de esta orla, centrado, se encuentra un escudo de la ciudad de Barcelona. Es un escudo cuartelado en cuatro rombos simétricos que forman un gran rombo: los rombos superior e inferior contienen las cuatro barras de color gul sobre campo de oro, mientras que los rombos izquierdo y derecho contienen una cruz en gul sobre fondo blanco.²⁵ El emblema coincide con muchos de los escudos conservados de esta época para la ciudad de Barcelona.²⁶ De haberse conservado la encuadernación original de la descripción (recorremosla: «*ab senyals Reyals e de la Ciutat*»), la identificación habría resultado aún más completa (por si no fuera suficiente con lo expuesto).

La peculiar manera con que fueron descritos los códices de la librería de Bernat d'Esplugues nos ha permitido identificar el mencionado ítem nº 84 con el código encargado en 1408 por el *Consell de la Ciutat* a Arnau de Coll, «*scrivà de letra redona*», y a Rafael Destorrents, su más que probable iluminador.²⁷

25. Véase cualquiera de las reproducciones señaladas en la n. 21 para una visión más completa del mismo.

26. La bibliografía sobre el tema es amplia y el escudo de la ciudad es, aún hoy día, motivo de polémica entre historiadores. Para una primera aproximación, véase Frederic UDINA I MARTORELL, *El escudo de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1979, que contiene en apéndice multitud de representaciones que coinciden con la reproducida en el código municipal L-35, ninguna de las cuales, no obstante, se presenta en forma de rombo. Sobre la polémica, puede verse Armand DE FLUVIÀ I ESCORSA, «El bochornoso asunto de los símbolos de Barcelona», *Hidalguía* (Madrid), 274-275 (mayo-agosto 1999), p. 351-368.

27. No existe ninguna duda sobre la escritura del código: documentos del mismo archivo municipal prueban la autoría de Arnau de Coll. El primero corresponde a una anotación de *Clavaria* (la primitiva sección de contabilidad municipal) del año 1408, f. CXXV: «*Ítem, done a-n Arnau de Collis, scrivà de letra redona, los quals los honorables Consellers ab albarà lur escrit a ·IX· dies de ffebrer del any ·M.CCCC.VIII· a mi [el clavario] manaren que li pagàs per ·I· libre apellat Valeri que escriví de letra redona, e per diverses pergamins que comprà, en què escriví de semblant letra los Privilegis de la Ciutat, ultra lo dit Valeri, axí com per diverses Consells de ·C· Jurats fo ordonat, segons que en lo dit albarà se conté que cobre ab època aclosa per en Barthomeu Vidal, notari, a ·X· dies del dit mes: ·XXXIII· lliures, ·XIII· sous*». El segundo doc. se consigna en el libro que contiene las *Deliberacions del Consell* de 1399 a 1412, f. CXII: «*Ítem, com lo Valeri qui ere en la Casa del Consell se sia trasladat en bells pergamins per tal que sia duplicat, el principal sia pus estalviat. E los Racionals dupten a pendre en compte ço que ha costat, que són quals que ·XXV· o ·XXX· lliures, que-l Consell hi provehesca. Acordà lo Consell que tot ço que-l dit Valeri haia costat de transladar e fer-se sia pres en compte per los racionals*» (el *Consell* se celebró el día 6 de

Llegados a este punto creemos interesante, y necesario, intentar responder a una cuestión que posiblemente el lector ya se habrá formulado: ¿por qué se encuentra el actual ms L-35 del AHCB entre los códices de Bernat d'Esplugues tratándose, como hemos visto, de un libro de propiedad municipal? Por otros documentos y prácticas librarias coetáneas sólo se nos ocurren dos posibilidades que permiten justificar su presencia en la librería de nuestro notario: bien lo tenía en préstamo de su legítimo propietario, el *Consell*, con una intención desconocida aunque previsible (por ejemplo su lectura o copia), bien lo tenía en peñora del *Consell* (es decir, éste lo habría dejado en prenda a un empleado de su confianza, Bernat d'Esplugues, que, no lo olvidemos, era notario y escribano de la corporación municipal).²⁸ Descartamos, hasta que algún testimonio documental no nos demuestre lo contrario, que Bernat d'Esplugues lo hubiese adquirido por compra al *Consell* (creemos que una venta de este tipo hubiese dejado algún

octubre de 1408). La atribución de la autoría a Rafael Destorrents se basa en la colaboración efectiva de ambos en la elaboración de otros manuscritos, perfectamente documentada (la más conocida sea, quizá, la efectuada para confeccionar el *Missal de Santa Eulàlia*: Barcelona, ms 116 del ACB), y, sobre todo, en cuestiones estilísticas (por eso se afirma que, si no del mismo Destorrents, las imágenes se deben a alguien de su entorno artístico). Sobre este particular puede consultarse nuestro trabajo «Le statut du scribeur en Catalogne (XIVe-XVe siècles): une approche», en Marie-Clotilde HUBERT *et alii* (eds.), *Actes du XIIe Colloque scientifique du Comité international de paléographie latine: «Le statut du scribeur au Moyen Age»*. Cluny, 17-20 juillet 1998, Paris, 2000, p. 229-266 (esp. p. 240-243).

28. En estos momentos no estamos en condiciones de determinar en qué momento y bajo qué concepto se pudo haber formalizado ese préstamo o empeño municipal. No obstante, no deja de sorprender que el notario que inventariaba la biblioteca abandone por unos instantes la minuciosidad que caracteriza su descripción libresco y deje de anotar una circunstancia de este tipo para este ítem nº 84, de haber existido, máxime cuando en el testamento e inventario de libros de nuestro notario otros ítems sí reflejan que el difunto había prestado algunos códices: en ellos es siempre Bernat d'Esplugues quien reclama de forma explícita a los beneficiarios de dichos préstamos su devolución (J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues», p. 89 –memorial de libros en préstamo consignados en el testamento– y 118-119 –ítems núms. 184 y 185 del inventario de libros–). En todos los casos Bernat d'Esplugues recuerda qué libros había prestado y a qué personas. En ningún momento se refiere a algún libro que, no siendo suyo (como podría ser el caso del actual ms L-35), tuviera que ser devuelto a su legítimo propietario. No deberíamos asombrarnos: todos sabemos, por experiencia propia, los libros que hemos dejado en préstamo –o al menos eso creemos–, pero nadie posee una relación de los libros que le han dejado... O al menos no conocemos a nadie con ese hábito...

rastró en las series documentales municipales, conservadas sin interrupción para esta época: libros de acuerdos del *Consell*, etc).

Para la época en que ambientamos nuestro estudio: ¿eran los manuscritos una garantía suficiente para determinadas actuaciones económicas?, ¿tenemos suficientes testimonios para sugerir una afirmación de este tipo?, ¿constatamos esta hipotética práctica en algún otro municipio? Finalmente, entre los códices que integraron la librería de Bernat d'Esplugues, ¿se identifican otros cuyo propietario legítimo fuese el *Consell*? Trataremos de responder a estas preguntas en el apartado siguiente.

El Llibre Verbell [sic] de Sant Feliu de Guíxols (Girona), un ejemplo reciente de empeño librario municipal

La segunda posibilidad que hemos apuntado (descartada la primera, la del préstamo para copia o lectura, también posible), que el Valerio Máximo en poder de nuestro notario fuese un libro propiedad del municipio dejado en garantía por el *Consell*, no sorprende a los estudiosos de la historia del libro. Que los manuscritos en época medieval y moderna fueron dejados en prenda por parte de instituciones y de particulares para garantizar determinadas operaciones económicas (sobre todo préstamos encubiertos) es una realidad innegable, y los testimonios son tan numerosos que sería inútil recoger aquí, en tan breve espacio, una muestra de los mismos.²⁹

29. «*La disette financière et la peur de la mort, tels furent, avant les souris, la poussière, l'eau et la fumée, les ennemis fondamentaux des bibliothèques privées: mise en gage et legs pieux apparaissent, en effet, comme les deux causes primordiales de la dispersion des collections. La pratique de déposer en gage des manuscrits, objets de valeur sans utilité vitale, est courante en cas de plaie d'argent...*», Geneviève HASENOHR, «L'essor des bibliothèques privées aux XIVe et XVe siècles», p. 215-263 (p. 229), en André VERNET (dir.), *Histoire des bibliothèques françaises. I. Les bibliothèques médiévales. Du VIe siècle à 1530*, Paris, 1989. En nuestra tesis doctoral ya dedicamos un apartado a recoger ejemplos de códices dejados en prenda como garantía de alguna actividad económica: J. Antoni IGLESIAS, *Llibres i lectors...*, p. 239-244. Josep HERNANDO recogió también ejemplos en *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, Barcelona: Fundació Noguera, 1995, 2 v., y, más recientemente, ha ofrecido otros en esta misma publicación: «Crèdit i llibres a Barcelona, segle XV. Els contractes de venda de rendes (censals morts i violaris) garantits amb vendes simulades de llibres. El llibre, instrument econòmic i objecte de cultura», *EHDAP* (Barcelona), XVIII (2000), p. 7-222.

Los códices de factura lujosa, especialmente, eran los más indicados para esta práctica y el Valerio Máximo que comentamos reúne las características codicográficas del códice lujoso (en pergamino, escritura caligráfica, letras iniciales historiadas, miniaturas, encuadernación en piel, bullones, cantoneras, cierres, giradores y otros elementos ornamentales y de protección en metales y telas preciosas, etc.), pero no eran los únicos. Existieron códices que, sin ser suntuosos, también se prestaban a ser objeto de garantía por parte de su propietario por contener textos especialmente codiciados, de difusión limitada. Además, también había manuscritos que, a pesar de no compartir las características codicográficas del códice lujoso ni de tratarse de un texto especialmente singular, sí tenían un valor especial para su propietario (hoy diríamos sentimental o patrimonial). En este sentido, recientemente se ha dado a conocer un caso referido a un códice medieval, el *Llibre Vermell* de Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà, Girona), relacionado desde los inicios de su redacción con el consistorio de este pequeño municipio de la Costa Brava.³⁰

En Cataluña, como ocurre en otros sitios de la península, un buen número de códices singulares, en especial cartularios y libros de privilegios, reciben el nombre por el color de su encuadernación (*Llibre Verd*, *Tumbo Colorado*, etc.). De esta manera eran conocidos tradicionalmente (algunas de estas denominaciones están documentadas desde época medieval) y es la que han conservado hasta nuestros días, con pocas excepciones. Esta práctica se introdujo tanto en entidades eclesiásticas como civiles, sobre todo municipales. Pertenecen al ámbito de las primeras, y limitándonos al ámbito catalán, códices como el *Llibre Vermell* de Montserrat (Barcelona), el *Llibre Verd* de Ripoll (Girona) o el *Llibre Blanc* de Santes Creus (Tarragona),³¹ entre otros. Entre los municipales contamos, por poner sólo algunos

30. Ramon TAULER, «Una anécdota sobre el *Llibre Vermell* de l'Arxiu Municipal», *L'Arjau. Informatiu de l'àrea de Cultura* (Sant Feliu de Guíxols), 36 (febrero 2000), p. 2 («*Vermell*», es decir, «rojo», corrección de la grafía «*Verbell*» del original).

31. Recoger la bibliografía sobre estos códices excede los límites de nuestra exposición, por lo que remitiremos sólo a algunos títulos que creemos accesibles: el ms 1 de la biblioteca del monasterio de Montserrat, un cancionero musical, cuenta con una edición facsímil parcial y un estudio introductorio de dom Francesc Xavier ALTÉS, *Llibre Vermell de Montserrat*, Barcelona, 1989, además de diversos estudios de la musicóloga Maria Carme GÓMEZ MUNTANÉ (el más reciente es *El Llibre Vermell de Montserrat. Cants i danses s. XIV*, Barcelona, 2000). El códice ripollense, hoy desaparecido, ni siquiera lo menciona Jaume VILLANUEVA en su visita al monasterio (*Viage literario a las iglesias de España. VIII. Viage a las*

ejemplos, con el *Llibre Verd* de Barcelona y el *Llibre Vermell* de esa misma ciudad,³² el *Llibre Vermell* de Arboç del Penedès (Barcelona), el *Llibre Verd* de Vilafranca del Penedès (Barcelona), el *Llibre Verd* de Manresa (Barcelona) o el *Llibre Verd* y el *Llibre Vermell* de Girona, entre otros.³³

Como muchos de los cartularios municipales conservados, el *Llibre Vermell* de Sant Feliu de Guíxols tenía como misión conservar y facilitar la consulta de los derechos, privilegios y títulos del municipio, a los que se añadían también de forma frecuentes hechos y noticias destacadas de la villa. Los documentos que contiene están datados entre 1354 y 1878. No entraremos en detalle en su contenido ni en su descripción codicográfica: otras publicaciones lo han hecho ya minuciosamente,³⁴ pero tenemos que dejar constancia de que no se trata de un códice especialmente lujoso: en

iglesias de Vique y de Solsona, 1806 y 1807, Valencia, 1821). Sobre el cartulario cisterciense de Santes Creus contamos con el clásico de Frederic UDINA MARTORELL, *El Llibre Blanch de Santas Creus (cartulario del siglo XII)*, Barcelona, 1947. La relación podría ser más extensa (basta con hojear las entradas «Llibre groc», «Llibre Verd» y «Llibre Vermell» de Ignasi Mª PUIG I FERRETÉ, Maria Àngels GINER, *Index codicològic del Viage Literario de Jaume Villanueva*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1998, p. 192).

32. En realidad, el *Llibre Verd* (Barcelona, AHC, ms L-10, ca. 1350) es un cartulario en 4 volúmenes, el primero de los cuales está bellamente iluminado y es considerado un hito importante para la historia de la miniatura gótica catalana. La Dra. Isabel ESCANDELL, en la entrada «Llibre Verd» de *Catalunya Medieval. Catàleg de l'exposició (Barcelona, 20 maig-10 agost 1992)*, Barcelona, 1992, p. 30, recoge la bibliografía sobre dicho códice hasta esa fecha; además, puede verse el trabajo de Josefina PLANAS, *El esplendor del gòtic catalán*, y la entrada «Llibre Verd» de Sebastià RIERA, *La Barcelona Gòtica*, p. 188-189. No conocemos la misma suerte bibliográfica para otro cartulario, el *Llibre Vermell* (Barcelona, AHC, ms L-14 a L-17), de menos valor artístico que el primero, formado también por cuatro volúmenes. Ahora puede verse también Sebastià RIERA, «Les fonts municipals del període 1249-1714. Guia d'investigació», en *Barcelona. Quaderns d'Història* (Barcelona), 4 (2001), p. 239-275 (esp. p. 245-248; véase n. 14).

33. Contamos con edición de todos ellos: Rafael CONDE, Beatriz CANELLAS, *El «Llibre vermell» de l'Arboç*, Tarragona, 1981; J. VALLÉS *et alii*, *El Llibre Verd de Vilafranca*, Barcelona: Fundació Noguera, 1992, 2 v.; Marc TORRAS *et alii*, *El Llibre Verd de Manresa (1218-1902)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1996; Christian GUILLERÉ, *Llibre Verd de la Ciutat de Girona (1144-1533)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000, y Griselda JULIOL, *Llibre Vermell de la ciutat de Girona (1188-1624)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001.

34. Josefa ARNALL, Josep Mª PONS I GURI, *L'escriptura a les terres gironines*. I. *Text i transcripcions*, p. 398-399 (consideraciones codicológicas, diplomáticas y paleográficas) y II. *Làmines* (lám. 196, reproducción del f. 97 de dicho cartulario), Girona: Diputació de Girona, 1993. Este códice, como el lector podrá comprobar en los párrafos siguientes, estuvo a punto de formar parte del vasto patrimonio documental que ha sufrido la desidia y

papel, de gran formato (405 x 270 mm), encuadernado con cubiertas de madera forradas de piel repujada de color rojo, con cuatro bullones de bronce y 203 folios útiles. En escritura gótica y humanística (recordemos que se trata de un conjunto heterogéneo de textos relacionados con el municipio datados entre los siglos XIV-XIX), distribuida en dos columnas en un tercio del volumen y en línea tirada en los dos restantes, posee algunas mayúsculas rubricadas, así como calderones del mismo color que dan inicio a los diferentes capítulos del manuscrito. No se trata, por tanto, de un códice especialmente suntuoso ni de gran interés desde el punto de vista artístico o codicográfico (lámina II).

Lo que nos interesa aquí de este códice es una noticia relacionada con el mismo datada el 30 de junio de 1720, registrada en la contabilidad municipal, por la cual se nos comunica que la corporación de Sant Feliu de Guíxols, por una deuda contraída con la señora Maria Graells, viuda y habitante de Barcelona, cuyo importe asciende a 168 libras y 16 sueldos, facilita a esta señora un primer pago de 120 libras para recuperar el «llibre [que] tenia en sa casa, lo [cual] dit llibre és del Comú de Sant Feliu, anomenat lo Llibre Vermell, y lo tenia en modo de enpenyo [la] dita senyora». ³⁵ Gracias a este pago municipal de principios del siglo XVIII los actuales habitantes de la localidad cuentan aún

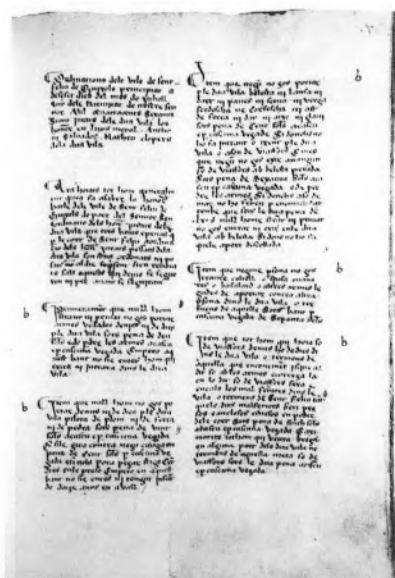

Lámina II. Sant Feliu de Guíxols (Girona), Archivo Municipal, fol. 97.

desinterés de la administración: sólo una actuación decisiva de la corporación permitió recuperarlo para la comunidad que lo había elaborado y conservado durante siglos. Por este motivo, el cartulario se conserva aún en el Archivo Municipal de la localidad (nº de registro: 1.696, signatura: secc. I, nº 164). Aprovechamos para agradecer la colaboración del archivero, Sr. Àngel Jiménez, en la realización de este trabajo.

35. Corresponde a la anotación nº 30 del libro de *Comptas aportats per Mariano Sicars, regidor y receptor, part en lo any 1720 y part 1721 del cobrat y pagat per dit Sicars, altra dels regidors de la Universitat de la vila de Sant Feliu de Guíxols, comansats lo dia 30 de*

hoy, entre su patrimonio histórico, con un códice que, si bien no es especialmente atractivo desde el punto de vista artístico, codicográfico o literario, sí lo es para su historia colectiva. Desde ese momento parece que el manuscrito no ha vuelto a salir del archivo municipal.

Creemos que no deja de ser significativo que en época de la Ilustración un códice de origen medieval sea considerado, aún, un bien mueble susceptible de ser empeñado por una institución. Quizá una investigación más amplia permitiría conocer ejemplos semejantes.

El códice Barcelona, Biblioteca de la Universitat, ms 591

En párrafos anteriores indicamos la posibilidad de que entre los códices de la librería de Bernat d'Esplugues se encontrasen otros propiedad del *Consell* de Barcelona. Para eso, antes debemos conocer cuáles son éstos. La guía del *Arxiu Històric de la Ciutat*³⁶ permite saber que la sección del archivo medieval y moderno, y más concretamente el fondo de manuscritos municipales, conserva 94 códices datados entre los siglos XIII-XVIII, de carácter diverso, entre los cuales se encuentran los mencionados *Llibre Verd* y *Llibre Vermell* y los dos ejemplares de *Dels dits i fets memorables* de Valerio Máximo (la signatura de este centenar de manuscritos es siempre *L-[...]*). Además, existe una sección específica de manuscritos compuesta de tres series distribuidas según el formato del códice (la serie *A-[...]* corresponde a los de formato más pequeño y está integrada por 398 manuscritos; la *B-[...]*, que alberga 300 códices de formato más grande, entre los que se encuentran algunos de interés especial, como un *Llibre d'Hores* del siglo XV bellamente iluminado por Bernat Martorell o un manuscrito del *Llibre del Consolat de Mar* también de esa centuria; los manuscritos de la serie *C-[...]*, en cambio, no son todos manuscritos propiamente dichos: se encuentran tesis doctorales y otros trabajos mecanografiados, originales de

juny 1720 (secc. V, nº 46, cub. 34). La anotación completa es como sigue: «*Pagat a la Sra. Maria Grayells, viuda, evitant en la ciutat de Barcelona, 120 lliures, las quals jo paguí a dita Sra. per un llibre [que] tenia en sa casa; lo dit llibre és del Comú de Sant Feliu, anomenat Llibre Vermell, y lo tenia en modo de enpenyo, que a dita Sra. se li devia 168 lliures, 16 sous, consta ab àpoca ab inserta de compta per preu de 120 lliures, feta gràcia del demés.* [En el margen derecho:] *120 lliures*».

36. *Arxiu Històric de la Ciutat. Guia*, Barcelona: Institut Municipal d'Història, 1995, p. 52-53 y 74.

premios literarios e históricos promovidos por el Ayuntamiento de Barcelona, etc.). La simple lectura de los inventarios que detallan estos manuscritos nos permite afirmar que ninguno de ellos, a excepción del ms L-35, se encuentra relacionado con la librería de Bernat d'Esplugues.

El actual *Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona* (AHCB), heredero del archivo medieval del *Consell de la Ciutat*, conserva buena parte de la documentación generada en sus 750 años de existencia. Desgraciadamente, una parte de su interesante patrimonio documental y librario también ha sufrido los efectos negativos del tiempo (dispersión, destrucción, etc.). Las vicisitudes sufridas por la documentación municipal barcelonesa son conocidas por los estudiosos, muchos de los cuales se han hecho eco de estas circunstancias. Para nuestra exposición nos interesa resaltar aquí un episodio en concreto: el de la documentación del *Consell* conservada desde 1369 en el convento de Sant Francesc de Barcelona (conocido también con el nombre de *Framenors*).

Desde 1249 hasta 1369 el *Consell* de Barcelona no dispuso de una sede propia que albergara sus reuniones y la documentación generada por sus actuaciones en el ámbito municipal. En esta última data se tiene constancia ya de un local propio, la *Sala de Cent*, que contenía también la primitiva escribanía municipal. Hasta entonces, los conventos de Sant Francesc y el de Santa Caterina (también conocido como *Predicadors*) albergaron en distintos periodos el *Consell*, al que cedían espacios para su normal funcionamiento. El archivo de la corporación municipal, como es lógico suponer, tendría que haber acompañado siempre al *Consell* en todos sus cambios de ubicación, como así sucedió hasta 1369. Inexplicablemente, a pesar de disponer de una sede estable desde esta última data (el *Consell* no se ha movido de la *Sala de Cent* desde entonces hasta bien entrada la época moderna), una parte de la documentación municipal seguía conservándose en un local del convento de *Framenors*, como lo atestiguan diversas reclamaciones del *Consell* a lo largo de su historia. La documentación allí conservada era conocida por el *Consell* y los miembros de la corporación recurrían a ella cuando la necesitaban, por lo que no podemos deducir una oposición del convento de *Framenors* a su traslado al archivo municipal. Lo cierto es que la desidia permitió que este conjunto de documentos y manuscritos del municipio de Barcelona se conservara en dicho convento hasta la desamortización del año 1835. El patrimonio documental de este convento, junto con el del resto de conventos de la ciudad, pasó a formar parte de los fondos de la primitiva Biblioteca Provincial de Barcelona, situada en un primer momento en el antiguo convento de Sant Joan de Jerusalem. En esta

biblioteca estuvieron poco tiempo, ya que esta documentación municipal, conservada hasta entonces en *Framenors* y depositada posteriormente en Sant Joan, fue trasladada el año 1838 casi en su totalidad al Archivo de la Corona de Aragón, que había sido creado en Barcelona unos años antes. Por razones desconocidas, algunos códices y documentos escaparon de ese traslado y ese mismo año, por Real Orden ministerial, pasaron a formar parte de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (que actúa como Biblioteca Pública y Provincial de Barcelona de forma efectiva desde 1840... y hasta que no se resuelva la actual polémica sobre su posible emplazamiento en el Mercat del Born). Entre otros manuscritos célebres que aún se conservan en la BUB cuya procedencia municipal es segura se encuentran la *Consueta* municipal (BUB, ms 65, año 1388 o 1389, uno de los libros oficiales del *Consell* de la ciudad, donde se recogen la forma de elección, juramento y ordenaciones de diversos cargos de la ciudad: *consellers*, *mostassaf*, *racionals*, *clavaris*, *cònsols de mar* y otros cargos menores, así como notas de otro tipo) y el conocido como código del *Mostassaf de València* (BUB, ms 81, libro mandado copiar por el *Consell* el año 1371).

Nuestras pesquisas, pues, las ampliamos a estos dos centros, Biblioteca de la Universitat de Barcelona y Archivo de la Corona de Aragón, con la esperanza de encontrar algún otro manuscrito de procedencia municipal asegurada que pudiese haber sido descrito en la biblioteca de Bernat d'Esplugues. En vano. No obstante, la consulta del catálogo nos ha permitido localizar un nuevo código de los descritos en la biblioteca de nuestro notario (manuscrito que no formó parte en ningún momento de su historia del fondo municipal). El itinerario seguido por este código hasta su ingreso en la BUB también es posible documentarlo, como tendremos ocasión de ver.

El ítem librario núm. 38

En concreto, este ítem de la librería de nuestro notario recoge la siguiente descripción:

[38]³⁷ «Ítem, altre libre scrit en paper, cubert de posts ab cuyr vert, ab dos gafets, en què és l'Alà, De plantu nature e Filosofia magistri Phelipi

37. Recordamos que el nº del ítem corresponde al asignado en nuestra edición de la librería: J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues» (n. 14).

Elefantis e lo Cató e un Tractat contra epidèmies. Comensa la segona pàgina de la primera carta: “cudit”. E fenex: “placet”. E la derrera carta comença: “pidole” [sic]. E fenex: “tempore”».

En el margen izquierdo, como en los restantes ítems, una anotación de letra distinta recoge el título o títulos del códice:

«Alanus, *De planctu nature. Phylosophia magistri Philipi Elefa[n]tis. Cathonis Ethica cum glosis*»

Codicográficamente, el ms 591 de la BUB es un códice en papel grueso (con una filigrana que representa un cuerno de los que se utilizaban para anunciar las novedades por parte de un pregonero),³⁸ escrito en letra gótica cursiva datada en el siglo XIV (¿segunda mitad?). Consta de 144 folios según numeración moderna en el extremo superior derecho de cada folio. Contiene, además, una hoja de guarda al principio (al dorso de la cual se encuentra un índice de su contenido, escrito en escritura humanística caligráfica, elaborado por un personaje del que tendremos ocasión de hablar más adelante) y otra al final (el actual f. 144, con interesantes noticias, como también tendremos oportunidad de señalar), mientras que los folios 71v.-74v. y 79-80v. están en blanco. Se observan apostillas marginales (escasas en los tratados primero y quinto), iniciales y calderones en azul y rojo, en los tres primeros tratados. Sus medidas son 285 x 222 mm. No se ha conservado nada de su encuadernación original.

La primera descripción detallada de este manuscrito la ofreció F. Miquel en su *Inventario General...*³⁹ Este autor, que califica el conjunto de textos que lo integran como una *Miscellanea litteraria*, ofrece en algún momento de su descripción juicios no del todo acertados, desconcertantes en algún caso (como, por ejemplo, una vez lo ha datado en la segunda mitad del siglo XIV, añadir entre paréntesis y acompañada de un signo de interrogación la data de 1365: si bien podemos estar de acuerdo en la primera obser-

38. La filigrana es muy clara. Concretamente, el repertorio de Oriol VALLS I SUBIRÀ, *El papel y sus filigranas en Catalunya*, Amsterdam, 1970, 2 v., recoge las cinco filigranas más populares con el motivo del cuerno, documentada en Cataluña a partir del año 1328 (filigrana nº 1.501) y con ejemplos hasta 1377 (filig. nº 1.505). La del códice que nos ocupa es exacta a ésta última.

39. Francesc MIQUEL ROSELL, *Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, Barcelona, 1958, v. II, p. 127-129.

vación, aún no sabemos, después de la consulta directa del manuscrito, qué elementos le permiten concretarla), y, finalmente, también omite algún dato de gran trascendencia para conocer la procedencia del códice (tendremos ocasión de comprobarlo con una pequeña anotación en el f. 144v., en caracteres hebraicos, que pasó por alto en su descripción).

En el verso del folio de guarda inmediatamente anterior al inicio del primer texto se lee un índice incompleto de su contenido, en letra humanística muy caligráfica y posterior a la del manuscrito (ya descubriremos más adelante a quien pertenece),⁴⁰ dispuesto de la siguiente manera:

«*In hoc uolumine sunt sequentia opera:*
Alanus, De plantu naturae
Liber birriae
De arbore in qua se suspendebant mulieres
Seneca, De formula uitae
Philosophia magistri Elephantis
cum uersibus Nasonis et Ouidii ae prouerbiis
moralibus commendatione dignis»

No detallaremos en exceso el contenido de este manuscrito. A pesar de sus imprecisiones, el lector puede recurrir a la descripción facilitada en su día por F. Miquel para conocer en detalle los *incipit* y *explicit* de los textos que contiene, por lo que nosotros nos limitaremos tan sólo a señalarlos:⁴¹

- I. Alanus de Insulis [Alain de Lille], *De planctu naturae* [f. 1-49v.]
- II. [Vitalis Blesensis:] *Liber birriae* [49v.-66v.]
- III. *De arbore in qua se suspendebant mulieres* [67-71]
- IV. Séneca, *De formula uitae* [75-78v.]
- V. *Ethica a magistro Philippo Elephantis* [81-132v.]
- VI. *Regimen contra epidemiam editum a magistro Sancio de Riua Aurea* [133-138v.]

40. El lector que no pueda vencer su curiosidad puede consultar ahora el final de la n. 44.

41. Aprovechamos para agradecer la ayuda del Dr. Lluís CIFUENTES, del Departamento de Historia de la Ciencia del CSIC de Barcelona, que nos ha facilitado amplia información sobre este ms. El lector puede consultarla en su estudio *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2002, p. 100, 347.

VII. *Preseruatio contra pestilentiam data per magistrum Iohannem de Tornamira* [139-141]

VIII. *Regimen contra epidemiam editum per magistrum Iohannem Iacobi* [141-143v.]

En la parte superior del f. 144, que corresponde al folio de guarda posterior, figura un breve texto atribuido a Plutarco acerca de las condiciones que debe poseer un buen gobernante. En el verso de este folio, como veremos en los párrafos siguientes, hallamos dos noticias aún más interesantes.

¿Se ajusta la descripción del ítem nº 38 de la librería de Bernat d'Esplugues (recogido en el inicio de este apartado) al ms 591 de la BUB? Efectivamente, de entrada, es un manuscrito en papel. Debemos olvidarnos de la encuadernación original, de la que no se observa el menor indicio en la actualidad. Algunos autores y títulos también coinciden (Alanus, *De placentu naturae*; Philippus Elephantis, *Philosophia*; *Regimen contra epidemiam*), mientras que otros no (¿dónde se encuentra la *Ethica Cathonis* glosada que describe el ítem? No debemos descartar que formase parte del mismo y que, en algún momento posterior, fuese desgajado, pasando a conformar un volumen individual o parte de otro; recordemos que la encuadernación no es la original). El elemento clave que nos permitirá afirmar que se trata del mismo manuscrito es, como ya hemos visto anteriormente con éxito, la peculiar manera de describir parte de su contenido. Si aplicamos al actual ms 591 el esquema seguido en el ítem tenemos como resultado la siguiente transcripción (en negrita, de nuevo, señalamos las coincidencias con el ítem librario nº 38):

«*Item, ·I· libro [...]. Comienza la segunda página de la primera carta* [es decir, f. 1v. actual]: “***cudit in incudem que semina [...]***”. *Y acaba:* “[...] ***rimula nulla placet***”. *Y la última carta comienza* [es decir, actual f. 143: véase lám. III]: “***pillule cum siropo de ribes [...]***”. *Y acaba:* “[...] ***quia tempore***”».⁴²

42. El notario registró «*pidole*» en el ítem nº 38 en vez de la lectura correcta de «*pillule*» (lat. *pilula*, píldora pequeña). Hemos visto que el notario consignó en su descripción libraria un texto de Catón que no aparece ni por asomo y que muchos de los textos identificados actualmente no están descritos en la misma (por ejemplo los nºs II a IV, mientras que los VI a VIII quedan reducidos a un impreciso *Tractat contra epidèmies*). Son la mejor demostración de la dificultad de hacer un análisis sobre el libro a partir sólo de las descripciones documentales: textos *fantasmas*, miniaturas *olvidadas*, transcripciones parciales del

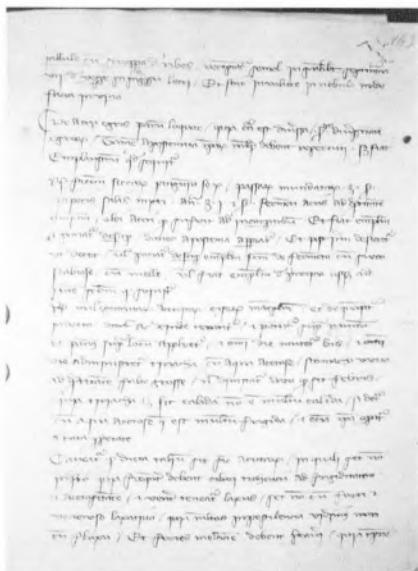

Lámina III. Barcelona, Biblioteca de la Universitat, ms. 591, fol. 143.

Nos encontramos, por tanto, ante el mismo códice. Si esta identificación es de por sí interesante, el mismo códice nos subministra las claves para conocer, al menos en parte, el itinerario seguido desde la librería de Bernat d'Esplugues en 1433 hasta su actual emplazamiento. Como ya hemos indicado, la librería de nuestro notario sufrió, tras su muerte, el destino común de muchas bibliotecas a lo largo de la historia: la dispersión. Es más que probable que algunos de los bibliófilos más conocidos en la Barcelona de la época (como el mismísimo rey Alfons *el Magnànim*, el arzobispo Dalmau de Mur y otros menos conocidos), se hicieran, antes de que acabase ese mismo año, con algunos de los códices más «*notables e*

de diverses facultats», sabedores de la venta en subasta pública de dicha librería. Pero no es hasta 1473 que disponemos de una data documentada en relación con su periplo: el 16 de febrero de ese año, según consta en el f. 144v., el códice fue adquirido por Pere Miquel Carbonell, notario y archivero real de Barcelona, humanista de personalidad polifacética y bibliófilo impenitente.⁴³ La nota, en una escritura gótica usual debida a la mano de la persona que extiende el recibo, de difícil lectura en algún momento, dice así (puede verse el párrafo inferior de la **lámina IV**):

texto (*incipit*, *explicit*, etc.), oscuras al lector actual a pesar de ser de clara lectura paleográfica, etc.

43. Fue este conocido notario humanista quien realizó una copia del inventario de nuestro notario (sobre este traslado notarial, véase J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues», e *idem*, «El bibliòfil Bernat d'Esplugues»). La vida y la obra de Pere Miquel Carbonell (1434-1517) bien merecen una monografía. Mientras tanto, se han realizado múltiples aportaciones sobre diversos aspectos de su rica personalidad: una extensa relación de sus obras y un perfil biográfico pueden verse en Mariàngela VILA-LLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona: Curial, 1993, p. 63-72.

«Yo, Pere Visars, cor[r]edor de coll jurats,
atorch a vós, sènyer en Pere Miquel Carbonell,
notari da la prasent ciutat, que m'aveu
comprat lo prasent libra per preu
da ·XVIII· sous, ·VI· [diners]. E fonch a ·XVI· del mes da febrer
a[n]y ·MCCCCLXXIII·, e per que
està en varitat vos
fas lo prasent all-
barà da la mia mà.
Pere Visars»

^aAlanus, De complanctu nature
habetis quod
facit
·LXXXIII·

^aLas cuatro líneas de este pequeño bloque derecho están escritas de otra mano.

El mismo códice nos ofrece otras noticias interesantísimas que nos informan sobre su periplo y sobre su propietario original. En la parte inferior del f. 143v., el nuevo propietario, Pere Miquel Carbonell, escribe de propia mano, y en una demostración más de su dominio de la escritura humanística,⁴⁴ la primera de ellas:

«Huic diuae bibliothecae beatae Mariae Iesu, ordinis fratrum minorum de obseruantia, amore domini nostri Iesu Christi, Petrus Michael Carbonellus, regius archiuarius, dono dedit die lune post festum Pasche ·XXVII·

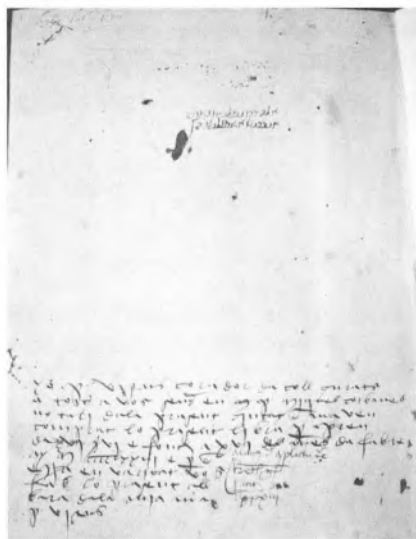

Lámina IV. Barcelona, Biblioteca de la Universitat, ms. 591, fol. 144v.

44. Entre las habilidades de Pere Miquel Carbonell se encuentra también la caligrafía: conocemos bellos códices autógrafos suyos en escritura humanística, el más conocido de los cuales es, sin duda alguna, el «Salustio» (actual ms 448 de la Biblioteca de Cataluña) copiado el año 1472 en Barcelona, en un clima bélico poco propicio para esta actividad. La bibliografía sobre este ms es amplia pero no queremos dejar de remitir a un trabajo del profesor Jordi RUBIÓ I BALAGUER, «Els clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any

martii anno salutis ·M^o.CCCC^o. octogesimo sexto,
Fer^brando ·II· foeliciter regnante.
 τέλοζ». ⁴⁵

^b En el margen izquierdo de esta anotación y con una letra cursiva se añadió la siguiente aclaración: «*Ferrando et non Ferdinando, quod hoc nomen Ferdinandus non est latinum quia Curiae Regis stylum et morem*»

Es decir, que el 27 de marzo de 1486 Pere Miquel Carbonell donó este códice a la biblioteca *Mariana* de Sant Francesc de Barcelona. De avanzada la época moderna, en cambio, es la segunda noticia interesante: en el f. 1 alguien se tomó la molestia de escribir en el margen inferior, a modo de *ex libris*, la frase «*es de la Biblioteca Mariana de Sant Francisco de Asís de Barcelona*» (común, por otro lado, a muchos manuscritos procedentes de esta biblioteca que se encuentran también en la BUB). En esta biblioteca permaneció durante siglos. No sabemos el motivo que llevó a Jaume Villanueva en su visita a la biblioteca de Sant Francesc de Barcelona, realizada entre 1805-1808, a fijar su atención en este códice.⁴⁶ Debemos suponer,

1484», en *Miscel·lània Crexells*, Barcelona, 1929, p. 205-222 (esp. n. 3, p. 219-220, referida al ítem 20: «*Sallustius manu mea transcriptus*»); una buena reproducción del f. 1 del mismo ms se puede ver en Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Miniatura* (véase n. 21), Madrid, 1962, p. 221, fig. 294). Tenemos referencias a códices autógrafos de Carbonell y a su biblioteca en Marc MAYER, «Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), 24 (1980), p. 335-358, esp. p. 353-355 (= *Miscel·lània Aramon i Serra*, v. II). Ahora podemos desvelar que es también la mano de Carbonell la responsable del breve índice que se encuentra en el verso del folio de guarda inicial del manuscrito que nos ocupa.

45. En otros manuscritos e incunables que pertenecieron a Carbonell también constan datos autógrafos sobre circunstancias referidas al libro en términos parecidos a los consignados (fecha de compra, precio del mismo, eventual donación, etc. y el inevitable e inconfundible τέλοζ griego). Sin ánimo de exhaustividad, pueden verse el ms d.I.5 de la misma Biblioteca de El Escorial (Guillermo ANTOLÍN, *Catálogo*, I, Madrid: 1910, p. 406; Henrici Bouhic Lugdunensis, *In duos primos Decretalium libros commentaria*, códice que, curiosamente, también pasó más tarde a la biblioteca de Antonio Agustín) o la decena de incunables conservados en la misma BUB (véase la relación de los mismos en la entrada «Carbonell, Pere Miquel» del índice de propietarios: Jordi TORRA, Montserrat LAMARCA, *Catàleg dels incunables de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 1998), respectivamente.

46. El actual ms 591 de la BUB es uno de los tres de esta biblioteca que destacó Jaume VILLANUEVA en su conocido periplo *Viage literario a las iglesias de España. XVIII. Viage a Barcelona*, Madrid, 1851, p. 163-171 (esp. p. 168-169).

pues, que este códice formaba parte del conjunto de documentos y manuscritos guardados en dicho monasterio hasta su desamortización el año 1835. A partir de este momento la historia nos es conocida (como tantos otros códices y documentos de instituciones religiosas barcelonesas pasó más tarde, como hemos visto, a la BUB).

El lector aún podrá pensar que, a pesar de lo expuesto, quizá exista una *tradición textual*, desconocida por nosotros, por la cual los textos que contiene este códice se disponen siempre de la misma manera (por lo que la descripción textual coincidiría en todos los manuscritos que contienen estos textos).⁴⁷ Para despejar cualquier sombra de duda, una pequeña anotación en caracteres hebraicos en el f. 144v. con la siguiente indicación viene en nuestra ayuda (véase ahora la parte superior de la **lámina IV**):

אלה דקונפלנטו נטורה
אנברנט אשפולגש הן (?)

que podemos traducir como sigue:

«Alà, *De conplantu natura*,
en Bernat Esplugues “hn”[?]».⁴⁸

Por lo tanto, cualquier duda de que el ms 591 perteneció a Bernat d’Esplugues ha quedado ya despejada. Esta anotación abre de nuevo otros interrogantes de difícil solución que aquí nos limitaremos a plantear: ¿se trata

47. Cualquiera que esté familiarizado con códices sabe que es poco probable, por no decir abiertamente imposible, que se dé la circunstancia de encontrar dos códices que contengan los mismos textos y en la misma disposición página por página (igual número de palabras por línea, idéntico número de líneas por página, etc.). Por poner un solo ejemplo ya recogido en esta aportación: véase lo que dijimos sobre las divergencias detectadas al aplicar el esquema de descripción del inventario a los ms L-36 (modelo) y L-35 (copia) del AHCB.

48. La cursiva es nuestra. Agradecemos a José Ramón Magdalena Nom de Déu, profesor de hebreo de la Universitat de Barcelona, su ayuda en la transcripción de esta anotación hebraica (ésta y otras semejantes han servido para realizar un trabajo colectivo: J. Antoni IGLESIAS, J. R. MAGDALENA, Marc MAYER, «Un element codicogràfic menystingut: notes hebraiques en manuscrits llatins de Catalunya», en Tessa CALDERS (ed.), *Actas del I Congreso para el Estudio de los Judíos en Territorio de Lengua Catalana. Barcelona, 15-17 octubre del 2001* (en prensa). Debemos dejar constancia de que la descripción de este códice en el *Inventario General de Manuscritos* (véase n. 39), ni siquiera señala la existencia de dicha anotación hebraica (¡cuando se encuentra, curiosamente, inmediatamente antes de la nota de venta del corredor Pere Visars!). Quizá no sea un caso excepcional entre los más de 2.000 manuscritos de la BUB.

de una nota de posesión coetánea a la época de Bernat d'Esplugues?; si así fuese, ¿es escrita de su puño y letra? o, como nos inclinamos a pensar, ¿se trata de la anotación del librero que se encargó de la subasta de su librería? El librero, a modo de recordatorio, habría anotado el título de la obra que inicia este códice misceláneo y su propietario (desconocemos con qué fin, pero creemos que debe estar relacionado con la liquidación de la librería de Bernat d'Esplugues: con los honorarios que le corresponderían por su trabajo de intermediación). Esta hipótesis no es descabellada: una buena parte del comercio del libro en Barcelona en los siglos finales de la Edad Media y los primeros tiempos de la Edad Moderna estaba en manos de judíos y conversos.⁴⁹

Una consulta atenta del *Inventario General de Manuscritos de la BUB* (integrado por 2.030 ítems) no nos ha proporcionado ninguna pista más sobre algún otro códice de la librería de Bernat d'Esplugues que, a través de compra por parte de Pere Miquel Carbonell y posterior donación de éste a *Framenors*, hubiese ingresado en esta biblioteca universitaria. Asimismo, de forma complementaria, hemos analizado personalmente y con detenimiento un conjunto de unos sesenta códices de esta biblioteca susceptibles de haber pertenecido a Bernat d'Esplugues (es decir, códices anteriores a 1433 que coinciden en el título u otras características con algún ítem de su librería). El resultado ha sido, hasta el momento, infructuoso.

Los códices de El Escorial (Madrid), S.II.26 y T.II.14

Fue precisamente la pista seguida a las notas hebraicas la que nos puso en contacto con dos nuevos códices de Bernat d'Esplugues conservados

49. La bibliografía sobre la relación de libreros judíos y conversos con el comercio del libro en época medieval, en una situación casi de monopolio, cuenta con los trabajos ya clásicos de Josep Mª MILLÀS, «Los judíos barceloneses y las artes del libro», *Sefarad* (Madrid), 16 (1956), p. 129-135, y de Josep Mª MADURELL, «Encuadernadores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458)», *Sefarad* (Madrid), 21 (1961), p. 300-338, 22 (1962), p. 345-372, y 23 (1963), p. 74-103. Puede consultarse, además, el trabajo de Josep HERNANDO, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*. Por nuestra parte, ofrecimos algunos datos en nuestra tesis doctoral, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV*, y en «Le monde de la reliure et de la librairie en Catalogne: notices documentaires (XIV-XVe siècles)», comunicación inédita presentada en *La collaboration dans la production de l'écrit médiéval. Actes du XIII Colloque international de Paléographie latine: Weingarten, 22-25 septembre 2000*, URL: <<http://irht.cnrs-orleans.fr/cipl/weingtn/wgtn09.htm>> (résumé: consulta 17/10/2002).

actualmente en la biblioteca del monasterio de San Lorenzo del Escorial (Madrid): los ms S.II.26 y T.II.14.

El códice El Escorial, ms. T.II.14

Nuestra exposición nos obliga a comenzar por el segundo de los códices, el T.II.14. Se trata de un manuscrito en pergamino, de 285 x 210 mm, con 89 folios escritos en una gótica bastarda datable en el siglo XV y encuadernación moderna. Posee algunas iniciales rubricadas que alternan el azul y el rojo a lo largo del texto, concretamente unos *Commentaria in tres libros officiorum* de Marco Tulio Cicerón.⁵⁰

Es este códice el que contiene una nota hebrea en la que se hace, aunque breve, una nueva referencia a Bernat d'Esplugues. Para ser honrados, debemos decir que esta nota hebrea (no señalada, por otra parte, en la descripción del códice hecha en su día),⁵¹ va acompañada de otras anotaciones, en latín y en catalán, que nos han permitido certificar el códice como propiedad de nuestro fedatario barcelonés. Los datos son tan evidentes que nos limitaremos a exponerlos en los párrafos siguientes para que el lector juzgue por sí mismo.

Es en el f. 89, correspondiente a la hoja de guarda, donde encontramos la primera de las anotaciones dispuesta de la siguiente manera:

«Fuit liber iste Mathei de Theseracho, quondam, notarii, et nunc est Anthonii Vinyes, notarii Barchinone, qui ipsum emit mediante curritore precio quatuor fflorinorum auri. ^cEt in hoc libro fuit successor Iohannes Rossell Rossell, notarius Tarraconensis».

^c Las dos líneas que siguen son claramente de época moderna.

50. El contenido completo de este manuscrito, así como una breve descripción codicográfica del mismo, puede verse en Guillermo ANTOLÍN, *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca de El Escorial*, v. IV, Madrid, 1916, p. 133 (si se comparan las observaciones que siguen en esta aportación sobre los dos códices escorialenses con las dos entradas que contiene este catálogo, ya casi centenarias, se comprenderá por qué es necesaria aún la consulta *in situ*, personal, de muchos de los ms descritos en los catálogos e inventarios publicados, algunos con graves carencias).

51. La existencia de este ms en El Escorial nos planteó el interrogante de si existían, como así sucedió, otros códices de la librería de nuestro notario en dicho fondo. A pesar de las insuficiencias manifiestas del *Catálogo* de Guillermo ANTOLÍN, su lectura nos puso sobre la pista del ms S.II.26.

Esta anotación nos permite conocer tres nuevos propietarios del códice, todos notarios, a lo largo de su historia: dos de ellos, además, coetáneos de Bernat d'Esplugues (Tesarac y Vinyes), de los cuales uno (Mateu de Tesarac) tenía, por lo que parece, una excelente relación con d'Esplugues.

De los dos primeros, Tesarac y Vinyes, se conserva documentación de su actuación como notarios en diversos archivos catalanes. Mateu de Tesarac, por ejemplo, ejerció como notario público de la ciudad de Barcelona y como escribano del Capítulo de la Seo y se conservan escrituras suyas datadas entre los años 1423-1446,⁵² mientras que de la actuación de Antoni Vinyes son muchas más las que nos han llegado como resultado de su labor como notario público entre 1424 y 1489.⁵³ A este último se le debe la primera parte de esta nota de posesión. Los dos eran, como hemos dicho, colegas y coetáneos de Bernat d'Esplugues, pero quien parece tener más relación con nuestro fedatario es Mateu de Tesarac: en el *memorandum* de libros de su testamento, Bernat d'Esplugues recuerda a sus albaceas que Tesarac tiene «*lo Servi*» de su propiedad; la reclamación tuvo su efecto, porque pocos días más tarde vemos en el inventario de libros relictos que la obra con los comentarios de Servio a Virgilio «*fou restituït per Matheu de Theserach, al qual lo dit defunct lo havie prestat mentre vivia*».⁵⁴

52. No creemos necesario entrar en detalle en su actividad, pero sí señalaremos que en diversos archivos barceloneses con documentación notarial (el AHPB y el ACB, entre otros) existen protocolos de Tesarac: véanse los trabajos de Lluïsa CASES I LOSCOS, *Catàleg dels protocols notarials de Barcelona. 2. Altres arxius*, Barcelona: Fundació Noguera, 1990, y el *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. I. Segles XIII-XV*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001.

53. Mientras que para Tesarac se conocen una docena de protocolos notariales (además de una imprecisa cifra de escrituras sueltas), para Antoni Vinyes contamos con más de 100 volúmenes sólo en el AHPB (véase el *Inventari de l'AHPB*), además de otros muchos en el ACB y en el AHCB. Su dilatada trayectoria explica, en buena parte, la ingente documentación conservada. Vinyes, además de notario, era subsíndico del municipio de Barcelona y como tal realizó por encargo del consistorio diversas misiones diplomáticas ante la Corte napolitana de Alfons *el Magnànim*. Sobre las mismas puede verse Josep Mª MADURELL, *Mensajeros barceloneses en la Corte de Nàpoles de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, Barcelona, 1963. Este notario cuenta también con una pequeña biografía: Jordi GÜNZBERG, «Antoni Vinyes: notari, ambaixador i polític (Barcelona-Nàpols: 1424-1488)», en Josep Mª SANS I TRAVÉ (ed.), *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català. Barcelona, 11-13 novembre 1993*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, p. 373-387 (el apdo. 6, «Les últimes voluntats: 1470-1488», p. 384-387, recoge los datos que proporciona su testamento, datado el 10 de abril de 1488, que no aclara nada sobre sus libros).

54. No es la única noticia que tenemos sobre el interés de Tesarac por los clásicos. En

A la muerte de Antoni Vinyes el códice pasó, por lo que parece, a Tarragona (quizás no sea anecdótico señalar que Vinyes era oriundo de dicha ciudad). La segunda parte de la nota del *ex libris*, por denominar de alguna manera a esta nota de posesión, nos indica que el nuevo propietario del manuscrito es el fedatario tarraconense Joan Rossell Rossell, que habría ejercido en Tarragona, al menos, entre 1495-1528.⁵⁵

En el verso de este mismo f. 89, a pesar de encontrarse en un estado de conservación que no permite una buena lectura de las diversas anotaciones, se aprecia una primera nota en su parte superior, en catalán y con escritura del siglo XV, que, a manera de *ex libris*, dice así:

«*Aquest libre és d'en Bernat Splugues, escrivà del Consell de Barchinona.*»

¿Se trata de una anotación autógrafa, hecha por su propietario primitivo? Los datos de que disponemos no nos permiten afirmarlo.

A ésta le siguen otras dos, en caracteres hebraicos, de difícil lectura, que el estado del folio sólo permite apreciarlas parcialmente.⁵⁶ Una primera, formada por un grupo de cuatro palabras hebraicas distribuidas en dos líneas, en la que sólo se lee de forma nítida «*Ballester [...] / [...] [...]*», y una segunda, de tres palabras colocadas también en dos líneas, que permite leer lo siguiente:

אשקריט של
נשפולגש

es decir, «*escrit de / n'Esplugues*».

nuestra tesis doctoral, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV*, lo hemos documentado como comprador entre 1423 y 1444 en multitud de subastas. La temática de las obras adquiridas nos llevó a incluirlo en el selecto grupo de notarios filoclásicos (*ibidem*, v. I, p. 187-188).

55. Las fechas apuntadas casan perfectamente con el periplo del códice. Los pocos datos que conocemos de este notario tarraconense pueden verse en Josep Mª RECASENS, *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona. Segles XVI i XVII*, Tarragona, 1998, p. 354 (Joan Rossell aparece como cónsul segundo del municipio de Tarragona los años 1505, 1520, 1525 y 1528), e Isabel COMPANYS, *Catàleg dels protocols notariais de Tarragona (1472-1899)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2000, p. 57.

56. Agradecemos, una vez más, la ayuda de José Ramón Magdalena para la correcta interpretación de estos signos.

La descripción ofrecida en el *Catálogo* de G. Antolín afirma, finalmente, que este códice «*perteneció a D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona*». No obstante, el manuscrito no presenta actualmente ninguna evidencia (*ex libris* o signo heráldico alguno) que nos permita atribuirle dicha procedencia. En su día, G. Antolín quizá dispuso de otros elementos que le permitieron tal afirmación (por ejemplo, la encuadernación original con sus armas).⁵⁷ El humanista Antonio Agustín (1517-1586) estuvo al frente del arzobispado de Tarragona los últimos diez años de su vida y es conocida su pasión bibliófila, que lo llevó a formar una notable biblioteca.⁵⁸ En Tarragona compró muchos libros, entre los cuales se encontraría, con toda probabilidad, el que nos ocupa (recordemos que el último propietario documentado anterior a Antonio Agustín era el notario Rossell, de dicha localidad). A su muerte, muchos de sus códices suscitaron el interés de Felipe II, que encargó su adquisición para la biblioteca de El Escorial.

El códice El Escorial, ms S.II.26

Este manuscrito es también en pergamino, con un formato de 345 x 240 mm, 155 folios escritos en una bella humanística librería datable en el

57. Guillermo ANTOLÍN, en su *Catálogo de los códices latinos*, v. V, dedica un largo apartado a los ms «De la librería de D. Antonio Agustín» (p. 156-265) que pasaron a El Escorial en tiempos de Felipe II y ofrece el inventario de la misma con la identificación de la signatura actual de los códices (cuando ha sido posible identificarlos). En la entrada 483 del inventario de A. Agustín se consigna lo siguiente: «*CICERONIS iterum officiorum libri III commentariis illustrati incerto auctore. Liber in membranarum annorum CL forma folii*» (p. 255), que nosotros creemos se corresponde con el ms T.II.14. Debemos señalar que Guillermo Antolín no identifica esta descripción del inventario con ninguno de los códices escorialenses actuales, a pesar de recoger este ms en el listado de «Signaturas de los códices de D. Antonio Agustín que se conservan» (p. 265) con el que concluye su estudio sobre la mencionada librería, donde sí que figura (sin identificarlo con ninguna entrada concreta).

58. La bibliografía sobre Antonio Agustín y su librería cuenta con una amplia bibliografía, por lo que nos limitaremos a señalar trabajos recientes del profesor Marc MAYER, «Towards a History of the Library of Antonio Agustín», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (Londres), 60 (1997), p. 261-272, que recoge la más significativa (para los ms escorialenses T.II.14 y S.II.26 es de lectura obligada la p. 267), y, en colaboración con Alexandra GUZMÁN, «Relaciones humanistas en la Roma del XVI a través de la epigrafía: Aquiles Estaço y Antonio Agustín», en *Professor Basilio Losada. Enseñar a pensar con libertad e riesgo*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2000, p. 523-529 (esp. n. 7 y 8, referidas a su biografía y biblioteca, respectivamente).

siglo XV y una encuadernación que parece original (volveremos sobre la misma al hablar del ítem librario con el que lo relacionamos). Asimismo, casi todas sus iniciales están miniadas, con motivos figurativos y fitomórficos, en color azul, dorado y rojo; los epígrafes están rubricados.

En este caso se trata de un nuevo manuscrito con obras de Cicerón: *De officiis libri III, Tusculanarum questionum libri V, De diuinatione libri I*.⁵⁹

Para este códice no contamos con ninguna nota hebreaica, pero sí con otras que nos han permitido, no sólo atribuirle la propiedad originaria, sino también el identificarlo con uno de los ítems de la biblioteca de nuestro notario.

En la parte posterior de la tapa anterior de la encuadernación (contratapa) encontramos anotaciones de interés para conocer el periplo de nuestro códice. De arriba abajo encontramos primero, centrado y a manera de *ex libris*, un autógrafo del conocido cronista aragonés Jerónimo Zurita (se conocen muchos otros manuscritos que le pertenecieron con la misma abreviación: «*Hie.Surite*»), por lo que podemos deducir que en algún momento formó parte de su librería.⁶⁰ Un poco más abajo sigue el título del primer texto de los contenidos en el ms, en letras mayúsculas y caracteres góticos: «*Marci Tulli Ciceronis, De officiis / liber primo incipit feliciter*». En la misma contratapa, un poco más abajo aún, hay una nueva anotación de dos líneas en catalán, en una escritura a caballo entre la gótica y la humanística, que parece una data: «*Dysapte a huyt ores de maty / e dyes huy de març any 1483*» (sábado, 8 horas de la mañana del día 8 de marzo de 1483); en la parte inmediatamente inferior y en un recuadro se abunda en la misma data: «*dies 8 / ores 8 / anys 1483*» y, al lado derecho del mismo, otra anotación, oscura al lector actual: «*Resort de tot y notot [sic]*».

59. Remitimos una vez más a Guillermo ANTOLÍN, *Catálogo de los códices latinos*, v. IV, p. 53, para conocer mejor su contenido textual y la breve descripción codicográfica que ofrece.

60. Como ocurría con Antonio Agustín, la bibliografía sobre Zurita (1512-1580), autor de unos *Anales de la Corona de Aragón* aún indispensables, es amplísima. Sobre la bibliografía de su biblioteca, véase Anna GUDAYOL, «Inventari de biblioteques en el món hispànic a l'època tardomedieval i moderna: balanç bibliogràfic (1980-1997)», *Anuari de Filologia* (Barcelona), 21 (1998-99), en prensa. Es conocida la relación de amistad y colaboración entre Zurita y Agustín: una aproximación a la misma se recoge en algunas de las aportaciones de las *Jornades d'Història «Antoni Agustín i el seu temps (1517-1586)»*, Barcelona, 1988 (en especial, la de Eulàlia DURAN, «Antoni Agustín i els cercles humanístics catalans», p. 261-274).

Los cuatro primeros folios del código son de guarda (f. 1-4), así como los dos últimos (f. 154-155). En el f. 1, en la parte superior, consta una nueva nota de cuatro líneas en catalán con la siguiente disposición:

«*Comprí jo, Ffranse[s]ch Bertran, aquest libre de la marmassoria d'en Bernat Splug[u]es, per mans de mossèn Pere Truyolls, \prevere/, e de Guillem Sacoma, corredor de llibres, e costà [...]d florins.*

Hi és pagat e per tant ne fa[i]g memòria.»

^dEn el original no consta el precio.

Es decir, que un tal Francesc Bertran compró este libro a los albaceas de Bernat d'Esplugues a través de Pere Trullols, presbítero, y de Guillem Sacoma, librero, por el que pagó una cantidad que no consta en la noticia (¿se le olvidó el precio?). La anotación tiene como finalidad confesada recordar («*e per tant ne faig memòria*») que el libro ya está pagado y la deuda, por tanto, saldada, más que carácter de *ex libris*.

¿Qué sabemos de estas personas? En la nota se consigna que el libro fue comprado a sus albaceas («*de la marmassoria d'en Bernat Splugues*»): ¿son Francesc Bertran o Pere Trullols albaceas de nuestro difunto notario? Aunque no es imposible que Guillem Sacoma actuase como tal, lo lógico es suponer que éste aparece aquí por la actividad profesional con la que ha pasado a la historia del libro en Cataluña, la de «*corredor de llibres*».⁶¹ Afortunadamente, sus últimas voluntades, que conservamos, nos permiten ampliar esta información. El testamento de nuestro fedatario nos permite afirmar que, si bien no son los albaceas del difunto, sí son, por lo que parece, conocidos suyos: en concreto, el testamento recuerda que Francesc Ber-

61. Creemos que el converso Guillem Sacoma, fundador de una familia de profesionales del comercio del libro, es, si no el librero mejor documentado de Cataluña, sí uno de los de mayor actividad y más conocidos (a lo que no es ajena su labor como intermediario en la venta de librerías ilustres). Tenemos constancia de su actividad, al menos, entre los años 1413 y 1444. Para conocerlo mejor pueden consultarse los trabajos de Jordi RUBIÓ I BALAGUER, Josep Mª MADURELL, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, Barcelona, 1955; Josep Mª MADURELL, «Encuadernadores y libreros barceloneses», y J. Antoni IGLESIAS, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV*, p. 250-251.

62. Puede verse el *memorandum* de libros dejados en préstamo por nuestro notario en J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues», p. 89, doc. I (ed. parcial del testamento).

tran es una de la personas que tiene un códice del difunto Bernat (en concreto, un texto jurídico, el *Decretum*)⁶² y, además, al figurar entre los testigos de la publicación preceptiva del testamento, conocemos su profesión, jurídica para más señas: «*causidicus*» (causídico o procurador).⁶³ Pere Trullols también figura en esta acta de última voluntad en calidad de testigo del otorgamiento y, mientras que la anotación del ms S.II.26 sólo indica su condición de presbítero («*prevere*»), en ésta se añade que disfruta de un beneficio en la iglesia de Sant Miquel de Barcelona.

Para acabar con las noticias suministradas por el códice, en la parte superior de la contratapa de la tapa posterior hay una nueva fecha y un pequeño verso, en cuatro líneas y en latín, con indicaciones prácticas sobre la vida cotidiana:

*«1483 die 24 jenuarii
 clara dies pauli larguas fruges indicat anni
 si fuerint nebule perient animalia queque
 si fuerint uenti designat prelia genti
 si pluit aut ningit sequitur caristia magna.»*

A modo de signatura le sigue más abajo, de nuevo, otro autógrafo del cronista aragónes (en este caso, abreviada del modo siguiente: «*H.Surite*»). La escritura del verso, no obstante, difiere de la del autógrafo de Zurita, por lo que no podemos atribuirle la autoría del mismo.

Por último, el *Catálogo* de G. Antolín informa lacónicamente que este manuscrito «*procede de la biblioteca del Conde-Duque de Olivares*», es decir, que en algún momento tampoco escapó al afán coleccionista del famoso valido de Felipe IV, Gaspar de Guzmán (1587-1645). Más tarde pasó a integrar los fondos de El Escorial.⁶⁴

63. El testamento está datado el 17 de febrero de 1433 mientras que su publicación es del 23 del mismo mes.

64. En el apartado que Guillermo ANTOLÍN dedica en el *Catálogo de los códices latinos. V (Procedencias. Organización y catalogación. Índice general primitivo)*, Madrid, 1923: «De la librería del Conde-Duque de Olivares», p. 274-303) destaca que los códices de la misma constituyen casi la tercera parte de la actual Biblioteca de El Escorial y que su núcleo original, y más importante, lo constituía la escogida librería de Jerónimo Zurita (mientras que en su momento trató de comprarla Felipe II, sin conseguirlo, Gaspar de Guzmán tuvo más éxito). En el catálogo de su librería, editada por Guillermo Antolín, nuestro códice es descrito en los siguientes términos: «*De officiis, Tusculanae, de diuinatione*, fol.,

Los datos expuestos nos permiten afirmar que el escurialense S.II.26 perteneció a Bernat d'Esplugues; además, a pesar de las dudas iniciales, creemos tener indicios para identificarlo con el ítem nº 23 de su biblioteca.⁶⁵

El ítem librario núm. 23

En concreto, este ítem de la librería de nuestro notario recoge la siguiente descripción:

[23]⁶⁶ «Ítem, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab ·III· tancadors e ·X· boles, en què ha les obres següents de Tulli^e: Primo, De finibus bonorum et malorum. De officiis. De questionibus tusculanis. De amicitia. De deuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum. Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: “nere in quibus”. E fenex: “et sunt”. Comensa la derrera carta: “cocta”. E fenex: “propensior”.»

^e En el original, el título de las obras está escrito en columna y por este orden.

En el margen izquierdo, como en los restantes ítems, una anotación de letra distinta a la del inventario recoge nuevamente autor y títulos:

«Tullius: De finibus bonorum et malorum. De officiis. De questionibus tusculanis. De amicitia. De diuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum.»

Comenzaremos por la encuadernación. La descripción del ítem («cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab ·III· tancadors e ·X· boles») coin-

cax. 17, n. 11» (p. 281). Desde el conocido trabajo de Gregorio MARAÑÓN, *La biblioteca del Conde-Duque de Olivares*, Madrid, 1936, son varios los trabajos que se han publicado sobre la misma: para una relación, véase Anna GUDAYOL (n. 60).

65. Lo que sigue en los párrafos siguientes lo hemos expuesto parcialmente en J. Antoni IGLESIAS, «El ms. S.II.26 de El Escorial (o la desaparición de textos de Cicerón de un códice propiedad del notario Bernat d'Esplugues, † 1433)», *Convenit Selecta: Cicero and the Middle Ages* (Frankfurt am Main-Barcelona), 7 (2001), p. 91-98 (URL: <<http://www.hot-topos.com/convenit7/iglesias.htm>> (consulta: 17/10/2002).

66. El núm. del ítem se corresponde con el asignado en nuestra edición de la librería: J. Antoni IGLESIAS, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues».

cide con la encuadernación originaria del códice: a pesar de su pésimo estado de conservación actual, aún quedan indicios de haber tenido 4 cierres (o «*tancadors*»: uno en la parte superior de la tapa, otro en la inferior y dos en el margen derecho) y 5 bullones (o «*boles*») en cada una de las tapas (distribuidos de la siguiente manera: uno en cada ángulo de las tapas del libro y los dos restantes en el centro de las mismas, sumando, por tanto, un total de 10 protecciones). Además, la encuadernación conserva aún un color granatado (el «*cuyr vermel*» o rojo en origen, oscurecido por el paso del tiempo) y son visibles restos de la decoración original de la tapa, de tipo mudéjar (la «*empremta*», marca o señal, que recoge la descripción del ítem).⁶⁷

Hasta aquí la identificación del ítem nº 23 con el ms S.II.26 ha sido completa: todos los indicios lo señalan como propiedad de Bernat d'Esplugues. Sólo hay un pequeño inconveniente que el códice, nuevamente, nos permitirá explicar. El ítem facilita una descripción con un total de nueve obras de Cicerón, mientras que, como hemos indicado al comienzo de este apartado, el actual escurialense S.II.26 sólo contiene tres (recordémoslas: *De officiis libri III*, *Tusculanarum questionum libri V*, *De diuinatione libri I*, es decir, la segunda, tercera y quinta recogidas en el ítem). Por esta razón, si quisiéramos aplicar el esquema seguido en la descripción al códice actual el resultado no sería del todo satisfactorio (véanse las **láminas V y VI**; en caso de coincidencia con el ítem nº 23 las destacaremos, como en ocasiones anteriores, en negrita):

«Ítem, otro libro [...] *Lo cual comienza en la segunda página de la primera hoja* [es decir, actual f. 5v.: **lám. V**]: “*grauia et utilia*”. *Y acaba*: “*quoddam offi[...]*”. *Comienza la última hoja* [actual f. 153: **lám. VI**]: “*et aliis aliter*”. *Y acaba*: “*philosophi iudicat*”.»

Puede observarse que no existe ninguna coincidencia en la descripción textual entre el ítem medieval y el ms original conservado.

67. Tampoco nos extenderemos demasiado sobre este aspecto, la encuadernación, una de las grandes olvidadas por los historiadores del libro en los últimos tiempos. A pesar de contar con trabajos aislados (p. e., los de Josep Gudiol, Ramon Miquel i Planas, Joan Ainaud de Lasarte, Matilde Serrano López, etc.), no conocemos para la península trabajos similares a la reciente iniciativa francesa *Reliures médiévales de la France médiévale*, que pretende describir y recopilar todas las religaduras originales medievales francesas (el primer volumen está dedicado a *Autun*, Turnhout: Brepols, 1998). En este sentido, la descripción de la encuadernación facilitada en su día por Guillermo Antolín no es de mucha ayuda, limitán-

Lámina V. El Escorial (Madrid), ms. S.II.26, fol. 5v.

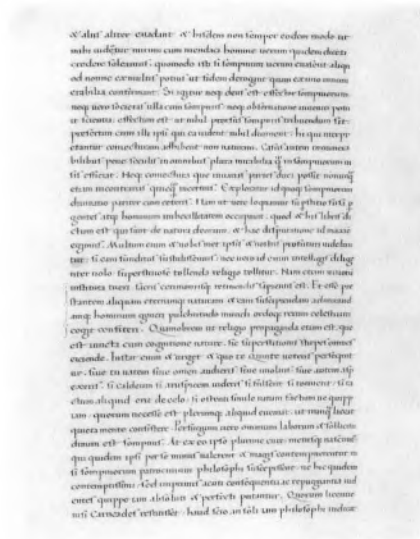

Lámina VI. El Escorial (Madrid), ms. S.II.26, fol. 153.

¿Cómo explicar esta divergencia?, ¿dónde se encuentran los seis textos restantes de la descripción? El código, nuevamente, viene en nuestra ayuda y permite explicarla: en el f. 4v. existe un índice (véase **lámina VII**), también en escritura humanística libraria, que recoge el título de los nueve textos ciceronianos del ítem, pero, en el margen izquierdo de seis de ellos (concretamente de los «desaparecidos»), una anotación («vacat») indica claramente que faltan en el ms:

«vacat De finibus bonorum et malorum libri III^{or}
De officiis libri IIIes
De tusculanis questionibus libri V^e

dose a señalar que es de «pasta labrada» (*Catálogo de los códices latinos*, v. IV, p. 53): ni tan siquiera queda claro que se trata de una encuadernación original de época medieval. La religadura de este ms se parece a una ofrecida en su día por Josep GUDIOL, «Encuadernaciones de Vich», *Museum* (Barcelona), 3 (1913), p. 240-250 (esp. p. 249, fig. J: una encuadernación del s. XV con una lacería geométrica que adorna el centro del plafón y que está enmarcada por un conjunto de líneas paralelas), o la que figura en F. GÓMEZ RAGGIO, *El libro de la encuadernación*, Madrid: Alianza, 2001³, fig. 274, p. 401.

De diuinatione libri II°
 vaccat *De amicitia liber (primus)*⁶⁸
 vaccat *De fato liber (primus)*
 vaccat *De paradoxis liber (primus)*
 vaccat *De senectute liber (primus)*
 vaccat *De natura deorum libri IIIes*».

Parece, por tanto, que, efectivamente, nuestro códice tuvo en su día todos los textos que consigna el ítem nº 23 y que en algún momento posterior, pero muy próximo a la redacción del ítem, sólo tres de los textos fueron encuadernados y formaron un volumen distinto. ¿Por qué alguien se tomó la molestia de anotar que faltaban los textos restantes? Sencillamente, no tenemos respuesta y tampoco conocemos ejemplos similares. Nuestra intuición nos llevó a preguntarnos lo siguiente: si seguimos al pie de la letra el inventario de la librería, ¿qué resultado obtendríamos si aplicásemos el esquema de la descripción al texto que inicia el códice según el ítem nº 23 (*De finibus bonorum et malorum*) y al que lo completa (*De natura deorum*)? Ya hemos indicado que en el ms escurialense actual no se conservan estos textos, por lo que tenemos que recurrir a ediciones actuales de estos dos textos ciceronianos y probar si, con un poco de suerte, el esquema puede ser aplicado.⁶⁹

Antes de nada, recordaremos para nuestra exposición la descripción textual del ítem:

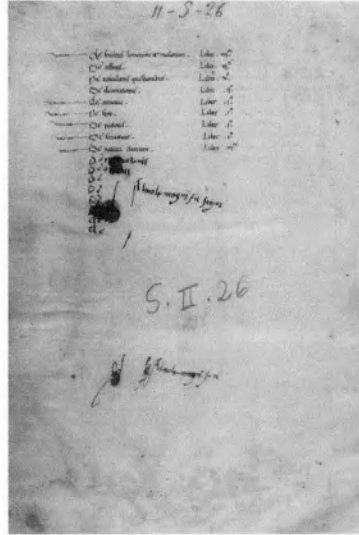

Lámina VII. El Escorial (Madrid), ms. S.II.26, fol. 4v.

68. En el original, «*primus*» es representado con el numeral «1» seguido de una coma alta (signo usado con el significado de «us»).

69. Disponemos de diferentes ediciones solventes de los clásicos grecolatinos (la «Teubner» alemana, los «Clásicos Gredos» castellana, la «Bernat Metge» catalana, la «Guillaume Budé» francesa o las inglesas «Oxford Classical Texts» y «Loeb Classical Library», entre las más conocidas y accesibles). Nosotros hemos seguido para confrontarlos la «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana» (BSGeRT).

[23] «*Ítem, altre libre [...] en què ha les obres següents de Tulli: Primo, De finibus bonorum et malorum [(...) et ultimo,] De natura deorum. Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: “nere in quibus”. E fenex: “et sunt”. Comensa la derrera carta: “cocta”. E fenex: “propensior”.*»

Si recurrimos a una edición moderna del primero de los textos, *De finibus bonorum et malorum*, observamos que el esquema se puede aplicar perfectamente (señalamos en negrita las coincidencias de texto):

«*Item, otro libro [...] Lo cual comienza [...]: “scripta dicunt contemnere in quibus hoc primum est” [lib. I, c. 2, § 4, v. 19].⁷⁰ Y acaba: “[elabo]raret, et sunt [...]” [lib. I, c. 3, § 7, v. 6]. Comienza la última hoja: [(...); lo que sigue corresponde al texto siguiente].*”

De igual manera, si aplicamos el mismo esquema a una edición actual del *De natura deorum*, el último de los textos registrado en el ítem nº 23, obtendríamos el siguiente resultado, también óptimo (señalamos en negrita las coincidencias):

«*Item, otro libro [...] Lo cual comienza: [...] Y acaba: [(...); lo hemos visto en el párrafo anterior, con el primero de los textos del ítem]. Comienza la última hoja: “Quae cum dixisset, **Cotta** finem Lucilius autem `Ve/hementius’ inquit `Cotta tu quidem invectus es in eam” [lib. III, c. 40, § 94, v. 10-11; o bien:] “**Tum Cotta**: ‘Ego vero et opto redargui me Balbe” [lib. III, c. 40, § 95, v. 21].⁷¹ Y acaba: “[simili]tudinem videretur esse **propensior**.” [lib. III, c. 40,*

70. Theodor SCHICHE (ed.), M. Tulli Ciceronis, *De finibus bonorum et malorum*, Stuttgart: Teubner, 1969 (BSGeRT; 43). Para la comparación siguiente seguimos esta misma edición.

71. W. Ax (ed.), M. Tulli Ciceronis, *De natura deorum*, Stuttgart: Teubner, 1968² (BSGeRT; 45). Nosotros leímos en el original notarial «*cocta*» por estar esta palabra descontextualizada y por la fácil confusión entre «c» y «t», pensando que podía tratarse de un adjetivo (*coctus*, -a, -um) y no, como es el caso, de un nombre propio (*Cotta*). La razón de que señalemos en la *simulación* por tres veces la palabra *Cotta* es por no ir ésta acompañada en el ítem nº 23 de otras palabras, por estar aislada del contexto, lo que dificulta conocer con precisión de qué verso copiaba el notario la palabra *Cotta* con la que inicia la última hoja (podía ser de cualquiera de los tres que hemos recogido). Para la comparación siguiente seguimos esta misma edición.

§ 95, v. 21; efectivamente, con este verso acaba el libro III y último del *De natura deorum*].»

Esta prolija explicación sirve, o al menos así lo creemos, para demostrar que el manuscrito original contenía todos los textos ciceronianos registrados en el ítem notarial, algunos de los cuales están actualmente perdidos o forman parte de otros manuscritos (y están, por tanto, por «descubrir»).

Si la suerte nos vuelve a acompañar, en un futuro no muy lejano esperamos ofrecer una nueva relación de códices pertenecientes a la librería de Bernat d'Esplugues. A pesar de los problemas que supone todavía conocer los fondos de manuscritos conservados y el poder consultarlos personalmente, la indagación detectivesca desarrollada para identificar estos cuatro manuscritos nos reafirma en nuestra vocación de historiador del libro por el componente de misterio y sorpresa que los envuelve (aunque parezca mentira a los ojos del lector actual, que quizá cree haber leído un mero ejercicio de erudición). El tiempo lo dirá.

EL RETAULE DE PALAU SACOSTA CONTRACTAT ENTRE JOAN SARRIERA I EL PINTOR BASC MARTÍ JOAN (GIRONA, 1498)

0 RAMON PLANES I ALBETS
BARCELONA

Santiago Sobrequés va escriure que Joan Sarriera, nascut entre 1430 i 1450, era «una de les personalitats més notables de la guerra civil i del regnat de Ferran el Catòlic a Catalunya».¹ Aquest cavaller fou un dels principals actors del deseiximent gironí de 1471, que resultà determinant per a la victòria final de «lo rey Johan, inimich del principat de Catalunya»,² un gir que va reportar-li uns bons ingressos i la conservació del càrrec de batlle general de Catalunya,³ que ocupava des del 1468, que va mantenir fins a l'any 1501 i que «heretà» el seu fill. L'any 1484, essent batlle general, el trobem pagant amb diners propis, arran de la insuficiència de l'erari reial, cinquanta homes a cavall que havien de reprimir l'aixecament remença encapçalat per Pere Joan Sala.⁴ El seu casament (abans del juny del 1462)⁵ amb Violant Margarit, filla del cavaller gironí Bernat Margarit, senyor de Sant Gregori, va refermar la seva aliança amb aquest altre llinatge primicer de la noblesa gironina, amb el qual compartí la defecció del 1471.⁶ No feia pas gaires anys que ambdues famílies s'havien enfrontat arran de la pretensió dels Margarit de percebre alguns drets damunt els molins dels Sarriera. El 1456, Bernat Margarit havia escorcollat la torre que els Sarriera tenien a Palau Sacosta.

1. Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, *Societat i estructura política de la Girona medieval*, Barcelona: Curial, 1975 (Biblioteca de cultura catalana; 12), p. 157 i 231.

2. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1994, v. I, p. 204-205.

3. J. VICENS VIVES, *Juan II de Aragón (1398-1479). Monarquía y revolución en la España del siglo XV*, Barcelona: Ed. Teide, 1953 (El hombre y su tiempo; I), p. 333-334.

4. Elías SERRA RÀFOLS, *Fernando el Católico y los payeses de remensa. La solución del pleito agrario en Cataluña*, Lleida: Tipografía Mariana, 1925, p. 18.

5. S. SOBREQÜÉS I VIDAL, J. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, *La guerra civil catalana del segle XV: estudis sobre la crisi social i econòmica de la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona: Edicions 62, 1973 (Estudis i documents; 21), v. I, p. 204.

6. Eulàlia DURAN, «Joan Sarriera», a *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana SA, 1979, v. 13, p. 355.

Malgrat la importància del personatge, encara són molts els aspectes inèdits de la seva biografia. Sabem que a les acaballes del segle XV, essent d'edat avançada, va endegar obres de reforma àmplies a la casa que tenia al veïnat de Palau, avui Palau Sacosta, a les envistes de Girona, una magnífica casa fortificada que es coneix actualment com les Torres de Palau, en la qual s'adverteixen parts que reculen al segle XIII.⁷ Altres membres del patriciat gironí també tenien masos o torres als voltants de la ciutat amb finalitat, ultra l'econòmica, de caràcter residencial. Aquestes possessions havien sofert els estralls de la guerra civil, com és documentat, a Palau mateix, per al mas Madrencs dels Bell-lloc, que havia estat destruït i incendiat.⁸ És difícil que hagués tingut una sort distinta la casa dels Sarriera.

La reconstrucció d'aquest edifici és documentada per la inscripció que hi ha damunt del portal adovellat: «*Aquesta casa à feta mossèn Johan Cerriera, balla general, a[n]y M.CCCC.LXXXXV*».⁹ El text envolta l'escut on són integrades les armes heràldiques dels Sarriera i les dels Margarit, que té com a cimera la figura de sant Miquel armat. Sabem que, aquell mateix any i els pocs que restaven de la centúria, Joan Sarriera estigué embrancat i capitanejava negocis d'una societat mercantil dedicada a arrendar impostos i a vendre draps del país a la Mediterrània,¹⁰ tot desoïnt el missatge medieval d'Eiximenis que «*lletja cosa és que cavaller torn mercader ne s'ocup en altra cosa sinó en ço a què son ofici és dat*».¹¹ Per J. Vicens Vives, aquestes activitats de Joan Sarriera, a qui assignà el paper d'haver iniciat el procés que portaria a la restauració del consolat dels cata-

7. Pere CATALÀ I ROCA, *Els castells catalans*, Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1971, v. III, p. 247-251; *Guia d'arquitectura. Girona ciutat*, Girona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Girona, 1996, p. 48.

8. Josep FERNÁNDEZ I TRABAL, *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995 (Biblioteca Abat Oliba; 161), p. 361.

9. Segueixo la transcripció que figura a *Els castells catalans*, v. III, p. 247. Una fotografia més detallada, pot trobar-se a Jordi OLAVARRIETA i altres, *El nostre patrimoni. Girona ciutat*, Barcelona: Caixa d'Estalvis Provincial de Girona, 1986, p. 177.

10. Arcadi GARCIA I SANZ, Josep Maria MADURELL I MARIMON, *Societats mercantils medievals a Barcelona*, Barcelona: Fundació Noguera, 1986 (Textos i documents; 11-12), v. I, p. 417-421, i v. II, p. 238-248 i 251-259.

11. Ramon J. PUCHADES I BATALLER, *Als ulls de Déu, als ulls dels homes: estereotips morals i percepció social d'algunes figures professionals en la societat medieval valenciana*, València: Universitat de València, 1999 (Publicacions del Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita «J. Trenchs Òdena»; 1), p. 148.

lans a Alexandria,¹² il·lustrarien com la guerra civil de 1462-1472 havia paralitzat la inclinació mercantil de la noblesa catalana.¹³

El 9 de setembre de 1495, ben probablement quan ja tenia acabades les obres d'aquesta casa, va contractar la construcció d'una nova església per al veïnat de Palau, en substitució de l'antiga, amb el mestre de cases de Girona Joan Parer.¹⁴ A l'encapçalament del contracte es manifesta que Joan Sarriera actua «*en nom seu e dels vehins e parrochians de la dita sglésia*». Era una església dedicada a sant Miquel («*sglésia del gloriós arcàngell Sent Miquel*»), pel cap baix des del primer quart del segle XIII (1221),¹⁵ i depenia de la parroquial de Sant Feliu de Girona. Ara bé, es manifestava que, havent construït el nou edifici, «*haprès se dirà de la glorióssíssima Verge Maria e de Sent Miquel*». L'església nova havia de ser més gran que l'existent, de la qual només se'n conservaria el campanar («*que la dita sglésia vella sia del tot derrocada en tal forma que no hi rest sinó lo campanar, lo qual campanar és concordat rest e haie restar*»). És versemblant, com apunta E. Mirambell, que el campanar ja hagués estat reedificat durant la mateixa centúria.¹⁶

La construcció d'una nova església més gran insinua un context de redreç demogràfic i econòmic i, alhora, es fa difícil de no veure-hi el pes que hi hauria tingut la iniciativa personal de Joan Sarriera, que em sembla que també fou determinant quant a la incorporació de l'advocació a la Verge Maria.

A la Cort General de Catalunya de l'any 1456, convocada per Joan de Navarra, futur Joan II, com a lloctinent del seu germà el rei Alfons IV, hi fou aprovada la constitució que prohibia «*públicament o amagada predicar o*

12. J. VICENS I VIVES, *El segle XV. Els Trastàmars*, Barcelona: Ed. Vicens-Vives, 1974 (Biografies catalanes: sèrie històrica; VIII; 3ª reed.), p. 232.

13. J. VICENS VIVES, *Juan II de Aragón*, p. 169.

14. El cognom és Parer, no pas Parés (*vid. infra*, n. 16).

15. Jaume MARQUÈS I CASANOVAS, «Palau-Sacosta», a *Girona i els seus barris*, Girona: Ajuntament de Girona, 1983, p. 165.

16. Enric MIRAMBELL I BELLOC, «El contracte per a la construcció de la nova església de Palau Sacosta al segle XV», *Revista de Girona* (Girona), XXVII, 97 (4t trim. 1981), p. 275-276. L'autor dóna notícia del contingut del contracte, però no el publica. Cito a partir del document: Arxiu Històric de Girona (AHG), Fons notariais, Girona 1, núm. 502, Nicolau ROCA, *Decimum manuale mei*, s. f. Una fotografia de l'església és publicada a Miquel SANTALÓ I PARVORELL, *El Gironès i Banyoles*, Girona: Centre Excursionista de Catalunya, 1931, p. 67-70.

*docmatitzar, ne públicament affermar o disputar la sacratíssima Verge Maria ésser stada subjugada ne maculada de peccat original en la sua sancta concepció».*¹⁷ Les controvèrsies sobre la concepció immaculada de la Verge Maria ja havien estat molt vives al segle precedent, esperonades per les posicions mantingudes per franciscans i dominicans. Els reis catalans s'havien destacat, ben explícitament, pel foment del culte a la Verge Maria. L'any 1391, el primogènit de Pere el Cerimoniós, Joan, havia ordenat de celebrar la festa de la Concepció de Maria a la capella reial de Barcelona i, el 1395, mitjançant una ordre reial, s'havia prohibit al dominicà gironí Miquel Despuig que prediqués impugnant la concepció puríssima de Maria.¹⁸ A l'accidentat concili de Basilea (1431-1449), al qual fa al·lusió la constitució de 1456, havia estat prohibit de predicar i instruir contra la concepció immaculada de la Verge Maria.¹⁹

A la Cort General de 1456, d'altra banda, hi havia assistit i actuat com a cap del braç eclesiàstic Joan Margarit,²⁰ aleshores bisbe d'Elna, on sabem que fomentà especialment el culte a la Verge Maria Immaculada.²¹ El bisbe Margarit era autor de l'obra *De laudibus Mariae Virginis* i se li atribueix el paper d'inspirador d'aquella constitució. Fidel Fita veia l'estil de Margarit en el seu redactat i no dubtava que ell hauria estat qui la presentà, en nom de la Cort, a la sanció reial.²² Encara l'any 1474, Joan II n'ordenà l'observança als veguers²³ i, el 1495, fou inclosa a la primera estampació de la

17. *Constitucions de Catalunya*, Barcelona: Pere Miquel i Diego Gumiel, 1495, f. Vr.-VIv.

18. Emilio MORERA, *La Inmaculada Concepción: culto que se le ha dedicado en Tarragona y su provincia eclesiástica*, Tarragona: Establecimiento Tipográfico de F. Arís é Hijo, 1904, p. 8-10. També Joseph MAS, «Notes històriques del bisbat de Barcelona: la capella de la Puríssima Concepció de la Mare de Déu a la seu de Barcelona», *Revista de la Asociación Artística Arqueológica Barcelonesa* (Barcelona), v. 4 (1903-1905), p. 593-604.

19. Bartolomé CARRANZA, *Summa conciliorum et pontificum a Petro usque ad Iulium tertium*, París: Apud Hieronymum et Dionysiam de Marnes fratres, 1550, f. 282r.

20. Robert B. TATE, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Barcelona: Curial, 1976 (Biblioteca de cultura catalana; 18), p. 36.

21. J. BORALLO, *Le culte de l'Immaculé Conception chez les catalans*, Perpinyà: Imprimerie Barrière & Cie Successeurs de Ch. Latrobe, 1908, p. 18-19.

22. Fidel FITA Y COLOMÉ, «El Gerundense y la España primitiva», a *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia*, Madrid: Tipografía Estereotipia Perojo, 1879, p. 16.

23. Fidel FITA Y COLOMÉ, *Panegírico de la Inmaculada Concepción. Memoria y colección diplomática sobre el tít. II, lib. I, de las Constituciones de Cataluña*, Barcelona: Magriñá & Subirana, 1875, p. 93-100.

compilació de les constitucions de Catalunya. S'ha d'afegir a aquest context general la intensa relació personal de Joan Sarriera amb el bisbe Margarit i el lligam familiar que els unia des del casament de Joan Sarriera amb una de les seves quatre nebodes, que fou dotada per l'oncle amb 30.000 sous.²⁴ La intervenció de Joan Margarit en aquest i altres casoris de les nebodes apunta la influència que un home de tanta personalitat devia exercir en la seva família.²⁵ És evident que al darrere del disseny de Joan Sarriera, un home d'acció, d'incorporar l'advocació a la Verge Maria a l'església que feia bastir a Palau hi havia, malgrat les seves distàncies, l'empremta cultural marcada per Joan Margarit, a banda d'ésser, també, signe de fidelitat monàrquica d'un privilegiat alt funcionari. A més a més, ajuntar l'advocació a la Verge Maria a la de sant Miquel arcàngel resultava del tot harmònic, com aquells mateixos anys divulgaven obres ja estampades com la *Vita Christi*.²⁶

El mestre de cases havia de tenir acabada la nova església el mes de setembre de 1496. El 10 d'agost d'aquest any, quan el termini gairebé s'havia escolat, Joan Parer va contractar les obres de reforma d'una torre del pla de Girona del ciutadà Miquel Vendrell i d'una casa del Mercadal propera a quatre molins fariners i drapers, que també eren del mateix Vendrell.²⁷ Això fa pensar que Joan Parer complí el termini establert al contracte, encara que no ho tinc documentat.

La construcció d'una església més àmplia que l'existent forçosament portava a substituir o bé adaptar l'antic mobiliari. No es coneix aquest procés, però he localitzat el contracte de 19 de novembre de 1498 pel qual

24. Fidel FITA Y COLOMÉ, *Los reys de Aragón y la seu de Girona desde l'any 1462 fins al 1482. Col·lecció de actes capitulars escrites per lo doctor Andreu Alfonsello, vicari general de Girona*, Barcelona: Estampa Catalana de L. Obradors y P. Sulé, 1873 (2a ed.), Sèrie segona, p. 66: el 17 de gener de 1480, el bisbe Joan Margarit escriu haver donat a la «muller [...] de mosèn Sarriera», neboda seva, trenta mil sous per contemplació del seu matrimoni.

25. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Andreu MIR, 234/21, *Lligall de capítols matrimonials*, doc. sòlt: capítols matrimonials de Francesc de Guimerà, senyor d'Abella, habitant a Barcelona, i Constança Margarit, filla de Bernat Margarit, senyor de Sant Gregori, habitant a Girona, del 25 de gener de 1479. El bisbe Margarit la dota amb 15.000 sous i també hi compareix Joan Sarriera, a criteri del qual «los térmens de les dites spouses puxen ésser allargats e acursats una vegada e moltes».

26. Isabel de VILLENA, *Llibre anomenat Vita Christi*, València, 1497 (reed. d'aquesta edició a cura de Ramon Miquel i Planas), Barcelona: Biblioteca Catalana, 1916, 3 v.

27. AHG, Fons notariais, Girona 9, núm. 105, Miquel RENARD, *Secun[dum manuale]*, s. f.

Joan Sarriera encomanà al pintor Martí Joan el retaule per a la nova església. Les imatges principals d'aquest retaule havien d'ésser la Verge Maria i sant Miquel, la qual cosa vol dir, sens dubte, que era destinat a presidir l'altar principal del nou temple.

En aquest contracte, altrament que al de l'església, Joan Sarriera actuava ben bé en nom propi, la qual cosa ha de voler dir que afrontava les despeses de l'encàrrec. En aquesta línia, en una de les seves clàusules s'al·ludeix a «*fer-hi les armes del dit mossèn Çarriera*», encara que només «*si mester hi seran*», és a dir, sense que el pintor en tingués l'obligació. Com que es tracta d'un retaule desaparegut, extraviat o bé no identificat, no sabem si finalment l'artista les hi va pintar.

El pintor Martí Joan era basc. Forma part de la considerable nòmina d'artistes forasters, tant peninsulars com europeus, que treballaren a Catalunya a cavall dels segles XV i XVI.²⁸ Pere Freixas documentà la seva activitat a l'entorn de Girona durant els anys 1497-1505. El 5 de maig de 1497 va contractar un retaule dedicat a sant Miquel per a l'església parroquial de Palol Sabaldòria (Vilafant). El 1501 sabem que cobrà sengles parts dels preus d'un retaule de Sant Julià de l'església parroquial de Llagostera i d'un altre de la Verge Maria de l'església parroquial de Celrà. La notícia més tardana, de l'any 1502, correspon a un retaule de Sant Pere i Sant Andreu de Vila-sacra.²⁹ El retaule de Sant Miquel de Palol Sabaldòria convingué que el tindria acabat el Nadal del 1498, és a dir, és més que probable que, acabada aquesta obra, es posés a treballar en el retaule de Palau. Al contracte del retaule de Palol Sabaldòria hi fou identificat com a «*Martí Johan, pintor de Biscaya aturant en la ciutat de Gerona*» i, al de Palau, com a «*Martí Joan, pintor aturant en la dita ciutat de Gerona*».

Llevat de Martí Joan, tots els que intervenen d'una manera o altra en el contracte del retaule de Palau consten al fogatge de 1497 dins els focs de la ciutat de Girona, on també figuren pintors locals com ara Gabriel Pou, Salvador Miga o Mitjà i Pau Cantó. Tampoc no el trobo, dins el mateix fogatge, a cap altre lloc de la col·lecta de Girona o bé a ciutats com Vic o Bar-

28. Joan AINAUD DE LASARTE, *La pintura catalana. De l'esplendor del Gòtic al Barroc*, Barcelona: Carroggio S.A. de Ediciones, 1990, p. 120-122; Pere FREIXAS, "Documents per a l'art renaixentista català: la pintura a Girona durant el primer terç del segle XVI", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), XXVII (1984), p. 165-188.

29. Pere FREIXAS I CAMPS, *L'art gòtic a Girona: segles XIII-XV*, Girona: Institut d'Estudis Gironins, 1983 (Monografies; 9), p. 185-186, 212-213 i 361.

celona.³⁰ Hem de pensar que quan es va fer aquest recompte Martí Joan encara no s'hi havia aturat, o bé que no hi fou enregistrat per la seva condició d'«aturant» a Girona, un qualificatiu que podem fer sinònim de «transeünt». Amb les notícies que ara coneixem se'ns perfila com un artista que hauria fet una estada de vuit anys, pel cap baix, a l'àrea de la ciutat de Girona, en el decurs de la qual portà a terme una activitat força intensa consistent en un mínim de cinc retaules, cap dels quals no ens és conegut més enllà dels documents notarials.

El contrast del contracte del retaule de Palau amb el de Palol Sabaldòria palesa que Joan Sarriera va encomanar a Martí Joan una obra de més grandària i de més treball. Els preus ho marquen inequívocament: el pintor havia de cobrar 12 lliures pel retaule de Palol Sabaldòria i 40 lliures pel de Palau. El contracte de Palol Sabaldòria, d'altra banda, és força més lacònic a l'hora d'establir les característiques iconogràfiques de l'obra, en part, si més no, perquè es va escriure que l'artista s'hauria d'atenir, pel que feia a dues «històries» laterals dedicades a sant Miquel, a les instruccions «*ordonades per mossèn Pere Oliveres, prevera beneficiat de la seu de Gerona*». Ben altrament, al contracte del retaule de Palau es va concretar molt més cadascuna de les «històries» i fins i tot l'ús de determinats colors, en la línia de la majoria dels contractes de retaules de l'època, on es troba un «important grau d'intervenció dels clients en el procés creatiu».³¹ És clar que la intervenció de Joan Sarriera hauria estat determinant en aquestes pautes donades a l'artista. Tot i que haguem de comptar amb la possibilitat que s'hi introduïssin variacions al llarg de la seva elaboració, aquesta descripció més minuciosa de l'obra encarregada confereix un valor especial al document, tenint en compte el fet que romanguí extraviada, no identificada o bé que s'arribés a perdre.

El retaule de Palau era dedicat alhora a la Verge Maria i a l'arcàngel sant Miquel arran, òbviament, d'haver incorporat la Verge Maria a la dedicació de la nova església, com s'ha vist. El cos superior havia d'estar format per sis compartiments: el central, que era el més gran, un altre de situat al seu damunt i dos compartiments més a cadascun dels costats d'aquestes «històries» centrals, un a la part superior i l'altre a la inferior. El bancal

30. Josep IGLÉSIES, *El fogatge de 1497: estudi i transcripció*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1991 (Publicacions de la Fundació SVC; 112), v. II, p. 270-403.

31. Joan MOLINA I FIGUERAS, "La pintura a Girona a l'època del gòtic internacional", a *Girona a l'abast: IV, V, VI*, Girona: Bell-lloc del Pla, 1996, p. 189-212 (205, 208).

havia de tenir al seu centre el tabernacle, a cada costat del qual hi anirien dos compartiments.

A la «*història del mig*», situada al centre del retaule i la més gran, s'hi hauria de pintar la Verge Maria i sant Miquel. La Verge es concretava que havia de portar un mantell de color atzur i vestit morat, i també diadema i fresades o galons d'or picat. El Sant Miquel no tenia prescrits colors, sinó que podrien ser «*aquelles millors colors qui millor estaran*», ara bé, vestit «*con àngell e no armat*». Tot el camper havia de ser daurat. El compartiment situat al damunt d'aquest havia de representar la Passió «*ab tots los personatges que s'i pertanyen*». El contracte continua essent aquí ben explícit a marcar el cromatisme que el pintor hauria de donar a l'escena, tot manifestant que «*la hu personatge sia de atzur, l'altre de brocat, los altres verts o morats, segons se pertanyen*», a banda de repetir que les diademes i fresades dels sants «*seran d'or e picades*».

Tots quatre compartiments laterals eren dedicats a sant Miquel. Al situat a la part inferior de la dreta s'hi havia de representar «*com sent Miquel lansa los àngels mals de paradís*». Es tracta d'una escena recurrent en les representacions de sant Miquel, que el *Llibre dels àngels* esmenta com «*la primera [...] entre totes les obres maravolloses fetes per nostre Senyor en les quals les scriptures los sants doctors fan menció que sant Miquel haze exequides*», la qual hi és descrita «*com [sant Miquel] gità Lucifer de paradís ab la terça part dels àngels de Déu creats, segons que toca sant Joan*».³² Per a aquesta pintura només es va donar detalls de la figura de Sant Miquel, que havia d'anar «*vestit de brochat*», mentre, «*los altres personatges, de aquelles colors que millor estarà*».

Al compartiment situat al damunt d'aquest s'hi havia de pintar el miracle de mont Gargano (Foggia, Itàlia). Enmig d'una batalla, sant Miquel féu tremolar aquesta muntanya i es va fer fosc, la qual cosa afavorí la victòria dels cispontans. És també aquesta una representació molt corrent als retaules dedicats a sant Miquel (el de Castelló d'Empúries i el de Cruïlles, per exemple).³³ Al contracte només es deia que havia de resultar «*ten rich e ten pomposa com fer se puxa, ab son compliment, seguons les altres ystòries de dit retaula estaran*».

32. Francesc EIXIMENIS, *Libre dels àngels*, Barcelona: Pere Miquel, 1494, f. CIXv. Sobre l'influx de l'obra d'Eiximenis, vid. Joan MOLINA I FIGUERAS, «*La pintura...*», p. 196.

33. Josep BRACONS I CLAPÉS, «*L'art gòtic a Catalunya: una introducció*», a *Girona a l'abast*, p. 153.

També eren molt difoses les representacions que foren estipulades per a la part esquerra. D'una banda, «*com mossènyer sent Miquel pesa les ànimes, ab àngels qui monten les ànimes en paradís e ab diables qui s'entporten altres ànimes*». I, a l'indret del paradís, la imatge de sant Pere «*vestit com se pertany*» i «*ab una clau qui obre paradís*» a les ànimes conduïdes pels àngels. De l'altra, al compartiment situat al damunt d'aquest, s'hi havia de pintar el miracle francès de mont Saint-Michel. El contracte el descriu molt lacònicament, com a cosa o tema molt conegut («*ab la dona qui parí dins la marea*»). El *Llibre dels àngels* d'Eiximenis el detallava coetàniament força més: «*a Dorda, dona francesa prenys, com per lo reflux de la mar maior fos compresa e ella, invocant sant Miquel, sens tot afany parí dins la mar e sant Miquel li obrí la mar per mig fins que estech salva, ab lo fill ensemps en terra*».³⁴

Centrat al bancal hi havia d'anar el tabernacle, al mig del qual s'hi hauria de pintar la Pietat i la Verge Maria i sant Joan, «*ben vestits com se pertany*»; al costat dret, hi hauria sant Joan i, a l'esquerre, sant Jaume. Als dos compartiments situats a la banda dreta del tabernacle s'hi havia de pintar, respectivament, sant Bartomeu i sant Pere i, als dos de la banda esquerra, sant Andreu i sant Pau.

Al començament del segle XX, aquest retaule ja no era a l'església de Palau. Segons el testimoni de Monsalvatje, n'hi havia un de barroc que no semblava pas que hi hagués estat construït expressament, sinó reinstal·lat provinent d'un altre lloc.³⁵ L'església fou «totalment enderrocada» durant la guerra de 1936-1939 i novament construïda els anys 1941-1942.³⁶

34. FRANCESC EIXIMENIS, *Llibre dels àngels*, f. CXXIIr.

35. FRANCISCO MONSALVATJE Y FOSSAS, *Noticias históricas*, t. XVII, *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia y diócesis de Gerona*, Olot: Imprenta y Librería Suc. de J. Bonet, 1909, p. 256: «*El altar mayor es barroco y lleva la fecha del año 1670; pero creemos que no fué hecho expreso para esta iglesia, pues á simple vista se ve que son recortados los plafones de madera tallada representando misterios del santo Rosario*».

36. ENRIC MIRAMBELL I BELLOC, «*El contracte...*», p. 275; JAUME MARQUÈS I CASANOVAS, «*Palau-Sacosta*», p. 166.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1498, novembre, 19. Girona

Contracte per pintar el retaule de la Verge Maria i sant Miquel Arcàngel de l'església de Palau entre Joan Sarriera, cavaller domiciliat a Girona, batlle general de Catalunya, i el pintor Martí Joan, pel preu de 40 lliures i amb el compromís de tenir-lo acabat per la festa de sant Miquel de setembre del 1499.

AHG, Fons notariais, Girona 9, 108, Miquel RENARD, [Q]u[a]rtum manuale mei, f. [99r.-100v.].

En nom de nostre Senyor Déu Jhesuchrist³⁷ sia e de la sua beneyta mara,³⁸ amén.³⁹

Capítols fets e concordats entre lo magnífich mossèn Joan Çarriera, cavaller en la ciutat de Gerona⁴⁰ domiciliat⁴¹ e batle general de Cathalunya, de una part, e lo senyor en Martí Joan, pintor aturant en la⁴² dita ciutat de Gerona, de part altra, per causa de hun retaule que lo dit Martí Joan té a pintar a obs de la sglésia de Palau⁴³ sots invocació de la Verga Maria e del⁴⁴ gloriós mossènyer sent Miquel en la forma e manera següent.

E primerament és pactat e concordat entre les dites parts que en la ystòria del mig del retaule lo dit Martí Joan sia tengut pintar la ymage de nostra Dona e la ymage de mossènyer sent Miquel ab los personatges grans segons lo loch de dit retaule desigua e que lo mantell de nostra Dona sia de atzur e la roba de dins color

37. e, *canc*

38. sua, *canc*

39. *al marge*: p... mossèn Çarriera prout constat in libro meo

40. domi, *canc*

41. de una part, *canc*

42. ciutat, *canc*

43. en la forma e manera següents, *canc*

44. mo, *canc*

morade, la diadema e fresades de or picat, la ymatge de sant Miquel sia pintada de aquelles millors colors qui millor estaran e que tot lo camper de la dita ystòria sia tot d'or e que lo dit sent Miquel sia vestit com àngell e no armat.

Ítem, que alt en la punta sobre dita ystòria sia pintada la passió ab tots los personatges que s'i pertanyen e ab totes les fresades e diademes dels sançts qui en dita ystòria seran d'or e picades e que la hu personatge sia de atzur, l'altre de brocat,⁴⁵ los altres verts o morats segons se pertanyen.

Ítem, que⁴⁶ en la pessa de la part dreita sia tengut fer en la primera ystòria com sent Miquel lansa los àngels mals de paradís, ab tot compliment de personatges, sent Miquel vestit de brochat, los altres personatges de aquelles colors que millor estarà.

Ítem, sobra la propdita ystòria sia tengut fer la ystòria de Monte Guarguano,⁴⁷ ten rich e ten pomposa com fer se puxa, ab son compliment, seguons les altres ystòries de dit retaule estaran.

Ítem, en la pessa de la part squerra sia tengut fer en la primera ystòria la ystòria com mossènyer sent Miquel pesa les ànimes,⁴⁸ ab àngels qui monten les ànimes en paradís e ab diables qui s'enporten altres ànimes, e alt sia la ymatge de mossènyer sent⁴⁹ Pere ab una clau qui obre paradís vestit com se pertany.

Ítem, sobra la propdita ystòria sia tengut fer e pintar la ystòria⁵⁰ del mont Sent Miquela ab la dona qui parí⁵¹ dins la marea e que sia feta⁵² ab tot compliment com se pertany.

Ítem, en lo banchal sia tengut fer e pintar los personatges següents, ço és, en lo tabernacle al mig la Pietat e la Verga Maria e sanct Joan, ben vestits com se pertany; en l'altra costat de dit tabernacle, a la part dreita, sanct Joan Boatista e, a l'altra part de dit tabernacle, sanct Jaume.

Ítem més, en lo dit banchal a la part dreita e més forana sia tengut pintar la imatge de sanct Pere e a l'altra camper de dit banchal, al costat de sent Pere, la ymatge de sanct Barthomeu.

Ítem més, a l'altre part forana de dit banchal⁵³ la ymatge de sanct Pau e al costat de sanct Pau, a la part del tabernacle, la ymatge de sanct Andreu, e que tot lo camp de dit banchal e tabernacle sia d'or, e tota la talla e totes les diademes e fresades de⁵⁴ tot lo retaule sia per lo semblant d'or.

45. altre, *canc*

46. a la part, *canc*

47. a, *canc*

48. e a la professó se'n mouen les unes, *canc*

49. Pere, *abreujat, canc*

50. de, *canc*

51. demunt la ona, *canc*

52. com, *canc*

53. mo, *canc*

54. l, *canc*

Ítem més, és pactat etc. que lo bossell e la copada del banchal sia d'argent e assò per departir l'obratge e los guardapolsos sien de color e fer-hi les armes del dit mossèn Çarriera si mester hi seran.

Ítem més, és pactat e concordat entre les dites parts que lo dit retaule hage ésser pintat e acabat ab tot son compliment e ab tota perfecció d'aquí a la festa de sanct Miquel de setembre pus propvinent e en assò farà tota sa diligència.

Ítem més, és pactat etc. que lo dit mossèn Joan Çarriera hage e sia tengut donar e pagar al dit Martí Joan per paga e satisfacció e per preu de les coses desús dites [q]uaranta lliures moneda⁵⁵ corrent en Gerona per aquests térmens e pagues, ço és, tostemps que lo dit retaula serà⁵⁶ acabat de enguixar la terça part de dites XXXX lliures, e com lo dit retaula serà acabat de daurar l'altre terça part. E la restant terça part encontinent que dit retaula serà portat a la dita sglésia de Palau e reguonegut si⁵⁷ està ab son compliment o no seguons per art se mereix e los presents capítols contenen.

Ítem, les dites parts prometen la una part a l'altra e per lo contrari que tendran,⁵⁸ servarán [*sic*]⁵⁹ e compliran les coses dessus dites seguons dalt és dit sots obligació de llurs béns e de cascú d'èls insoliu, ab renunciació de llur for propri e ab jurament.

Ítem, volen que dels presents capítols sien fetes una e moltes cartes e tantes com mester seran a conaguda del notari devall scrit.

Die lune, intitulata XVIII° mensis novembris anno predicto a Nativitate Domini millesimo CCCC^o nonagesimo octavo preinserta capitula et omnia et singula in eisdem contenta fuerunt firmata,⁶⁰ laudata et jurata per supradictum magnificum dominum Joannem Çarriera, ex una, et per⁶¹ Martinum Joan, ex altera partibus, Gerunde, presentibus me, Michaele Renard, notario infrascripto, et testibus, videlicet, de firma dicti magnifici domini Joannis Çarriera, magnifico domino Michaele de Sancto Martino, domicello, et Melchiore Martí, fusterio Gerunde, et de firma dicti Martini Joan⁶² dicto Melchiore Martí et Anthonio Bofill, paratore pannorum lane Gerunde.

55. b, *canc*

56. enguixat, *canc*

57. a, *canc*

58. e, *canc*

59. les, *canc*

60. lato, *canc*

61. Testes Melchior Martí et Anthonius Bofill, parator pannorum lane Gerunde, *canc*

62. sunt, *canc*

EL ARCHIVO REAL DE ZARAGOZA: INSTITUCIONES Y ARCHIVOS DEL REY EN EL REINO DE ARAGÓN (SIGLOS XV-XVII)*

○

 DIEGO NAVARRO BONILLA
UNIVERSIDAD CARLOS III DE MADRID

Introducción

El siglo XV aragonés asiste, desde el punto de vista archivístico, a un despegue considerable y a la consolidación del tradicional concepto de archivo como «*arsenal de autoridad*», según la conocida caracterización propuesta por Bautier.¹ Las diferentes instituciones desarrollaron políticas y procedimientos con desigual alcance para mantener organizados los archivos generados en el ejercicio de la actividad cotidiana y las atribuciones y competencias establecidas para cada una de ellas.² Si centramos el análisis en la capital del reino, Zaragoza, se comprueba cómo los archivos tanto de las instituciones genuinamente aragonesas y representativas del reino (regnicolas) como de las reales formalizaron su naturaleza oficial, al menos teóricamente, a través de las correspondientes disposiciones de gobierno

* Desde estas líneas quiero hacer constar mi más sincero agradecimiento a don Rafael Conde y Delgado de Molina (ACA) por su inestimable ayuda y amables indicaciones en la elaboración del texto aquí expuesto.

1. R. H. BAUTIER, «La phase cruciale de l'histoire des archives: la constitution des dépôts et la naissance de l'archivistique (XVIème-XIXème siècle)», *Archivum*, XVIII (1968), p. 139-149. Consideramos que la compartimentación funcional del archivo bajo parámetros cronológicos (antigüedad, edad media, moderna, contemporánea) debería responder con más precisión a conceptos tales como el carácter patrimonial, secreto y de acceso limitado de los archivos durante el Antiguo Régimen. Esta propuesta es la que se deduce de los trabajos de la escuela italiana: Leopoldo SANDRI, «La storia degli archivi», *Rassegna degli Archivi di Stato* (1958), p. 109-134. También en *Archivum*, XVIII (1968), p. 101-113, y en nuestro país, perfectamente definidas por José Luis RODRÍGUEZ DE DIEGO, *Instrucción para el gobierno del Archivo de Simancas (año 1588)*, Madrid: Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1989, p. 12-15.

2. Un curioso texto manuscrito debido a la pluma de Francisco Carrasco recoge un sucinto pero significativo listado de los principales archivos ubicados en la ciudad de Zaragoza, ofreciendo así un panorama archivístico de notable importancia: Francisco CARRASCO, *Los cuatro procesos forales de Aragón [¿1776?]*, Biblioteca de las Cortes de Aragón, ms L.52.

incluidas mayoritariamente en la compilación foral aragonesa.³ Nos centramos, por tanto, en dos de los tres «*motores e instituciones de la acción política*» que José Manuel de Bernardo ha señalado como los definitorios del ejercicio del poder: Rey, Reino y sociedad.⁴ La presencia del rey en el Reino a través de los órganos de la representación regia (virrey, lugarteniente, presidente de la Real Audiencia, etc.) se reforzó en el plano archivístico a través del establecimiento de un archivo real que canalizase la producción documental precisamente de estas instituciones radicadas en el Reino de Aragón.

También se advierte en las disposiciones forales de naturaleza archivística una conciencia creciente sobre uno de los pilares que, según Rodríguez de Diego, sustentan el tránsito de la Edad Media a la Moderna: el paso de una administración judicial a otra más gubernativa.⁵ Sin embargo, y a pesar del creciente aprecio sobre el valor de la reagrupación documental, que cristalizará en el siglo XVI en el archivo de Simancas como encarnación del archivo patrimonial de la monarquía hispánica, en los territorios de la Corona de Aragón se produce un interesante fenómeno de descentralización archivística aun teniendo como depósito de referencia el archivo real de Barcelona.⁶ De hecho, como se desprende de las investigaciones desarrolladas por Rafael Conde,

3. Pascual SAVALL Y DRONDA, Santiago PENÉN Y DEBESA, *Fueros, Observancias y actos de Cortes del Reino de Aragón*, Zaragoza: Imp. Francisco Castro y Bosque, 1866, 2 v. Existe ed. facsímil a cargo de Jesús DELGADO ECHEVERRÍA *et al.*, Zaragoza: El Justicia de Aragón, Ibercaja, 1991.

4. José Manuel BERNARDO ARES, «Rey-Reino: el binomio estatal de la Corona de Castilla en el siglo XVII», en Juan Luis CASTELLANO, Jean Pierre DEDIEU, María Victoria LÓPEZ-CORDÓN (eds.), *La pluma, la mitra y la espada: estudios de historia institucional en la Edad Moderna*, Madrid: Marcial Pons, 2000, p. 339-354.

5. José Luis RODRÍGUEZ DE DIEGO, «La formación del archivo de Simancas en el siglo XVI: Función y orden interno», en María Luisa LÓPEZ VIDRIERO, Pedro M. CÁTEDRA (dirs.), *El libro antiguo español, IV: Coleccionismo y bibliotecas (siglos XV-XVIII)*, Salamanca: Universidad, Patrimonio Nacional, Sociedad Española de Historia del libro, 1998, p. 519-549, en p. 521; *id.*, «Significado del proyecto archivístico de Felipe II», en Alfredo ALVAR EZQUERRA (coord.), *Imágenes históricas de Felipe II*, Madrid: Centro de Estudios Cervantinos, 2000, p. 183-196.

6. Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Una discutible decisión archivística del siglo XV», *Lligall: Revista Catalana d'Arxivística*, 8 (1994), p. 11-17; *id.*, «Archivos y archiveros en la Edad Media Peninsular», en Juan José GENERELO, Ángeles MORENO LÓPEZ (coords.), *Historia de los archivos y de la archivística en España*, Valladolid: Universidad, 1998, p. 13-29.

«muy pronto, al menos de iure se rompió esta unidad. En las cortes de Zaragoza de 1348 un fuero, incumplido de momento, creaba el archivo real de Zaragoza [...] el fuero suponía, lisa y llanamente, la creación de un depósito de registros reales específicos del reino de Aragón, que no existían, y se adelantaba en 70 años a la creación del archivo real de Valencia».⁷

Esta primera disimilitud entre los archivos de las dos coronas refuerza la centralización castellana frente al mantenimiento del ordenamiento jurídico y las características privativas de cada uno de los territorios que compusieron la Corona de Aragón. Esta circunstancia propiciaría que a comienzos del siglo XV las instituciones reales del reino de Valencia (1418-19) y de Aragón (1348-1461) mantuvieran un archivo específico para organizar y custodiar aquellos registros y documentos generados por los órganos de poder del rey en cada uno de los territorios.⁸ Archivos que simultaneaban su existencia con los de las propias instituciones privativas de los reinos de la Corona de Aragón, sustentados en los particulares ordenamientos jurídicos. Así, las diputaciones del General de Valencia, Cataluña y Aragón dispusieron de sus propios archivos, que en la mayoría de los casos se ubicarían próximos a aquellos depósitos creados para albergar la documentación de la administración real en dichos territorios.⁹ Por tanto, se produce una convivencia paralela de archivos, en un mismo territorio y, en ocasiones, aún en un mismo edificio.

El archivo del rey en Zaragoza

En caso de que el viajero bohemio León Rosmithal de Blatna, cuñado del rey Jorge de Bohemia, en el transcurso de su visita a la capital aragonesa en 1465/67 hubiera accedido al interior del palacio de la Diputación

7. Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Los archivos reales o la memoria del poder», en *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Actas. Tomo I: El poder Real en la Corona de Aragón*, Zaragoza: Gobierno de Aragón, 1994, p. 121-139, en p. 124.

8. Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «La creación del archivo real de Valencia», *Estudis Castellonencs (Homenaje a José Trenchs Odena)*, v. 6 (1994-95), p. 371-381.

9. Josep Maria SANS I TRAVÉ, «Els fons de l'arxiu de la Generalitat de Catalunya a l'època de Felip I de Catalunya-Aragó», en E. BELENGUER (coord.), *Congreso Internacional «Felipe II y el Mediterráneo»*, Barcelona: Fundación para los Centenarios de Carlos I y Felipe II, 1998, p. 203-212. Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, «El archivo Real y General del Rei-

del Reino, podría haber reconocido la existencia simultánea de los principales archivos de las instituciones reales y regnícolas aragonesas.¹⁰ El célebre palacio de la Diputación del Reino de Aragón, sede y representación arquitectónica del poder institucional en la capital aragonesa, albergó tanto la sede de las instituciones forales privativas (Diputación y Corte del Justicia) como las responsables de la gobernación real en Aragón: Virrey y Real Audiencia.¹¹ Paralelamente, la ubicación y habilitación de los archivos de todas estas instituciones en un único edificio constituyó un proceso gradual que alcanzaría en 1461 su conclusión reglamentaria final cuando se dota al archivo real de Zaragoza de naturaleza institucional, aunque, con el tiempo, la realidad fue menos normativa de lo que las disposiciones establecieron.

Por tanto, y siguiendo el explícito informe que el secretario del Real Acuerdo elaboró hacia 1771, en el palacio de la antigua Diputación del Reino de Aragón y entonces sede de la Real Audiencia borbónica se encontraban cuatro archivos, testimonio de la organización documental de las instituciones extintas del periodo foral y las propias de la administración borbónica que continuaban su actividad: Archivo del Reino de Aragón, Archivo de la Bailía y Maestre Racional,¹² Archivo de la Corte del Justicia y Audiencia Real.

Sin embargo, este informe de 1771 concluía que junto a estos depósitos existía un cuarto conocido como «Archivo de la Real Cancelería o del

no de Valencia”, *Cuadernos de Historia Moderna* (UCM), 17 (1996), p. 175-92. Diego NAVARRO BONILLA, *Los fondos documentales del Archivo del Reino de Aragón: estudio y edición crítica del inventario de José de Yoldi (1749-1750)*, Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2000.

10. Juan DOMÍNGUEZ LASIERRA, «Visión de Zaragoza: testimonios literarios de una ciudad bimilenaria. III: El siglo XV”, *Turia*, 34 (1995), p. 224-225: «Hay en Zaragoza una casa magnífica en que se suelen tener las Cortes”.

11. A. ÁLVAREZ GRACIA, J. F. CASABONA SEBASTIÁN, «La casa de la Diputación del Reino”, en A. ÁLVAREZ GRACIA *et al.*, *La Plaza de la Seo: Investigaciones histórico arqueológicas*, Zaragoza: Ayuntamiento, Sección de Arqueología, 1989, p. 61-75. Guillermo FATÁS CABEZA, Gonzalo M. BORRÁS GUALIS, *Zaragoza 1563: presentación y estudio de una vista panorámica inédita*, Zaragoza, 1974. Blanca FERRER PLOU, Alicia SÁNCHEZ LECHA, *Guía del Archivo de la Diputación Provincial de Zaragoza*, Zaragoza: Diputación Provincial, 2000, p. 17.

12. Véase una aproximación a este archivo en nuestro trabajo: «Conservar la memoria escrita en el siglo XVIII: el archivo de la Bailía y Maestre Racional en Aragón”, *Signo: Revista de Historia de la Cultura escrita*, 7 (2000), p. 29-48.

Rexistro» y que no era sino lo que quedaba del antiguo archivo real de Zaragoza constituido formalmente en 1461 ratificando el fuero de 1348. Este informe concluía con una interesante indicación acerca de los registros del Consejo de Aragón, que todavía se encontraban allí a mediados del siglo XVIII. Recuérdese que en la visita efectuada por el archivero de Barcelona Miquel Joan Amat, éste consignó una lista de registros que, procedentes del Consejo de Aragón en Madrid, se hallaban en 1596 en este archivo real de Zaragoza sin duda por error, pues los registros del Consejo de Aragón se remitían en su conjunto al archivo de Barcelona hasta 1621, en que lo hicieron al de Simancas [Apéndice documental, doc. 11].¹³ Una localización de los registros en Zaragoza que motivó en 1640 la petición de que fueran remitidos al archivo real de Barcelona [Apéndice documental, doc. 12].

«En el referido archivo llamado del Registro o cancelería, se halla a custodia del secretario del Real Acuerdo por ser asunto perteneciente al gobierno de la Audiencia, y en él están los libros de todas las probisiones¹⁴ que se han librado por este tribunal de tres siglos a esta parte y se prebiene que en otros estantes que hay en la misma sala están así mismo las sentencias y motibos que se daban, así por la audiencia antigua como por el tribunal del señor Justicia Mayor que hubo en este Reyno; se hallan también algunos registros del Consejo de Aragón de diferentes órdenes y gracias de Su Majestad que se expidieron y registraron en la centuria de quinientos y seiscientos; que en el tiempo que con orden de Su Majestad se hizo la nueva fábrica de las salas vajas de esta Audiencia, se encontraron dichos registros en los cóncabos y estancias de la fábrica antigua, las que están muy maltratadas por las aguas y falta de noticia que había de ellos; y el Acuerdo las mandó poner a custodia de su secretario y se prebiene que por este cuidado y ocupación no percibe salario ni emolumento alguno, pero el acuerdo los tiene muy encargados y se cuidan como que son papeles de tanto respeto y de mucha antigüedad en que el Rey y el vasallo pueden tener mucho interés en que se pongan a buena custodia y a dirección de quien sea inteligente en esta especie de asuntos, pues de hacerse Índice general de todo, podría combenir a la regalía de Su Majes-

13. FRANCISCO RODRÍGUEZ MARÍN, *Guía histórica y descriptiva de los archivos, bibliotecas y museos arqueológicos de España que están a cargo del Cuerpo Facultativo del Ramo*, Madrid: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1916, p. 602: «Recordemos igualmente que la remisión de papeles desde la Corte fue hecha muchas veces con tan poco cuidado que se enviaban los de Cataluña a Zaragoza».

14. RAFAEL CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Los archivos reales...», p. 137.

*tad para tener noticia de lo que estos libros de registros contienen, en lo que al parecer del presente secretario será menester emplear muchos años».*¹⁵

***Génesis y crecimiento de fondos documentales:
qué tipologías debían remitirse al archivo real de Zaragoza***

Para Rafael Conde, dos fueron las vías de crecimiento documental del archivo real zaragozano, idénticas a la de los archivos de Barcelona y Valencia:

*«Por una parte, los registros procedentes de la administración virreinal de cada reino, creados en el propio reino, y que se iban transfiriendo al archivo. Por otra parte, los creados a nombre del rey en el seno del Consejo de Aragón. Estos registros debían irse remitiendo a los respectivos archivos».*¹⁶

Con respecto a la génesis de los virreyes y lugartenientes generales de la gobernación del reino de Aragón, el Archivo de la Diputación Provincial de Zaragoza conserva entre sus fondos procedentes del palacio de la Diputación del Reino de Aragón varios registros de la lugartenencia que no fueron pasto de las llamas en 1809, lo que demuestra que una de las principales vías de crecimiento del archivo real fue a partir de la génesis documental producida en el seno de la cancillería del virrey de Aragón.¹⁷ Y por otra parte, como segunda vía efectiva de crecimiento, tras la creación del Consejo de Aragón, los registros de este organismo territorial referidos en exclusiva al reino de Aragón debían ir a parar, teóricamente, al archivo de Zaragoza, sin que hasta el momento se tenga certeza absoluta del grado de cumplimiento de esta remisión.

Precisamente para la recuperación de todos aquellos registros y procesos que se encontraban dispersos en poder de los sucesores y herederos de

15. Archivo Histórico Provincial de Zaragoza (AHPZ), Real Acuerdo, caja 18, leg. 2/5 Publicado por Diego NAVARRO BONILLA, «Vicisitudes históricas de la documentación precedente del antiguo palacio de la Diputación del Reino de Aragón», *Cuadernos de Aragón*, 26 (1999), p. 169-194.

16. Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, «Los archivos reales...», p. 131.

17. Una relación de estos registros de los lugartenientes, en Eduardo IBARRA, «Restos del antiguo archivo de la Diputación del Reino de Aragón existentes en el de la actual Diputación Provincial de Zaragoza», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1909-10), p. 90-129, en p. 112.

los secretarios y escribanos de la lugartenencia general del Reino de Aragón, se dieron provisiones reales para que expertos comisionados recobrasen dichas escrituras. A Zurita se le comisionó en 1554, y por las mismas fechas se documenta una entrega a Juan Palacio, precisamente archivero real en Zaragoza, de varios registros generados por el lugarteniente [Apéndice documental, doc. 9].¹⁸

La creación de los archivos reales destinados a la organización y la custodia de las escrituras reales referidas a los territorios particulares de la Corona de Aragón constituyó una herencia forzada de la época medieval que se mantuvo en los siglos XVI y XVII con desigual fortuna. No parece sino que, a pesar de la posible idea de una red de archivos reales en los territorios de la Corona de Aragón, la inaplicación de las disposiciones de cortes en la práctica y las numerosas ineficiencias del archivo real de Zaragoza acabaron por desvirtuar esa descentralización archivística.¹⁹ Son significativos a tal efecto los textos que, en forma de súplica de los diputados de Aragón (1552: Apéndice documental, doc. 5), instrucciones al virrey (1554: Apéndice documental, doc. 6) y mandato (1554: Apéndice documental, doc. 7; y 1556),²⁰ demuestran la necesidad constante y tantas veces

18. La actividad de los Palacio como archiveros del real de Zaragoza aparece recogida ocasionalmente y, como ocurre en la siguiente noticia, para ofrecer cierto desconocimiento de su oficio y la situación real del propio archivo. ACA, Consejo de Aragón, leg. 1.263 (finales del XVI): *Relación de todos los oficios que en el reyno de Aragón se entienden están a probisión de su magestad desde el de su lugarteniente hasta el menor de todos y de sus salarios, situaciones y plazos de pagas y de los hemolumentos que tienen y quién los possehe y de los que están a probisión del virrey y de otros ministros. «Archivero de Aragón por Su Magestad: Domingo Palacio es archivero de su Magestad en este reyno, no tiene salario, tiene algunos hemolumentos de algunos privilegios antiguos que se offrezze sacar, aunque es muy atarde y assí no se puede dezir cosa cierta».*

19. José Luis RODRÍGUEZ DE DIEGO, *Instrucción para el gobierno...*, p. 43: «Por los testimonios reunidos y por la evolución de la conciencia archivística, cuyos trazos más sobresalientes hemos dibujado, podemos afirmar que hacia 1570 existía en la mente de Felipe II y sus colaboradores una intención de aplicar territorialmente y en niveles inferiores de la administración lo que ya se había realizado globalmente y en la esfera central con el archivo de Simancas».

20. 1556, agosto, 26. Valladolid: *Pragmática de la princesa doña Juana, reiterando la dada en 25 de junio de 1554 por el príncipe Don Felipe [Felipe II], relativa a la recogida, custodia y conservación en los archivos de diferentes documentos para ser entregados al archivero real de Zaragoza, Juan Palacio*. Publicado por V. SALAVERTE Y ROCA, «Zurita y el Archivo de la Corona de Aragón», en *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. 2: *Comunicaciones*, Barcelona, 1962, p. 142-143.

expresada de reunir todo testimonio escrito disperso. Con ellas se pretendía frenar así la reiterada y perniciosa práctica de acumular documentos y registros procedentes de la actividad administrativa en arcas, escritorios y «archivillos» particulares a manos de quienes habían desempeñado aquellas responsabilidades y que no devolvían tras el cese de su actividad. Esta costumbre afectó también a la documentación real que describimos.²¹ No obstante, a través de la creación y nombramiento de archivero real y las disposiciones encaminadas al envío de registros y documentos referidos en exclusiva a los territorios de la Corona, se ilustra la conciencia de la necesidad del archivo y su organización como recurso indisolublemente ligado al sistema administrativo pero también como instrumento dependiente del poder. Unos nombramientos y atribuciones que, a tenor de los datos reflejados en los registros de la Real Cámara de Carlos II, siguieron produciéndose durante el siglo XVII, contribuyendo así a mantener la pervivencia del archivo real de Zaragoza, plenamente identificado con la cancellería real del virrey de Aragón en la capital aragonesa [Apéndice documental, doc. 13, 14, 15 y 16].

El fuero de 1461 incide en la habilitación de un lugar propio en el palacio de la Diputación para archivo real, del cual no puedan extraerse los registros generados por los oficios y funciones del virreinato en Aragón. Sin embargo, la orden dada por Juan II diez años después a Domingo Sebastián, notario escribano de mandamiento y archivero del archivo real de Zaragoza sobre los registros que debían enviarse a este archivo real, describe puntualmente y (hasta donde conocemos) por primera vez el listado de éstos, referidos a la lugartenencia. Además, se regula el procedimiento de entrega de los registros del protonotario real, Domingo de Hecho, quien debía entregar los registros al archivero y éste otorgar haberlos recibido. Este texto reviste un especial interés que se deriva del carácter inaugural de la práctica archivística sucesiva para los reyes así como del nombramiento del primer responsable del archivo real de Zaragoza y el listado de lo que debió de constituir la también primera remisión de registros y procesos desde la lugartenencia del Reino al archivo real.

Por tanto, el archivo real de Zaragoza existió de facto al menos desde 1471, fundamentalmente dotado con la aportación documental generada por el lugarteniente y el virrey de Aragón, aunque con una operativi-

21. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «Los archivos familiares y patrimoniales: problemática, caracterización y metodología», *Lligall*, 4 (1991), p. 95-114.

dad y regulación inferior a lo que las disposiciones forales y de gobierno habían atribuido tradicionalmente. Este irregular funcionamiento se refleja en los numerosos textos y disposiciones que a lo largo del siglo XVI trataron de controlar y afianzar el correcto funcionamiento del archivo, algo que nunca fue definitiva y satisfactoriamente alcanzado. En última instancia, el archivo real de Zaragoza conservó también un número limitado de registros procedentes del Consejo de Aragón referidos al propio Reino y unos pocos referidos a Cataluña y enviados por error a Zaragoza y se vislumbraba como un proyecto archivístico no acabado, a pesar del mantenimiento del archivo de la cancillería real en el reino de Aragón y los nombramientos que hasta el reinado de Carlos II se produjeron.

APÉNDICE DOCUMENTAL

1

1348

Fuero de Pedro IV en el que se dispone la creación de un depósito para albergar los registros de los oficios del Rey en Aragón.

P. SAVALL Y DRONDA, S. PENÉN Y DEBESA, *Fueros, Observancias y actos de Cortes del Reino de Aragón*, Zaragoza: imp. Francisco Castro y Bosque, 1866, 2 v. (Existe ed. facsímil a cargo de Jesús DELGADO ECHEVERRÍA *et al.*, Zaragoza: El Justicia de Aragón, Ibercaja, 1991, v. 1, p. 49-50.)

Ut administratores Aragonum officiorum domini Regis rationem reddere teneantur: & in quo loco registra Regni Aragonum debeant remanere. Statuimus & ordinamus, quod de administrationibus, quae fient per officiales nostros in Aragonia, reddatur compotum, seu ratio, in Regno Aragonum. Item, quod registra nostra factorum & negotiorum Regni Aragonum, sint & remaneant in Regno Aragonum in certo loco ni civitate Caesaraugustae per Nos deputando.

2

1461

Fuero de Juan Segundo estableciendo la creación de un archivo real para los registros concernientes al Reino de Aragón y generados por las instituciones reales.

P. SAVALL, S. PENÉN, *Fueros...*, v. 1, p. 49-50; Cfr. Rafael CONDE, «Los archivos reales o la memoria del poder», en *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Actas. Tomo I: El poder Real en la Corona de Aragón*, Zaragoza: Gobierno de Aragón, 1994, p. 121-139.

Ubi Registra Domini Regis de factis Aragonum debeant conservari.

Querientes dar debida execución al Fuero qui comiença: Statuimos, dius rubri-

ca: *Ut administratores Aragonum Officiorum domini regis rationem reddere teneantur: & in quo loco registra Aragonum debeant remanere.* De voluntad de la Cort statuyamos, que los prothonotarios, secretarios y notarios de mandamiento nuestros, y de nuestros successores, lugartenientes generales, en caso que por fuero lugartenient se pueda fazer, y de primogénitos, hayan a fazer registros a parte, de todos los privilegios, gracias, letras y provisiones al dito Regno, y a las universidades, e singulares de aquél attorgadas; y que daquí davant se attorgarán y de todos los negocios y feytos de Aragón acostumbrados de registrar. Los quales registros hayan a meter y lezar en la casa de la Diputación del Regno en poder de un notario natural aragonés, domiciliado en el Regno de Aragón, habitant y resident en la ciudad de Çaragoça, o substituto por él; en el qual concorran las sobreditas calidades, salariado por Nos y nuestros successores. El qual notario haya a tener los ditos registros y escrituras en un Archivo, por los Diputados del Regno, fazedero en las casas de la dita Diputación. Los quales registros y las claves del dito Archivo el dito Notario haya a tener y guardar por Nos y nuestros successores con sagrament, y homenaje de haverse bien y lealment en la custodia y guarda de los ditos registros. El qual notario pueda y haya de mandamiento de iudge competent a dar copias o transumptos fe facientes a todos los que dar se devan. Los quales registros no puedan seyer sacados de las ditas casas de la dita Diputación. E si los ditos prothonotarios, secretarios, notarios de mandamiento y el dito notario, o el substituto por él, no servarán lo sobredito, que encorran en las penas de los oficiales delinqüentes en sus officios contra Fuero; en las quales de mandamiento de los diputados, ministrada a ellos primero información de lo sobredito, puedan seyer acusados a expensas del Regno por los procuradores de los quatro braços delant del Iusticia de Aragón e sus Lugartenientes por la vía privilegiada.

3

1471, julio, 8. Zaragoza

Traslado de la orden dada a Domingo Sebastián, notario escribano de mandamiento y archivero del archivo real de Zaragoza, por Juan II, sobre los registros que debían enviarse a este archivo real. Se regula el procedimiento de entrega de los registros del protonotario real, Domingo de Hecho. Aquél debe entregar los registros al archivero y éste otorgar haberlos recibido. Interés del carácter inaugural del texto como práctica sucesiva para los reyes.

Archivo Municipal de Zaragoza (AMZ), caja 156, nº 10/3.

RELACIÓN DE LA PRIMERA TRANSFERENCIA DOCUMENTAL AL ARCHIVO REAL DE ZARAGOZA, AÑO 1471

LUGARTENENCIA

<i>Registro</i>	<i>Número</i>
Curie locumtenentie	1, 2, 3, 4
Comune locumtenentie	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11
Diversorum locumtenentie	2, 3, 4
Itinerum locumtenentie	1, 2, 3, 4
Itinerum Diversorum locumtenentie	1, 2
Firmarum et obligacionum	1

REGISTROS DE CORTES

Registros de cortes. Proceso de cortes del año 1446

Proceso de cortes del año 1451

Noverint universi que en el anyo de la natividat de nuestro Senyor mil quatrozientos setanta uno, día lunes que se contava a ocho días del mes de julio, en la ciudat de Çaragoça et en la casa vulgarment clamada la casa de la Dipputación del Regno de Aragón, en una casa si quiere cambra baxa de la dita casa de la Dipputación dedictada nuevament e asignada en archiu e para archiu del sereníssimo senyor rey e de los registros suyos e de sus sucesores tocantes o fazientes por los aragoneses, e fechos aquellos juxta el fuero de Calatayud, el magnífico mossén Domingo Decho, consellero e prothonotario del senyor Rey, et el honorable Domingo Savastián, notario escrivano de mandamiento del dicho senyor Rey y archivero del dito su nuevo archiu; mí, notario, e testimonios infraescriptos, estantes presentes pesonalment dentro en la dicha casa del archiu, el dicho mossén Domingo Decho, como prothonotario susodicho e encara como olim secretario del dicho senyor Rey e del sereníssimo senyor rey don Alfonso, de inmortal memoria, hermano e su immediato predecesor del dicho senyor Rey regnant present, el dicho Domingo Sabastián, escrivano e archivero del dicho Archiu, presentes mí dito e infraescripto notario et testimnios, demostró et livró a mi dito notario una patent letra si quiere provisión del dicho senyor Rey regnant en paper escripta e de mano del dicho senyor Rey, signada e con su siello común en el dorso sellada. La qual es del tenor siguiente:

Don Johan, por la gracia de Dios rey de Aragón, de Navarra, de Sicilia, de Valencia, de Mallorquas, de Cerdenya e de Córcega, conde de Barcelona, duque de Athenas e de Neopatria e haún conde de Rosellón e de Cerdanya. Al magnífico e amado consellero e agora prothonotario e olim secretario nuestro Domingo Decho, salut e dilection. Por dar devida e effectual execución al fuero en la cort general de Aragón en la ciudat de Calatayud celebrada e por nos de voluntat de la dicha cort

fecho e atorgado dius rúbrica: «Ubi registra domini Regis de factis Aragonum debeant conservari et remanere», començant el dito fuero «Querientes dar devida execución al fuero que comença “Statuymos” dius rúbrica “Ubi administratores Aragonum”, etc.», vos dezimos e mandamos de nuestra cierta sciencia e expresa que sin dilación e contradición alguna, pongades [?] realment e de fecho en la casa por los dipputados del Regno de Aragón depués del dicho fueron nuevament dedicada e asignada en archiu e para archiu nuestro e de nuestros sucesores tocantes o fazientes por los aragoneses e fechos de aquellos, iuxta el dito fuero en la casa vulgarmente clamada la casa de la Dipputación del Regno de Aragón, sita e constituyda en la ciudat de Çaragoça, los libros si quiere registros infraescriptos e dos processos de cortes generales por nos como tunch lugartenient general del serenísimo e justísimo senyor Rey don Alfonso, de inmortal memoria, hermano e inmediato predecesor nuestro a los aragoneses celebradas que son en poder vuestro, así como tunch secretario nuestro e del dicho senyor Rey en la dicha nuestra lugartenencia e son los dichos dos processos de cortes cubiertos de cubiertas englutadas de aluda a bastones de armas reales e los registros que son dos cubiertos de cubiertas englutadas de aluda blanca intitulos los ditos dos processos e dos registros segunt se siguen: «Processus curiarum generalium per illustrissimum dominus Johannes, regens Navarre, locumtenente generalem serenissimi domini Alfonsi, regis Aragonum et utriusque Sicilie, muit feliciter regnantis aragonensibus celebratarum Cesaarauguste anno a nativitate Domini millesimo quadrigentessimo quadragessimo sexto. Item processus curiarum generalium per illustrisimum dominum Johanem, regens Navarre, locumtenente generalem serenissimi ac victoriossissimi princeps ad domini domini [sic] Alfonsi, regis Aragonum et utriusque Sicilie, feliciter muit regnantis aragonensibus celebratarum anno a nativitate Domini millesimo quadrigentessimo quinquagessimo primo index dictarum curiarum dominus Ferrarius de Lanuça, miles Justicia Aragonum, notarius dictarum curiarum pro serenissimo domino rege Navarre, locumtenente Dominicus Decho, secretarius fue magestatis. Item, el registro curie locumtenentis primum.» E asímesmo vos dezimos e mandamos de la dita nuestra cierta sciencia e expresa que en la dicha casa, si quiere archiu real nuestro, pongades e lexedes los otros registros nuestros infraescriptos de la lugartenencia general nuestra susodicha, estantes de present en poder vuestro, que por muert del magnífico quondam consellero e prothonotario nuestro Anthón Nogueras, en el qual officio de prothonotario por gracia nuestra havéys suceeydo, vos son estados, livrados que son los dichos registros vint e tres. Así mesmo con cubiertas englutadas de aluda blanca e más dos ciscernos cascuno por si intitulos los ditos registros e ciscernos segunt se siguen: «Curie locumtenentie domini Regis Navarre primum; Curie locumtenentie secundum; Curie locumtenentie tercium; Curie locumtenentie quartum; Curie locumtenentie quintum; Comune locumtenentie domini Regis Navarre primum; Comune locumtenentie domini Regis Navarre secundum; Comune locumtenentie tertium; Comune locumtenentie quartum; Comune locumtenentie quintum; Comune locum-

tenentie sextum; Comune locumtenentie septimum; Comune locumtenentie octavum; Comune locumtenentie nonum; Comune locumtenentie undecimum; Diversorum locumtenentie secundum; diversorum locumtenentie tertium; diversorum locumtenentie quartum; itinerum locumtenentie primum; itinerum diversorum locumtenentie primum; itinerum locumtenentie secundum; itinerum locumtenentie tertium; firmarum et obligacionum primum»; ítem, dos ciscernos cascuno por si intitulado cascuno: «Itinerum locumtenentie quartum». E livrades todos los sobreditos processos e registros mediant inventario e carta pública en la qual la present sea totalment inserta es. A saber:

Al amado e fiel escrivano de mandamiento e archivero del dicho nuestro archiu Domingo Sabastián, notario. En la qual carta pública, el dicho Domingo Sabastián, escrivano e archivero, confiere e atorgue vos, Domingo Decho, prothonotario e olim secretario, suso dicho haver puesto e lexado realment e de fecho en el dicho archiu en poder suyo e aquel haver havido e recibido e de fecho de vos dentro el dito archiu todos los registros e processos suso intitulado e designado segund que por vos le serán estados, livrados e tener e guardar aquellos por nos e por nuestros sucesores, reyes de Aragón, custodidos e salvos en el dicho archivo, iuxta el dicho fuero. E no fagades por res el contrario en alguna manera, car vos, Domingo Decho, prothonotario e olim secretario susodicho, poniendo e lexando en el dicho archivo livrados en aquel realmente e de fecho al dicho Domingo Sabastián, escrivano e archivero nuestro, los sobredichos registros e processos; e aquel recibiendo et confesando los haver recebido de vos como es dicho queremos, proveyemos, mandamos e atorgamos a vos, dicho Domingo Decho, prothonotario e olim secretario, e envara a vuestros herederos e sucesores qualesquiere que otro compto o razón otra alguna ni encara a daciones de copias o traslados de aquellos o de part o partida alguna de aquellos o de alguno dellos ni a otros effectos, fines o respectos algunos, en algún tiempo no seades tenidos, obligados ni devades dar ni dedes vos o vuestros dichos herederos e sucesores o bienes vuestros e suyos a nos o a nuestro primogenito, a los sucesores nuestros e suyos, reyes de Aragón, ni a oficiales nuestros e suyos o personas otras qualesquiere públicas o privadas; ni aquello podades o devades fer en alguna manera astrictos o compellidos por qualquiere causa o razón o ocasión que dezir e pensar se podiere; antes, si por la dicha razón vos o los dichos vuestros herederos o sucesores o alguno de aquellos en algún tiempo después de fecho por vos el dicho livramiento de processos, registros en el archivo e al archivo susodicho como ya es dicho, erades o fuesen o serán convenidos o demanda o instancia alguna judicial o extrajudicial se vos fiziesse o se atentase fazer en alguna manera, queremos, atorgamos e expresament consentimos que a sola ostensión del dicho inventario si quiere carta pública del dicho livramiento de registros e processos en la qual la present será inserta como dicho es, seades o sean quitos, diffinidos, absueltos e relexados con todos vuestros bienes e suyos de las ditas instancias, demandas, peticiones e convenciones judiciales e extrajudiciales e otras qualesquiere ni aquellas o alguna dellas serán por jud-

ge o official alguno admesas. Antes luego que propuestas e dadas serán sean repelidas e denegadas e havidas bien assí como si fechas dadas proposadas o intentadas no fuesen e havidas encara por nullas casas irritas et vanas e de ninguna efficacia e valor. E a los que los darán, propositarán o intemptarán quiquien sean o sease por qualquiere respecto, causa o ocasión que las diesses o proposasse, les sea por nos e por todos los dichos iudges e oficiales e qualquiere dellos toda audiencia denegada, así como nos desde agora por la hora que dadas o propuestas serán o será e desde la hora por agora con e por tenor de la presente e de la dita nuestra cierta sciencia las cassamos, cancellamos, irritamos, repellimos, denegamos e anulamos e les imposamos silencio sempiterno. Dada en la çiudad de Çaragoça a vint y seys días del mes de junio, en el anyo de la natividat de nuestro Senyor mil quatrozientos setanta uno, Rex Johannes. Dominus Rex mandavit michi Philippo Clemente et viderunt eam Vicethesaurarius generalis, conservator et fisci advocatus. Vidit Johannes Pages, vicecancellarius. Vidit Ludovicus de la Cavallería, generalis thesaurarius. Vidit Alfonsus de la Cavallería, fisci advocatus. Vidit Petrus Torrellas, conservator. In curie Aragonum II.

La qual letra si quiere provissión así demostrada e exhibida por el dicho Domingo Decho en los nombres qui de suso el dicho Domingo Decho en los ditos nombres requirió por mí, dito e infrascripto notario, seyer aquella públicament leyda así como aquella fue leyda de palabra a palabra segunt de suso se contiene e present el dicho Domingo Sabastián, notario escrivano e archivero, et testimonios infraescriptos. La qual, leyda por mí, dito notario, encontinent el dicho Domingo Decho en los ditos nombres en presentia de mí, notario, et testimonios infraescriptos dixo que, satisfaziendo al mandamiento e letra del dicho senyor Rey e a lo contenido en aquella, que ponía e lexava segunt que realment e de fecho puso e lexó en la dicha casa si quiere archiu los dos processos de cortes et todos los otros registros cubiertos e intitulados e dos ciscernos cascuno, por sí intitulados cascuno segunt que en la mesma letra de suso inserta largament son intitulados e designados, e todos los ditos processos e registros e dos ciscernos livró dentro en el dito archiu realment e de fecho al dicho Domingo Sabastián, escrivano archivero susodito, es a saber, de uno en uno e de mano del dicho Domingo Decho, prothonotario e olim secretario, en manos e poder del dicho Domingo Sabastián, archivero, segunt que yo, notario, e los testimonios infraescriptos a moviemos que son los ditos dos procesos de cort e registros e dos ciscernos intitulados cubiertos e designados en la dita letra segunt se siguen [...].

E el dicho Domingo Decho en los nombres susodichos del metimiento e lexamiento por él fecho mediant el present inventario de los dichos processos e registros e ciscernos en la dicha casa de archiu si quiere archiu e livramiento real por aquel de aquellos fechos dentro en el dicho archiu de uno en uno mediant el sobre-dito inventario e de su propia mano en manos propias del dicho Domingo Sabastián, escrivano e archivero, e del recibimiento real e de fecho e confesión de represión e atorgamiento de todos aquellos, fecho por el dicho Domingo Sabastián,

escrivano e archivero del dicho archiu, como de suso se contiene e de todas a cada unas otras cosas sobreditas por descargo suyo e de su officio e a conservaci3n de su drecho e por testimonio en el esdevenidor requiri3 por m3, notario infraescripto, seyer lende fechas una e muchas cartas et cartas p3blicas e tantas quantas de m3 haver e cobrar ne guerra en la qual e quales la sobredita letra si quiere provisi3n real totalment sia infraescripta, segunt de suso se contiene.

Feyto fue aquesto en la ciudat de Çaragoça et en la dita casa si quiere archiu, d3a, mes et anyo susoditos. Testimonios fueron a las cosas superditas presentes Pascual Herb3s, notario, e Johan Roca, portero de la Dipputaci3n, havitante en la ciudat de Çaragoça.

4

1545, mayo, 9. Zaragoza

Acuerdo de los diputados del reino para habilitar dos habitaciones destinadas para archivo real en el palacio de la Diputaci3n aragonesa en Zaragoza.

Archivo de la Diputaci3n Provincial de Zaragoza (ADPZ), ms 154, f. 24v.-25r.

Se haga el archivo real.

Eodem die, en las dichas casas de la Diputaci3n y en la c3mara de la sala baxa de las dichas casas, fueron congregados e ajuntados los [...] dipputados sobredichos y procuradores de los otros sus condiputados, seg3n parece de las dichas procuras por el registro de los actos comunes del presente reyno, dixeron que como por fuero del presente reyno est3 proveydo que se hoviesse e haya de hazer en las casas de la Diputaci3n en el lugar a los diputados del reyno bien visto un archiu para los registros, processos y escripturas del rey e como desiando essecutar lo que por los dichos fueros estaba proveydo, hayan hecho mirar el lugar m3s c3modo para la f3brica del dicho archiu y no hayan hallado sino es la instancia que est3 debaxo el suelo de la capilla que de primero se [¿] para guarda de las escripturas de la Diputaci3n y otra retreta que estamos afuera que est3 debaxo el suelo de la retreta de la c3mara de la sala baxa de los dichos se3ores diputados. Por tanto, asignaron las dichas dos instancias para el dicho effecto previendo y mandando que la puerta y pared entrar al dicho archiu sea por la sala del Çalmedina, ante de entrar en la posici3n de los se3ores dipputados, y que una puerta que sube debaxo parte la posici3n de los dichos se3ores dipputados se cierre y [...] y se cierre la antesala que est3 baxo en el dicho aposento y para todo se tome el dinero necessario [...].

5

1552, octubre, 10. Zaragoza

Instrucciones dadas al embajador Pedro Cabrero, comendador mayor de Montalbán y diputado, ante el príncipe Felipe para solicitarle que se mantenga en orden el archivo real de Zaragoza.

ADPZ, ms 688, f. 35r.-v.

Item, suplicará a su alteza que, como por fuero deste Reyno aya sido instituido y constituido en las casas de la Diputación deste Reyno una [sic] archio real y officio de archivero, del qual oy está proveído por su Magestad Joan Palacio, y por descuydo de los predecessores en el dicho officio y cargo ay muy pocos registros y procesos y se cree están en poder de algunos particulares, personas herederos y sucesores de los que an sido prothonotarios, secretarios y escribanos de mandamiento, lo que es en muy grande daño deste Reyno y de servicio de su Magestad y cargo de su real conciencia, suplican a su alteza mande con su oportuna prohibición, so graves penas, a los detenedores y a los oficiales reales que los ocupen y tomen a manos de la regia corte y los entreguen al dicho archivero para que las pongan y estén recónditos en el dicho archio; aparte, mande escribir para que se effectúe con calor y brevedad al lugarteniente general governador, rigente la cancellería, y doctores lugartenientes del Justicia de Aragón, que agan las provisiones y costrechos necesarios y al advogado fiscal que aga la estancia que combiene que en ello a más de ser en descargo de la real concencia [sic] de su magestad es de su alteza este Reyno lo recibirá en muy grande merced.

6

1554, abril, 22

Instrucciones dadas al lugarteniente y capitán general de Aragón, don Diego de Mendoza, conde de Melito, por el príncipe Felipe II, en las que se hace referencia al archivo real de Zaragoza.

Jordi BUYREU JUAN, *La Corona de Aragón de Carlos V a Felipe II: Las instrucciones a los virreyes bajo la regencia de la princesa Juana (1554-1559)*, Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los centenarios de Felipe II y Carlos V, p. 175-177, doc. 35, 36 y 44.

Avéis de mandar a Juan Palacio, escrivano de mandamiento de su Magestad a cuyo cargo está el archivo de aquel Reyno, que luego haga en él un armario particular qual conviene para que en él se ayan de poner y pongan solamente las escrip-

turas que tocaren al fisco de su Magestad y algunas copias de processos y sentencias que se huvieren dado y dieren de aquí adelante en favor de su Magestad, de manera que estén allí todas juntas y guardadas, como se requiere para la conservación de la preeminencia y jurisdicción de su Magestad; y esto conviene que se haga luego, porque somos informado que ay agora tan mal concierto y tan poco recaudo en las dichas escrituras que, no solamente no se hallan quando son menester, más aún se pierden y las esconden y hurtan muchas, lo qual es del inconveniente que véis. Y assí avéis de mandar al archivero que tenga muy particular cuenta y cuidado deste almarío y lo tenga muy en orden y bien concertado para que con facilidad se puedan hallar las escrituras que fueren menester para cosas del servicio de su Magestad. Que porque se recojan y estén juntas todas, escrivimos y embiamos a mandar al advogado fiscal que haga sacar copias de los tales procesos y sentencias que tocaren al fisco de su Magestad y a su real preeminencia y ponerlas en el armario que se hiziere en el dicho archivo de aquel Reyno.

Para que mejor se haga y cumpla lo dicho en el precedente capítulo y se tenga el devido recaudo de las dichas escrituras, y se tenga dellas la orden y razón que conviene, mandaréis al dicho Juan Palacio que luego libre y entregue en el officio del Maestre Racional de aquel Reyno el inventario de todas las escrituras que le fueron entregadas quando se le encomendó el dicho officio de archivero, y que de aquí adelante en cada un año aya de entregar assimismo memoria particular y distinta en el dicho officio de maestre racional de todas las escrituras que en aquel año se la avrán librado y entregado. Para que conste y se tenga cuenta y razón de las que entraren en su poder y porque aya más recaudo, proveeréis que todo lo susodicho se haga con intervención y asistencia del advogado fiscal, a quien por razón de su officio toca el cargo destas cosas.

Y porque avemos sido informado que Juan Palacio, escrivano de mandamiento que al presente rige la cancillería de su Magestad en aquel Reyno por el protho-notario, con fin de atraer a sí las causas que se tractan en la Real Audiencia y la mayor parte de la negociación, dilata de sellar y detiene las provisiones y letras que no se despachan por su escrivanía. No solamente él, pero aún también sus criados y escribientes, os encargamos y mandamos que vos os informéis muy bien de lo que en esto passa, y lo proveáis y remediéis de manera que de aquí adelante no se hagan ni permitan semejantes extorsiones, pues véis en quanto daño son de los litigantes y negociantes sino que se les sellen y libren sus provisiones y despachos con la brevedad que se deve.

7

1554, junio, 25. Santiago

Copia certificada por el notario de Zaragoza Antich de Bagés de la pragmática dada por Felipe II.

Real Academia de la Historia (RAH), ms A-111, f. 159r.-160r. Cfr. Baltasar CUARTERO y HUERTA, Antonio de VARGAS-ZÚÑIGA y MONTERO DE ESPINOSA, *Índice de la colección de don Luis de Salazar y Castro*, Madrid: Real Academia de la Historia, 1953, v. IX, p. 89-92.

Por quanto por estar los registros, procesos y otras escrituras que los protho-notarios, secretarios y escrivanos de mandamiento desse reyno de Aragón han acti-tado y despachado, assí en las cortes de los serenísimos reyes passados como en la lugartenencia desse Reyno, em poder de personas particulares que, por no saber-las tratar o no tener dellas la custodia que se debría, están la mayor parte dellas perdidas y maltratadas y de cada día se van más consumiendo en grande obscuri-dad y perjuicio de las preheminencias y regalías reales y drechos de los regníco-las de dicho reyno, a más de los gastos e inquietud que se padeçe quando algunas son menester, por no saber dónde devan de buscarse, por no tener el orden, ni lugar que devrían y porque haviendo en cada uno dessos reynos de la Corona de Aragón sus archivos y lugares públicos deputados para la conservación y custodia dellas no se deve dar lugar que por negligencia y descuydo se pierdan dichas escrituras.

8

1555

Compulsa y mandamiento a Juan Palacio, archivero del Real de Zaragoza, para que entregue unos procesos de la Corte del Justicia de Aragón que estaban en el Real.

Juan MARTÍN DE MEZQUITA, *Lucidario de todos los Justicias de Aragón*, 1624. AMZ, ms 59, f. 90.

En este mismo año, pendiendo por la escribanía que ahora possehe Hierony-mo de Soria, scrivano prinçipal desta Corte, un processo intitulado *Martini de Blancas, notarii Caesaraugustae*, habiendo por mandato para que Juan Palacios, archivero real, entregasse ciertos procesos actitados en esta Corte y estantes en dicho archivo. Y haviendo [f. 90v.] respondido dicho archivero que dichos proces-sos estaban en dicho archivo de antes que él fuesse archivero, como parecía por el inventario dellos testificado por Gerónymo de Castilla, y que estaba obligado a

guardarlos y restituyrlos a Su Magestad, y que supplicaba se declarasse no estar obligado a entregarlos, se declaró que dicho archivero los devía entregar no obstante las razones por él dadas.

9

1554, noviembre, 4. Zaragoza

Borrador de entrega de los registros reales y escrituras que «el señor contador Hierónimo Çurita a entregado al señor Joan Palacio, archivero de Aragón y escrivano de mandamiento de su Magestad».

RAH, ms A-111, f. 163r.-v. Cfr. Baltasar CUARTERO Y HUERTA, Antonio de VARGAS-ZÚÑIGA y MONTERO DE ESPINOSA, *Índice de la Colección de don Luis Salazar y Castro*, v. IX, p. 89-92.

Primero, un registro del secretario y lugarteniente de prothonotario Alonso de Soria sin intitulata ni cubierta; que la primera carta que en él está registrada comienza «Don Joan Manuel etc.», dada en Bormacia, a 4 de março 1521, y acaba en otra carta registrada en el que comienza «Joan Alonso de Barros etc.», que fue dada en Madrid, a 6 de abril de 1525.

Roma. Item, otro registro intitulado *Registro de copia de cartas*, que comienza la primera «Provisión Nos, Donya Joanna y don Carlos, etc. Por quanto nos conviene, etc.», dada en Brusellas, a VI de octubre de 1516 años, y acaba en otra carta que comienza «Don Joan Manuel, etc.», dada en Bormacia, a 30 de noviembre de 1520.

Item, otro registro sin intitulata que la primera carta comienza «El rey Galbán Bomsegui, etc.», dada en Valladolid, a 14 de hebrero de 1523, y acaba en otra carta que comienza «El rey Joan Volluz, etc.», datum en Toledo, a 31 de Henero de 1539 años.

Item, otro registro intitulado *Diversorum primum*, que la primera carta comienza «La Reyna governador los de la villa de Alagón, etc.», dada en Madrid, a 8 de noviembre 1529, y acaba en otra carta que comienza «El Rey, espectable lugarteniente, etc.», dada en 30 de mayo de 1533.

Item, otro registro intitulado *Curie*, que la primera carta comienza «El rey espectable y reverendo prior», dada en Burgos, a 11 de octubre de 1523, y acaba en otra carta que comienza «El rey illustre y reverendo padre», dada en Granada, a 26 de octubre de 1526.

Item, otro registro intitulado *Regestrum secretuum*, que la primera cosa en él registrada comienza «El rey instrucción de lo que vos, Pedro Malferit, etc.», que fue expedida en Granada, a 6 de octubre 1526, y acaba en una carta que comienza «El rey, amados y fieles nuestros, etc.», dada en Toledo, a 3 de noviembre 1528.

Item, otro registro pequeño sin intitulata que la primera cosa en él registrada comienza «El rey lo que vos Gaspar Sánchez de Otehuela, nuestro secretario, etc.», dada en Toledo, a 28 de octubre 1528, y acaba en otra carta que comienza «El rey, reverendo in Xpo Padre» dada en Barcelona, a 26 de julio 1529.

Item, otro registro intitulado *Regestrum Rome tercium*, que la primera cosa en él registrada comienza «El rey, cardenal de Vich, illustre primo, etc.», y acaba en otra carta que comienza «El rey, don Luys de Flandes», dada en Barcelona, a 27 de julio 1529.

Item, otro registro sin intitulata, que la primera cosa comienza, «El rey, espectral lugarteniente general, Joan Fernández de Soto, etc.», dada en Bruselas, a 30 de noviembre de 1516, y acaba en otra carta que comienza «dipputados los hermanos, etc.», dada en Burgos, a 2 de março de 1524

Item, otro registro en que están muchas cosas registradas de los descargos del rey cathólico que comienza «Joan [?] pidió, etc.» y acaba en un acto que comienza «In Dei Nomine, sea a todos manifiesto que en la ciudad de Barcelona, a 23 días del mes de septiembre del año del nascimiento de nuestro Señor de 1519, estando, etc.», que al fin dize «senalada del licenciado Bargas».

Item, un quaderno intitulado *Proceso de las cortes de Valencia para el juramento del emperador y rey nuestro Señor, comenzado a 4 de mayo 1528*.

Item, una copia privada del testamento del rey cathólico.

Los procesos y escrituras de Coloma que el señor contador Hierónimo Çurita entregó a mí, dicho Joan Palacio, archivero, susodicho son los siguientes:

Primo, *Processus presentationis tam regiam eram quam suplicationum, etc., coram spectabili Hierónimo Albanell, scribanus, Jacobus de Verger, notario de cosas de Mallorca*.

Item, una copia de un processo contra don Gaspar Despés, conde Desclafana, que al fin dél está intitulado por Joan Pérez, notario real, y sellada con el sello real de Sicilia.

Item, otro proceso intitulado *Processo de información recibida en Sicilia por fray Anthonio de la Peña contra don Gaspar Despés, conde Desclafana, visorey de Sicilia*.

Item, otro processo intitulado *Originale processus sobre esequion echa Santi Francisci in die absolucionis mortuori inter Franciscum Armadans et alios de una et Petrum de Santo Joanne et Joan Molum de partibus et alios et altera*.

Item, otro proceso intitulado *Translati testimonium predictorum per venerabile Jacobum Verbegal in causa que fuit et ducitur in curia consulatus maris Barchinone coram honorabile Gaspare Maymo [...]*.

Un quaderno intitulado *Illustrisimis comitis de Medinaçeli, et nobilis Guillermi Palafox de Rebolledo*.

1560, mayo, 29. Zaragoza

Cesión por parte de los diputados del Reino de dos piezas del palacio que están hacia la iglesia de San Juan del Puente, a instancia de Juan Palacio, archivero real y ciudadano de Zaragoza.

Tomás Fermín de LEZAUN Y TORNOS, *Apuntaciones históricas...*, BNE, ms 9.823, f. 8r. ADPZ, ms 184, *Registro de actos comunes de la Diputación del Reino, 1559-1560*, f. 151r.-152r.

En 29 [mayo 1560] se dieron por los diputados para archivo de la Audiencia las dos piezas que están acia San Juan del Puente, a instancia de Juan Palacio, archivero real ciudadano de Zaragoza.

Die vigesima nona mensis maii, anno MDLX, Cesarauguste.

Eadem dye, dentro en la retreta de la sala vaxa de la Dipputación, congregados los muy reverendos, nobles y magníficos señores don fray Joan de Mebas, abbat de Santa Fe, don Joan de Palafox, por sí y como procurador del magnífico mossén Jerónimo Ximénez de Embún, don Alonso de Ixar, Miguel Joan Gilberte, mycer Miguel Tafalla y Pedrogán, dyputados del presente reyno de Aragón, presente de mí, Bernard Axériz, notario extracto de la Dipputación, y de los testigos avaxo nombrados, dixeron los dychos señores dipputados todos conformes que, atendido que por los diputados del presente reyno de Aragón predecesores suyos, entendida la necesidad grande de redificar de nuebo y assignar lugar para tener y estar en las casas presentes de la Dipputación el Real Archibo, porque donde los registros, processos y escripturas reales estaban puestas, estaban muchas partes de ellas casi perdidas y maltratadas y en lugar no conveniente, según que por el magnífico Joán Palacio, archibero real, ciudadano de la presente ciudat de Çaragoça, fue notificado por muchas vezes; y supplicado a los dichos señores dipputados predecesores nuestros, por los quales visto y entendido lo susodicho, fueron dadas eo [*sic*] assignadas dos instantias de la torre que está encima la capilla de la Yglesia de San Joan de la Puente, que es de la Dipputación y junto a ella, para Archibo Real y tener en él dicho archiu los dichos registros, processos y escripturas reales que por fuero del presente reyno debe destar. E el dicho archiu, si quiere dichas instantias, han seydo por mandado de los dichos entonces dipputados del presente reyno y a costas y expensas del dicho reyno, a didicado las bradas y en ellas fechos muchos y diversos almarios para tener y guardar los dichos registros, processos y escrip [f. 151v.] turas reales y ha seydo da [*sic*] y fecha y al presente tiene la puerta para subir al dicho Archibo Real e instantias dél por la sala vaxa de la presente Dipputación, donde se tiene y celebra la Real Audiencia, y al presente los dichos señores dipputados hayan visto ocularmente a ruego del dicho Joan Palacio, archibero real, que a causa del corredor que en este presente anyo han mandado azer

y se ha fabricado azia el río d'Ebro, intro a la sala real de la presente Dipputación, las lumbres que la escalera y subyda del dicho Real Archiu tenía por haberle cerrado dos ventanas que sallían al dicho corredor sin las ventanas que al presente quedan y que salen al dicho corredor, no sólo se ha apoquecido y quitado lumbre por lo qual, la subida de la dicha escalera, demás de ser muy angosta, está muy oscura y que tiene necesidad que por la parte que sale azia el dicho río d'Ebro, se le dé y tome lumbre y que un rellano que se aze y está en la dicha escalera del dicho archiu, porque es pequenyo para tener una mesa para escribir y sacar copias y traslados de los que se ofressen de los dichos registros, processos y escrituras, mandaron abryr y romper una ancosta que estaba entre el dicho rellano y el desbán del tejado, que estaba encima de la escribanía que al presente se tiene en la dicha Dipputación, el exercicio de la escribanía del Çalmedinado de la presente ciudat de Çaragoça, que al presente el dicho desbán está devaxo del suelo del dicho corredor por haberles parecido y entendido de maestros si quiere obreros de villa, que por allí se puede por la carte [*lege parte*] que cae al dicho río d'Ebro, abryr en él ventanas y que por ellas se dará yterna lumbre, más el dicho archiu, et, escaleras del y que están do todo fázenle (?) coner [*lege poner*], dycho rellano es cosa necesaria y que conviene [f. 152r.] para amplio del dicho Real Archiu y del archibero que es e por tiempo será y de sus officiales para en él poder escribir y sacar los dychos traslados y copias de los dychos processos, registros y escrituras reales y poder estar los negociantes con más comoditat, assignaron e incorporaron el dicho desbán con el dicho Real Archiu e rellano para los effectos susodichos y que se abran las dichas ventanas a la parte azia el dicho río, según que por tenor del presente acto dixeron quedaban y assigna, el dicho / [[rellano]] \ archibero real y desbán / con el dicho \ para Archibo Real y para Archiu Real y tener en él los dichos registros, processos y escrituras reales y azer / en él \ el dicho archibero su officio y exercicio y assí lo atorgaron y concedieron los dichos señores dipputados y requirieron por mí, dicho notario, ser echo y testificado acto público.

Testigos: Pedro López, notario público y escrivano de la Diputación, y Domingo Lagasca, portero de la Diputación, domiciliado y habitante en Çaragoça.

11

1596, mayo, 15

*Relación de la visita efectuada por Miquel Joan Amat, archivero de Barcelona, al Archivo Real de Zaragoza y relación de los registros reales allí conservados y enviados por error.*²²

22. Debo la noticia de su existencia a la amabilidad de don Rafael Conde y Delgado de Molina.

ACA, Cancillería, *Memoriales*, 51, f. 49-49v. Cfr. Rafael CONDE, «Los archivos reales o la memoria del poder», en *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Actas. Tomo I: El poder Real en la Corona de Aragón*, Zaragoza: Gobierno de Aragón, 1994, p. 121-139, en p. 134. La relación de estos registros, en Francisco RODRÍGUEZ MARÍN, *Guía histórica y descriptiva de los archivos, bibliotecas y museos arqueológicos de España que están a cargo del Cuerpo Facultativo del Ramo*, Madrid: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1916, p. 499-500. Eduardo GONZÁLEZ HURTEBISE, *Guía histórico-descriptiva del Archivo de la Corona de Aragón en Barcelona*, Madrid, 1920 (reimp.), p. 32-33.

Los registres que son en lo archiu del regne de Aragón y han de ser portats en aquest archiu, y yo les he vist a XV de maig 1596 en dit archiu:

- 1 Diversorum administrationis domini principis P., anni 1543
- 2 Diversorum principis, 1545 usque 1547
- 3 Diversorum XI, 2 pars, Caroli quinti, 1534 usque 1539
- 4 Diversorum administrationis et locumtenentie generalis domini principis II, 30 octobris 1547 usque 28 martii 1552
- 5 Diversorum 13, 1ª pars, 1 may 1539 usque 1542
- 6 Diversorum administrationis principis 5, 21 decembris 1552
- 7 Diversorum administrationis principis 4, 1 julii 1552 usque 23 septembris 1552
- 8 Diversorum 11, IIª pars, 18 julii 1542 usque 12 februarii 1538
- 9 Diversorum administrationis et locumtenentiae generalis serenissimi principis P., 23 Julii 1547
- 10 Diversorum 13, 2 pars, 7 junii 1539 usque 10 aprilis 1547
- 11 Diversorum sigillii communis 14, 10 septembris 1542 usque 15 novembris 1542
- 12 Diversorum locumtenentiae Cesareae Maiestatis 2, 1526 usque 29.
- 13 Curiae que ocupa 432 fulles scrites, 1521 usque 1525
- 14 Curiae 3, 16 junii 1520 usque 31
- 15 Itinerum sigillii communis XV, 22 aprilis usque ultimam mensis aprilis 1543
- 16 Itinerum 17, 18 novembris 1541 usque 12 decembris 1553
- 17 Itinerum sigilli communis 14, 12 junii 1535 - 6
- 18 Itinerum sigilli communis 19, 2 maii 1543 usque 4
- 19 Itinerum sigillis communis 18, 17 septembris 1542
- 20 Commune 7. Incipit, 2 aprilis 1534 usque 9 octobris 1542
- 21 Commune sigilli communis 8, 4 julii 1542 usque 28 aprilis 1543
- 22 Sardiniae, 2 pars, 15 decembris 1539 usque 1542
- 23 Sardiniae, 7 decembris 1539 usque 9 maii 1539
- 24 Sardiniae 6, 2 pars, 22 martii 1534 usque 8 novembris 1539
- 25 Sardiniae 6, prima pars, 22 martii 1534 usque 2 julii 1540
- 26 Maioricarum 6, 11 septembris 1531 usque 49
- 27 Maioricarum 6, 2 pars, 24 octobris 1537 usque 10 novembris 1553

28 Officialium 4, 16 aprilis 1529 usque 18 februarii 1542

29 Notariorum 4, 6 junii 1542 usque 13 martii 1543

12

1640, enero, 17. Madrid

Real Cédula al archivero del Archivo Real de Aragón para que haga entrega al archivero de Cataluña de los registros y papeles erróneamente depositados en aquél.

ACA, Secretaría, *Documentos Historia. Archivo*, caja V.

El Rey

Amado nuestro. Haviendo visto lo que escrivisteys al protonotario en carta de 29 de noviembre del año pasado, sobre los registros que dize Juan Pi, archivero de Cataluña, están en esse archivo y toca su custodia al de aquella provincia, ha parecido ordenar y mandaros (como lo hago) dispongáys se remitan al archivo de Cataluña todos los registros y demás papeles que se hallaren en ésse que toquen a aquél, que assí conviene a mi servicio y le recibiré de vos. Dado en Madrid, a XVII de enero M DC XXXX.

Yo, el Rey.

Petrus de Villanueva, secretarius.

A Pedro Alberto Polo, archivero de Aragón.

Al dorso: Copia de carta de su Magestad per al archiver de Aragón per a que remeta a Joan Pi, archiver de Cataluña, tots los papers, processos y registres que pertànyan al Archiu de Catalunya.

13

1666, agosto, 10. Madrid

Orden de la reina Mariana de Austria al virrey de Aragón para que informe sobre la súplica del archivero de la lugartenencia de Aragón, don Eugenio Baltasar Samper.

ACA, Real Cámara de Carlos II, reg. n.º 78, f. 45v. Recogido por Ana María GUEMBE RUIZ, *El Reino de Aragón según los registros de la llamada «Real Cámara» durante Carlos II de Austria*, Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 1984 [imp. 1986], p. 16.

Ilustre duque de Ciudad Real, primo mío, lugarteniente capitán general. Por parte de Eugenio Balthasar Samper, escrivano de mandamiento y archivero en su

lugartenencia, se ha dado memorial en este mi Consejo Supremo en que dize que ha 38 años que está sirviendo y me supplica en consideración dellos y de sus años y achaques le haga merced de quel pueda servir dichos officios por substituto que nombrase de toda satisfacción y sufficiencia y ha parezido encargar y mandaros (como lo hago) que sobre esta pretensión me informéis y digáis lo que se os ofreziere para resolver lo que más convenga. Dattum en Madrid, a X de Agosto de MDCLXVI [...].

14

1670, marzo, 20. Madrid

Orden de la reina Mariana de Austria al virrey de Aragón, don Juan de Austria, para que informe sobre la súplica del archivero de la lugartenencia de Aragón, don Eugenio Baltasar Samper.

ACA, Real Cámara de Carlos II, reg. n.º 77, f. 122v. Ana María GUEMBE RUIZ, *El Reino de Aragón según los registros de la llamada «Real Cámara» durante Carlos II de Austria*, p. 16.

Don Juan de Austria, mi primo del Consejo de Estado, general de la mar, gobernador general de todas las armas marítimas, mi lugarteniente y capitán general en el Reyno de Aragón y vicario general sobre todos los dependientes de aquella corona. En nombre de Eugenio Balthasar Samper, archivero y escribano de mandamiento en la lugartenencia general de este Reyno, se ha dado memorial en que refiere que ha más de 40 años que está sirviendo dicha escribanía, que ha sido dos veces jurado de esta ciudad y empleándose en otras ocupaciones de mi Real Servicio, y que por hallarse con más de 70 años de edad me supplica sea servida hacerle merced de que durante sus días pueda nombrar en escribano de mandamiento y archivero a don Juan Dalmas y Casanate, hijo y hermano de dos sobrinos, ambos Gerónimos de Casanate, para que pueda servir dichos officios con calidad, de que muriendo éste vuelvan los officios al suplicante, por tener ya facultad para poder disponer de la escribanía de mandamiento. Al mismo tiempo se ha dado otro memorial por parte de Joseph de Vidania, en que dize que está casado con sobrina de Eugenio Samper y que en contemplación del matrimonio, dispuso en él de la escribanía de mandamiento para después de sus días de dicho Samper, en virtud de la facultad referida. Y que por ceder en grave perjuicio del suplicante la nueva disposición que intenta, me supplica sea servida de denegarle esta gracia, habiéndose visto en este mi consejo supremo lo que ambos representan, ha parecido deciros y encargaros que oyendo a una y otra parte lo que tuvieren que dezir en esta pretensión me informéys con vuestro parecer, para que con entera noticia pueda resolver lo que tuviere por conveniente [...].

15

1676, agosto, 17. Madrid

Nombramiento por Carlos II de archivero general de Aragón en la persona de Gaspar de Segovia, escribano de mandamiento de la Real Cancillería en la Lugartenencia de Aragón.

ACA, Real Cámara de Carlos II, reg. n.º 22, f. 196-197v. Ana María GUEMBE RUIZ, *El Reino de Aragón según los registros de la llamada «Real Cámara» durante Carlos II de Austria*, p. 17.

Illustrisime marqués de Villalva, primo comendador de Santibáñez en la orden de Alcántara y nuestro protonotario en los reynos de la Corona de Aragón o al lugarteniente en su officio o a otra qualquiera persona a quien la execución de lo infrascripto tocase, salud y dilección. Por quanto habiendo vacado, por muerte de Eugenio Balthasar Samper, el officio de nuestro archivero en nuestro Reyno de Aragón y deseando nombrar persona para esta ocupación de las partes y servicios que se requieren, teniendo como tenemos entera satisfacción de las que concurren en Gaspar de Segovia, nuestro escrivano de mandamiento de nuestra Real Cancillería en nuestra lugartenencia general de Aragón, le havemos hecho merced según que con la presente se la hazemos de dicho officio de archivero nuestro en dicho nuestro Reyno de Aragón con la misma quitación, vestuario, exercicio, gracias, preeminencias e inmunidades que le pertenecen en la conformidad que le han tenido el dicho Eugenio Balthasar Samper y los demás sus antecessores. Y queremos y ordenamos que, antes de entrar en el exercicio, jure en manos y poder del dicho nuestro protonotario o del lugarteniente en su officio de que se habrá bien y fielmente en el exercicio dél y cumplirá con todo lo demás a que fuese obligado, y que el dicho nuestro protonotario o el lugarteniente en su officio le dé y pague la quitación entera y el vestuario correspondiente a ella que por estilo y costumbre en nuestra Real Cancillería está señalado al dicho officio de archivero con calidad que no le ha de llevar por escrivano de mandamiento. Y assí mismo mandamos al maestre racional de nuestra casa y corte que las quientas que dicho nuestro protonotario diere del derecho del sello de la cancillería que está a su cargo le passe y admita en ellas todo lo que en virtud de esta nuestra cédula le pagase, que assí es mi voluntad [...].

16

1679, octubre, 21. Madrid

Nombramiento por Carlos II de José Villarreal del officio de archivero real del Reino de Aragón, tras la renuncia de Gaspar de Segovia.

ACA, Real Cámara de Carlos II, reg. n.º 23-1ª, f. 310v. Ana María GUEMBE

RUIZ, *El Reino de Aragón según los registros de la llamada «Real Cámara» durante Carlos II de Austria*, p. 17. Es preciso indicar que en el Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, con la signatura «Pleitos Civiles», n.º 626 (1691, enero, 26), se encuentra una interesante referencia a la búsqueda de documentos y registros por parte de José Villarreal, escribano de mandamiento y «*Archivarium registorum regie cancelerie presentis regni, para que saque del registro del año mil seiscientos cinquenta y seis unas letras narrativas*», en un pleito sobre la venta de unas casas en la plaza mayor de Graus.

Illustrisime marqués de Villalva, primo comendador de Santibáñez en la orden de Alcántara de nuestro Consejo y protonotario de los reynos de la Corona de Aragón o al lugarteniente en su officio, salud y dilección. Por quanto por renunciación hecha simple y pura y libremente en manos y poder del ilustrisime Don Pedro Antonio de Aragón, primo gentil hombre de nuestra cámara del Consejo de Estado, clavero mayor de la orden de Alcántara, capitán de la guarda alemana y presidente de los Reynos de la Corona de Aragón, por Valero Buesso, residente en esta corte como nos constó por instrumento recibido en ella a veinte y un días del mes y anno por Francisco Exarch, notario público, escrivano mayor de registro en la real cancellería de Aragón en virtud de poder concedido al dicho Valero Buesso por Gaspar de Segovia, residente en la ciudad de Zaragoza, resivido y testificado por Bartholomé Salvador Ordovás, notario público y real en dicha ciudad de Çaragoza, y tres días del mes de setiembre próximo pasado vaca el officio de archivero en el dicho Reyno de Aragón y deseando nombrar persona para esta ocupación de las partes y servicios que se requieren, teniendo como tenemos entera satisfacción de las que concurren en Joseph de Villa Real, nuestro escrivano de mandamiento en la lugartenencia general del dicho Reyno de Aragón, le havemos hecho merced, según que con la presente se la hacemos, del dicho officio de archivero nuestro en el referido Reyno de Aragón con la misma quitación, vestuario, exercicio, gracias, preeminencias e inmunidades que le pertenecen en la conformidad que le han tenido el dicho Gaspar de Segovia y los demás sus antecesores. Y queremos y ordenamos que, antes de entrar en el exercicio, jure en vuestras manos o del lugarteniente en vuestro officio de que se habrá bien y fielmente en él y que cumplirá con todo lo demás a que fuere obligado, y le libraréis y pagaréis la quitación entera y el vestuario correspondiente a ella que por estilo y costumbre en nuestra Real Cancellería está señalado al dicho officio de archivero, con calidad que no le ha de llevar por escrivano de mandamiento. Y assí mismo mandamos al maestre racional de nuestra casa y corte que en las quientas que diéredes del derecho del sello de la Cancellería que está a vuestro cargo os pase y admita todo lo que en virtud desta nuestra cédula le pagaredes. Y queremos que antes de gozar desta gracia se haya de tomar la razón della por nuestro secretario de registro de mercedes y, si dentro de quatro meses del día de la fecha deste no se cumpliere con este requisito, sea de ningún valor ni efecto que assí procede de nuestra determinada voluntad [...].

ELS OÏDORS DE LA SALA TERCERA DE L'AUDIÈNCIA DE CATALUNYA, A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVII

○ MIQUEL ÀNGEL MARTÍNEZ RODRÍGUEZ
UNIVERSITAT DE BARCELONA

Pocs magistrats catalans aconseguiren formar part com a oïdors de la Sala Tercera de l'Audiència de Catalunya i només uns quants accediren més tard a algun consell de la monarquia hispànica, fonamentalment al Consell d'Aragó. Aquí no ens interessa, per tant, incidir en les característiques d'aquesta sala pròpia del Principat, esmentades ja per Pere Molas, entre d'altres,¹ sinó augmentar el nostre coneixement sobre els oïdors que se succeïren en ella després de la Guerra dels Segadors.

Els inicis com a servidors de la Corona: mèrits acadèmics, implicació en el conflicte dels Segadors i oficis detinguts

Bé que la informació és òbviament desigual per a cada magistrat, estem en condicions d'oferir unes dades útils sobre aquest col·lectiu. Sabem fefaentment que alguns esdevingueren catedràtics d'universitat i que la gran majoria ho fou a la Universitat de Barcelona. Dos d'ells, Miquel Calderó i Rafel Vilosa, foren nomenats catedràtics de Vespres;² Vilosa era, a més a més, considerat com el millor advocat de la seva època. Calderó també ho fou més tard de Prima. En canvi, Pere d'Amigant detingué la càtedra de Digest Vell de la Universitat de Barcelona i assolí el doctorat en Filosofia.³ Francesc de Portell fou també catedràtic de la Universitat de Barcelo-

1. Pere MOLAS I RIBALTA, *Catalunya i la Casa d'Àustria*, Barcelona: Curial, 1996, p. 95-106. També Ernest BELENGUER I CEBRIÀ, «La legislació político-social de les Corts de 1599 a Catalunya», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* (Barcelona), 7 (1987), p. 11.

2. Pel que fa a Miquel Calderó, consulteu Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Secció del Consell d'Aragó (CA), llig. 225, doc. núm. 26, *Memorial*, Madrid, 28 abril 1698. Sobre Rafel Vilosa, Jon ARRIETA, «Derecho e historia en ambiente postbélico: las "Dissertationes" de Rafel Vilosa (1674)», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* (Barcelona), 13, v. I (1993), p. 183.

3. Xavier PADRÓS I CASTILLON, «Poder i institucions: Pere d'Amigant, magistrat de la Reial Audiència de Catalunya (1645-1706)», a *Actes I Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. II, p. 151.

na.⁴ Trobem una trajectòria més variada en el jutge Josep de Boixadors i Llull, el qual va estudiar durant set anys a les facultats de Lleis i Cànon de les universitats de Salamanca i de Barcelona. L'any 1630 entrà al Col·legi Major de Sant Climent de Bolonya, on llegí la càtedra de Decretals.⁵

D'altres oïdors d'aquesta sala, dissortadament pocs, només sabem on estudiaren. Francesc Sala, per exemple, estudià a Lleida. Narcís Anglasesell i Roca va ser col·legial de la Universitat d'Alcalá de Henares, mentre que Josep Martí i Ferran estudià a la Universitat de Salamanca, on aconseguí el grau de Batxiller el 1645.⁶ De Lluís Ferrer i de Pere Antoni Serra tan sols s'esmenten les qualitats personals.⁷ El primer apareix com un bon lletrat amb un gran crèdit dins l'advocacia. Del darrer, es diu que és un gran estudiant i un magistrat rellevant de l'Audiència catalana. Joan Cellers, del qual tampoc tenim gaire informació, va provocar comentaris contradictoris sobre la seva capacitat intel·lectual. Quan es produí la jubilació del regent Mir, s'afirmà que es «[...] *hijo de buenos padres, pero corto estudiante en todas facultades*». Però quan Josep de Boixadors fou nomenat regent la Cancelleria, hom diu d'ell que «[...] *bien nacido y el cons^o tiene buenas relaciones de sus estudios, de su proceder y inteligencia [...]*».⁸

Llur projecció professional i social no sols estigué vinculada als estudis fets i a la posterior categoria acadèmica. El reconeixement obtingut pels seus progenitors fou igualment transcendental. En aquest sentit, trobem un conjunt de magistrats que descendeixen de coneguts doctors en Dret, entre altres distincions i nomenaments. Narcís d'Anglasesell i Jeroni de Magarola, per exemple, gaudiren de la rellevant posició de llurs pares –ambdós regents del Consell d'Aragó– i d'altres familiars. El primer va ser fill de Benet d'Anglasesell i de Masdeu, les connexions del qual eren molt importants,

4. Pere MOLAS I RIBALTA, *Catalunya...*, p. 139.

5. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 31, *Memorial de Josep de Boixadors i de Llull*, 20 novembre 1652.

6. Per a Francesc Sala, ACA, CA, llig. 553, s. n. Sobre Narcís d'Anglasesell i Roca, ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 32, *Consulta*, 23 octubre 1657. Els mèrits acadèmics de Josep Martí i Ferran, a ACA, CA, llig. 553.

7. Consulteu, per al cas de Lluís Ferrer, ACA, CA, s. n., *Consulta*, 16 febrer 1655. Una anàlisi sobre les qualitats de Pere Antoni Serra, a ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 4 juny 1655. I, també, a ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 4, informe sobre l'estat de les tres sales, Madrid, 3 agost 1657.

8. ACA, CA, llig. 225, doc. núm. 6, *Consulta*, 26 setembre 1654. L'altre comentari sobre aquest magistrat, el trobareu a ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 13, *Consulta*, 22 agost 1656.

com ho demostren els marmessors designats en el seu testament:⁹ hi apareixen la duquessa de Cardona i el seu fill, Bernat de Pons i Surrell, també regent del Consell d'Aragó, i hi consta el degà i canonge de la catedral de Lleida, Pau Morató. Però destaca sobretot la seva amistat amb un personatge cabdal en la vida política del país, Miquel de Salbà i de Vallgornera, el qual, com ja hem comprovat, tingué un gran pes dins l'Audiència posterior a la Guerra dels Segadors. Narcís d'Anglasell va tenir un germà que va morir a Lleida durant l'esmentat conflicte.

Els mèrits assolits pel pare de Jeroni de Magarola, Miquel Joan de Magarola i Femades, foren també destacats. Nascut a Esparreguera, fou nomenat ciutadà honorat de Barcelona el 1613, conseller segon del Consell de Cent barceloní deu anys més tard i, després d'exercir d'oïdor a l'Audiència catalana, accedí a l'ofici de regent del Consell d'Aragó.¹⁰ El seu oncle, Francesc Joan de Magarola i Femades, tingué una trajectòria important: va ser nomenat ciutadà honorat el 1629; tres anys més tard, fou diputat militar de la Generalitat i, el 1635, assolí la condició de conseller en cap. També ocupà una plaça d'assessor de la Batllia i fou fiscal de l'Audiència de Mallorca.¹¹ I va tenir un germà, Magí de Magarola, que va ser guillotinat durant els aldarulls de l'any 1640 al convent dels Caputxins de Granollers.

El pare del doctor Pere d'Amigant, el també doctor Josep Amigant i Carreres, gaudia d'un ampli ventall de serveis a la Corona. Xavier Padrós¹² esmenta que s'implicà en els setges de Leocata i Salses i que fins i tot rebutjà de formar part de la sala tercera de l'Audiència sota l'obediència de França. D'altra banda, es va implicar en la rebel·lió antifrancesa del 1645. Per aquest motiu fou executat pels francesos. Aquests mèrits van facilitar molt la carrera de Pere d'Amigant. El seu oncle, Francesc d'Amigant, canonge de Barcelona i rector de la Universitat Literària, es va comprometre a fons, com el seu germà, en la lluita contra el francès¹³ i àdhuc va col·laborar més tard amb el virrei, el marquès d'Olias i de Mortara, i amb Joan Josep d'Àustria, entre altres personatges importants del moment.

9. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Bonaventura TORRES, *Tercius liber testamentorum, 1674-1702*, s. d., f. 243.

10. ACA, CA, llig. 553, s. n., *Memorial del doctor Jeroni de Magarola*.

11. *Ibidem*.

12. Xavier PADRÓS I CASTILLON, *Poder i institucions...*, p. 150.

13. *Ibidem*.

Dissortadament no disposem de la mateixa informació per als altres magistrats que foren fills de doctors en Dret. Del Dr. Jaume Martí, pare del doctor Josep Martí i Ferran, només sabem que fou assessor del Portaveu del General Governador i que assolí la dignitat de ciutadà honorat de Barcelona.¹⁴ Pel que fa al doctor Joan Baptista Moret, pare de Josep Moret i Sala, exercí el càrrec d'oïdor de comptes de la Diputació del General i es casà amb una filla del destacat doctor Francesc Sala, membre d'aquesta tercera sala en els primers moments posteriors a la caiguda de Barcelona.¹⁵ Finalment, no disposem tampoc de gaire informació sobre el doctor Pere Llunes, pare de Francesc Llunes, del qual, a més a més, tenim dades contradictòries, car una vegada apareix com a doctor en Dret, mentre que en un altre moment se'ns diu que és doctor en Medicina. En realitat, només sabem del cert que fou ciutadà honorat.¹⁶

Altres magistrats que aconseguiren un brillant *cursum honorum* eren fills de notaris. Procedent de Perpinyà, on aconseguí la dignitat de burgès honorat, trobem Onofre Balaguer, pare del doctor Josep Balaguer.¹⁷ Tant ell com el seu pare van participar activament, l'any 1652, en un intent per reincorporar el comtat del Conflent a l'obediència hispànica.¹⁸ Miquel Joan Cellers, pare del doctor Joan Cellers, a banda d'aquest ofici, fou nomenat escrivà major del Consell de Cent i ciutadà honorat de Barcelona.¹⁹ En la mateixa línia cal esmentar Francesc de Portell i Joan Baptista Pastor. El pare de Francesc de Portell fou notari de Barcelona i burgès de Mataró. La seva germana es casà amb Esteve Serra i Vileta, qui exercí de diputat reial de la Diputació del General i de conseller en cap del Consell de Cent.²⁰ Pel que fa a Francesc Pastor, pare del regent Joan Baptista Pastor, sabem que obrí una notaria a Barcelona i que assolí la dignitat de ciutadà honorat.²¹ El

14. AHPB, Benito GÜELL, *Pliego de capítulos matrimoniales, varios años*: capítol matrimonial (4 maig 1659).

15. Dades sobre aquesta família, a ACA, CA, llig. 224, doc. núm. 75, *Consulta*, 14 octubre 1694.

16. AHPB, Pedro Mártir FERRER, *Libro segundo de capítulos matrimoniales, 1656-1662*: capítol matrimonial (27 octubre 1658), f. 142a.

17. AHPB, Francesc LLEONART, *Llibre de concordias, capítols matrimoniales y altres actes, 1632-1669*: capítol matrimonial (15 juliol 1659).

18. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 56, *Memorial de Francesc de Balaguer*.

19. Francisco José MORALES ROCA, *Próceres habilitados en Cortes del Principado de Cataluña, 1599-1713*, Madrid: Hidalguía, 1983, v. I, p. 192.

20. AHPB, Vicente GAVARRÓ (menor), *Secundum librum testamentorum, codicillorum, aliarum, ultimarum voluntatum, 1693-1706*: testament (18 maig 1694), f. 87v.

rerefons familiar de Pacià Soler és més difícil de catalogar. Només estem segurs que el seu pare, Francesc Soler, exercí d'advocat de la Reial Audiència i de conseller segon del Consell de Cent.²²

Curiosament, els pares de Lluís Ferrer, de Joan Baptista Julià i Roca i de Francesc Vidal i Roca tingueren en comú que foren pagesos de diferents indrets del bisbat de Vic.²³ Tenim quelcom més d'informació sobre el pare del doctor Joan Baptista Julià i Roca, qui era el propietari del mas d'en Roca de Sant Andreu de Llinars i pagès de Sant Feliu Sasserra, a la vegueria de Manresa.²⁴ En canvi, només tenim dades dels germans del doctor Francesc Vidal i Roca. A part del seu germà Gaspar, canonge de Lleida, els altres dos es dedicaren també a la pagesia, com el seu pare.²⁵ Tan sols un magistrat —que sapiguem ara per ara— d'aquesta sala tingué un pare que fou mercader: el doctor Pere Antoni Serra, el qual també va ser nomenat ciutadà honrat de Barcelona.²⁶

Rafel Vilosa i Josep de Boixadors i de Casademunt van pertànyer a conegudes famílies nobles. Rafel Dalmau de Vilosa, pare de Rafel Vilosa, formava part de la petita noblesa catalana. El seu besavi, Bernat de Vilosa, fou donzell de Corçà i fins i tot algun membre de la seva família va participar en diferents corts del Sis-cents per la seva condició de noble del Principat.²⁷ Disposem de més dades al voltant de la família del doctor Josep de Boixadors i de Casademunt. El seu pare, Lluís de Boixadors i de Llull, fou cavaller i senyor de Sant Miquel de Pontós, fou nomenat protector del braç militar i estigué present a les Corts de 1599. El seu oncle, Alexandre de Boixadors i de Llull, va ésser doctor en Dret, canonge de Barcelona i inquisidor del regne de València. Els seus germans Felip i Alexandre par-

21. AHPB, Bartolomé PLEA, *Llibre primer de capítols matrimoniais, 1642-53*: capítol matrimonial, s. d., f. 137.

22. ACA, CA, llig. 553, *Memorial del doctor Francesc Soler*.

23. Per a Lluís Ferrer, AHPB, Rafael PELLICER, *Libro de capítulos matrimoniales, 1614-45*: capítol matrimonial (02 juliol 1643), f. 101. Informació sobre els pares de Joan Bautista Julià i Francesc Vidal, a AHPB, José FERRER, *Libro primero de capítulos matrimoniales y concordias, 1640-1657*: capítols matrimonial (30 maig 1655), f. 123; i, també, AHPB, Bonaventura TORRES, *Primer llibre de testaments, 1659-74*: testament (24 abril 1671), f. 142r.

24. Francisco José MORALES ROCA, *Próceres...*, v. II, p. 69-70.

25. AHPB, Bonaventura TORRES, *Primer llibre de testaments*.

26. AHPB, Pedro Pablo VIVES, *Tercius liber capitulorum matrimonialium, 1642-45*: capítol matrimonial (28 desembre 1642), f. 90.

27. Francisco José MORALES ROCA, *Próceres...*, v. II, p. 146-147.

iciparen a les Corts de 1626 i un altre germà, Dídac de Boixadors, fou cavaller de Sant Joan i participà a les Corts de 1640 i al parlament de 1653.²⁸

Bona part d'aquests oïdors de la sala tercera apareixen lògicament implicats en les campanyes bèl·liques dels Segadors. En alguns casos, la informació és més exhaustiva, però en conjunt disposem d'unes dades força interessants. La persecució dels «ministres francesos» provocà, per exemple, l'empresonament de juristes tan significatius com Pau Puig, Francesc Sala, Joan Baptista Roca i Julià i Narcís d'Anglasell i Roca.²⁹ Alguns d'ells addueixen com a mèrit, en aquelles difícils circumstàncies, que ajudaren destacats personatges. Així, doncs, mentre l'esmentat Joan Baptista Roca i Julià ajudà el regent Felip Vinyes i la seva dona, el doctor Pacià Soler i el seu pare van defensar la duquessa de Cardona i els seus fills, la qual cosa explica la dissort que van patir aleshores.

Els fets viscuts a la ciutat de Lleida durant el conflicte foren també argumentats de forma explícita per alguns dels nostres oïdors. El doctor Pau Puig, per exemple, explica que ell i un fill seu foren assetjats pels francesos en aquesta ciutat, els quals «[...] *acudían todos los días al de las Fortificaciones de la Plaza, y à su defensa* [...]».³⁰ Assetjament que va compartir, ens dirà en el seu memorial, amb l'influent Miquel de Salbà i de Vallgornera. Més dramàtiques foren les circumstàncies viscudes per Narcís d'Anglasell i Roca, ja que durant el citat setge de Lleida moriren el seu pare, el regent Benet d'Anglasell, i el seu germà. Però tant ell com la seva mare foren detinguts quan fugien de la ciutat cap a Madrid i Narcís d'Anglasell fou arrestat al castell d'Arbeca, d'on fou excarcerat per la seva mare mitjançant el pagament d'un rescat, la qual cosa evità que fos conduït a Barcelona.³¹

Òbviament, hi ha molt pocs casos en què hom no argumenti que la hisenda personal o familiar ha sortit, com a mínim, mal parada dels fets bèl·lics en qüestió. Però tots aquells que tenien llur patrimoni als comtats del Rosselló i de la Cerdanya havien inevitablement de fer front a una situa-

28. *Ibidem*, v. I, p. 90 i 159.

29. Sobre Pau Puig, ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 5. En el cas de Francesc Sala, ACA, CA, llig. 553, s. n. La relació de mèrits de Joan Bautista Roca i Julià, la trobareu a ACA, CA, llig. 252, doc. núm. 75. Dades sobre Narcís d'Anglasell i Roca, a ACA, CA, llig. 553, s. n.

30. ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 5.

31. ACA, CA, llig. 553, s. n.

ció especialment difícil. Aquest fou el cas de l'oïdor Josep de Balaguer, de Prada de Conflent, el qual va haver d'abandonar les seves propietats el 1652 i buscar la protecció de Felip IV.³²

Una trajectòria rellevant de servei a la Corona hispànica la trobem en l'oïdor Josep Romeu de Ferrer, natural de Tortosa i futur regent del Consell d'Aragó. La seva col·laboració s'inicià ja el 1639, arran de la campanya de Salses, per a la qual reclutà individus. Durant el conflicte va participar en la defensa de Tortosa i va patir les represàlies de la Diputació del General, la qual cosa impedí que es pogués aprofitar del seu considerable patrimoni, per exemple d'unes salines.³³ Igual que Romeu de Ferrer, el doctor Pau Puig va tenir un paper destacat a les terres de l'Ebre. Ajudà el virrei, el marquès d'Olias i de Mortara, en la recuperació de la castellania d'Amposta i tingué un paper actiu, pagant-se les despeses, en els setges de Flix, Miravet i Tortosa. Després de la caiguda de Barcelona, va col·laborar amb Joan Josep d'Àustria en el setge de Solsona i a socórrer Girona.³⁴ L'oïdor Josep Moret i Sala, nét de Francesc Sala, també va intervenir, juntament amb la resta de la noblesa gironina, en la lluita contra els francesos, tant en aquest període com en anys posteriors.³⁵

Alguns oïdors que formaven part d'aquesta sala van haver de fer front a acusacions de col·laboracionisme amb França. I malgrat aquests inconvenients inicials, dos d'ells, Rafel Vilosa i Joan Baptista Pastor, foren nomenats regents del Consell d'Aragó, igual que l'esmentat Josep Romeu de Ferrer.³⁶ En el cas de Vilosa, se l'acusava d'haver intentat col·laborar amb l'Audiència francesa i d'haver-se canviat de bàndol en fracassar aquest intent. Superat aquest moment inicial, la seva identificació amb la causa espanyola fou total. Un altre d'aquests, Francesc Llunes, fou acusat de connivència amb les autoritats catalanes revoltades i, per aquest motiu, va haver de fer front a l'oposició del vot particular del regent Pedro Villacampa per ser escollit oïdor de la sala del regent el 1652, però finalment va aconseguir

32. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 56, *Memorial de Francesc de Balaguer, fill de Josep de Balaguer*. Més dades a Philippe LAZERME, *La noblesa catalana*, La Roche sur Yvon, 1975, v. I, p. 91.

33. ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 4.

34. ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 5.

35. ACA, CA, llig. 225, doc. núm. 75, *Consulta*, 14 octubre 1694.

36. Sobre Rafel Vilosa, Jon ARRIETA, *Derecho e Historia...* La informació sobre Joan Baptista Pastor, a ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 4, *Consulta del virrei*, 12 maig 1657.

ser elegit.³⁷ En canvi, Joan Cellers i el citat Joan Baptista Pastor no van tenir acusacions tan detallades, o així ens ho dóna a entendre la documentació consultada. El primer fou acusat d'haver romàs en el Principat durant la revolta i també va tenir el vot particular en contra del regent Pedro Villacampa. Joan Baptista Pastor també fou atacat en el seu moment, però en la consulta que s'ocupava del seu cas s'afirmà que hom pretenia difondre una informació malintencionada sobre aquest tema.³⁸

Tenim constància que dos oïdors, concretament Joan Baptista Roca i Julià i Jeroni de Magarola, estigueren implicats en altres activitats militars un cop acabat el conflicte amb la rendició de Barcelona. Ambdós s'oferiren al virrei per fer front als francesos l'any 1657. Roca i Julià, aleshores conseller del Consell de Cent, reclutà tropes a petició del virrei, el marquès d'Olias, reclutament que va reeixir com, segons l'interessat, consta a les deliberacions del Consell de Cent. Quatre anys més tard, col·laborà amb el virrei i amb el governador Gabriel de Llupià per apaivagar els ànims dels habitants i dels soldats que estaven a Granollers.³⁹ També pels voltants de Granollers, però l'any 1657, va actuar Jeroni de Magarola. En aquella època era el «*rector dels estudiants de Lleis*» i s'oferí al marquès d'Olias i de Mortara per neutralitzar la presència de tropes franceses mitjançant una companyia de dos-cents estudiants de la seva facultat, acció que va gaudir del vistiplau del Governador i de Miquel Salbà de Vallgornera. La ràpida retirada dels francesos, però, va fer innecessària la seva intervenció.⁴⁰

Bé que la gran majoria dels mèrits adduïts pels diferents oïdors de la sala tercera fan referència lògicament a les campanyes fetes al Principat, sempre hi ha algun cas que no va seguir aquesta trajectòria. M'estic referint al doctor Josep de Boixadors i de Llull, qui va dur a terme les seves activitats a Itàlia. Així, doncs, en el cas de Gènova, «[...] *hizo fianza [...] para que aquella república dejase desembarcar una nave de bastimentos que el conde de Monterrey les había enviado [...]*». I també, en aquella mateixa ciutat, ajudà el marquès de Villafranca, al qual «[...] *le hizo socorrer de bastinos su ruego por mucha cantidad de millares de escudos por-*

37. ACA, CA, llig. 225, doc. núm. 6. Pel que fa a l'actitud del regent del Consell d'Aragó, Pedro Villacampa, vegeu ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 24 desembre 1652.

38. Dades sobre Joan Cellers, ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 24 desembre 1652. Per a Joan Baptista Pastor, ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 4.

39. ACA, CA, llig. 252, doc. núm. 75.

40. ACA, CA, llig. 553, s. n., *Memorial del Dr. Jeroni de Magarola*.

que no se hallava en Génova persona que quisese darse los fiados [...]». Ajut que també va oferir quan les illes de Santa Margarida i Sant Honorat estaven assetjades pels francesos.⁴¹

Poca cosa més podem dir de la resta d'oïdors que visqueren aquells moments difícils per a la monarquia hispànica. Els magistrats Lluís Ferrer, Francesc de Portell i Josep Martí i Ferran no ens han deixat dades per poder avaluar amb precisió quin va ser el grau real d'implicació en el conflicte. De totes maneres, sembla que no fou qüestionada llur fidelitat. El mateix Lluís Ferrer va ser escollit assessor pel regent Pedro Villacampa, la qual cosa demostra que el considerava fidel a la causa espanyola.⁴² La família de Francesc Portell també seguí la mateixa línia.⁴³ De Josep Martí i Ferran sabem que el seu pare tingué una actitud compromesa a favor de Felip IV.⁴⁴ Pere d'Amigant i de Ferrer començà a servir a la darrerria dels seixanta i la documentació emprada no ens dóna cap dada significativa d'aquest aspecte, com ho afirma també la útil comunicació de Xavier Padrós.⁴⁵ No disposem tampoc d'informació sobre aquest aspecte per a la resta de jutges de la sala.

No ens ha estat del tot fàcil aconseguir els oficis exercits, abans de formar part de l'Audiència catalana, pels magistrats que s'incorporaren a la sala tercera. Les dades de què disposem corresponen a un 62% de la totalitat dels membres que al llarg del període estudiat estigueren a l'esmentada sala. Una part significativa de tots ells exerciren oficis vinculats a l'àmbit militar i, entre aquests, hi hagué magistrats que, dins l'esfera militar de l'administració virregnal, exerciren d'assessors de la Capitania General. Un d'ells, Miquel Calderó, també en fou nomenat advocat fiscal.

Tots els que exerciren aquest ofici tingueren, per exemple, altres importants responsabilitats en el terreny eclesiàstic i dins la Inquisició. El més complet dels que foren assessors de la Capitania és, sens dubte, Miquel Calderó,⁴⁶ el qual també apareix com a advocat de la Província Tarracoense i com a «*consistorial del oficio de la Santa Inquisición*». Fins i tot, se li encomanà l'ofici d'advocat fiscal de la Visita que es dugué a terme

41. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 31.

42. ACA, CA, llig. 553, s. n., *Consulta*, 16 febrer 1655.

43. Pere MOLAS I RIBALTA, *Catalunya...*, p. 139.

44. ACA, CA, llig. 553, *Memorial del Dr. Josep Martí i Ferran*.

45. Xavier PADRÓS I CASTILLON, *Poder i institucions...*, p. 151.

46. ACA, CA, llig. 225, doc. núm. 26.

tant a la Diputació com al Consell de Cent. El magistrat Pere d'Amigant i Ferrer, un altre assessor de la Capitania i més tard assessor de la Batllia catalana, exercí d'advocat dels presoners pobres de la Inquisició. I no fou elegit per a cap càrrec en el terreny eclesiàstic.⁴⁷ Aquest no fou el cas del magistrat Joan Baptista Roca i Julià, també assessor de la Capitania i simultàniament auditor de la «*gent de guerra*», el qual fou nomenat advocat fiscal del breu apostòlic. Però, a diferència de Miquel Calderó i de Pere d'Amigant, no va tenir cap ofici propi de la Inquisició. De tota manera, Joan Baptista Roca va aconseguir una experiència política durant el temps que va ser conseller del Consell de Cent.⁴⁸ Francesc de Vidal i Roca, un altre jurista d'aquesta sala, va estar un temps vinculat al Consell de Cent com a assessor i també col·laborà amb la Generalitat.⁴⁹

Uns altres dos jutges rellevants de la sala, Francesc Sala i Josep Balaguer, exerciren oficis militars i eclesiàstics en aquesta etapa prèvia a l'accés de l'Audiència. Coneixem més detalladament la trajectòria del primer. Francesc Sala començà fent d'advocat a Balaguer. Va ser jutge ordinari i comissari general del comtat de Peralada i del vescomtat de Rocafort. Esdevingué un conegut advocat de Girona, on es guanyà la confiança del capítol catedralici, la qual cosa possibilità que treballés d'advocat de la catedral, i ens consta també que fou advocat fiscal de la Cúria eclesiàstica del bisbe de Girona. El seu darrer ofici ja pertany a l'esfera militar, car se'l nomenà auditor general de l'exèrcit a les fronteres del Rosselló i de Roses.⁵⁰ Josep Balaguer, finalment assessor de la Batllia, com Pere d'Amigant, va ser elegit assessor del dret de guerra i en el seu moment subdelegat del comissari apostòlic per a l'exacció del subsidi i de l'excusat. Fou tanmateix el consultor més antic del tribunal del breu apostòlic. El servei en els àmbits militar i eclesiàstic és, per tant, significatiu. Igual, òbviament, que el seu nomenament com a assessor de la Batllia de Catalunya.⁵¹

Ens trobem també amb un altre jurista, Josep Romeu de Ferrer, que va arribar a ser molt important en aquesta sala i que posteriorment fou promocionat a una plaça de regent del Consell d'Aragó. Compartí amb tots aquests col·legues l'experiència en l'esfera militar, bé que més limitada a

47. Xavier PADRÓS I CASTILLON, *Poder i institucions...*, p. 151.

48. ACA, CA, llig. 252, doc. núm. 75.

49. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 25, *Consulta*, 11 febrer 1666.

50. ACA, CA, llig. 553, s. n.

51. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 56.

un territori en concret, quan fou designat auditor de la població de Tortosa i de la seva vegueria, però no va tenir oficis eclesiàstics. Pel que sabem, va ser designat assessor del Governador, ofici evidentment rellevant al Principat.⁵²

El pas per la Batllia catalana va ser important no tan sols per als magistrats que arribaren a la sala tercera, sinó que bona part dels que accediren a l'Audiència catalana, com sabem, van formar part d'aquest organisme reial. Ja hem vist com Josep Balaguer i Pere d'Amigant en foren assessors. Però altres magistrats com Jeroni de Magarola, Narcís Anglasell i Roca i Josep Moret i Sala també ho van ser. De tots ells, el que va tenir una trajectòria més fulminant fou Josep Moret i Sala, nét de Francesc Sala.⁵³ Aquest jutge passà d'ocupar una plaça d'assessor de la Batllia a la sala tercera directament, fet que és notòriament anormal. Els mèrits del seu avi sens dubte pesaren molt en aquest salt. Inicialment fou advocat dels Consells de Sa Majestat, assessor de Girona diversos triennis i advocat de la ciutat i «*comuns d'aquella vegueria*». Dels altres dos, és a dir, de Jeroni de Magarola⁵⁴ i de Narcís d'Anglasell,⁵⁵ només sabem, ara per ara, que formaren part de la Batllia. El primer com a assessor i advocat fiscal i el segon únicament com a assessor.

L'experiència assolida a Itàlia fou també l'actiu d'altres juristes. Penseu en Jeroni Codina i Josep de Boixadors i Llull. Tan sols en el segon cas tenim una informació més profunda. Sobre Jeroni Codina se'ns diu que ocupà diferents oficis en la judicatura de Milà.⁵⁶ En canvi, de Josep de Boixadors i Llull tenim la descripció força detallada dels seus oficis. A Milà, va exercir el lloc de quèstor i, a Gènova, va ser responsable interinament d'aquella ambaixada.⁵⁷ El jurista Lluís Ferrer va estar també en contacte amb el món italià. La documentació ens diu que ell i tota la seva família «*[...] han venido de Cerdeña, despojados, y perseguidos de los franceses [...]*».⁵⁸

52. ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 4. I, també, ACA, CA, llig. 254, doc. núm. 47, *Consulta*, 12 octubre 1652.

53. ACA, CA, llig. 224, doc. núm. 75.

54. ACA, CA, llig. 553, s. n.

55. *Ibidem*.

56. ACA, CA, llig. 225, doc. núm. 90.

57. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 31. I ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 13.

58. ACA, CA, llig. 553, s. n.

La trajectòria professional i les dificultats viscudes al si de l'Audiència

La majoria dels magistrats que estudiem passaren per alguna de les dues sales civils de l'Audiència catalana abans d'accedir a la tercera com a oïdors. Per bé que la sala del canceller es considerava «quelcom més» que la sala del regent, no va acollir un percentatge significativament superior de magistrats i quasi la meitat de tots els magistrats que exerciren a la tercera sala en el període que estudiem foren nomenats jutges de cort. Òbviament, aquest model estàndard de *cursus honorum* no exhaurix totes les possibilitats.

Ens trobem també amb alguns altres magistrats, en realitat molt pocs, que participaren en diverses consultes abans d'entrar a l'Audiència, la qual cosa no implicà que el seu currículum divergís del de la resta de magistrats. Però si analitzem amb més cura les circumstàncies de cada un d'ells, veurem que aquest període d'espera fou més aviat dolç. Josep Balaguer, per exemple, ja fou nomenat assessor de la Batllia tres anys abans de començar a aparèixer en diferents consultes.⁵⁹ Jeroni de Magarola, d'altra banda, va accedir també a una assessoria de la Batllia en el mateix any que es començà a pensar en ell com a magistrat, bé que no fou nomenat jutge de cort fins uns tres anys i mig més tard.⁶⁰ Joan Baptista Roca i Julià comparteix amb el magistrat anterior una trajectòria semblant, però Roca i Julià exercí d'assessor a la Capitania General, entre d'altres responsabilitats.⁶¹ En aquesta mateixa tendència es troba Joan Baptista Pastor, qui passà per la sala del canceller i, un cop a la sala tercera, en fou escollit advocat fiscal.⁶²

59. ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 17 (1656-1675), 15 novembre 1657, f. 81. El mateix any en què fou nomenat jutge de cort, se'l proposà tres cops per omplir vacants a la sala tercera, a la del canceller i a la del regent.

60. Pel que fa al seu nomenament com a assessor de la Batllia, ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 21 (1665-1678), 15 desembre 1666, f. 17. Les circumstàncies que envoltaren el seu nomenament de jutge de cort, a ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 9, *Consulta*, 20 juny 1670.

61. Nomenament de jutge de cort a ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 19 (1660-1665), 5 novembre 1661. L'any anterior a aquest nomenament aspirà, sense aconseguir-ho, a una plaça en la sala tercera i en la del canceller. Vegeu ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 12 agost 1660, i ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 22 agost 1660, respectivament.

62. Dades sobre el seu accés a la plaça criminal a ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 4, *Consulta*, 12 maig 1657. Més informació sobre la seva trajectòria per les diverses sales a ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 11 setembre 1657, pel que fa a la d'oïdor de la sala del canceller. I les restants que ens assabenten del seu pas per la sala tercera i del seu nomenament

Ens ha cridat també l'atenció la trajectòria de Narcís d'Anglasesell i Roca, qui aparegué en consultes per a diferents places, totes elles al mateix any, i no fou nomenat assessor de la Batllia fins al cap de cinc anys. I encara va haver d'esperar més de tres anys per ser escollit jutge de cort. L'accés a la sala del regent no trigà tant, però va haver d'esperar onze anys per formar part de la sala tercera. I no aconseguí ser advocat fiscal de la Règia Cort.⁶³ Molt més ràpida va ser la carrera de Miquel Calderó, qui al llarg d'un parell de mesos va ser consultat vàries vegades fins que tot seguit fou nomenat oïdor de la sala del canceller. Així doncs, l'espera fou sols fictícia.⁶⁴

Pocs magistrats foren nomenats oïdors de la sala tercera directament, és a dir, sense passar per cap altra situació dins l'Audiència. Tots ells, llevat d'un cas, van accedir en el mateix moment en què es posava en marxa el funcionament de la institució, després de la caiguda de Barcelona. Per tant, eren juristes que s'havien distingit per llur fidelitat a Felip IV, la qual cosa no impedia que ja haguessin aconseguit un reconeixement professional. M'estic referint a Pau Puig, Francesc Sala i Rafel Vilosa.⁶⁵ L'excepció va ser Josep Moret i Sala, nét precisament de l'esmentat Francesc Sala, el qual va viure òbviament unes circumstàncies històriques distintes.⁶⁶ Uns altres quatre continuaren llur carrera més enllà de l'Audiència. Rafel Vilosa, Josep Romeu de Ferrer i Joan Baptista Pastor assoliren la condició de regents del Consell d'Aragó.⁶⁷ Cap d'aquests tres juristes, però, va poder evitar situacions més o menys dures abans d'assolir aquesta posició. Si deixem

com a advocat fiscal de la Règia Cort a ACA, CA, llig. 553, s. n., *Consulta*, 22 maig 1670, i Archivo Histórico Nacional (AHN), *Consejos Suprimidos*, lib. 1887-E, f. 84r., respectivament.

63. Consta com a assessor de la Batllia a ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 19 (1660-1665), 4 setembre 1662, f. 80. L'ascens a jutge de cort a ACA, CA, llig. 553, s. n., *Consulta*, 18 febrer 1666. Es conserva la constància sobre els seus destins a la sala del regent i a la sala tercera a ACA, CA, llig. 553, s. n., *Consulta*, 9 maig 1670, i ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 12, *Consulta*, 8 novembre 1681, respectivament.

64. Entre els mesos de maig i juny de 1670 va ser proposat per cobrir dues places de la sala del regent i dos cops més per proveir les vacants d'una plaça criminal i d'una altra de la sala tercera.

65. Pau Puig i Rafel Vilosa foren escollits oïdors de la sala tercera el mateix any de la caiguda de Barcelona, mentre que Francesc Sala va haver d'esperar al final de 1653.

66. ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 30 (1689-1693), 7 desembre 1694, f. 229.

67. El nomenament de Rafel Vilosa és a ACA, *Registre de Cambra*, 19, *Privilegi*, 16 juny 1663, f. 120.

momentàniament de banda els problemes més rellevants de Rafel Vilosa i de Josep Romeu, els que va patir Joan Baptista no són tampoc menyspreables, atès que també veié qüestionada la seva lleialtat a la Corona espanyola quan fou escollit jutge de cort el maig de 1657. El virrei el defensà aferrissadament. Tampoc no va gaudir d'una especial valoració per part de Joan d'Àustria, el qual, en l'informe que va elaborar quan s'havia de cobrir una vacant d'oïdor a la sala del canceller, el va deixar molt per darrere del doctor Pere Antoni Serra, qui va ser nomenat. Això sí, sense atacar-lo.⁶⁸ En canvi, Francesc de Portell gaudí d'una carrera més completa, com explica Pere Molas.⁶⁹

Fins i tot ens hem trobat que alguns magistrats foren escollits per a altres càrrecs, de vegades de menys importància dins l'Audiència, un cop ja nomenats oïdors de la sala tercera. És a dir, tornaren com a oïdors a una de les dues sales civils. Això succeí als jutges Rafel Vilosa, Josep Romeu de Ferrer i Pere d'Amigant i Ferrer més tard,⁷⁰ la qual cosa no impedí que la trajectòria dels dos primers acabés, com ja hem escrit, en el Consell d'Aragó. En canvi, Pere d'Amigant ja no anà més enllà del seu darrer nomenament com a oïdor de la sala del canceller, per bé que lluità perquè se'l compensés del mal tracte rebut durant la crisi de 1689.

I alguns, en canvi, deixaren de ser oïdors de la tercera sala per ser designats regents la Reial Cancelleria, destí que no provocà lògicament les tensions que es desfermaren en les circumstàncies anteriors. Penso en Josep de Boixadors i Llull i en Miquel Calderó. Mentre el primer va tenir una vida professional força plàcida, sense atacs rellevants,⁷¹ Miquel Calderó va haver

68. La constància del seu nomenament com a jutge de cort a ACA, CA, Llig. 552, doc. núm. 4. Sobre l'informe que fa d'ell Joan d'Àustria, ACA, CA, Llig. 553. Consulta de 4 de juny de 1655.

69. Pere MOLAS I RIBALTA, *Catalunya...*, p. 139.

70. El nomenament de Josep Romeu i de Rafel de Vilosa a la sala del canceller i a la del regent, respectivament, es troba a ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 16 (1650-1660), 13 octubre 1655. Informació indirecta sobre el nou destí de Josep Romeu a ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 18 novembre 1655. Sobre Pere d'Amigant, vegeu ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 30 (1689-1693), 12 març 1690.

71. Ben aviat es van requerir els serveis del Dr. Josep de Boixadors, car fou proposat oïdor de la sala del canceller el mateix 1652. Vegeu ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 24 desembre 1652. Poc temps després exercí d'oïdor de la sala tercera en lloc de Josep Romeu: ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 16 (1650-1660), 13 octubre 1655, f. 363a. L'any següent, malgrat que el virrei no el proposa, fou elegit regent de la cancelleria: ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 13, *Consulta*, 22 agost 1656.

de patir l'atac sistemàtic del bloc format per Pedro Villacampa, Rafel Vilosa i el marquès de Castelnovo, els quals més d'un cop, quan apareixia el seu nom en una consulta, van palesar llur desconfiança vers un magistrat que, segons ells, no va ser fidel a la Corona durant el seu pas per la Diputació del General. Aquesta actitud s'acabà quan fou escollit oïdor de la sala del canceller. Per tant, tots aquests entrebancs van desaparèixer quan fou nomenat oïdor de la sala tercera i més endavant regent la Cancelleria.⁷²

Per bé que tots aquests magistrats comparteixen una trajectòria comuna, alguns d'ells patiren atacs generalment forts en alguna de les consultes de l'Audiència. De vegades, el motiu adduït fou una suposada manca de fidelitat durant la Guerra dels Segadors. Pel que fa als doctors Joan Cellers i Francesc Llunes, la crítica provingué en ambdós casos del vot particular del regent Pedro Villacampa, el qual considerava que el fet que tots dos personatges haguessin romàs al Principat els feia molt sospitosos. Actitud contrària d'aquest personatge que es palesà quan ambdós juristes foren elegits oïdors de la sala del regent, que demostra que no va poder influir en el resultat final.⁷³ Però el mateix Francesc Llunes, en canvi, es va veure afectat per les conseqüències de l'afer Josep Romeu i Rafel Vilosa, que veurem tot seguit. Malgrat que el virrei el proposa el 1657 per a una plaça d'oïdor d'aquesta sala tercera, el Consell d'Aragó el descarta per la seva amistat amb el tàndem Romeu i Vilosa. Va haver d'esperar una mica més de tres anys per ser finalment escollit.⁷⁴

Més enllà d'aquestes interessants dades, però, pretenem ressaltar, com ja hem anunciat, les contrarietats i les dificultats viscudes durant la trajectòria d'aquests juristes al si de l'Audiència catalana. Durant els primers anys immediatament posteriors a la caiguda de Barcelona, l'Audiència esmerçà grans esforços a reorganitzar-se però, un cop s'aconseguí l'objectiu, ja van començar a aparèixer els problemes. I en aquest sentit, la Visita de 1654 denuncià la situació existent. A l'hora d'informar de la situació de

72. Aquesta oposició, que com hem dit es manifestà més d'un cop, no es va produir quan fou nomenat oïdor de la sala tercera: AHN, *Consejos Suprimidos*, lib. 1887-E, f. 55r.-56a. El procés per esdevenir regent de la cancelleria, a ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 57, *Consulta*, 24 març 1691.

73. Ambdós foren designats oïdors de la sala del regent en la mateixa consulta. Vegeu ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 24 desembre 1652.

74. L'argumentació del Consell d'Aragó contra el Dr. Francesc Llunes, a ACA, CA, llig. 226, núm. 16, *Consulta*, 7 juny 1657. El seu nomenament com a oïdor de la sala tercera, a ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 12 agost 1660.

l'Audiència catalana va posar en dubte el comportament d'una sèrie de magistrats rellevants, concretament de Josep Romeu i de Rafel Vilosa, els quals junt amb Miquel Salbà i de Vallgornera gaudien d'una forta influència.⁷⁵ Els esdeveniments es precipitaren l'any següent de la Visita, quan ambdós magistrats foren obligats a abandonar la sala tercera. Josep de Romeu passà a la sala del canceller i Rafel Vilosa a la del regent. Tot això succeí, malgrat que el mateix Josep Romeu va argumentar que no es podia demostrar res contra ell. Fins i tot se'ls obrí un procés en aquells anys.

Els càrrecs eren variats, pel que fa a Josep Romeu. La major part l'acusaven de protegir els seus amics o d'afavorir el desgovern d'una determinada zona, per exemple Solsona. Algunes acusacions feien esment al seu comportament a l'Audiència. Hom considerava que maltractava els advocats i que endarreriria la declaració de les causes; fins i tot se l'acusà de tenir poc interès a detenir els assassins de Josep Berart, jutge de cort. Els magistrats de l'Audiència que declararen en el procés van anar a favor seu. Penseu en Bernard Olzina, Francesc Vidal i Roca, Josep Martí i Ferran i Miquel Alegre. Només Miquel Pallarès, jutge de cort, fa una declaració més neutral quan afirma que no pot opinar sobre l'afer pel qual se li pregunta perquè es trobava fora de la ciutat. Acusacions semblants a aquestes van ser dirigides a l'altre magistrat implicat: Rafel Vilosa.⁷⁶

En les primeres consultes aparegudes després que abandonessin la sala tercera, trobem la constant reivindicació del virrei, el marquès d'Olias i de Mortara, perquè hi siguin readmesos.⁷⁷ En alguna consulta, fins i tot, l'esmentat virrei no elabora una terna, sinó que es limita a reivindicar la figura de Josep Romeu.⁷⁸ I en totes elles, la posició del Consell d'Aragó fou d'inequívoca fredor. Només Rafel Vilosa tornà a la sala tercera abans de ser nomenat regent del Consell.⁷⁹ Al final, tots ells, és a dir, Romeu, Vilosa i

75. Sobre aquest personatge, vegeu Pere MOLAS I RIBALTA, «Catalans als Consells de la Monarquia (segles XVII-XVIII). Documentació notarial», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* (Barcelona), 13 (1995), p. 232. Cal recordar la seva vinculació, quan fou regent de la tresoreria, amb la problemàtica dels allotjaments. Vegeu ACA, CA, llig. 312, doc. núm. 76-79, 2 març 1658.

76. Els processos contra ambdós personatges, a ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 3.

77. Les consultes que palesen l'esmentada actitud del virrei, a ACA, CA, llig. 553, *Consultes*, 24 març i 31 març 1657. Tanmateix, ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 18 i 16, 30 abril i 7 juny 1657, respectivament.

78. Això succeí a ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 24 març 1657.

79. Tenim constància d'aquest retorn a ACA, CA, llig. 553, s. n., *Consulta*, 24 abril 1662.

Miquel Salbà, accediren al Consell d'Aragó gràcies, entre altres coses, a llur participació en les converses que menaren al tractat dels Pirineus.⁸⁰ Josep Romeu i Rafel Vilosa, com a regents, i Miquel Salbà i de Vallgornera, com a conseller de capa i espasa.⁸¹ El magistrat Francesc Llunes es veié afectat per tot aquest afer quan, el juny del 1657, s'havia de proveir la vacant del doctor Josep de Boixadors en aquesta sala tercera. El Consell d'Aragó considerà que era molt amic dels doctors Romeu i Vilosa, la qual cosa aconsellava que en fos exclòs, situació que no es perllongà excessivament, car uns tres anys més tard hi accedí.⁸²

I en unes dates molt properes a aquest fet, ens consta que va haver-hi un intent per impedir l'accés a una plaça penal del jutge Joan Baptista Pastor, intent que fracassà completament, perquè no va poder evitar el seu nomenament. La consulta corresponent palesa que tant el Virrei com el Consell d'Aragó ja valoraven molt la seva persona i consideraren del tot improcedent l'acusació de manca de lleialtat a la Corona espanyola abans de la caiguda de Barcelona.⁸³

La Visita de 1677 també creà, com no podia ser d'una altra manera, problemes a un determinat nombre de magistrats d'aquesta sala. Miquel Calderó va sortir molt perjudicat de l'informe dut a terme pel visitador Llorenç Matheu. Va tenir en contra seva fins a dues querelles que el van desacreditar molt. I, d'altra banda, va haver de fer front a una causa pendent sobre el seu comportament quan estigué a l'oficina del Mestre Racional. Però tot aquest seguit de dificultats foren afortunadament superades quan el mes de juny de 1679 fou nomenat advocat fiscal de Catalunya. I en la mateixa consulta es precisà que totes aquestes esmentades denúncies no eren suficients per desaconsellar aquest nomenament.⁸⁴ Pere d'Amigant va haver d'esperar més anys per a aquest càrrec, malgrat que va aparèixer en la mateixa consulta en què fou nomenat Miquel Calderó. En aquest cas, la seva immaduresa personal en desaconsellà la promoció, car estava molt sotmès a la influència del seu oncle canonge.⁸⁵ Cal també fer esment de

80. Biblioteca de Catalunya (BC), *Fulletts Bonsoms*, núm. 159.

81. Jon ARRIETA, *Derecho e Historia...*, p. 184.

82. ACA, CA, llig. 226, doc. núm. 16, *Consulta*, 7 juny 1657. El seu accés a la sala tercera es troba també a ACA, CA, llig. 553, *Consulta*, 12 agost 1660.

83. ACA, CA, llig. 552, doc. núm. 4, *Consulta*, 12 maig 1657.

84. ACA, CA, llig. 225, doc. núm. 90, *Consulta*, 27 juny 1679.

85. *Ibidem*.

Pere Montaner, regent de la tresoreria, el qual ens ha deixat uns detallats memorials on explica els seus enfrontaments amb el jurista Llorenç Matheu. Dificultats que no impediren que fos ascendit al càrrec de regent la tresoreria el juny de 1683.⁸⁶

Enllaços matrimonials i connexions socials

Gairebé tots els magistrats que tingueren pares que foren doctors en Dret gaudeixen d'unes xarxes de relacions socials envejables. Narcís d'Anglasell, Jeroni de Magarola i Pere d'Amigant, per exemple, van pertànyer a destacades famílies al servei de la Corona. Narcís d'Anglasell, qui es casà dos cops, emparentà en primer lloc amb Jerònima Càrcer i Fumas i de Puig de Pons, la qual era filla d'Antoni Joan Càrcer, ciutadà honorat. Però molt més rellevant va ser el seu segon matrimoni amb Maria Cortada, filla de Jaume Cortada, baró de Maldà i correu major del Principat, i de Teresa Cabanyes. I d'aquesta unió tingueren cinc fills, segons la informació donada pel testament corresponent.⁸⁷

Jeroni de Magarola es casà dos cops, com Narcís d'Anglasell. En el seu cas, emperò, tingué fills de totes dues núpcies. Primerament es casà amb Anna Maria de Gualbes, filla del conegut donzell Magí Ramon de Gualbes i d'Anna Maria de Carbonell. I posteriorment amb Maria de Fluvià i Aguilar, filla d'Aleix de Fluvià i Tord i de Maria Aguilar. L'herència recaurà en els néts procedents del primer matrimoni, car Josep de Magarola i de Gualbes, fill de Jeroni de Magarola, morí abans. Aquest personatge es casà amb Antònia de Sentmenat i Toralla, la família de la qual ostentava el marquesat de Sentmenat. D'aquesta primera unió nasqué un altre fill, Miquel Joan de Magarola, que fou canonge de Barcelona. Del seu segon enllaç tingué, segons la informació notarial, un fill anomenat Francesc de Magarola i de Fluvià, qui es casà amb Maria Antonia Reart i Guitart. De

86. Sobre les dificultats de Pere Montaner, vegeu BC, *Fulletts Bonsoms*, núm. 2.462. El nomenament de regent de la tresoreria, a ACA, *Reial Cambra*, Reg. Officialium, núm. 26 (1681-1688), 22 juny 1683, f. 167.

87. Trobareu constància del seu primer matrimoni a AHPB, Jaime RONDÓ, *Llibre de capítols matrimonials, 1660-1674*: capítol matrimonial (5 juny 1661), f. 7. Pel que fa a la seva segona boda, AHPB, Bonaventura TORRES, *Llibre primer de capítols matrimonials, 1659-1671*: capítol matrimonial (3 gener 1671), f. 449. El seu testament, a AHPB, Bonaventura TORRES, *Tercius liber testamentorum, 1674-1702*: testament, f. 243.

totes maneres, els descendents del primer matrimoni seran els que queden més ben situats a l'hora d'heretar, com ja hem comentat.⁸⁸

Pel que fa a Pere d'Amigant, convé ressaltar el seu matrimoni amb Francesca Malla, una germana de la qual maridà amb Plàcid de Copons i d'Esquerrer, magistrat que s'inclinà per la causa austriacista i s'implicà molt en la defensa dels interessos de l'Arxiduc. Però en no disposar de descendència directa, va tenir un paper rellevant en les relacions familiars posteriors el seu germà, Josep d'Amigant. Detingué càrrecs importants, ja que fou nomenat diputat militar i mestre major de la Ceca. Es casà amb Teresa Olsina i tingué, que sapiguem, tres fills. Francesc Ignasi d'Amigant i Olsina fou designat hereu universal del seu oncle, Pere d'Amigant. Hereu que va contreure núpcies amb Maria Farnés. El seu germà, Josep d'Amigant i d'Olsina, fou prevere i canonge de Girona. I, d'altra banda, la seva germana Ignàsia d'Amigant i d'Olsina emparentà amb els Magarola quan signà capítols matrimonials amb Vicenç de Magarola i Descatllar.⁸⁹

El doctor Francesc Llunes i Carbó ens dona també unes dades força suggerents. Sabem que es casà amb Maria Montagut i Vallgornera, filla d'un olotí desconegut per nosaltres. Al testament tan sols ens consta un fill d'aquest matrimoni, Baltasar Llunes Montagut i Vallgornera, el qual gaudí de la dignitat de cavaller i participà a les Corts de 1701 i de 1705. Entre els seus marmessors trobem diversos ciutadans honrats i alhora parents i un notari de Terrassa, Abdó Pineda. Cal ressenyar, d'altra banda, la seva vinculació amb el doctor Josep Martí, magistrat també de la sala tercera de l'Audiència catalana i nebot seu, del qual disposem d'unes dades esparses: se'n diu solament que es casà amb Alberta de Vilanova, vídua de Domènec Çufre i filla de Dídac de Vilanova i Queralt, ambdós nobles.⁹⁰

88. Heus aquí les dades que marquen la trajectòria vital del doctor Jeroni de Magarola: l'emparentament amb els Gualbes, a AHPB, Pedro Pablo VIVES, *Llibre sisè de capítols matrimonials, 1656-1665*: capítol matrimonial (14 novembre 1659), f. 307a.; el segon casament, a AHPB, Ramon VILANA PERLAS, *Quart llibre de capítols matrimonials, 1677-1681*, i el testament, a Pablo Pi, *Quintum librum testamentorum, codicillorum et aliarum ultimatum voluntatum, 1697-1714* (17 agost 1705), f. 1a.

89. A part de les dades que ens forneix la comunicació de Xavier Padrós, vegeu AHPB, José CREUS, *Llibre primer de testaments, 1692-1705*: testament (11 març 1705), f. 50r.

90. Constància del seu matrimoni, a AHPB, Pedro Màrtir FERRER, *Libro segundo de capítulos matrimoniales, 1656-1662*: capítol matrimonial (27 octubre 1658), f. 142a. Per a un major coneixement de les seves relacions familiars i socials, consulteu AHPB, Bartolomé PLEA, *Libro de testamentos, 1645-1665*: testament (23 agost 1661), f. 307v. El seu fill

Entre els magistrats que descendiren de pares notaris només tenim notícies dels doctors Francesc de Portell, Joan Baptista Pastor i Josep Balaguer. El primer d'ells es casà amb Francesca Font, filla d'un ciutadà honorat i va tenir, que sapiguem, quatre fills adults, dels quals Francesc Portell i Font fou l'hereu. Deixant de banda l'esmentada connexió amb Esteve Serra i Vileta, apareixen en el seu testament un altre cunyat, Joan Francesc Maresch, cavaller, i tres oncles seus, és a dir, el cavaller Domènec Mora, el ciutadà honorat Miquel Carreras i finalment Jaume Solà, doctor en Medicina.⁹¹ Sobre el doctor Joan Baptista Pastor disposem d'unes suggerents referències. Es casà amb Caterina Mora, filla de Miquel Mora, ciutadà honorat. D'aquest matrimoni nasqué el també magistrat de l'Audiència, Josep Pastor i Mora, qui fou nomenat hereu universal i que es casà amb Maria Gràcia de Pastor i Descatllar.⁹²

Procedent de la Catalunya nord trobem el doctor Josep Balaguer, qui va contreure matrimoni amb Maria Antònia Beltran i Coca, filla d'un cavaller de Tudela. Segons el testament tingueren dos fills, Francesc i Maria Teresa. Francesc Balaguer i Beltran es va casar amb Maria Agnès Vilaplana i Portas, filla del donzell i també magistrat de l'Audiència catalana Anton Vilaplana i Berenguer. I el seu nét, Antoni de Balaguer i de Vilaplana, fou nomenat regidor perpetu de l'ajuntament de Barcelona l'any 1731. D'altra banda, la seva filla es casà amb Francesc de Avendaño, cavaller de Sant Jaume.⁹³

Pel que fa a la resta de magistrats d'aquesta sala tercera de l'Audiència catalana, només coneixem a fons les dades de Francesc Vidal i Roca i de Joan Baptista Julià i Roca. El primer signà capítols matrimonials amb Teresa Pla, filla del notari barceloní Francesc Pla. El matrimoni, emperò, no va

Baltasar de Lluens Montagut i Vallgornera fou nomenat marquès el 1706, any en què també era oficial reial. Vegeu Mònica GONZÁLEZ I FERNÁNDEZ, *Les institucions catalanes durant la Guerra de Successió: les corts de 1705-1706*, Barcelona: tesi de llicenciatura inèdita, 1992, v. II, p. 287 i 299. Més referències a Francisco José MORALES ROCA, *Próceres...*, v. I, p. 289.

91. AHPB, Francisco LLAUDER, *Libro de capítulos matrimoniales, 1675-1712*: capítol matrimonial (11 juny 1679), f. 213.

92. AHPB, Bartolomé PLEA, *Llibre primer de capítols matrimonials, 1642-53*: capítol matrimonial, f. 137. El testament, a AHPB, José QUATRECASES SALA, *Llibre quart de testaments, 1657-75*: testament (18 abril 1675), f. 145.

93. AHPB, Francesch LLEONART, *Llibre de concordias, capítols matrimonials y altres actes, 1632-1669*: capítol matrimonial (15 juliol 1659). Més dades familiars, a Philippe LAZERME, *La noblesa...*, v. I, p. 91-92.

tenir fills. Entre els marmessors que no foren familiars seus, cal ressaltar l'amistat que tenia amb el també doctor de l'Audiència catalana Josep Aleny. Pràcticament la resta dels marmessors nomenats eren eclesiàstics. A la llista apareixen el reverent Josep Bollo, rector de Santa Coloma de Centelles; fra Pere Pau Soler, pare provincial de l'orde de Sant Francesc, i el pare Josep Baduell, del monestir de Sant Agustí de Barcelona. I també hi foren presents el jesuïta Andreu Pla i el ciutadà honrat Joan Masdeu i Esteve, ambdós cunyats seus.⁹⁴ En canvi, Joan Baptista Julià i Roca tingué una vida familiar més complexa. Es casà en primeres núpcies amb Francesca Josa, filla d'un mercader de Vimbodí i vídua del magnífic Josep Xammar, burgès de Vilafranca del Penedès. Però en segones núpcies va contreure matrimoni amb Maria Anna Llunes, germana d'un col·lega seu de la sala tercera, Francesc Llunes. Aquella es casà amb ell després d'haver-se casat diverses vegades. I tots els seus anteriors marits foren ciutadans honorats de Barcelona.⁹⁵ Dins de la mateixa sala quedaven, per tant, força definides les complicitats entre els seus membres.

D'alguns magistrats coneixem amb qui es casaren, sense poder anar gaire més lluny. Els doctors Lluís Ferrer i Pere Antoni Serra emparentaren amb filles de ciutadans honorats. El primer es va casar amb Maria Mimo i Sala, vídua del pagès Jaume Mimo i filla de l'honorable Jeroni Sala, negociant, drassaner del General de Catalunya i ciutadà honrat de Barcelona. Del sogre de Pere Antoni Serra, Rafel Vives, tan sols sabem que tingué la dignitat de ciutadà honrat.⁹⁶ Sobre el reputat jurista Rafel Vilosa només estem assabentats que es casà amb una Maria Brocà, però ignorem més dades del seu origen familiar. Va tenir dos fills que participaren a les Corts de 1626.⁹⁷

94. Dades aconseguides gràcies als testaments de la parella: el del doctor Francesc Vidal, a AHPB, Bonaventura TORRES, *Primer llibre de testaments, 1659-74* (24 abril 1671), f. 142r., i el testament de Teresa Vidal i Pla, a AHPB, Bonaventura TORRES, f. 192r.

95. Primeres núpcies, a AHPB, José FERRER, *Llibre primer de capítols matrimonials i concòrdies, 1640-1657*: capítol matrimonial (30 maig 1655), f. 123. Les segones, a AHPB, José FERRER, *Tercius liber capitulorum matrimonialium et concordiarum, 1650-83*: capítol matrimonial (30 setembre 1668), f. 98.

96. Referències sobre el doctor Lluís Ferrer a AHPB, Rafael PELLICER, *Libro de capítulos matrimoniales, 1614-45*: capítol matrimonial (2 juliol 1643), f. 101. Sobre Pere Antoni Serra, AHPB, Pedro Pablo VIVES, *Tercius liber capitulorum matrimonialium, 1642-1645*: capítol matrimonial (28 desembre 1643), f. 90.

97. Francisco José MORALES ROCA, *Próceres...*, v. II, p. 146-147.

Conclusió

Hi ha al llarg d'aquest treball rellevants coincidències entre els oïdors de la sala tercera en quasi tots els aspectes analitzats. Molts d'ells detingueren càtedres universitàries i llurs pares, en major o menor grau, ja havien ocupat càtedres de pes al servei de la Corona. Entre els progenitors dels nostres oïdors trobem regents del Consell d'Aragó, membres del Consell de Cent barceloní, etc. I de quasi tots ells sabem que s'implicaren en els conflictes bèl·lics del moment. No cal dir que bona part dels oïdors seguiren aquest mateix capteniment i participaren activament en el conflicte dels Segadors, compromís militar que no s'exhaurí amb el conflicte esmentat, sinó que anà més enllà de la caiguda de Barcelona el 1652, sobretot en els magistrats més joves. I a voltes fora de la península. A la Itàlia espanyola, posem per cas.

Però, si ens centrem en l'àmbit institucional, comprovarem com un nombre destacat d'aquests oïdors exercí oficis vinculats al món militar, per exemple assessors de la Capitania General. I tots els que hagueren de fer front a aquesta responsabilitat actuaren simultàniament en el terreny eclesiàstic. Per obvi, tampoc caldria insistir gaire en el fet que el pas per la Batllia catalana va ser realment important per a un nombre significatiu de magistrats.

La trajectòria professional a l'Audiència, com no podria ser altrament, és força comuna entre els nostres oïdors. La majoria d'ells passaren per alguna de les dues sales civils abans de formar part de la sala tercera. Pràcticament la meitat foren jutges de cort, la qual cosa implica que no va ser una condició *sine qua non* per arribar a la sala més rellevant de la institució. Si en tots aquests aspectes els oïdors tenen bastants punts en comú, les dificultats viscudes a la institució són més difícils de generalitzar. Les Visites de 1654 i de 1677 foren cabdals a l'hora d'efectuar denúncies sobre el comportament de determinats magistrats. Els processos que patiren Josep Romeu i Rafel Vilosa serien els esdeveniments més destacats. Però tant en aquests casos com en posteriors denúncies, vinculades o no a les esmentades visites, els afectats no veieren frustrades les expectatives professionals. De tota manera, si aquestes visites no resultaren letals per als magistrats denunciats, alguns esdeveniments posteriors, com ara la crisi del 1689 i, no cal dir-ho, la Guerra de Successió, determinaren la trajectòria dels magistrats implicats.

Les relacions familiars i socials de tots ells presenten un altre cop similituds clares. El matrimoni amb altres famílies de ciutadans honrats fou un

tret definitori de molts casaments dels nostres oïdors. Els que tingueren pares que foren doctors en Dret tendiren a efectuar casaments socialment més enlairats. La resta es casà majoritàriament, torno a insistir, amb filles de ciutadans honrats. En algun cas, es produeix un emparentament entre dues famílies d'oïdors d'aquesta sala. I tenim constància que, a voltes, un oïdor és nomenat marmessor d'un col·lega seu, la qual cosa ens permet de copsar les complicitats al si de l'Audiència catalana.

TÈCNQUES, RENDIMENTS, MUTACIONS AGRÍCOLES I ASPECTES AGROSOCIALS DEL SEGLE XVIII. L'EXEMPLE D'UNA FINCA DEL PENEDÈS*

0

 EMILI GIRALT I RAVENTÓS
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

En el transcurs del segle XVIII, i seguint un moviment iniciat ja en el segon terç del segle anterior, les comarques costaneres i prelitorals de Catalunya van registrar una forta expansió de la vinya. L'increment vitícola es desenrotllà, en general, a costa del bosc i, en menor grau, de les terres camps. Agrònoms, viatgers, observadors coetanis nacionals i estrangers¹ coincideixen a valorar aquestes mutacions agrícoles que, d'altra banda, vénen refermades per les dades cadastrals fins ara conegudes.²

Totes aquestes transformacions van modificar de manera més o menys profunda l'estructura social i econòmica de les contrades afectades i, per això, es fa necessari de precisar-ne la cronologia, la intensitat variable i la influència a través del temps sobre les classes socials que hi van actuar de protagonistes o de beneficiàries. La rigorosa comprensió de la realitat històrica exigeix d'esbrinar quan, com i en quines condicions tècniques, econòmiques, socials i jurídiques es van dur a terme aquestes transformacions.³

* Entre els meus primers contactes amb la documentació objecte del present treball i el dia d'avui han passat més de quaranta anys. L'any 1960, Cal Bruna fou el tema d'una comunicació a la *First International Conference of Economic History*, reunida a Estocolm, i va ser publicada dins el volum d'actes corresponent (The Hague-Paris: Mouton & Co., 1960, p. 569-576). Aquestes pàgines, escrites amb l'aprofundiment que permetia la documentació, foren redactades abans del 1964. Per tant, tota la bibliografia utilitzada és anterior a aquell any. Actualitzar-la hauria estat una feina gairebé inútil, ja que la informació procedeix quasi exclusivament dels documents de Cal Bruna o de l'Arxiu Històric de Protocols de Vilafranca (AHPV). El tractament informàtic del text i de les sèries estadístiques és un favor que dec –i que agraeixo molt– a Olga Giralt i Esteve i a Carlos San Vicente i Galparsoro. Finalment, agraeixo al Col·legi de Notaris de Catalunya que hagi volgut acollir el present treball dins les prestigioses pàgines d'aquesta revista.

1. Vegeu abundants referències textuais a E. GIRALT I RAVENTÓS, «La viticultura y el comercio catalán del siglo XVIII», *Estudios de Historia Moderna*, II (1952), p. 158-176.

2. Cf. E. GIRALT I RAVENTÓS, «L'evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre de 1717 a l'època actual», a *Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de investigadores del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell, 1950, p. 165-176.

3. Sobre la problemàtica general de l'expansió de la vinya mediterrània i especialment de la catalana, vegeu l'important estudi de Pierre VILAR, «Géographie et histoire statisti-

Són preguntes difícils, però potser ens serà possible de trobar-hi una resposta en la mesura que l'exemple concret d'una explotació agrícola –en aquest cas, a Cal Bruna, del Penedès, la documentació administrativa de la qual abraça gran part de la segona meitat del segle XVIII–⁴ pugui donar-nos una imatge fidel de l'ambient rural, de les característiques generals de l'agricultura de l'època i dels seus elements més dinàmics.

Característiques de l'explotació agrícola estudiada

El mas dels Torrents, o propietat de Cal Bruna, topònim que perdura, es troba situat a la comarca del Penedès, en els termes municipals de Castellví de la Marca i Santa Margarida, a uns 18 quilòmetres de la costa i gairebé a mig camí entre Barcelona i Tarragona. El terreny és pla, interromput només per dos torrents, i integrat per terres de bona qualitat.⁵ Les 56,40 hectàrees de la finca –extensió de tipus mitjà, molt corrent en tota aquesta part de Catalunya– estaven repartides, segons el cadastre de 1727, en els següents conceptes:

Conreus:	17,98 ha	=	31,88%
Bosc:	26,11 ha	=	46,29%
Erm:	12,31 ha	=	21,83%

D'altra banda, les 17,98 hectàrees conreades es dedicaven a les diverses produccions agrícoles segons la següent proporció:⁶

Cereals:	14,84 ha	=	82,53%
Vinya:	2,89 ha	=	16,07%
Oliveres:	0,24 ha	=	1,33%
Horta:	0,006 ha	=	0,01%

que. Histoire sociale et technique de production. Quelques points d'histoire de la viticulture méditerranéenne», a *Hommage à Lucien Febvre*, Paris, 1954, p. 121-135.

4. La documentació familiar i administrativa dels Bruna (segles XVII-XIX) es troba en poder dels senyors Montaner de la Carretera, de Sant Pere de Ribes, als quals he de manifestar els meus agraments per les facilitats concedides en la consulta dels esmentats fons documentals. El ms utilitzat amb més freqüència és el de Miquel BRUNA, *Nota de notas* (1757-1790).

5. BRUNA, *Nota de notas*, f. 139: segons el cadastre de 1727, el 10,16 per 100 de l'extensió de la finca era constituït per terres de primera qualitat, el 49,12 per terres de segona, el 17,51 per terres de tercera i el 13,20 per terres de quarta.

6. Vegeu Apèndix I.

Tant per l'existència d'una extensa superfície forestal com per la distribució dels seus conreus, les característiques de Cal Bruna eren idèntiques a les dels termes de Castellví i de Santa Margarida, i molt anàlogues a les del conjunt de la comarca del Penedès, segons dades del Cadastre de Patiño, realitzat deu anys abans.⁷

A partir de la descripció cadastral de 1727, la fesomia de la propietat dels Bruna va variant al compàs d'unes mutacions que no són pas privatives, de cap manera, d'aquesta explotació, sinó generals a una ampla faixa del litoral català. Aquestes transformacions són: el gran increment de la viticultura i el lleu augment de la producció cerealística, aconseguits, tots dos, a canvi d'una intensa deforestació. Des del quinquenni 1759-1763 –moment inicial de la documentació administrativa de la finca– fins al de 1786-1790 –moment final–, la producció de cereals i llegums augmentà un 31,62 per cent. Atès el caràcter estacionari de la tècnica agrícola (tot i que sembla evident la introducció de nou utillatge),⁸ cal atribuir forçosament aquest augment de la producció de grans a una ampliació –impossible de mesurar– de la superfície sembrada.

Pel que fa al vi, la producció augmenta un 110 per cent en un període de temps igual,⁹ augment extraordinari i ple de conseqüències. Tenint en compte els rendiments mitjans per unitat de superfície –perfectament determinables–,¹⁰ podem conjecturar de manera versemblant que l'extensió de la vinya es quadruplicà entre 1727 i 1763 i que tornà a augmentar la meitat més entre aquesta darrera data i 1790. La rompuda de bosc i la planta-

7. Heus aquí la distribució de conreus expressada en percentatges, en aquests termes municipals i en el conjunt del Penedès:

	<i>Castellví</i>	<i>Sta. Margarida</i>	<i>Total Penedès</i>
Cereals	86,4	84,0	76,60
Vinya	12,6	13,9	18,12
Oliverar	0,8	1,9	4,10
Regadiu	0,2	0,2	0,82
Garrofers	–	–	0,36

Font: GIRALT, «L'evolució de l'agricultura...», p. 174-175.

8. Vegeu p. 8-9.

9. La producció mitjana igual de grans, que durant el quinquenni 1759-1763 fou de 123,16 quarteres, va passar a 156,58 el 1773-1777, i a les 162,12 el 1786-1790. En cadascun dels tres moments citats, la producció mitjana anual de vi va ser, respectivament, de 91,24, 127,92 i 192,52 cargues. Vegeu la producció anual de cereals i vi de la finca (1759-1790) a l'Apèndix II.

10. Vegeu n. 40 i 41.

ció de ceps degué ser particularment intensa entre 1727 i 1757, ja que l'etapa següent (que tingué un increment menor de producció) va registrar, entre 1758 i 1775, la plantació de 21.392 ceps, amb un augment de la superfície calculat en uns 13 jornals, és a dir, 4,70 hectàrees.¹¹ Amb aquest ritme, no es fa estrany que al cap d'un segle, malgrat les crisis vitivinícoles sofertes fins a mitjan XIX, les vinyes del Penedès arribessin a ocupar el 68,08 per cent dels conreus de la comarca, segons els *amillaments* de 1850-1860, ni es fa estrany tampoc que el cereal –que, un cop esgotat el bosc, va cedir les seves terres a la vinya– baixés al 23,69 per cent.¹²

Una altra de les característiques de la finca era el règim de policultura, tradicional a la Mediterrània. Les oliveres, sotmeses al ritme d'una collita cada dos anys, a causa d'un equivocat sistema d'esporgada, eren insuficients per donar abast al consum d'oli de la família,¹³ almenys abans de donar fruit els 148 plançons d'arboques plantats en les divisòries de diferents parcel·les entre 1782 i 1785. D'altres fruiters (cirerers, presseguers, pereres, nogueres, llimoners i, en més gran abundor, figueres) completaven el quadre arborícola de Cal Bruna. Cal afegir-hi el petit hort familiar (amb algunes parades de morenc), capaç de produir les verdures per al consum i algunes collites de cànem per atendre autàrquicament les necessitats domèstiques en matèria tèxtil.¹⁴ El conreu d'aquesta planta, avui dia desconegut del tot en aquella comarca, però practicat aleshores en tots els rega-

11. VILAR, *Géographie et statistique...*, p. 132, assenyala també la intensa plantació de vinya als voltants de Barcelona entre 1730 i 1740.

12. Els altres conreus es distribuïen així: oliverar, 3,69%; garrofer, 2,04; fruiters, 0,40; regadiu, 2,00. Dades facilitades pel Museu del Vi de Vilafranca del Penedès.

13. La precarietat de l'avituallament d'oli a base de la producció de la finca queda ben clara en les següents paraules de Miquel BRUNA, *Nota de notas*, f. 100: «Dia 4 febrer 1781 he promès a Sant Isidro que tots los anys que me farà la gràcia de collir oli per lo gasto de casa li faré cremar la llàntia en sa Capella de Sant Ramon tots los dias de festas de precepte de oir missa, a las horas que se diran las missas en aquella iglesia. Ex voto durante mi vida». Si el 1782 hagué de complir la prometença perquè recollí 15 quartans d'oli, el 1786, 1787 i 1788 restà exempt d'aquella obligació perquè li calgué comprar tot o part del necessari per al consum familiar.

14. De 1777 a 1790, la fibra produïda a la finca va permetre la confecció de 633 canes de 1,555 m de teixits de bri i d'estopa. Els teixidors que realitzaven aquesta feina reberen per llurs salaris un total de 76 l, 17 s, 6 d. Els moments de més activitat tèxtil són els anys 1788-1790, que coincideixen amb la preparació del nuviatge de l'hereu Joan Bruna. Vegeu Apèndix III.

dius, produïa a la finca de 3 a 10 roves de fibra, a base d'un rendiment mitjà d'una rova de fibra per quartà de llavor.¹⁵

La rompuda que originaren la plantació de noves vinyes i el lleu increment de les terres camps van permetre la venda d'un nombre considerable de pins. En els anys de més tala, hom assolí la xifra de 80 o 100 unitats venudes.¹⁶ Algunes d'elles eren de tan grans dimensions i de tan bona qualitat que van poder ser adquirides pels mestres d'aixa de Vilanova i utilitzades en la construcció de vaixells.¹⁷ Igualment, la propietat dels Bruna produïa anualment unes vuit o deu mil feixines, llenya que feien servir per als formiguers, ja fos per fertilitzar els camps propis o bé per destinar-les a la venda.¹⁸ El bosc de Cal Bruna, que al començament del segle XVIII ocupava quasi la meitat de la finca, no estava integrat només per pins, sinó també per alguns roures i abundants alzines. Tot i la intensa tala i la irregularitat de la collita, aquestes darreres asseguraven, encara durant el decenni 1780-1790, l'aplegament d'una gran quantitat de glans¹⁹ que, consumides fresques o torrades per a l'estiu, servien quasi sempre per a engreixar de 6 a 10 porcs destinats a la venda i al consum casolà.²⁰ En aquest aspecte, tampoc no diferia la finca del que era habitual a la comarca: efectiva-

15. Durant el quinquenni 1784-1788, la producció en fibra per cada quartà de llavor representa els rendiments següents: màxim, de 34,66 lliures; mitjà, de 25,95 lliures. Cada 26 lliures de pes fan una rova.

16. Vegeu Apèndix IV.

17. Hi ha referència d'aquestes vendes el 1769, 1774, 1776 i 1786, amb un total de 32 pins i 10 alzines, i un valor conjunt de 20 l, 16 s, 9 d. El 1776, una sola alzina fou venuda a la confraria de mestres d'aixa de Vilanova per 20 l, 12 s, 6 d. El 1787, els «assenyaladors d'arbres del Rey» (aquest cop no subornats) marcaren 5 pins i 1 roure de la finca per a les drassanes reials.

18. El cost de les feixines i llur preu de venda depenia del valor atorgat a la brossa o material combustible i a l'import de jornals esmerçats en aplegar-la; la xifra més corrent és 7 s, 6 d cada centenar de feixines. A les feixines destinades als formiguers de la finca calia afegir la feina de «cobrir-les» –apilar-hi terra damunt–, no sempre comptabilitzada a les Notes de M. Bruna. Vegeu Apèndix VI.

19. La venda dels excedents de glans, a uns preus que oscil·len entre els 18 i els 40 sous per quartera, constituïa un ingrés suplementari que alguns anys superava les 100 lliures. Per contra, una clàusula dels contractes de masoveria preveu la possibilitat d'haver de comprar glans fora del mas. Vegeu Apèndix XII i XIII.

20. De 1780 a 1790, l'engreixament i la venda de porcs produïen per any un benefici mitjà d'un 90 lliures. Vegeu detall anual a l'Apèndix VI.

ment, la cria del bestiar porcí ha estat assenyalada com a característica comuna a la majoria d' explotacions agrícoles d'aquella època.²¹

Per bé que en moments anteriors a 1758 el mas comptava amb l'existència de ramats d'ovelles,²² no era així en temps de Miquel Bruna. Només els animals de treball: una parella de bous i una somera²³ –o dues, quan el masover en portava una altra– eren l'únic bestiar que vivia a la finca, llevat dels porcs ja esmentats i de l'aviram habitual. Sembla també evident que l'explotació no disposava de carro ni de cap carreta; tot el transport era fet amb els animals de bast propis o bé amb els que hom llogava en determinades circumstàncies. Els carros –inútils, donada la manca de camins carreters– apareixen només llogats per al transport de llenya i de materials per a la construcció.

La producció de cereals

Fins que les plantacions de vinya de 1758-1775 no es van trobar en ple rendiment, la producció de cereals va ser la base de l'economia del mas dels Torrents. El seu conreu es realitzava dintre dels més estrictes cànons de l'agricultura tradicional: conreu extensiu biennal que implicava el descans permanent de la meitat de les terres dedicades a cereals. Només en comptades ocasions apareix el restoble. L'examen de les feixes preparades cada any per a la sembra –perfectament identificables gràcies als topònims– no permet cap dubte sobre el caràcter biennal de la producció cerealícola.

A causa de les circumstàncies climàtiques, i sense un sistema adequat de fertilitzants ni un coneixement dels avantatges que podien derivar-se

21. Biblioteca de Catalunya (BC), ms 143bis: Jaime CARESMAR, *Discurso sobre Agricultura, Comercio e Industria*, 1780, f. 585: al corregiment de Vilafranca «*tambien se crían [ganados] de cerda, los necesarios para el abasto del Partido según la proporción de los bosques que producen bellota para sustentarlos, siendo muy rara la casa de labrador que aunque carezca de pastos, dexa de criar uno, dos, tres o más según necesita para el consumo del año*».

22. Arxiu Bruna, p. 14: «*Diferens recivos*». Consta que el 1747 es pagaren 430 lliures per la compra de bestiar oví. Sobre la riquesa pecuària de la comarca, vegeu CARESMAR, *Discurso*, f. 585.

23. El 1780 hom adquirí una parella de bous de 5 i 6 anys i 6,75 pams cadascun, per 133 lliures. La somera de 2,5 anys, adquirida el 1769 per 42 lliures, fou venuda a uns gitanos el 1784 per 4 lliures; aquest mateix any Miquel Bruna en comprà una altra de 3 anys i 6 pams d'alçada, per 37 lliures i 2 sous. Cf. *Nota de notas*, f. 38, 173 i 232.

d'una racional rotació dels conreus, la pràctica del restoble comportava l'esgotament de les terres; d'aquí ve la freqüència amb què apareix, en les contractes d'arrendament, la prohibició expressa d'aquesta pràctica que, d'altra banda, no reeixia a obtenir de la terra sinó una collita mins.²⁴ L'única alternança realitzada parcialment als rostolls de Cal Bruna era la de les lleguminoses: cigrons, guixes, llobins, veces, faves i d'altres menys importants. En una agricultura desenvolupada totalment segons l'ancestral ús i costum de bon pagès, fora inútil de cercar-hi altres rotacions més complexes, el conreu de farratges o l'existència de prats artificials. Totes aquestes són innovacions agrícoles que no es van estendre per aquesta part de Catalunya fins a mitjan segle XIX.²⁵

Els treballs de la terra campa consistien²⁶ en les tradicionals quatre relles efectuades amb una arada junyida a una parella de bous, que no devia diferir molt de l'arada de tipus romà.²⁷ La fertilització de les terres que havien de rebre la llavor s'aconseguia –sempre de manera insuficient– per dos mitjans: pels formiguers o feixines i pel fem espartit pel bestiar en pasturar pels rostolls. El primer mètode, practicat amb assiduitat al Penedès,²⁸ consistia a esparcir per terra les cendres i materials resultants de la com-

24. Davant uns rendiments mitjans del 5,54 per unitat sembrada, els mestalls sembrats en restoble donen només uns rendiments de 4,19 (any 1773), 2,61 (1774), 4,25 i 4,49 (1775), amb una mitjana de 3,86 per 1.

25. Per l'estudi de la introducció de noves tècniques, és d'extraordinari interès la consulta de publicacions agronòmiques de l'època, especialment les *Memorias de Agricultura y Artes* (1815-1821), de la Junta de Comerç de Catalunya, i la *Revista de Agricultura Práctica*, iniciada el 1851, de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre.

26. Vegeu l'Apèndix VII.

27. Sobre les característiques de l'arada tradicional, vegeu A. G. HAUDRICOURT, M. JEAN-BRUNHES DELAMARRE, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris, 1957. Sobre la introducció de les primeres arades «mossa» d'origen francès, a la darrerria del segle XVIII, vegeu *Revista de Agricultura Práctica*, XVIII (1869), p. 168 i s.

28. En la contractació agrària de l'època, s'assenyala sempre l'obligació per part de l'agricultor de fer formiguers. CARESMAR, *Discurso sobre Agricultura*, f. 586, descriu així aquesta pràctica en el corregiment de Vilafranca: «*hacer ormigueros en las tierras de cultivo a que se aplica el ramage de los árboles y de los bosques en que se consume mucha leña porque haciéndola hezes y poniéndola en hileras en las referidas tierras de cultivo, cubriéndolas con la misma tierra, al cavo de algunos días que ya está algo seca pegan fuego a todos, y quemada así sirve de fiemos o estiércoles; se saca de la misma tierra así preparada el propio fructo que si estubiese abonada, porque no habiendo otro arbitrio para otra preparación, se salen de este los labradores para conseguir la producción de los fructos, y este método es casi general en toda Cataluña*». En canvi, els formiguers eren pràctica-

bustió de petits feixos de llenya recoberts de terra, col·locats a la distància d'uns 2 metres els uns dels altres, a les feixes que calia sembrar.²⁹ D'aquesta manera la terra es feia més esponjosa i permeable, s'enriquia de nitrogen i de matèries fertilitzants i quedava més o menys neta d'insectes.

El cost de les feixines es calculava en unes 2 lliures el centenar³⁰ i en calien unes vuit o nou mil per bonificar tots els sembrats de la finca.³¹ Aquest procediment exigia, doncs, una mà d'obra barata i unes reserves forestals o arbustives properes. Com que la finca no tenia bestiar propi, almenys durant la segona meitat del segle, se cedia a altres propietaris el dret de pastura de llurs ramats en les deveses i rostolls de Cal Bruna,³² a canvi d'una quantitat en metàl·lic –de 20 o 25 lliures– i de l'obligació de tancar el ramat durant 45 dies a l'hivern, i igual nombre a l'estiu, en els corrals de la finca.³³ Amb això restaven lleugerament femades les terres cerealícoles i hom obtenia una quantitat de fems per bonificar la vinya. Un altre mitjà de fertilitzar la terra, per bé que escassament practicat, era l'adob en verd o *cultiva*.³⁴

La sega, que tenia una duració mitjana de 9 a 11 dies i que utilitzava un total de 50 a 60 jornals, es feia amb falç. Només a partir de 1782, quan la finca torna a ser menada en explotació directa, apareixen referències a l'ús de la dalla, que no era manejada pel personal del mas, sinó per jornalers de localitats veïnes que cobraven de 10 a 12 sous per jornal més la

ment desconeguts el segle XIX a les comarques de la Catalunya humida, segons la *Revista de Agricultura Práctica*.

29. El mateix Miquel BRUNA, *Nota de notas*, f. 179, diu, respecte de les distàncies de les feixines: «*Nota que a 2 passas y mitja ja estan bé, però a 2 passas i 1 palm estan millor*».

30. Detallat: 26 s, valor de la llenya; 8 s, 6 d, pel treball de fer les feixines, i 7 s, 6 d, pel treball de cobrir-les de terra.

31. BRUNA, *Nota de notas*, f. 190: «*Nota que amb 1.000 feixines més [de les 8.362] se haurien cobert tres trossos de terra inferior que quedà sens cobrir*».

32. La venda de les herbes i la cessió del dret de pastura, cal interpretar-les com una prova de l'imperi *hic et hunc* de l'individualisme agrari. A més, en tota la documentació consultada no hem trobat cap rastre de pràctiques o obligacions comunals tocant a pastures.

33. Aquestes eren les condicions de venda entre 1780 i 1790. Vegeu, als Apèndixs XII i XIII, les obligacions del masover tocant aquest particular.

34. BRUNA, *Nota de notas*, f. 95, conta com la darrereria de 1774 deixà «*las cultivas casi del tot mortas*». L'adob en verd ja es troba recomanat per fra Miquel AGUSTÍ, *Libro de los secretos de agricultura, casa de campo y pastoril*, Barcelona, s. a., p. 197. Utilitzo una de les edicions castellanes del segle XVIII, més accessibles que l'original catalana de 1617.

manutenció.³⁵ Amb les messes segades es formaven garberes de 15 garbes cada una. El valor total dels jornals invertits en la sega oscil·lava durant el decenni 1781-1790 entre les 25 i 35 lliures. La trilla es feia amb els bous i la somera de la finca, ajudats gairebé sempre d'una parella de muls o de bous, amb els corresponents jornalers contractats entre els veïns. Llur salari era d'uns 14 o 16 sous més la manutenció pròpia i la dels animals. Només una vegada, l'any 1783, trobem citat un trill de lloguer, utilitzat per a separar el gra de la pellofa.³⁶ Per consegüent, en cas de no existir cap altre estri rudimentari –com ara el corró de pedra–,³⁷ hem de suposar que la batuda es feia purament i simplement mitjançant les passades reiterades dels animals pel damunt de les messes espargides per l'era. Aquest sistema –o el de colpejar-les amb els bastons anomenats *batolles*– perdurà en algunes comarques de Catalunya fins a la darrerria del segle XIX o començament del XX.³⁸

El rendiment de les collites estava subjecte a grans oscil·lacions i depenia estretament de la meteorologia.³⁹ L'eixut en èpoques de creixement o de sembra del cereal –i a vegades també l'excés de pluges– impedia el seu desenvolupament normal i en neulia la collita. El conjunt de cereals, sense discriminació de gra, rendia del 4 al 6 per u; el blat, pel qual es reservaven les terres millors i les feines més acurades, molt rarament donava més

35. A part dels productes sortits de la finca, que no s'esmenten ni valoren, entre els aliments consumits pels segadors figuren invariablement: carn de bou o de be, bacallà, congre, arròs, bescuits i pa blanc, pinyons, clau, canyella, safrà, gíngebre i aiguardent. Llur valor oscil·la entre 5 i 10 lliures anuals.

36. BRUNA, *Nota de notas*, f. 217: «*Se continuà lo bàtrer comensan en 9 juliol y acabat en 31, ab 11 dias de treballar. Nota que lloguí 4 dias dos matxos ab un trill del Prat a 15 s y lo gasto per cada home i matxo, y ab estos sols batíem cada dia 10 quinzenas de mestall; lo demés se baté ab los bous y altre dia 3 bous, que vénen a ser dos dias de un parell*».

37. És difícil que el corró fos utilitzat correntment al Penedès a la darrerria del segle XVIII, ja que en el segon quart del segle següent era pràcticament desconegut al Camp de Tarragona i a l'Empordà. Cf. *Revista de Agricultura Práctica*, II (1853), p. 11 i 66.

38. Aquests dos procediments són descrits com a corrents en la *Revista de Agricultura Práctica*, II (1853), p. 11. Vegeu una fotografia del sistema de bastoneig a F. CARRERAS CANDI, *Geografia de Catalunya*. Catalunya, Barcelona, s. a., p. 615.

39. Vegeu, a l'Apèndix II, el detall anual de la producció de cereals, i la seva evolució al Gràfic I. Els anys 1762, 1763, 1767, 1781, 1784 i 1788 van tenir una collita anormalment baixa per causa de l'eixut.

del 5.⁴⁰ Les causes d'uns rendiments tan baixos cal cercar-les en l'escassetat i poca qualitat dels fertilitzants, en la poca profunditat de les llaurons i també en el fet de realitzar la sembra massa espessa⁴¹ i amb una llavor amb prou feines mai renovada, perquè solia procedir quasi sempre de la collita pròpia.

En aquestes condicions no es fa estrany que en alguns anys adversos la collita de gra de la finca no solament perdés els excedents disponibles per vendre, sinó que resultés fins i tot insuficient per a les necessitats de la sembra vinent i del consum de la família, composta de 7 a 9 persones, més la manutenció d'alguns jornalers durant les èpoques de la collita dels cereals i de la verema.⁴² Cal remarcar, igualment, que el pa que consumia la família Bruna, com totes les famílies pageses, fins les de més bona posició, era sempre pa moreno, elaborat amb mestall.⁴³ Només en les grans solemnitats familiars –convits de noccs o àpats funeraris– sortia el pa blanc, sovint ni tan sols cuit en el forn del mas. La quantitat de gra necessària per al consum familiar es calculava aproximadament en 50 quarteres (2.750 quilos) l'any.⁴⁴

40. Heus ací els rendiments mitjans per unitat sembrada, observats en diversos anys:

	1761	1762	1773	1774	1775	1781	1782	Mitjana total
Blat	4,97	3,74	5,69	6,60	5,59	4,33	6,67	5,37
Mestall	5,31	4,40	–	–	5,62	5,08	7,37	5,54
Ordi	4,74	5,65	–	–	–	–	7,04	5,86
Civada	3,48	3,00	–	–	–	5,86	3,00	3,83

Aquests rendiments són notablement superiors als calculats pels perits i agrònoms de l'època. CARESMAR, *Discurso sobre agricultura*, f. 74, accepta per al blat el rendiment del 4 per 1. En les *Respuestas a unas preguntas a las cuales deben satisfacer de Común y Particular del término y Villa de Granollers, Obispado de Barcelona*, Granollers, 1934, p. 5, hi figuren els següents rendiments: blat, en terres de primera qualitat, 4 per 1; civada, en terres de segona qualitat, 3 per 1.

41. Els càlculs efectuats (però no molt precisos, a causa de l'ambigüitat de les dades disponibles) revelen per a 1780-81 la sembra de 1,68 a 2,80 quarteres de 55 quilos per jornal de 3.422 àrees. El 1761 es sembraren a la finca 32,08 quarteres de gra, que produïren 173,33 quarteres el 1762; i BRUNA, *Nota de notas*, f. 12, fa constar que «la trsdita sembrada se pot considerar que era massa espessa y que hi avia ab tot 5 o 6 quarteres de llevor de massa». Potser aquest fet explica els rendiments tan baixos registrats aquell any. Cf. l'estadística de la nota anterior.

42. Hi ha constància documental que en els anys 1767-68 i 1778-79, 1780-81 i 1784-85 les respectives collites no donaren abast a les necessitats de la família i de la finca.

43. Vegeu en *Memorias de Agricultura y Artes*, V (1817), p. 1 i 49, un detallat examen de les qualitats i de la terminologia catalana del mestall.

44. El 1779 figuren com a consumides 31,5 quarteres, però el 1781 i el 1784 s'assenyalen 50 com a necessàries. Cf. BRUNA, *Nota de notas*, f. 163, 193 i 234.

Com a resultat de la pressió demogràfica que caracteritza Catalunya durant la segona meitat del segle XVIII, els preus dels cereals esdevingueren més aviat alts, i amb marcada tendència a la puja durant tot el període.⁴⁵ Les *Notas* de Miquel Bruna i les dades objectives de la seva finca permeten de destriar l'abast i les conseqüències d'aquesta tendència alcista. El 1764, a la fira de maig de Vilafranca, els blats es pagaren a 60 rals la quartera, i el mestall, a 55; preus tan elevats i cars que esveraren tothom, d'insòlits que eren.⁴⁶ Tot i això, durant els vint anys que s'escolen de 1771 a 1790, moment en què la documentació administrativa de la finca permet de seguir la marxa dels preus del blat, només en 7 anys tingueren un preu mitjà inferior al de 60 rals que el 1764 semblava inusitat i caríssim.⁴⁷ Els anys de preu més elevat van ser els de 1786-1787 i de 1788-1789, en què el blat arribà, respectivament, a 70 i a 95 rals la quartera.⁴⁸

L'estímul dels preus alts va condicionar la persistència i encara l'increment de la producció de cereals registrada a la finca de 1758 a 1790. Observació important, perquè explica alhora com la colossal expansió vitícola de l'època s'orientà cap a una revalorització de noves terres –en molts casos, de qualitat inferior– sense detriment per a la producció de gra, que s'havia fet indispensable –els preus ho demostren– per la pressió que exer-

45. Una tendència anàloga es registra a Barcelona. Cf. VILAR, *Géographie et histoire statistique*, p. 130.

46. BRUNA, *Nota de notas*, f. 23: «Lo dia primer de maig de 1764, fira en Vilafranca, lo gra se posà a tan alt preu que lo blat arribà a 6 lliuras la quartera, i lo mestall a 5 lliuras 10 sous, per lo que tothom estava aturdit respecte que eren pochos los quel l'aguessen vist anar tan car».

47. Els preus del blat a Cal Bruna mantenen un estret paral·lelisme amb les cotitzacions del «*blat de la terra*» contingudes en els *Mercurials* de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Cf. VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, Paris: SEVPEN, 1961-62, 3 v., esp. v. II, p. 337-349.

48. BRUNA, *Nota de notas*, f. 323, escriu de l'any agrícola 1788-89: «Fins tot lo mes de janer de 1789 lo gra se venia: lo blat de 55 reals a 6 lliuras, lo mestall de 45 reals a 55 reals. Arribant al febrer se anà alterant, per lo que passat lo mercat de la quaresma, prengué tal augment que lo blat es posà a 9 lliuras la quartera y a 25 pessetas; lo mestall a 7 lliuras 10 sous, y fins a 8 lliuras 5 sous la quartera. A Barcelona se'n seguí un estrèpit sobre la escassès del pa. I assò durà fins a la cullita, que lo blat se posà de 6 lliuras a 7 lliuras 10 sous, lo mestall de 50 reals a 6 lliuras. Lo ordí fins a 42 reals la quartera, los llovins arribaren a 3 duros de plata la quartera; estos dos últims gèneros sos preus se entenen antes de la cullita». La carestia d'aquest any, que va causar un «estrèpit» a Barcelona, fou també un dels més notables ingredients de la crisi revolucionària de França.

cia una població creixent.⁴⁹ Heus ací com uns fets de la *microhistòria*, arrellats en l'estructura agroeconòmica del segle XVIII, aclareixen la significació i el perquè d'unes mutacions agrícoles que per llur amplitud i profunditat pertanyen a la *gran història*.

L'expansió vitícola

Al mas de Cal Bruna, igual com en tantes altres bandes del Penedès i de tota la zona catalana propera a la costa, el conreu de la vinya anà adquirint en el transcurs del segle la categoria de conreu preferent i, amb el temps, dominant.⁵⁰ A l'explotació agrícola dels Bruna, aquest moment arribà exactament el 1777, quan la major part dels 21.392 ceps plantats fins a 1775 havia aconseguit ja una plena producció.⁵¹ Fins aquest moment, són comptats els anys en què la collita de cereals, expressada en quarteres, no és superior a la collita de vi expressada en cargues; per contra, de 1777 fins a 1790 només tres anys mantingueren aquella inicial superioritat: els de 1779 i 1780, perquè la collita de vi va ser malmesa per la pedra, i el de 1790, perquè la collita de cereals fou realment extraordinària i molt superior a la mitjana dels anys precedents.⁵² És indubtable, doncs, que amb la plantació massiva realitzada entre 1758 i 1775 la vinya va ocupar el lloc més important entre els conreus de la finca.

Heus ací les condicions tècniques en què es dugué a terme una tan important mutació agrícola: si hom no volia minvar la producció de grans que exigia una població cada cop més nombrosa, o no volia deixar d'a-

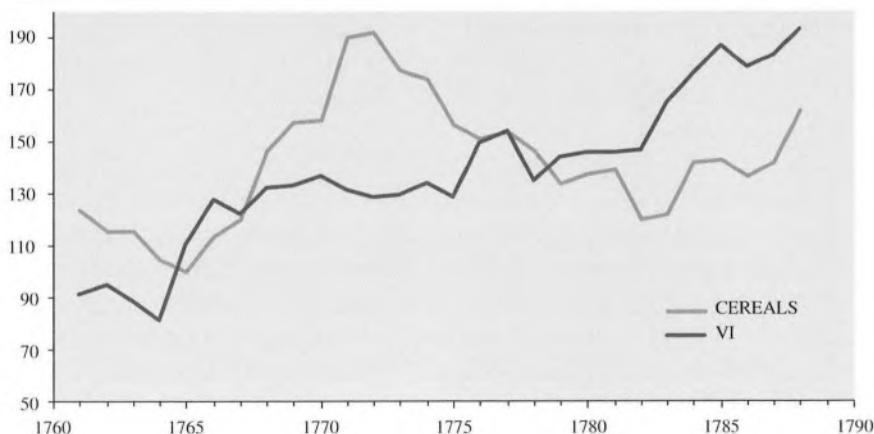
49. Entre 1720 i 1787, la població de Catalunya va passar dels 408.275 als 899.533 habitants. A la comarca del Penedès i als termes municipals on radicava la família Bruna, l'evolució demogràfica va ésser la següent:

	1720		1787	
	Habt.	Índex	Habt.	Índex
Castellví	131	100	412	314
Santa Margarida	187	100	386	206
Total Penedès	15.386	100	34.711	226

50. Recordem, però, que als termes municipals de la costa del Penedès, el predomini vitícola apareix ja netament en el cadastre de 1717: Vilanova, 79,1% de vinya sobre el total de conreus; Sitges, 71,7%; Ribes, 59,7%. Cf. GIRALT, *Evolució de l'agricultura*, p. 174-176.

51. Vegeu detall anual de les noves plantacions a l'Apèndix VIII.

52. Vegeu Apèndix II, i Gràfic 1.

GRÀFIC 1: CAL BRUNA. COLLITES DE CEREALS EN QUARTERES I DE VI EN CARGUES (MITJANA MÒBIL DE BASE 5). APÈNDIX II.

profitar l'avinentesa que oferien els alts preus assolits pels cereals, la plantació de vinya exigia l'artigatge de terres noves. Les reserves forestals del patrimoni de Cal Bruna permetien a bastament aquesta transformació. El primer any, abans de plantar els mallols, l'eixerada era sembrada de cereals que, com que la terra era verge, donaven un alt rendiment. Aquesta pràctica explica la inflació de les collites de cereals, simultània als moments de més plantació de vinya i clarament perceptible a través de les dades estadístiques corresponents.

Llevat del que fa referència a l'origen dels mallols que calia plantar, el sistema de plantació que llavors practicaven no era gaire diferent, en essència, del sistema actual. Primerament, calia netejar de pedres la superfície de la futura vinya. Després, amb l'ajut de l'arada i dels bous, s'obrien les rases, la longitud de les quals variava segons la configuració de les feixes o parcel·les. Sobre aquestes hi assentaven els plançons tallats dels mateixos ceps de la finca. El marc de plantació oscil·lava entre 11 x 5 i 11,50 x 4,75 pams, de manera que cada planta disposava tan sols d'uns 2,200 o 2,185 metres quadrats, extensió molt inferior a l'actual, però corrent en aquella època.⁵³

53. Després de la fil·loxera, la moderna viticultura ha propugnat els tipus de plantació clara, a un marc de 16 x 8 o de 18 x 9 pams, de manera que cada cep disposi de 5,12 x 6'48

Un cop entonegats els ceps –treball que, com tants d'altres, es feia d'acord amb les fases de la lluna i respectant en anys de traspàs l'anomenat període *bisèxtil*–,⁵⁴ hom procedia a l'aplanament i igualació del terreny. Les feines pròpies d'una plantació no es consideraven acabades fins que hom donava a la nova vinya una llauró de bous i una cava superficial, eixarcollada d'estiu.

Amb totes aquestes feines el cost de plantació⁵⁵ variava segons la mena de terreny en què hagués estat efectuada: si hom ensopegava amb capes argiloses, impermeables i dures de tapassot, un jornal d'home no permetia una plantació superior a les 18 estaques;⁵⁶ en un terreny més favorable, la mitjana era d'uns 24 mallols per jornal.⁵⁷ En aquestes últimes condicions, la plantació de 100 mallols –amb les feines prèvies i subsegüents– costava uns 31 sous, i la plantació d'una hectàrea amb uns 4.545 ceps valia unes 70 lliures, més o menys, i exigia un total d'uns 189 jornals de feina.⁵⁸ La vinya començava a esdevenir productiva cap al tercer any de la seva plantació, i la duració podia ser de fet indefinida si hom acudia a la pràctica acostumada de fer colgats o capficats. Amb aquests procediments, coneguts ja

metres quadrats. Al segle XVIII, NAVARRO MAS Y MARQUET, *Memoria sobre la viña*, p. 39-41, recomana la distància de 4,5 pams de cep a cep, però constata que el marc de plantació practicat al Penedès era de 10 pams de tira a tira i 4 de cep a cep; al Camp de Tarragona, era freqüent la distància de 10 pams en totes direccions. BARBA I ROCA, *Observaciones*, s. f., coincideix amb el seu coetani, tot precisant, encara, que als termes municipals de la marina del Penedès la plantació solia efectuar-se a 7 pams en quadre, i que en la resta de la comarca era general la distància –també utilitzada per Bruna– dels 10 x 5 pams. Distàncies anàlogues apareixen ja recomanades al principi del segle XVII per AGUSTÍ, *Secretos de Agricultura*, p. 197: «*Las vides de las viñas que se aran deve ser el espacio o distancia de una vid a otra seis pies, y las cabadas quatro*».

54. BRUNA, *Nota de notas*, f. 61: «*Vinya plantada en lo any 1772, y cerca la mitat dels mayols se entonegaren antes de 24 febrer, que és quant entra lo bisext [...]*». Pel que fa a les plantacions realitzades el 1773, escriu (*Ibid.*, f. 74): «*les divuyt passadas més prop del Torrent se entonegaren fins a 20 de febrer que encara era bisèxtil*».

55. Amb la informació donada per M. Bruna no és possible ser gaire precís a l'hora de determinar el cost de plantació d'una vinya.

56. BRUNA, *Nota de notas*, f. 61, al·ludint a la plantació de 1772: «*hi ha agut trosos de molt mal fer per tapassot*». *Ibid.*, f. 97, parlant de la plantació de 1775: «*Cent jornals y mitg se han empleat en plantar las ditas vintidos passadas o los 1.386 seps, que compensats ab los jornals ve en averse plantat cada jornal 18 seps, poch més, la causa de aver estat lo tapassot just y fort*».

57. Xifra resultant de les dades referents a la vinya dita de la Llicència.

58. BRUNA, *Nota de notas*, f. 66.

de temps immemorial,⁵⁹ la pràctica dels quals es constata en la documentació de Cal Bruna,⁶⁰ hom arribà a l'eliminació de l'alternança vinya-erm o vinya-bosc, la qual, malgrat haver predominat en altres temps en l'agricultura mediterrània,⁶¹ apareix en aquesta època ja del tot bandejada de les terres planes del Penedès.

Podar les vinyes, donar-los una primera llauró de bous, cavar-les amb aixada o càvec, magencar, binar amb els bous, murgonar i esporgar els ceps formaven el cicle anual de les feines vitícoles.⁶² Aquest conjunt de feines implicava una atenció per a la vinya i una cura més gran que la que solien aconsellar els agrònoms de l'època: Navarro Mas i Marquet considera normal de donar a les vinyes –en comptes de les dues llaurons i dues cavades que hom practicava al mas dels Torrents– simplement dues cavades o dues llaurons.⁶³ Barba i Roca assenyala les tres llaurades com a pràctica comuna a la costa del Penedès.⁶⁴ Aquesta més gran inversió de treball en el conreu de les vinyes mereix de ser remarcada per explicar l'alt rendiment que obtenien les terres vitícoles de Cal Bruna, rendiment –com veurem després– força superior també a la producció mitjana que els esmentats agrònoms coetanis calculaven en general per a les vinyes.

El 1780, quan la finca tenia ja fetes totes les plantacions registrades entre 1758 i 1790, i disposava aproximadament d'unes 15 hectàrees de vinya, sense comptar dues petites feixes conreades per rabassaires, les feines vitícoles van absorbir 228 jornals amb un import total de 208 lliures.⁶⁵ En la mateixa data, els jornals emprats en terres camps –l'extensió de les quals seguia essent molt superior a la de les vinyes– no passaven de 100, amb un cost de 79 lliures.⁶⁶ Altres dades més circumstanciades revelen pel mateix any la utilització de 25 a 30 jornals en cada hectàrea de vinya jove,

59. AGUSTÍ, *Secretos de la Agricultura*, p. 196, y NAVARRO MAS Y MARQUET, *Memoria sobre la viña*, p. 69-73.

60. BRUNA, *Nota de notas*, f. 266: 15 jornals amb un import de 7 lliures es dedicaven habitualment a murgonar les vinyes de la finca.

61. Sobre les conseqüències socials d'aquest fet, vegeu VILAR, *Géographie et histoire statistique*, p. 133-135, i bibliografia allí citada.

62. Vegeu detall dels treballs i despeses del conreu de la vinya a l'Apèndix IX.

63. NAVARRO MAS I MARQUET, *Memoria sobre la viña*, p. 48.

64. BARBA I ROCA, *Observaciones*, s. f.

65. Vegeu l'Apèndix IX.

66. BRUNA, *Nota de notas*, f. 77.

valorats en unes 12 o 14 lliures.⁶⁷ L'abundor de mà d'obra exigida per la viticultura evidència l'eminent caràcter colonitzador d'aquest conreu que, fins a la invasió fil-loxèrica de la darrerria del segle XIX, donà a moltes comarques de Catalunya una elevada densitat de poblament rural.

L'adob que hom donava a les vinyes eren els fems, però no s'utilitzaven pas cada any. Les 50 cargues de fems –uns 14 metres cúbics– que el masover de Cal Bruna havia de posar cada any a les diverses vinyes, segons pacte exprés amb l'amo,⁶⁸ si haguessin estat distribuïdes d'acord amb les dosis actuals,⁶⁹ no n'hi hauria hagut prou sinó per femar la quarta part de la superfície compresa en els 21.392 ceps plantats de nou. D'altra banda, sabem ja que la pràctica més comuna i recomanada per l'agronomia tradicional era la de femar les vinyes només cada sis anys.⁷⁰

Les veremes solien començar la primera setmana d'octubre i duraven en general uns 9 o 12 dies. A més dels mossos i treballadors permanents de la finca, per a les veremes hom acudia a la contractació de jornalers, procedents de la rodalia. Els salaris dels veremadors –4 sous, 6 diners els homes, i 2 sous, 6 diners les dones, a més de la manutenció– eren notablement inferiors als de la sega. Aquest fet, en relació directa amb la distinta demanda de mà d'obra per a cada una de les dues grans feines agrícoles, suggereix per a la darrerria del segle XVIII la idea d'una comarca del Penedès encara amb un net predomini cerealícol. Per al transport de la verema des de les vinyes fins al cup, utilitzaven atzembles únicament, i com que al mas només hi havia una somera, calia llogar-ne d'altres, del veïnatge, al preu de 18 o 20 sous diaris, més la manutenció de l'animal i de

67. Arxiu Bruna, «*Diferens recivos*», s. n.

68. BRUNA, *Llibre vell de notas*, f. 132: «*ha de portar lo any 50 cargas de fems a la vinya, y fer rasetas de aquells, y jo li he de donar un home de ajuda de cost en lo temps de fer las rasetas tan solament*». Vegeu també l'Apèndix XIII, art. 4.

69. El corrent avui, en cultiu no intensiu, és de posar un cove de 0,021425 metres cúbics per cada 4 ceps i cada dos anys. El lector ha de tenir present que les al·lusions a l'«avui», a l'«actualitat» o expressions semblants es refereixen a moments anteriors al 1964, data en què va ser redactat el present estudi; de llavors ençà moltes coses han canviat en la vitivinicultura del Penedès.

70. AGUSTÍ, *Secretos de Agricultura*, p. 197: «*Las viñas se pueden estercolar cuando son nuevamente plantadas, y después de seis en seis años*». Una gran majoria de contractes d'arrendament de terres, conservats entre els manuals del segle XVIII de l'AHPV es mantenen fidels a la prescripció del popular agrònom.

l'atzenbler.⁷¹ El total de jornals emprats durant la collita dels raïms variava segons el volum de la verema, però oscil·lava entre els 80 i 100 jornals, amb un import de 38 a 50 lliures.⁷²

La productivitat de la viticultura del divuit era més aviat baixa. Tres vinyes joves de Cal Bruna, que sumaven un total de 15.954 ceps en plena producció, donaven un rendiment mitjà –calculat per al decenni 1781-1790– de 17,89 hectolitres per hectàrea, o de 5,03 cargues per jornal.⁷³ Aquest rendiment, incomparablement inferior al que hom obté per mitjà de la viticultura intensiva de l'època actual,⁷⁴ era, amb tot, molt més elevat que el que alguns economistes i agrònoms de l'època atribuïen en general a la vinya. Els experts de Granollers consideraven, el 1717, que el rendiment dels terrenys vitícoles de primera qualitat era de 3 cargues per jornal, però que els de qualitat inferior en produïen només 1,5.⁷⁵ Caresmar, el 1780, atribueix també, sense entrar en detall, la producció de 3 cargues de vi a cada jornal de vinya.⁷⁶ Davant la discrepància d'aquestes xifres respecte de les obtingudes amb rigorosa precisió a la finca de Cal Bruna, podem admetre la possibilitat d'haver estat donada una intencionada disminució a l'hora de xifrar els rendiments de Granollers, amb l'objecte d'esquivar un gravamen fiscal més elevat. Atès que les circumstàncies geogràfiques no expliquen aquella disparitat, podríem conjecturar que durant el període que va de 1717 a 1780 hom havia adoptat alguna nova tècnica que hauria permès de duplicar gairebé la productivitat de la vinya.

Poden donar-se, però, altres explicacions molt menys arriscades per comprendre una divergència tan marcada. En primer lloc, la qualitat de la terra: les tres vinyes de Cal Bruna, de les quals hem obtingut les xifres mitjanes de rendiment, estaven situades no solament en terres de bona qualitat, com totes les de la finca, sinó en terra verge, rompuda de nou i, per

71. Tan habitual i ordinari era el transport del raïm al lloc d'ases que no solament el recipient utilitzat per a fer-ho es designava sempre com a «portadora de burro» –i no pas «de matxo» o «de carro», com succeïa en altres llocs–, sinó que la mateixa unitat de càlcul de la verema era sempre la «carga de burro».

72. BRUNA, *Nota de notas*, f. 265.

73. BRUNA, *Nota de notas*, f. 37-38.

74. No és exagerat de xifrar-la en els 135 hectolitres per hectàrea. Cf. Cristòfol MESTRE, «Com pot reduir-se el preu de cost de l'hectolitre de vi», a *La crisi vinícola*, Barcelona: IACSI, 1923, p. 29.

75. *Respuestas de Granollers*, p. 5.

76. CARESMAR, *Discurso de Agricultura*, p. 74.

consegüent, no gens afectada d'esgotament. El marc de plantació de les esmentades vinyes –11 x 5 pams– era més clar i, doncs, més productiu que el d'algunes vinyes contemporànies. Entre 1780 i 1790, les vinyes de Cal Bruna es trobaven en plena vigoria i fertilitat, perquè la majoria dels ceps no tenia més enllà de vint anys. Tots aquests factors situen aquells vinyars en unes condicions molt més avantatjoses que les que fóra lícit d'atribuir a superfícies vitícoles més extenses. Ho demostra el fet de passar de 5,03 cargues per jornal, aconseguides en calcular la producció mitjana de les tres vinyes, a 3,82 cargues per igual superfície resultants del càlcul del rendiment mitjà total en el període 1781-1790 de les setze vinyes que posseïa la finca.⁷⁷ A mesura que anéssim ampliant l'àrea objecte d'observació i estudi, trobaríem rendiments vitícoles cada volta més reduïts. I, per últim, el factor més important i decisiu per a comprendre l'alt rendiment dels vinyars de Cal Bruna és l'abundor de treballs donats per beneficiar les vinyes, les quals eren menades amb un conjunt d'atencions molt superior al que establien com a mitjà els cànons agronòmics de l'època.⁷⁸

De manera paral·lela a l'augment de la verema, hom millorà i amplificà les instal·lacions per a l'elaboració del vi: l'any 1766, instal·laren una nova premsa, valorada en 57 lliures;⁷⁹ el 1768, començaren la construcció d'un nou cup d'una capacitat de 100 cargues, o 12.160 litres de vi. Les obres, començades el gener i continuades intermitentment fins a setembre segons les fases de la lluna⁸⁰ van costar 93 lliures, 12 sous i 9 diners. Durant aquests anys i els següents, hom adquirí i reparà bótes de diverses cabudes –de 4 a 8 cargues– per a guardar els 200 hectolitres de vi que sovint produïa la finca.⁸¹

77. La mitjana anual collida durant 1781-1790 fou de 178,69 cargues. Comptant una superfície vitícola de 16 hectàrees o 46,7 jornals, obtenim un rendiment mitjà de 3,82 cargues per jornal o de 13,58 hectolitres per hectàrea.

78. Vegeu p. 15-18.

79. BRUNA, *Nota de notas*, f. 28, i *Llibre vell de notas*, f. 171-173.

80. BRUNA, *Nota de notas*, f. 32-36: expressions com ara «lo dia 3 de febrer que ja la lluna era vella comensàrem a amaran la cals [...]» i «en la lluna vella que caigué en abril se ha fet la argamasa [...]» i les frases «aquí se acabà la lluna», que serveixen de colofó a cadascuna de les quatre «empresas del cup» o etapes de la seva construcció, demostren que el ritme donat a les obres depenia directament de les fases lunars.

81. BRUNA, *Nota de notas*, f. 198 i 248, parla de la reparació de diversos envasos de vi per 3 lliures i 8 sous i de la compra de dues bótes de 7,5 cargues per 10 lliures cadascuna.

L'elaboració del vi seguia normes tradicionals que, en essència, han perdurat fins a temps molt recents: uns vuit o deu dies després de la pressada, tenia lloc la trascolada, o trasllat del most a les bótes. Tanmateix, les *Notas* de Miquel Bruna contenen repetides referències que demostren que l'operació de trascolar es retardava sovint sis o set setmanes, i tres o quatre mesos i tot: durant aquest temps, tot el vi i la brisa de la collita, o una part, restaven junts al cup.⁸² Es produïen dos tipus de vi: el vi most o de raig, amb el raïm només trepitjat, i el vi premsat, obtingut premsant la brisa. La brisa sortida de la premsa servia d'aliment als bous.⁸³ Com a conseqüència de l'escassa producció de les vinyes, tots dos tipus de vi devien tenir una graduació alcohòlica superior a la dels vins actuals del Penedès. Aquesta més gran riquesa en alcohol ajudava la conservació i feia menys indispensables els productes químics de què disposa l'enologia d'avui. L'únic ingredient que consta que utilitzava Miquel Bruna per a tractar el vi és el sulfat de calç, l'anomenat parrell, que utilitzava empíricament per augmentar l'energia àcida dels vins i precipitar les mares més ràpidament: amb això es conservaven millor i guanyaven color i brillantor.⁸⁴

De tota manera, el vi produït a la finca dels Bruna, com en tantes d'altres d'aquell segle, no resultava sempre de bona qualitat: abunden les referències a vins defectuosos o malalts –escaldat, sabent, agre, picat–, o sigui, que si alguna vegada la finca podia vendre un vi apte «per a la mar» i beneficiat pels alts preus de l'exportació, moltes d'altres calia vendre'l a més baix preu. I això no pas per cap rara casualitat adversa, sinó per la

82. BRUNA, *Nota de notas*, f. 219, 247, 285, 337 i 355, reporta com el 1783, 1785, 1786, 1789 i 1790, respectivament, no s'efectuà la trascolada fins passats 4 mesos, 54 dies, 4 mesos, 3 mesos i mig, 1 mes i 2 mesos, també respectivament, a comptar del dia en què es començà el premsat. De manera reiterada consta també que no és la totalitat de la collita el que és sotmès a aquestes condicions tan poc recomanables per a l'obtenció d'un bon vi.

83. BRUNA, *Nota de notas*, f. 266, parla de «lo premsar, garbellar la brisa i conduhir-la en bótes per pasto dels bous».

84. Entre les diverses notícies relatives a l'ús del guix per Miquel Bruna, mereix d'ésser transcrita la que fa referència a la collita de 1780 –migrada en qualitat i quantitat per una forta calamarsada–, perquè conté l'única indicació de la dosi emprada: «Són 84 cargas de verema, cargas de burro, de las que ne ha eixit unas 39 cargas 16 cortans de vi que, sinó per sis o set cortans de parrell que hi he posat aguera estat ben dolent». Una nota posterior aclareix «que lo parrell fou massa per lo poch vi que se cullí, y lo temperí ab una bóta quen tenia de la cullita de 1778 [...] y com lo vi de dita bóta era ranci i de gust suau, temperà lo altre vi, que fou molt bo». Cf. *Nota de notas*, f. 187 i 182. Se'n desprèn, doncs, que uns 35 litres de guix van ser una dosi excessiva per al tractament de 47,93 hectolitres de vi.

defectuosa tècnica amb què establien la seva elaboració: conservant –com hem dit– habitualment barrejats durant setmanes i mesos el vi i la brisa, només podien obtenir un vi aspre i dur, picat i de mala olor, que només era apte per a ser destil·lat i convertit en aguardent. D'altra banda, el fet que els productors del Penedès –i amb ells la majoria de viticultors de les zones no immediates a la costa– posaven més atenció a la quantitat que a la qualitat de llurs vins, bo i confiant en una sortida fàcil gràcies a la destil·lació, és cosa que recreen ja els enòlegs contemporanis de Miquel Bruna.⁸⁵

La venda del vi: l'impacte comercial en l'agricultura

A part de satisfer la conveniència de produir una quantitat de vi suficient per al consum de l'any –ideal de tradició clàssica, alimentat eternament pel pagès mediterrani– el conreu de la vinya amb l'oportunitat de vendre els excedents de la collita oferia sempre un aspecte comercial. Ja el 1617, Miquel Agustí assenyala aquest caràcter comercial de la viticultura.⁸⁶ Al mas de Cal Bruna es registra, de bell principi, un cert sobrant de vi que podia destinar-se a la venda. Calculant les necessitats familiars en unes 40 cargues l'any i deduint del total produït per les vinyes l'onzena part del delme i la porció deguda al masover o als parcers, són corrents els anys en què el dit sobrant representava de la meitat a les quatre cinquenes parts de la collita.⁸⁷ Només els anys 1762 i 1763, en els moments anteriors a la gran producció vinícola assolida per la finca des de 1777, tingueren una collita insuficient per al consum familiar.⁸⁸

Pel que fa als cereals, cap any no es pogué aconseguir un excedent semblant al que donaren les vinyes durant el decenni 1781-1790. La comercialització de l'aviram, dels porcs, de la fruita o de les verdures als mer-

85. Navarro MAS Y MARQUET, *Memoria sobre la viña*, p. 40.

86. AGUSTÍ, *Secretos de Agricultura*, p. 191: «algunos estiman más las tierras de los campos, prados, bosques y otras tierras que las entradas del dinero que se saca del vino».

87. BRUNA, *Nota de notas*, f. 206: fa el càlcul següent per a 1781, corroborat en altres indrets: «se pot comptar per lo gasto de casa 30 cargas, y caritat per los pobras 10 cargas».

88. BRUNA, *Nota de notas*, f. 17: «Est any 1762 fou terrible, de tal manera que estant ben aparellat de raïms, dos dias antes de Corpus Christi féu una pedregada per qual causa se culliren solament en esta eretat, i aixís mateix a les demés partidas de esta comarca, setze cargas de vi [...]». La collita de 1763 fou també molt baixa perquè fou «ab resquisis de la pedregada de 62».

cats de Vilafranca o de l'Arboç tenia només un caràcter subsidiari. L'explotació agrícola de Cal Bruna cobria amb els seus productes quasi totes les necessitats, però amb caràcter regular i constant venia només vi. Podem dir, doncs, que en una economia gairebé tancada com era la dels Bruna a mitjan segle XVIII, en què molts dels serveis eren pagats en espècie⁸⁹ i en què existien clars residus d'una sòlida autarquia familiar,⁹⁰ la col·locació del vi sobrant va obrir camí cap a una agricultura comercialitzada. El patró mariner de Vilanova o bé el fabricant d'aiguardent de Vilafranca,⁹¹ que periòdicament visitaven la finca per comprar els vins, són el símbol d'una nova etapa econòmica que, durant el segle XVIII, s'inicià per a les comarques properes al litoral de Catalunya. Mentre que la resta dels conreus, tot i la millor explotació de la finca, van seguir aconseguint un excedent mínim o cobrint només les necessitats d'una economia autàrquica, la viticultura inaugurarà allí i en altres bandes una agricultura comercial. En les propietats de tipus mitjà, com és la que estudiem, la vinya deixà de ser la forma tradicional d'assegurar-se una pobra collita de vi per al consum familiar i esdevingué la base econòmica de la finca, el principal conducte per a la recepció de diners, i una font d'especulació mercantil.

Malgrat tot, fóra erroni de dissenyar un quadre d'una viticultura sempre en expansió, estimulada per una tendència ininterrompuda d'alts preus en el mercat vinater. Les esmentades transformacions no es dugueren a terme sense cap risc. La viticultura del segle XVIII conegué ja els esglais de les crisis produïdes per la persistent paralització de les exportacions o els excessos a què s'arribà en la mateixa producció. Les notes, tan espontànies, de Miquel Bruna estan plenes de notícies que revelen l'angoixa del pagès que, un cop entrada la collita indemne de la pedra, del gebre i de l'eixut, l'ha de vendre a uns preus que no cobreixen pas les despeses de les diligents atencions que durant un any ha concedit a les vinyes. Els preus del vi –preus del productor– són, doncs, el vehicle que des de l'elemental

89. No solament la meitat del valor dels jornals es pagava en espècie, en forma de manutenció del jornalero, sinó també la conducta del metge i del manescal. Els préstecs en espècie –blat per sembrar, vi, etc.– entre propietari i masover o entre aquell i altres persones estranyes a la finca, igualment com la cancel·lació de certs deutes amb l'aportació de llenya, són de constatació freqüent en els llibres de Miquel Bruna.

90. Vegeu el que hem dit sobre la producció de cànem i les necessitats en matèria tèxtil de la família Bruna a les p. 4 i 5.

91. La presència d'aquests homes o de llurs enviats és freqüentment constatable en la documentació de Cal Bruna.

realitat agrària de Cal Bruna ens permetrà de donar una ullada a l'ample panorama conjuntural del mercat internacional del vi.

Els llibres administratius de Miquel Bruna ens fan conèixer els preus de venda del vi durant la segona meitat del segle XVIII. Però una lleugera observació d'aquests preus suggereix ja la necessitat de sotmetre'ls a un tractament estadístic que els faci més entenedors. Tal és el cas de la inestabilitat interanual dels preus, deguda a les fortes oscil·lacions estacionals i sobretot als alts i baixos provocats per la brusca variació de la demanda. El març de 1772, per exemple, el vi es pagava a 56 rals la carga, però al cap de dos mesos havia baixat a 10;⁹² o bé, inversament, el preu inicial de la collita de 1789 fou de 30 rals, però abans dels quinze dies havia arribat ja als 35 i 37.⁹³ Quines d'aquestes dades són més representatives del preu del vi en els anys respectius?

Igualment, la propensió del vi a alterar-se o a perdre qualitat, tornant-se apte només per a la destil·lació i, consegüentment, perdent valor, pot privar que els preus registrats a les *Notas* d'en Bruna siguin un reflex fidel del moviment general dels preus del vi. El 1789, per exemple, un vi que al mes d'agost podia vendre's a 52,5 rals, fou venut el desembre –contra el corrent alcista– a 40 rals, a causa d'haver-se tornat defectuós.⁹⁴ Per obviar la dificultat que presenta aquesta divergència de preus d'un mateix any, hem passat a establir un preu mitjà anual obtingut mitjançant la ponderació d'aquest d'acord amb la quantitat de vi venuda a cadascun dels diversos preus. Així aconseguim, si més no, un índex molt aproximat per a polsar la marxa de l'economia vitícola del mas dels Torrents. D'altra banda, algunes llacunes i imprecisions dels llibres administratius de Cal Bruna han obligat a completar la sèrie estadística dels preus del vi amb les dades deduïdes de l'administració de Ca l'Oller, petita finca de Sant Cugat Sescarrigues, a

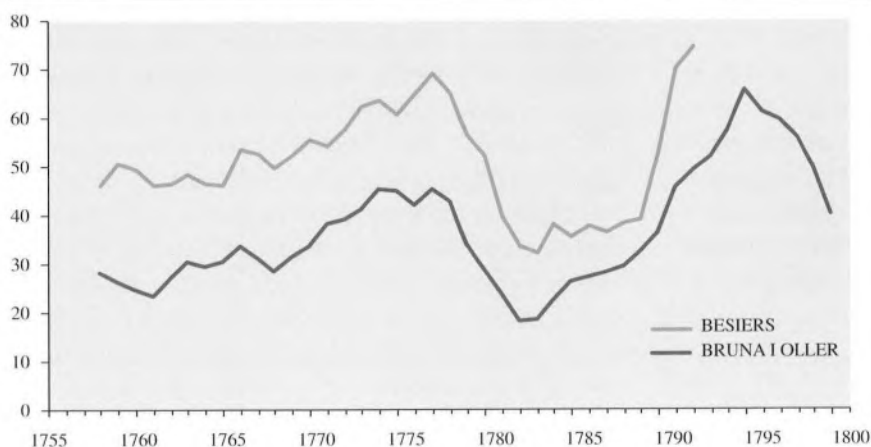
92. BRUNA, *Nota de notas*, f. 55: «fins al mes de mars de est any 1772 lo vi per aiguarent arribà a 56 reals la carga; però durà tan poch com uns 8 dias, y antes de mitg any reculà a 10 reals, fins a mitg duro».

93. BRUNA, *Nota de notas*, f. 336: «Lo preu a la cullita eixí a 30 rals la carga, però antes de quinze dias ja anà a 35 y a 37 reals».

94. BRUNA, *Nota de notas*, f. 330: «Est any lo vi se mantingué bo fins al entran al agost, y respecte que a Vilafranca no ni avia per a vèurer jo em pensava averne 58 reals o 6 lliuras; passaren los compradors a principis de agost, men donaven a 14 pesetas: nol volguí donar menos de sis lliuras; passats uns quinze dias del tast sem tornà tot escaldat. I aixís pots vèurer per lo voler assegurar lo preu com he quedat enganyat, jun ab molts altres que me han fet companyia».

quatre quilòmetres de Vilafranca, propietat també de Miquel Bruna i sotmesa a les mateixes condicions geogràfiques i econòmiques que el mas dels Torrents.⁹⁵ Per últim, amb els preus també ponderats de Ca l'Oller i els de Cal Bruna, hem calculat la mitjana aritmètica de les dues sèries, la resultant de la qual podem donar com a vàlida per a representar el preu de vi venut pel productor de 1759 a 1800.⁹⁶ Aquestes darreres dades, presentades en forma de mitjana mòbil de cada cinc anys, per tal de suavitzar les brusques oscil·lacions anuals, són les que dibuixen la corba del gràfic 2.

GRÀFIC 2: CONCORDANÇA ENTRE ELS PREUS DEL VI DE M. BRUNA I ELS DE BESIERS (LLENGUADOC). APÈNDIX X.

Els preus de la carga de vi —que només en els anys culminants són superiors als de la quartera de blat, fet que contribueix a explicar per què l'expansió vitícola es va fer a costa del bosc i no pas de les terres camps—⁹⁷

95. Aquesta finca fou llegada el 1758 a Miquel Bruna pel seu avi Joan Oller. Arxiu Bruna, *Llib. 7, Casa Oller*.

96. Les tres sèries estadístiques es troben a l'Apèndix X. Observeu al Gràfic 2 la concordança entre la sèrie penedesenca i la de Besiers (Llenguadoc), indicadora de l'existència d'un mercat internacional del vi.

97. Igual constatació fa VILAR, *Géographie et histoire statistique*, p. 129-130, pel que fa als preus del vi i del blat a Barcelona.

manifesten una lleugera tendència a l'alça fins a 1771. La migrada collita d'aquest any provocà un augment considerable dels preus, que van passar de 38 rals a 57. En les campanyes immediates, la cotització es mantingué alta, gràcies a la poca producció de les vinyes del país i a una sèrie de males collites registrades a França, les quals determinaren, a llur torn, un increment de la sortida de vins i aiguardents catalans.⁹⁸ A partir de 1776 els preus vacil·len: s'inicia una baixa, potser cíclica, les conseqüències de la qual excedeixen també l'àmbit estrictament català.⁹⁹ Els esdeveniments politicodiplomàtics que condicionen l'exportació convertiran molt aviat la depressió en crisi aguda. En els orígens d'aquesta crisi hi ha l'acumulació d'existències no vendibles i la sobreproducció de vi: la collita de 1778 fou tan abundosa que molts viticultors es trobaren mancats d'envasos suficients per a guardar-la.

Des d'octubre de 1778 fins al setembre de 1779, els preus van ser baixos i l'exportació de vi pràcticament nul·la.¹⁰⁰ Però la brusca caiguda dels preus, de 51 rals la carga fins a 26 –citem només els preus dolents–, fou deguda a l'entrada en guerra contra l'Anglaterra, a la consegüent supressió de les exportacions vers aquell país i a les dificultats que la lluita provocava en el comerç marítim en general. L'interès amb què el mateix Bruna anota aquests fets de política internacional, revela l'impacte que les presumibles i temudes repercussions econòmiques de la guerra produïen en la seva psicologia.¹⁰¹ En rebre's als cellers de les masies la collita del 1779, les coses van anar encara pitjor: tot i que la verema fou escassa, a causa d'una forta calamarsada estiuenca, el preu del vi baixà a 12 rals la carga.¹⁰²

98. Arxiu de la Junta de Comerç (AJC), *Llibre 4rt, Acords (1772-1773)*, f. 134.

99. Demostra l'amplitud d'aquesta crisi i el desig de defensar-se'n la mesura proteccionista de l'intendent de Marsella prohibint el desembarcament d'aiguardents catalans en aquell port. Aquesta ordre fou causa d'una sèrie de discussions entre Madrid i París. Cf. GIRALT, *La viticultura*, p. 172. La crisi de 1777 a 1791 ha estat estudiada per E. C. LABROUSSE, *La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution*, Paris: Presses Universitaires de France, 1944, p. 422, i per Pierre VILAR, *La Catalogne...*, v. III: «Atlas et graphiques», núm. 80.

100. BRUNA, *Nota de notas*, f. 55: «*Est any 1778 sobre ser la cullita tan abundant la jen casi no sabiean què fersé del vi; a la cullita lo havian de donar qui a 4 pesetas, a 4 y 1/2 i a 5 pesetas. A principis de 1779 per aiguardent no sen donava més que 6 pesetas, per la mar non cercavan jens*».

101. BRUNA, *Nota de notas*, f. 169: «*En 21 juny 1779 en la Cort de Madrid se publicà la guerra contra lo Rey de la Gran Bretaña o anglès. Lo dia 27 se publicà en Barcelona, y lo dia 30 en Vilafranca*».

102. BRUNA, *Nota de notas*, f. 169: «*Est any 1779 sobre ser baixa la cullita, lo preu és*

Però no s'havia arribat encara als punts més baixos de la depressió: el 1780-1781 –any vitícola malbaratat per la tremenda pedregada que el juliol va assolir les vinyes–,¹⁰³ el vi es venia només a 10 rals, i encara era difícil de trobar comprador. Miquel Bruna escriu malhumorat en el seu llibre de notes: «*lo preu de la collita era de uns 10 reals la carga, comta com ha pagat los treballs sent aixís que cassi tot lo collit se ha menester per bèurer*».¹⁰⁴

Durant els anys 1781-1782 va persistir la depreciació del vi, que no superà els 15 rals o es mantingué al voltant dels 10 en els vins destinats a la destil·lació.¹⁰⁵ També en aquesta ocasió associa Miquel Bruna –igualmente com d'altres contemporanis seus–¹⁰⁶ la crisi vinícola amb la situació internacional derivada del conflicte hispanoanglès, i atribueix a la mateixa causa la gran carestia d'arengades i bacallà en els mercats setmanals de Vilafranca.¹⁰⁷ Per últim, el 2 de febrer de 1783 –Miquel Bruna ho anota

estat tan baix que casi qui ha volgut vendre no ha trobat qui ni donàs diners. Som ja a 10 de novembre que per assí diuen de 4 pesetas a 16 reals, envers Banyeras y Vendrell a 18 reals y a duro, a la part de Vilanova y Cubellas lo més llarch a 6 pesetas: assò se entén per aiguarent, que per embarcar sen parla poch».

103. BRUNA, *Nota de notas*, f. 182: «*Lo dia 11 de juliol féu una pedregada tan cruel que se comptà de ella aver comensat serca de Martorell fins al Arch de Varà, y de ample una grossíssima hora, de tal manera que a Vilafranca y altres parts ho plomà casi tot, y a las demés bastant atropellats; no passà molt temps que per assí tornà a repedregar ab una pluja tan malignant que allí ont avia pedregat poch arribà a fer més mal que la mateixa pedra; la collita del vi estava aparellada: nota aquí lo estat que la ha deixada [...]*».

104. BRUNA, *Nota de notas*, f. 182.

105. BRUNA, *Nota de notas*, f. 196: «*Venguí vi al Fidehuer per fer aiguarent a 10 reals la carga que ha estat lo preu corrent*».

106. La crisi de la viticultura durant la guerra per la independència dels Estats Units és assenyalada també pel viatger Antonio PONZ, *Viage de España*, Madrid, 1788, v. XIII, p. 177.

107. BRUNA, *Nota de notas*, f. 208: «*Per estos temps encara van continuant la guerra contra Inglaterra: lo vi per aiguarent sols ha arribat a 4 pesetas la carga; lo blat de 55 reals a 6 lliuras; lo mestall de 40 reals a 48 reals; los fesols de 8 lliuras a 8 lliuras 10 sous; lo ordi de 25 reals a 27 reals quartera; lo bacallà de 3 sous a 5 sous la lliura; lo arròs de 20 diners a 24 diners la lliura; lo pebre se ha pagat a 2 sous la onsa, però lo any passat 1781 al temps de la matansa dels tossinos se pagà de 3 sous 9 diners fins a 4 sous 6 diners; las arengadas han arribat a 4 sous la dotzena y encara passaren tres u quatre mercats que ab diners no sen trobavan en Vilafranca, Sitges ni Vilanova; y tota esta terra faltada de verduras, y qui no ha tingut llegums de sa cullita no li ha faltat que fer per a menjar, advertint que las pocas verduras que y havia los ladrons se las cullían de nit; lo oli regularment ha anat tot lo any de 12 reals a 15 reals lo cortà; los tossinos de unas 65 tersas a 8 sous la tersa, los de 80 tersas a 8 sous 6 diners, de 90 tersas a 100 tersas a 9 sous 6 diners la tersa,*

amb una espontaneïtat no mancada d'un cert èmfasi— es publicaren a Vilafranca, cap del corregiment, les treves entre Espanya i la Gran Bretanya.¹⁰⁸ La possibilitat d'exportar i la consegüent reanimació del comerç del vi semblaren una realitat, sobretot a partir de setembre, en què es firmà oficialment el tractat de pau:¹⁰⁹ el vi va augmentar notablement de preu, però, contràriament a les esperances de Miquel Bruna, no passà dels 30 rals la carga.¹¹⁰

La crisi provocada per la guerra havia acabat, però la readaptació a les necessitats d'uns mercats llunyans, potser llur reconquesta, no podia aconseguir-se ràpidament. I, sobretot, la depressió cíclica per excés de producció continuava encara, malgrat que aquest fet restés ocult a la perspicàcia de Miquel Bruna. L'encariment de la pesca salada —i també dels cereals—¹¹¹ que caracteritzà els anys de la guerra hispanoanglesa, havia desaparegut, però el vi seguia venent-se barat, a un preu mitjà de 23 rals.¹¹² Aquestes condicions, amb una lleugera tendència a l'alça, persistiren durant dos anys més. En 1783-1784, el vi es vengué a un preu mitjà de 27,8 rals la carga; en 1784-1785, es pogué mantenir al voltant dels 30 rals, gràcies al fet que la collita fou curta. La situació es tornà a fer greu després de les veremes de 1785: mentre que la majoria dels comestibles es cotitzava a preus elevats,

y en arriban a 120 tersas de pes, sen han pagat a 10 sous la tersa. Las perdius per lo dia de Sant Thomàs arribaren a 9 sous cada una».

108. BRUNA, *Nota de notas*, f. 210: «Lo dia 2 de febrer a la nit, estan celebran sarau en casa lo señor Corregidor de Vilafranca, hi arribà una carta de ofici del señor Capità General de Barcelona, ab la qual posava en sa notícia que las paus o treguas estàvan ajustadas entre Inglaterra, França y España. Déu Nostre Senyor confirmi la veritat».

109. BRUNA, *Nota de notas*, f. 218: «[...] han firmadas ditas paus lo dia tres de setembre del presén any 1783».

110. BRUNA, *Nota de notas*, f. 212: «lo dia 10 de maig de 83 he venut a dit Fidehuer 13 cargas 16 cortans de vi premssat a 3 lliuras la carga. Lo demás, per serr bo de calitat, esperan major preu nol venguí, pués al últim se tornà barato».

111. A les comarques costaneres, la presència de blat foraster no va poder impedir les altes cotitzacions dels anys 1779 a 1783.

112. BRUNA, *Nota de notas*, f. 225: «Preus de diferents cosas en 1783: lo vi per aguardent en lo mes de maig anà a 3 lliuras la carga, al juliol a 3 lliuras 10 sous fins a dos duros, però arriban al agost ja reculà a 3 lliuras 6 sous, y en ser a mitg agost menos; lo blat, regularment, de 6 lliuras a 6 lliuras 6 sous la quartera; un mestall de 40 reals fins a 56 reals la quartera; lo ordi de 30 reals a 35 reals la quartera; lo bacallà ordinari a 2 sous la lliura, a 28 diners fins a 32 diners ja era bo; las arengadas han abundat; las guixas a peseta lo cortà, y los cigrons als últims del any també a 7 o 8 sous lo cortà; lo oli de 12 a 15 reals lo cortà. Los tossinos a poca diferència del any passat; las perdius de 6 a 7 sous cada una entorn de Nadal, que és quant van més caras».

el vi oscil·là entre els 12 i els 16 rals.¹¹³ La campanya següent començà també amb mals averanys i, en passar comptes de les 160 cargues que com a propietari li corresponien de la collita d'aquell any, Miquel Bruna es pregunta un altre cop, apesarat: «*traune unas 40 cargas per lo gasto de casa ne quedaran 120 cargas, que al preu de la collita 10 reals, com paga los gastos?*»¹¹⁴ Però en el transcurs de l'any agrícola –caracteritzat per una carestia general d'aliments–, el preu del vi tingué tendència a pujar, elevant la mitjana anual a 20 rals la carga.¹¹⁵

Hom havia arribat al terme de la depressió que començà deu anys abans. El 1787 comença un període d'alça que, a partir de 1789, és possible que vegés reforçada la seva tendència ascendent per l'eliminació de la França revolucionària en amples sectors del mercat internacional del vi. Els punts culminants corresponen als anys 1795 i 1796. Fou un període que forçosament hagué d'ésser pròsper per a la viticultura catalana, tot i que Miquel Bruna, amb aquell maliciós pudor que impedeix l'ànim camperol a exterioritzar uns beneficis extraordinaris, substitueix la planyívola loquacitat dels anys adversos per un recatat silenci. Ni un mot en les seves notes –si no és l'estricta eloquència de les xifres– comentant la ràpida elevació dels preu del vi que, partint dels 15 rals de 1786, arribà, el 1796, als 93.¹¹⁶

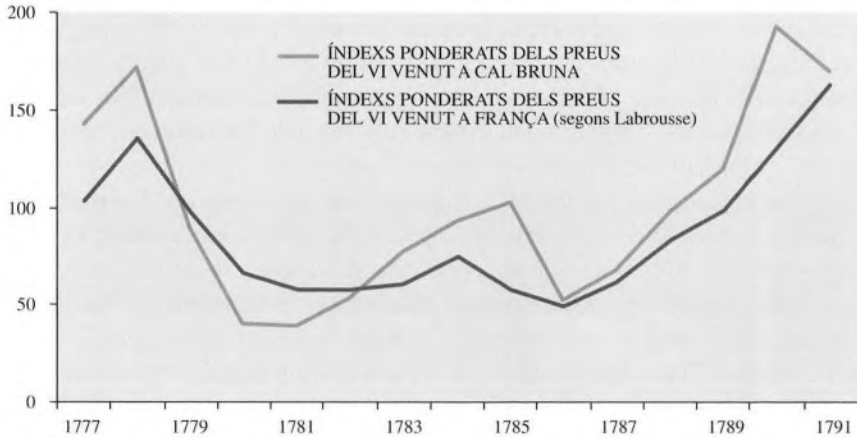
113. BRUNA, *Nota de notas*, f. 248 i 251: «*Lo preu de la cullita, fins ara, per assí, no ha estat sinó de 12 reals fins a 16 reals*». «*Los preus dels comestibles pots considerarlos cars, tot sinó lo vi*».

114. BRUNA, *Nota de notas*, f. 266.

115. BRUNA, *Nota de notas*, f. 271: «*Preus dels comestibles: del blat llevor, en lo sembrar, no arribà de 7 lliuras la quartera, lo demás de 6 lliuras a 6 lliuras 15 sous; lo mestall de 58 a 45 reals la quartera; los llovins a la primavera de 1785 arribaren a 55 reals quartera, y est any han estat lo més alt a 45 reals, y al abril han tornat a 36 reals quartera; lo ordi a la collita lo pagàvan a 33 reals, després ha reculat fins a 25 reals; fesols a 7 lliuras. Lo vi, barato*».

116. L'última referència detallada dels preus dels comestibles és de 1787 i no conté cap al·lusió al preu del vi: «*Lo blat bo de 54 reals a 55 reals, lo regular y del de Urgell a 50 o 51 reals quartera; lo mestall de 40 a 48 reals quartera, los llovins al principi del any de 35 reals a 2 duros, y al últim del any de 28 a 30 reals quartera; los fesols de 10 a 12 sous lo cortà; lo bacallà bo de 2 sous 6 diners a 3 sous la lliura; lo congre bo a 7 sous 6 diners la lliura. La carn: lo moltó a 8 sous 6 diners la carnissera, la bassiba a 7 sous 6 diners, lo bou a 4 sous 6 diners la carnissera. Las gallinas de 3 a 4 pesetas lo parell; las llebras grossas han passat de 12 reals cada una, las pells de ellas de 6 sous a 7 sous 6 diners cada una; per Sant thomàs las perdius arribaren a 9 sous cada una; los galls dindis ne han arribat a 6 pesetas y mitja; las pollas de indi de 3 a 4 pesetas; los ous de gallina entre tot lo any de 2 sous 6 diners a 4 sous 6 diners la dotzena, y algun poch de temps anaren a 5 sous. Lo*

**GRÀFIC 3: LA CRISI GENERAL VINÍCOLA DE 1777 A 1791.
APÈNDIX XI.**

Quant a la resta, il·lusió efímera: a partir d'aquest any, ja fos per iniciar-se un altre cicle econòmic o bé per la nova situació política derivada d'haver signat Espanya el Tractat de San Ildefonso, que la uní amb França en estreta aliança contra Anglaterra, la depreciació del vi tornà a ser una trista realitat. L'any 1796, els obstacles posats al comerç amb Amèrica per la pirateria anglesa i, el 1800, la violació per part de França de certes clàusules econòmiques del Tractat de Basilea de 1795 –en apujar talment els drets de duanes per la introducció d'aiguardent en tots els territoris de la República i països annexionats, que implicava un augment del 60 per cent de llur preu– originaren una baixa considerable del valor del vi.¹¹⁷ Bé que les dades de Cal Bruna no arriben tan enllà, no manquen testimonis que reporten com aquesta nova i profunda depressió –els anys pitjors de la qual foren els de 1805 i 1806– va ser causa d'una altra agudíssima crisi vinícola que comportà l'abandó de moltes vinyes i un retrocés de les terres vitícoles.¹¹⁸

Per bé que sobrevalorada, potser fins a l'exageració, pels economistes de l'època, és obvi assenyalar la influència real dels esdeveniments de polí-

peix bo de 2 sous 6 diners a 4 sous 6 diners la lliura de 12 onses. Lo arròs de 1 sou 8 diners a 2 sous la lliura, etc.» Cf. BRUNA, Nota de notas, f. 288.

117. Cf. GIRALT, *La viticultura*, p. 173.

118. Buenaventura GASSÓ, *España con industria, fuerte i rica*, Barcelona, 1816, p. 53.

tica exterior en la marxa general dels preus vinícoles. Aiguardent i vi eren productes la demanda dels quals depenia de l'exportació, i aquesta estava, d'altra banda, condicionada a la situació tant econòmica com política de mercats llunyans i a la facultat –per part dels súbdits del rei d'Espanya– de poder-los abastir amb més o menys llibertat. L'examen dels preus a la comarca del Penedès –i encara es veuria amb més intensitat en altres comarques vitivinícoles, com és ara el Priorat, la Conca de Barberà o bé el Pla de Bages, més allunyades del litoral– mostra la forta connexió que existia entre els preus aconseguits pel vi i les condicions que en facilitaven l'exportació. Aquesta connexió o dependència es revela no només en les oscil·lacions temporals dels preus, sinó en la proporcionalitat imperant entre el valor en venda del vi en els diversos llocs de producció i la distància existent entre aquests i les platges més properes. La nota de Miquel Bruna, en indicar que el preu del vi del novembre de 1779 era de 14 a 16 rals a Vilafranca, de 18 a 20 al Vendrell i de 22,5 a Vilanova –llocs allunyats 18 i 5 quilòmetres de la costa respectivament els dos primers, i costaner el darrer–, n'és la millor prova.¹¹⁹ L'elevat cost del transport i la necessitat de trobar un mitjà fàcil per a l'exportació expliquen l'avantatge cronològic –repetidament assenyalat– de l'expansió vitícola en els indrets del litoral i la penetració més lenta de la viticultura en les zones de l'interior. Encara més: l'interior del Penedès no adquirí el caràcter eminentment vitícola amb què avui és conegut, fins a mitjan segle XIX, quan l'aparició de l'oidium, o malura, reduí al mínim la producció de les acreditades vinyes del litoral.¹²⁰

Un altre fet que destaca entre els molts que podem constatar a través de la documentació de Cal Bruna és que el factor determinant del preu del vi en aquells indrets –igualment com en tants d'altres no immediats a la costa– era la demanda de vi per a la fabricació d'aiguardent. Contràriament al que succeïa amb els vins de Sitges, Ribes, Vilanova i Cubelles, a la Marina del Penedès, o amb els d'Alella i de Mataró, a la comarca del Maresme –vins estimats per si mateixos i molt afavorits per l'exportació a mercats americans i europeus–, els produïts a l'interior de la comarca es despatxaven en forma d'aiguardent, i la destil·lació era la reguladora de llur preu i fins i tot la determinant de la mediocre elaboració de gran part del vi.¹²¹ Paral·lelament a aquests fets, Vilafranca del Penedès –juntament amb Valls

119. Vegeu n. 102.

120. Cf. GIRALT, *L'evolució de l'agricultura*, p. 174, i la bibliografia citada en aquell lloc.

121. Vegeu n. 82.

i després Reus— s’havia convertit en un dels primers mercats d’aiguards de Catalunya, i dels embarcadors de la seva comarca en sortia aproximadament el 28 per cent de la producció alcoholar del Principat.¹²²

Per últim, podem observar a través de les dades comptables de Miquel Bruna la natural atracció dels preus d’una collita a l’altra: la perspectiva d’una verema molt abundosa feia abaixar el preu de les existències vendibles ja l’estiu immediatament anterior; o bé, a la inversa, una pedregada o un altre factor que fes malbé les vinyes elevava el preu del vi, temps abans que s’efectués la collita corresponent.

Les conseqüències de la marxa dels preus van ser molt profundes per a l’agricultura. La irregularitat dels preus —per la variable demanda— i l’oscil·lació en el volum de la collita —per les naturals circumstàncies meteorològiques— fan, però, que aquestes conseqüències siguin desiguals, divergents i difícils de mesurar en cadascun dels diferents anys. En els moments en què existia una demanda normal, el preu del vi depenia de les condicions de l’oferta i, consegüentment, la producció i el romanent d’existències eren factors decisius en la formació del preu. Però en altres casos —com és ara en 1779 i 1780, malgrat tenir unes collites molt migrades i inferiors a la mitjana dels anys immediats—, el preu va ser molt baix a causa de la contracció de la demanda fruit de les dificultats amb què es trobava l’exportació.

Volum de la collita i preu de venda de la mateixa són, doncs, els dos factors indispensables per a poder calcular el rendiment econòmic anual de les vinyes de Cal Bruna. El caràcter de la documentació examinada limita les possibilitats de calcular els esmentats rendiments al període 1776-1790, i encara això no és factible per tot el vinyar de la finca, sinó només per a les 13 hectàrees de vinya menades en administració directa per Miquel Bruna. La manca de dades referents al valor dels jornals emprats en el conreu de tres petites feixes menades a rabassa morta ens ha obligat a deixar-les de banda en aquests càlculs. Si tenim en compte el producte d’aquestes 13 hectàrees —un cop descomptat el delme i les 40 cargues de vi en què hom xifrava el consum domèstic anual,¹²³ per tal d’obtenir el producte vendible de cada any— i el preu mitjà de venda, podem obtenir el valor brut del vi venut cada campanya. Si del producte dels dos factors en deduïm la suma

122. Laurent LIPP, *Guide des négocians*, Montpellier, 1793, v. I, p. 190 i 210-217.

123. Les 40 cargues incloïen les 30 per al consum de la família i 10 «*per als pobres*», com és repetidament anotat en els papers de Cal Bruna.

de les despeses fixes anuals –feines vitícoles, cadastre, interès i quota d’amortització dels 9.100 rals invertits en la plantació de les 13 hectàrees de vinya– més les despeses derivades de la collita –variables cada any i proporcionals al volum d’aquesta–, obtindrem l’efectiu rendiment econòmic de les vinyes esmentades.

Tenint en compte aquestes dades, les oscil·lacions en el volum de la collita i en el nivell dels preus determinaven uns alts i baixos enormes en els beneficis vitícoles.¹²⁴ En anys sortosos –el 1790, per exemple, en el qual una collita més que regular pogué ser venuda a l’elevat preu de 50 rals la carga–, els beneficis vitícoles arribaren a representar el 25 per cent dels esmentats 9.100 rals invertits en la instal·lació de les 13 hectàrees de vinya. És possible que aquesta xifra resulti exagerada o que correspongui a uns beneficis realment insòlits i excepcionals.¹²⁵ Però no serà així amb uns beneficis de l’ordre del 7 al 17 per cent, que apareixen els anys 1777, 1783, 1787 i 1789 i que tradueixen sens dubte un rèdit corrent en anys amb collita normal i amb un preu que oscil·lava entre els 35 i 45 rals la carga. Els anys amb aquests preus, relativament nombrosos en els moments anteriors i posteriors a la gran crisi de 1779-1783, havien de ser els que donaren fama de pròsper al conreu de la vinya, induïren a la seva expansió i aconseguiren que Jaume Caresmar i Navarro Mas proclamessin la viticultura com a branca més avantatjosa de l’economia del Principat.¹²⁶

A l’altra banda, però, d’aquesta inflació de beneficis hi ha les pregoneses de la depressió i de la crisi. En contrast amb l’alt rendiment obtingut

124. Les xifres donades a continuació procedeixen de les dades dels Apèndixs II, VIII i X, i de notícies disperses en la documentació de Miquel Bruna.

125. Com a confirmació de la possibilitat que en anys determinats fossin obtinguts uns beneficis tan elevats, cal esmentar l’estudi de caràcter econòmic de Jaume RAVENTÓS, «Reguladors naturals del preu del vi», a *La crisi vinícola*, Barcelona: IACSI, 1923, p. 13-22, en el qual es xifra en 12 pessetes el cost mitjà de producció d’una carga de vi durant el període 1810-1859, mentre que el preu de venda durant el mateix període assolí una mitjana de 22 pessetes, amb diversos anys que excedí de les 50. Lamentablement, no hi ha cap indicatiu de com s’ha obtingut una xifra del cost. És probable que en el càlcul no s’hi fes intervenir l’interès i la quota d’amortització del capital invertit en la plantació, com hem fet en el present estudi. Tanmateix, és indubtable que el període 1810-1859 fou de gran prosperitat per a la viticultura i que en el seu transcurs es realitzaren beneficis extraordinaris.

126. CARESMAR, *Discurso sobre agricultura*, f. 69 i 244, i NAVARRO MAS i MARQUET, *Memoria sobre la viña*, p. 2-3 i 88. Aquesta afirmació es troba ja expressada a les Corts de 1706 (cf. GIRALT, *La viticultura*, p. 161) i és constantment repetida per agrònoms i economistes durant tot el segle XVIII.

els anys esmentats, la campanya vitivinícola de 1780 –amb una collita pràcticament nul·la i un preu baixíssim per la impossibilitat d’exportar– es liquidà per a Miquel Bruna amb una pèrdua de 1.624 rals, és a dir, amb un balanç negatiu del 17 per cent. Durant els quinze anys compresos entre 1776 i 1790 –període que inicia una depressió decennal i inclou nou anys liquidats amb pèrdua–, l’interès mitjà anual produït per les vinyes de Cal Bruna fou només del 0,97 per cent; interès escàs, pràcticament nul, i fins i tot molt inferior al que hauria aconseguit Bruna en el cas d’haver invertit plàcidament el seu capital en censals que aleshores –després de la reducció duta a terme en temps de Ferran VI– rendien només un 3 per cent.¹²⁷

El propietari del mas dels Torrents, malgrat no haver adoptat un sistema racionalitzat de comptabilitat agrícola, s’adonava perfectament que en els anys 1779-1782 i 1784-1786 havia treballat, amb pèrdua, les vinyes de la seva finca, i que en alguns d’altres n’havia obtingut un benefici tan escàs que amb prou feines podia cobrir les despeses del conreu. Davant la crisi iniciada el 1776, la primera reacció va ser la de deixar de plantar vinya; 70 ceps que mancava plantar en una vinya per completar diverses fileres, no es van arribar a plantar mai;¹²⁸ l’obligació de plantar 500 mallols anuals va ser dispensada al masover a partir de 1778¹²⁹ i d’aquest any ençà no hi ha nova al·lusió a d’altres plantacions de vinyes. És molt possible, encara, que davant el fet de la persistència de la depreciació del vi, hom deixés de banda algunes feines vitícoles, estalviant així una quantitat de mà d’obra i, per tant, una quantitat anual de diners; diguem que és la fórmula més elemental d’alleugerir les conseqüències d’una inversió esdevinguda no rendible. D’altra banda, tant la fortuna personal de Miquel Bruna com les mateixes característiques de la seva explotació agrícola li permetien de defensar-se de crisis agudes com és ara la involucrada en la depressió de 1776-1786.

La finca de Cal Bruna –com qualsevol altra del Penedès en aquesta època– no era una finca en monocultiu vitícola: els cereals, els llegums, l’horta, l’explotació forestal i la cria de bestiar porcí donaven recursos suficients per a equilibrar la marxa de l’economia de la finca i disminuir els

127. BRUNA, *Nota de notas*, f. 8.

128. BRUNA, *Nota de notas*, f. 96: «aquí se ajustaran los setanta seps quan es plàntian». I en una nota marginal posterior: «no se han plantat».

129. BRUNA, *Nota de notas*, f. 171: «lo últim tracte que tinguérem antes que no marxàs, que fou compensarli lo plantar 500 mayols que li faltavan per complir los que havia de plantar per lo any 1779 [...]».

efectes desastrosos d'una crisi vinícola. Gràcies a la mitjana potència econòmica de què gaudia, Miquel Bruna podia esperar a vendre el vi en els moments més oportuns i favorables, emmagatzemant part de la collita durant dos, tres o més anys i tot.¹³⁰ Si alguna vegada s'equivocà, per error de càlcul, en jutjar la situació del mercat,¹³¹ o per haver-se-li tornat dolent el vi emmagatzemat,¹³² és evident que la facultat de retenir la collita d'octubre a febrer o març –i també agost– de l'any següent –fet que pot constatar-se quasi contínuament en les seves notes administratives– li estalviava haver d'acudir a la venda del seu vi en els moments de més gran oferta i, per tant, amb els preus més baixos. Entre els preus inicials de diverses campanyes vinícoles donats pel mateix Bruna, i els preus en què ell va vendre realment el seu vi hi ha, sovint, una diferència del 16 al 50 per cent.¹³³

Heus aquí la font d'uns beneficis que no podia assolir el pagès poc provident o bé el que, mancat d'una instal·lació adequada o de les reserves econòmiques per a esperar millors temps, estava obligat a vendre el vi immediatament després d'haver-lo elaborat. Per a propietaris com Miquel Bruna, el fet de poder i saber vendre oportunament el producte de les vinyes era digne colofó d'una viticultura practicada dins de les condicions tècniques més exigents de l'agronomia de l'època. El pagès mig comerciant, previngut i arriscat, atent a les oscil·lacions del mercat, i amb intel·ligència i capacitat econòmica per a poder beneficiar-se d'aquelles variacions –així se'ns presenta l'hisendat Miquel Bruna– és un tipus humà que va fer la seva aparició durant el segle XVIII i que moltes comarques de Catalunya deuen a la viticultura.

Formació del patrimoni rústic dels Bruna

La documentació de Cal Bruna i la complementària existent a l'Arxiu Històric de Protocols de Vilafranca, no sols permeten de conèixer les condicions tècniques i econòmiques d'aquella explotació i les mutacions agrí-

130. BRUNA, *Nota de notas*, f. 240, 287, 313, 330, 355, etc.

131. Vegeu n. 94 i 110.

132. Vegeu n. 94.

133. Els anys 1778, 1780, 1785 i 1789, els preus inicials de la campanya i els preus assolits per les vendes realitzades per Bruna van ser, respectivament, 17 i 26 rals, 10 i 13 rals, 12 i 14 rals, i 30 i 44,5 rals.

coles que registrà, sinó també les conseqüències socials derivades de tot això i viscudes directament per la família Bruna. L'exemple d'aquesta família és de per si il·lustratiu de les diverses condicions economicosocials imperants al camp català des de mitjan segle XVII fins a la darrereria del segle XVIII. No és per simple curiositat genealogista que val la pena d'estudiar el desenvolupament biogràfic i familiar dels Bruna, sinó pel que aquest pugui tenir de valor típic i representatiu de l'evolució d'una part de la pagesia catalana durant aquell temps.

L'origen familiar dels Bruna posa en relació una petita cèl·lula rural del Penedès amb un dels fets demograficosocials més importants de Catalunya a l'edat moderna: la intensa immigració francesa dels segles XVI i XVII.¹³⁴ Efectivament, el fundador de la família Bruna del mas dels Torrents fou un immigrant francès nascut a Sex, bisbat de Saint Lizier. Pere Bruna, que així s'anomenava l'immigrant, va arribar al Penedès abans de 1640 i es llogà com a mosso en diverses finques dels voltants de Vilafranca. El país d'adopció ofería a Bruna possibilitats de treball per a viure i arrelar-hi, i encara avinenteses per a prosperar i triomfar-hi. El cas de la família Bruna confirma la tesi que la immigració occitana al Principat va ser socialment un èxit, tant per l'assimilació dels individus com pel progrés econòmic i social que aquests assoliren.

Casat amb una dona catalana, l'immigrant francès va tenir almenys dos fills: Joan i Pere.¹³⁵ Aquest darrer va contreure matrimoni tres vegades i treballà en diversos llocs dels voltants de Vilafranca. Un fill seu, també de nom Pere, nascut a Vilafranca el 1654¹³⁶ i mort el 1691, s'establí l'any

134. Sobre la immigració francesa a Catalunya, vegeu Jordi NADAL, Emili GIRALT, *La population catalane de 1553 a 1717. Facteurs de son développement*, Paris, 1960. L'obra conté abundant informació documental sobre la intensitat del corrent immigratori a la comarca del Penedès.

135. BRUNA, *Notas per discursos y verdaderas de Casa Bruna de Castellví*, f. 1: «Pere Bruna, del lloch de Sex del Bisbat de Sant Lliser, Regne de Fransa; consta de son testament féu en poder de la Rectoria de Sant Miquel Dèrdol, en lo qual cridà ereu a Joan. Fon habitan en la Torre Blanca, als 10 de maig de 1640. Se troba ab recibos que estigué a Moja los anys de 1643, 1646, 1669, y 1673; y los anys 1649, 1650, 1651, 1652, 1653 i 1654 estigué en Santa Maria dels Orts, terme de Vilafranca; y lo any 1656 se troba també ab recibo que estava al terme de Santa Margarida. Y més se troba ab recibos que dit Pere Bruna estava en esta casa que llavors se deya la Casa dels Torrents, de Fèlix Urgellès, en lo any 1675, y estigué en esta per masover fins lo any 1684, que morí».

136. Arxiu Parroquial de Santa Maria de Vilafranca (APSMV), *Baptismes, 1649-1659*, f. 76, 3 novembre 1654. Partida baptismal de Joan Pere Joseph Mariano Pere Màrtir, fill de

1675 a la finca dels Torrents com a arrendatari d'una casa i terres que llavors eren propietat de Fèlix Urgellès, comerciant vilafraquí. Aquest tercer Pere Bruna va ser el que portaria la seva nissaga a un notable nivell de prosperitat. Ja en vida del seu pare exercia una plena activitat i gestionava els afers de la família: el 1680, deixava 800 lliures al seu sogre, Ramon Torras, per tal d'ajudar-lo en l'adquisició d'una finca del terme de Santa Margarida, confinant amb el mas dels Torrents, d'una extensió d'uns 67 jornals i valorada en 2.300 lliures.¹³⁷ El mateix dia de fer-se l'escriptura del censal de les esmentades 800 lliures a favor de Pere Bruna,¹³⁸ aquest va rebre en arrendament la nova finca del seu sogre per 200 lliures l'any, més una part alíquota dels fruits estimada en una quarta pel blat, una cinquena pels altres grans i una tercera pel vi i l'oli.¹³⁹ Aquesta és la finca que, en un moment no gaire llunyà, havia de ser incorporada al patrimoni rústic dels Bruna, mitjançant donació o venda efectuada per l'actual propietari. El contracte d'arrendament de la finca, signat per cinc anys, va ser immediatament prorrogat per al quinquenni 1685-1690.¹⁴⁰ Amb el seu sogre, Pere Bruna devia tenir encara altres relacions econòmiques, ja que el 1680 l'esmentat Ramon Torras va ser designat procurador del seu gendre amb facultat per a demanar i treure diner de la Taula i Banc de la ciutat de Barcelona.¹⁴¹ Un any més tard, tots dos *in solidum* i per a fins semblants, van signar successivament poders a favor d'un burgès de Vilafranca i d'un canonge barceloní.¹⁴²

Pel maig de 1684, Pere Bruna –llavors arrendatari del mas dels Torrents, a Castellví, i de les terres de Santa Margarida propietat del seu sogre– compra la finca dels Pous, al terme veí de Castellet, el valor de la qual es xifrà en 2.900 lliures.¹⁴³ Amb les acostumades condicions, la nova finca –tret

Pere Bruna i de Maria, la seva esposa, pagesos de Santa Maria dels Horts, cf. BRUNA, *Notas per discursos*, f. 1.

137. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1680, f. 195, 16 febrer. Compra efectuada en subhasta pública als marmessons de Pau Martí, difunt.

138. AHPV, *Ibidem*, f. 470v., 7 maig 1680.

139. AHPV, *Ibidem*, f. 478, 7 maig 1680.

140. AHPV, *Ibidem*, f. 481, 7 maig 1680.

141. AHPV, *Ibidem*, f. 1.022, 2 desembre 1680.

142. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1681, f. 61, 19 gener, i f. 207v., 18 febrer.

143. AHPV, Joseph MARTÍ, *Bor.*, 1684, f. 154, 1 maig. En virtut d'aquesta compra, Pere Bruna es féu càrrec de tres censals que per un valor de 1.786 lliures gravaven l'heretat; la resta de 1.114 lliures –descomptades 100 lliures en què hom valorava els fruits de la finca i que Bruna havia de cedir a l'antic propietari o al seu masover– havien de ser pagades en els terminis anuals, fins al 2 de febrer del 1689. Tot això significà per a Bruna un dur esforç

de 10 jornals que Pere Bruna es reservà en explotació directa— va ser cedida, unes setmanes després, a parceria a un agricultor de Sant Marçal.¹⁴⁴ No sabem de quina manera l'adquirent o els seus successors es van desprendre de la finca dels Pous, perquè en la documentació examinada no hi figura cap més notícia. És presumible que se'n despreguessin el 1686, quan la família esdevingué propietària del mas dels Torrents.

L'atenció a dues finques —una en propietat, l'altra en arrendament— no fa que els Bruna deixin de banda els interessos del mas dels Torrents on s'havien establert. Pare i fill, no solament conreen la finca i compleixen els compromisos derivats de llur condició d'arrendataris, sinó que es troben en condicions d'ajudar econòmicament l'amo de la finca, intervenint en el pagament de diversos censals que graviten sobre d'ella, i avançant diverses vegades el cànon d'arrendament —estimat en 85 lliures l'any durant el quinquenni 1680-1685—, molt abans d'arribar el venciment previst.¹⁴⁵

El mateix dia que cedia a parts la seva finca dels Pous, Pere Bruna renovava amb Fèlix Urgellès el contracte de l'arrendament del mas dels Torrents. Amb aquest s'obligava a pagar 70 lliures anuals, a la prestació dels censos que gravaven la finca i a lliurar un porc de 70 lliures de pes cada any.¹⁴⁶ L'any 1686 és un any decisiu per a l'esdevenidor de la famí-

econòmic, com ho demostra el fet que, en trobar-se mancat de metàl·lic, no pogués pagar un lluïsmo de 40 lliures al senyor directe i que, gairebé un any després, el 28 de febrer de 1685, signés per aquesta causa una carta de pagament amb venciment el 25 de març. El lluïsmo fou realment pagat el 4 de maig d'aquest darrer any. Cf. Joseph MARTÍ, *M.*, 1685, f. 200.

144. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1685, f. 719v., 29 juliol. La cessió a parts per cinc anys es va fer amb les condicions següents: el conreador lliuraria al propietari una quarta part del blat i del mestall, una cinquena dels altres grans, una tercera del vi i de l'oli, una quarta de la fruita i 15 lliures anuals a compte d'un porc; tots els impostos territorials serien pagats pel conreador, però Bruna contribuiria amb la meitat dels censos més 8 quarteres d'ordi (mesura del terme) en concepte d'ajut.

145. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1683, f. 157: tal com s'establí en el contracte d'arrendament de 1678, Pere Bruna, fill, pagà el 31 de gener de 1683 100 lliures a la Comunitat de Preveres de Vilafranca del Penedès, per redempció d'un censal de 5 lliures de pensió, pagadores cada any pel propietari, Fèlix Urgellès. El mateix dia, Bruna paga també 85 lliures a compte de les 425 de l'arrendament quinquennal del mas dels Torrents. El 30 de maig del mateix any, Urgellès rep de mans de Pere Bruna unes altres 125 lliures i cancel·la totes les obligacions que poguessin ser imputades al seu arrendatari fins a 1685 (*Ibidem*, f. 545). Molts altres documents d'aquests anys proven la mala situació econòmica dels Urgellès i —com a preludi de la transferència efectuada el 1686— la creixent intervenció dels Bruna en la marxa econòmica de la finca.

146. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1685, f. 716, 29 juliol. Contracte quinquennal. Urgellès es reserva, a més, per a ell el conreu de la «vinya gran» i la facultat de fer formiguers als bos-

lia: el 7 d'octubre, Pere Bruna adquireix per 1.800 lliures la finca dels Torrents, fins ara arrendada. No paga aquesta quantitat en efectiu, sinó que es fa càrrec dels 8 censals que per un valor de 1.547 lliures hipotecaven el mas. Les restants 253 lliures corresponien a diversos deutes, entre els quals el propi Pere Bruna era creditor de 100 lliures davant l'antic amo Fèlix Urgellès.¹⁴⁷ Uns dies després, el flamant propietari apareix satisfent algunes de les pensions endarrerides dels esmentats vuit censals¹⁴⁸ i, en anys successius, ell o el seu fill –anomenat també Pere Bruna– aniran extingint i cancel·lant aquelles hipoteques i alliberant la finca de totes les obligacions que la gravaven quan va ser comprada.¹⁴⁹ El 1691, encara jove però havent ja realitzat una gran labor, morí Pere Bruna. Un extracte del seu testament cita, a més de Pere, l'hereu, un altre fill anomenat Fèlix.¹⁵⁰

Amb la quarta generació, els Bruna arriben a la formació definitiva de llur patrimoni rústic, que tot i excloure la possessió de la finca dels Pous, era integrada pel mas dels Torrents, adquirit el 1686, i per una extensió considerable de terres al terme de Santa Margarida, procedents, en tot o en part, de la finca que comprà el 1680 el sogre del tercer Pere Bruna.¹⁵¹ Les dues propietats, amb un total de 164 jornals del país o 56,40 hectàrees, uni-

cos de la finca. Ignorem les raons per les quals el preu de l'arrendament baixà de les 85 lliures anuals estipulades el 1678 a les 70 de l'actual contracte; possiblement les condicions generals no eren tampoc les mateixes.

147. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1686, f. 837, 7 octubre. El valor de les pensions anuals dels vuit censals carregats sobre la finca ascendia a 75 lliures i 7 sous anuals.

148. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1686, s. f., 13 octubre. Pagament de 27 lliures al notari vilafranquí Joseph Rossines, a compte de pensions endarrerides del seu censal de 300 lliures.

149. AHPV, Joseph MARTÍ, *M.*, 1686, f. 856: nota original explicant com el 22 de setembre de 1690 fou extingit el censal de 200 lliures propietat d'Isidre Saleta, donzell, de Calella. Arxiu Bruna, *Paq. 11*, 15 febrer 1694: extinció de la meitat d'un censal de 300 lliures, a favor de la vídua del notari Rossines. 5 desembre 1698: extinció d'un altre censal de 150 lliures a favor de la mateixa censalera.

150. Arxiu Bruna, *Paq. 13*: còpia de la clàusula hereditària del testament de Pere Bruna, 4 novembre 1691.

151. Tenint en compte que ja originàriament la finca dels Torrents comprenia algunes terres en el terme de Santa Margarida, i que en el cadastre de 1727 consta que el patrimoni dels Bruna consistia en 101 jornals en l'esmentat terme i 63 en el de Castellví, estesos sense solució de continuïtat, és lògic de suposar que l'increment d'extensió per la banda de Santa Margarida es féu gràcies a la incorporació dels 67 jornals de la finca del sogre de Pere Bruna, lliandant amb la dels Torrents. Però no hi ha constància documental d'aquesta incorporació.

des indissolublement i esteses sense solució de continuïtat, formaran un tot que s'anirà transmetent inalterat de generació en generació.

Pere Bruna i Torras havia nascut ja al mas dels Torrents, el 1678. Als vint anys es casà amb Francesca Grau, d'Olivella, dotada amb 325 lliures.¹⁵² La mort de Francesca i una curta viduïtat obriren el camí de les segones noces a Pere Bruna, que el 1701 va contreure un altre matrimoni amb Anna Maria Mestre, del Gorner, donzella amb 310 lliures de dot.¹⁵³ Fruit d'aquest segon matrimoni va ser una nombrosa prole, de la qual cinc fills i cinc filles arribaren a la major edat i sobrevisqueren al pare. La Guerra de Successió, que va ser d'efectes tan desastrosos per a molts patrimonis, degué afectar poc el de Pere Bruna, ja que el 1713 pogué invertir 500 lliures en la creació de dos censals que, sumats a un altre de 200 lliures creat en un moment no precisable, devien proporcionar als Bruna durant un llarg temps una renda de 25 lliures l'any.¹⁵⁴ És a dir, de 1686 fins llavors, la família no sols aconseguí sanejar la seva situació econòmica, cancel·lant les hipoteques de la finca, sinó invertir part dels seus estalvis en crèdits hipotecaris que li produïen una renda anual equivalent a la meitat de les

152. AHPV, J. MARTÍ FERRER, C. M., 1695-99, f. 176, 10 desembre 1698: Capítols matrimonials de Pere Bruna amb Francesca Grau, filla de Pere Pau Grau, de Cabrafich, Olivella; escriu del marit: 50 lliures. L'aixovar de la núvia consistia en «*dos caxas a tall de monja; un vestit de escot; un sobrevestit de xamellot; un vestit de stamena de color de aurora; un manto; dotse calises de bri novas y una de tela nova; dos canas y mitja de stovalles taulars; quatre canas de tovalls [sic]; dos stovalles de tela; dos coxineras de tela; un mocador de tela guarnit; un matalàs; una flassada juntament ab la roba de son fadrinatge*».

153. AHPV, J. MARTÍ FERRER, C. M., 1700-03, f. 145, 23 octubre 1701: Capítols matrimonials de Pere Bruna, vidu, amb Anna Maria Mestre, donzella, filla de Jaume Mestre, del Gorner de Baix, parròquia de Lavern. Escriu del marit: 50 lliures. L'aixovar d'Anna Maria consistia en «*dos caxas novas de noguer o alba ab sos pany i clau; un vestit de xamellot; un sobrevestit de xamellot bort de color; un vestit de escot; unas faldillas de estamena de color; dotse camisas, una de tela y las demás de bri; dos llansols de bri, lo un guarnit y lo altre llis; dotse tovallons; unas tovallles taulars; dos tovallols de tela; dos coxineras de tela; un matalàs; una flassada de la forma mitjana; un manto de stam, juntament ab la roba de son fadrinatge*».

154. AHPV, J. MARTÍ FERRER, M., 1713, f. 361v. i 385. Dies 3 i 15 setembre: creació de dos censals, un de 200 lliures i un altre de 300, amb pensions respectives de 10 i 15 lliures anuals a favor de Pere Bruna. L'existència d'un tercer censal la testimonia BRUNA, *Nota de notas*, f. 8: «*en lo any 1741 morí Pere Bruna, mon avi, y entre altres coses deixà 700 lliuras de fundació a for de censal, a saber: 200 lliuras a la casa de la Rovira, terme de Santa Margarida; 300 lliuras a Guilemany, de Fumet, terme de Sant Martí Çarroca, los quals en aquell temps reddituàvan a esta rahó de 5 per 100 [...]*».

pensions que per igual concepte pagava pel mas dels Torrents quan va ser adquirit.

Uns anys després, Pere Bruna i Torras comença a casar la seva descendència: de 1720 fins a 1746 quatre dels cinc nois i totes les cinc noies seran col·locats en matrimoni. Aquestes darreres reben un dot que oscil·la entre 310 i 350 lliures. Els fills duran a llurs respectives núvies un escreix de 120 lliures (no pas de 50 com va ser el del pare) i alguns d'ells un aixovar format de llur peculí que assolia les 200 o 250 lliures.¹⁵⁵ Tot això testimonia la potencialitat i el benestar econòmics de la família durant el primer terç del segle XVIII. El patriarca que fou Pere Bruna i Torras pogué morir tranquil als seixanta-tres anys: en el camí de l'ascens econòmic i social va saber empènyer els seus uns quants graons més amunt.

Les dificultats van ser per al primogènit Jaume Bruna, que de 1741 a 1758 governà la finca.¹⁵⁶ Les 2.100 lliures pagades en casar els fills, van fer forat en el patrimoni dels Bruna. La família travessà uns moments difícils llavors, ja fos per circumstàncies inexcusables i estranyes a ella o bé per alguna incapacitat imputable a l'hereu. En efecte, des de 1745 comencen a reular en el camí de benestar i progrés econòmic aconseguït per l'esforç de les quatre generacions precedents. Del patrimoni rústic no se'n perd ni aliena res, però els tres censals, les rendes dels quals rebia la família des de

155. Donem detall dels dots cobrats pels fills de Pere Bruna. Maria, casada amb Jaume Calaf, de Sant Jaume dels Domenys, 325 lliures més roba i joies, segons capítols del 10 desembre 1719 i carta de pagament del 29 setembre 1720; Arxiu Bruna, *Paq.* 13. Isabel, casada amb Pere Batlle, de Cubelles, 325 lliures més roba i joies, segons carta de pagament del 2 març 1726; Arxiu Bruna, *Paq.* 13. Teresa, casada amb Ramon Güell, del Montmell, 300 lliures més roba i joies, segons capítols de l'11 febrer 1728 i carta de pagament del mateix dia; Arxiu Bruna, *Llib.* 15, paper solt. Pere, casat amb Cecília Ramon, de Cubelles, «creix» de 120 lliures més aixovar de 250, segons capítols de 1733 i carta de pagament del 16 abril 1735; Arxiu Bruna, *Paq.* 13. Rosa, casada en segones núpcies amb Jaume Traval dels Mirons, Viladellops, 310 lliures més roba i joies, segons capítols del 6 octubre 1737; AHPV, J. MULLOL I BONET, *C. M.*, 1735-39, f. 51. Sadurní, casat amb Agnès Mallofré, de les Cabanyes, 120 lliures de «creix» més 200 d'aixovar, segons capítols del 5 gener 1743; AHPV, Pere SOLER, *C. M.*, 1736-54, f. 31. Anna Maria, casada amb Ramon Carbó, de Castellet, 350 lliures més roba i joies, segons capítols i carta de pagament del 24 març 1746; Arxiu Bruna, *Paq.* 13. El testament de Pere Bruna assenyala un llegat de 120 lliures als fills Joan i Esteve, encara solters el 1741. La casa i finca van passar a l'hereu Jaume Bruna, que el 1727 es casà amb la pubilla Maria Oller, de Sant Cugat Sesgarrigues, donzella, dotada amb 400 lliures; Arxiu Bruna, *Paq.* 13.

156. AHPV, J. MULLOL I BONET, *M.*, 1-4, s. f., 17 febrer 1741: testament de Pere Bruna.

1713, són venuts entre 1745 i 1747.¹⁵⁷ Més encara: la necessitat de diner efectiu, un cop extingida la possibilitat de vendre o de cancel·lar crèdits hipotecaris anteriors, obliga Jaume Bruna, el 1749, a carregar-se amb un cens consignatiu de 200 lliures, pel qual pagarà 10 lliures l'any.¹⁵⁸

Altres fets demostren el mal caire que prenien els afers de Cal Bruna durant aquests anys: el 1750, davant la impossibilitat de pagar les 120 lliures llegades per Pere Bruna i Torras als seus fills Josep i Joan, l'hereu ha de cedir a cada un d'ells una feixa a rabassa morta amb el dret de retenir la cinquena part dels fruits que corresponia a l'establient fins que Jaume Bruna o els seus successors no haguessin satisfet les 120 lliures del llegat patern.¹⁵⁹ Si Joan el pogué cobrar l'any següent,¹⁶⁰ els hereus de Josep no el van rebre íntegrament fins al 1792, quan Miquel Bruna –llavors cap de la família– recuperà el domini útil d'aquella parcel·la mitjançant el pagament de 50 lliures que mancaven per saldar el llegat i de 135 més en què hom valorà les millores esmerçades en aquella vinya.¹⁶¹ També posa de manifest el desconcert econòmic de la finca durant els anys de Jaume Bruna la compra d'un censal de 269 lliures, 17 sous i 1 diner, la pensió del qual era de 8 lliures, 1 sou i 10 diners, i la seva immediata redempció a la darrerria del mateix mes.¹⁶²

Posat en el pendent de necessitats cada cop més preemptòries, Jaume Bruna adquireix, el novembre de 1755, un altre censal de 200 lliures que, com a conseqüència de la reducció de les pensions decretada per Ferran VI, l'obligarà al pagament de 6 lliures anuals.¹⁶³ En el mateix any 1755 atorga testament i assenyala a la seva filla Maria –que en contrast amb la nombrosa fillada de la generació anterior tenia només un germà– un dot

157. AHPV, Joseph FERRER, *M.*, 1745, f. 109v., 11 desembre: venda del censal de 300 lliures esmentat a la n. 135. *Ibidem*, *M.*, 1747, f. 68v., 28 juny: requisitòria per obligar els Guilamany de Fumet al lluïsmo del cens de 200 lliures esmentat a la n. 154. Arxiu Bruna, *Paq. 13*: transferència del censal restant de 200 lliures al cunyat Ramon Carbó, marit d'Anna Maria Bruna, en pagament de les 350 que li foren promeses com a dot el 24 març 1745.

158. AHPV, Joseph FERRER, *M.*, 1749, f. 12v., 18 gener.

159. AHPV, Joseph FERRER, *M.*, 1750, f. 1 i 3v., 27 desembre 1749.

160. AHPV, J. MULLOL I BONET, *M.*, 1751, f. 165v., 12 agost. Època signada per Joan a favor de Jaume Bruna, de les 120 lliures del llegat patern més 1 lliura del llegat matern.

161. AHPV, F. LLORENS I GUASCH, *M.*, 1791-92, f. 460, 5 juny 1792.

162. AHPV, Salvador MIRET, *M.*, 1751, f. 93v., 6 maig, i Arxiu Bruna, *Paq. 11*, 24 maig 1751.

163. AHPV, Joseph FERRER, *M.*, 1755, f. 246, 16 novembre.

de 300 lliures, inferior doncs a les llegades a qualsevol de les seves cinc filles per l'avi Pere Bruna i Torras.¹⁶⁴ I, fet encara més significatiu, quan el 1758, moments abans de morir, signa amb mà tremolosa un nou testament, redueix el dot de la seva filla a 250 lliures.¹⁶⁵ Per últim, en fer-se càrrec de la finca el seu fill Miquel Bruna, no solament la troba gravada amb dos censals de 200 lliures cadascun,¹⁶⁶ sinó plena de nombrosos deutes –prés-tecs més o menys graciosos, pensions endarrerides de censos i censals, soldades ajornades, conductes i factures impagades del metge i del manescal, comptes de l'apotecari– que en total ascendien a la respectable quantitat de 646 lliures, 9 sous i 9 diners.¹⁶⁷

La família i la finca sota el govern de Miquel Bruna

Amb Miquel Bruna, nascut el 1730 i mort durant la guerra contra Napoleó, comença el període més ben conegut de la història de la finca i de la família, gràcies a la riquesa de detalls administratius i biogràfics abocada per l'hisendat en els seus saborosos llibres de notes. Tot i que la gestió del seu pare Jaume Bruna es cancel·là amb un quantió deute –al qual, a part de la responsabilitat de tipus personal que li podia atènyer, no fou tampoc estranya la lleugera depreciació dels cereals i del vi,¹⁶⁸ productes bàsics de la finca, a mitjan segle XVIII–, l'administració que realitzà Miquel Bruna –coincident en els seus començos amb un període d'alça dels preus dels productes agrícoles– va proporcionar a la família una etapa d'inicial pros-

164. AHPV, Joseph FERRER, *Test.*, 1744-62, f. 103, 1 maig 1755.

165. AHPV, Albert BARTHOMEU, *Test.*, 1754-73, f. 42, 26 juliol 1758: darrer testament de Pere Bruna.

166. BRUNA, *Nota de notas*, f. 8: «*per lo advers de la fortuna mon pare se desfèu de ditas 700 lliuras de fundació a for de censal, que en temps de mon avi reddituaven a esta casa 35 lliuras, y més manlevà dos censals de 200 lliuras cada un, per los quals pateix ara esta casa, després de la reducció dels censals feta per lo señor Rey don Fernando VI a rahó del 3 per 100, 12 lliuras de pensió cada any. No noto otras pèrduas que ocorregueren en lo govern del pare*».

167. BRUNA, *Nota de notas*, f. 4-8: «*Deutes plans que lo quòndam Jaume Bruna deixà notats en mans del trasdit P. Prior de Sant Domingo, los que me comunicà y entregà la nota després del enterro, y altres deutes que ab vales y justificacions feren cometer diferents personas, soldadas que devia als mosos, y altres coses com de metje, apothecari, etc.*»

168. Vegeu la corba dels dos productes agrícoles a VILAR, *Géographie et histoire statistique*, p. 130.

peritat. Aquesta conjuntura no solament propicià la cancel·lació dels deutes i les hipoteques anteriors, sinó que, un cop superada l'aguda crisi vinícola de 1779-1786, i emparada en les altes cotitzacions subsegüents, tornà a la família la puixança econòmica que va caracteritzar la millor època dels Pere Bruna.

La recuperació econòmica de la finca va ser lenta i dura, malgrat comptar des de 1759 amb la incorporació del patrimoni rústic de l'avi matern: les terres de Ca l'Oller, de Sant Cugat Sesgarrigues, que, cedides a parceria per Miquel Bruna, li proporcionaven anualment unes 8 quarteres de gra i unes altres tantes cargues de vi.¹⁶⁹ La primera acció del parsimoniós i eficaç administrador que fou Miquel Bruna en fer-se càrrec del mas dels Torrents, va ser la de prendre inventari notarial de tots els seus béns i dels gravàmens que pesaven sobre ells: bon punt de partida i testimoni feaent del seu sentit de la responsabilitat.¹⁷⁰ Després de les despeses d'enterrament i funeral del seu pare, que ascendiren a 23 lliures, 11 sous i 11 diners,¹⁷¹ el primer dispendi fet per Miquel Bruna es dedicà a unes reparacions de paleta que devien ser molt necessàries a la casa; llur cost –12 lliures i 5 sous– no es va satisfer en metàl·lic als que realitzaren les obres, sinó mitjançant la cessió de 18 pins i 5 taulons de fusta procedents dels boscos del mas.¹⁷² Heus ací una prova tant de les escasses possibilitats monetàries que afligien aleshores la família, com de la persistència en dita època d'una economia d'intercanvi.

El 1761 tingué lloc el matrimoni de Marina Bruna, germana de Miquel. Fos que el marit era un dels més rics de la comarca o bé que les possibilitats econòmiques haguessin augmentat, el dot de 250 lliures assenyalat pel difunt Jaume Bruna en el seu testament es vegé incrementat fins a 530, això sense comptar l'aixovar de núvia, valorat en uns altres 279 lliures, 6

169. Arxiu Bruna, *Llib. 7, Casa Oller*: conté dades administratives de 1759 a 1800.

170. Hi ha referències d'aquest inventari a BRUNA, *Notas per discursos*, f. 4. Dissortadament, no s'ha pogut trobar entre els protocols de F. Llorens i Guasch, notari vilafraquí que l'autoritza.

171. BRUNA, *Nota de notas*, f. 2-4. No és inclòs en aquesta quantitat el valor del «gasto de taula per los parents per ser lo de més de efectes de la casa, sols noto que se pastaran 5 quarteras de mestall per los pobres per lo dia de la novena, de las quals se feran 750 panallets y sen distribuiran 700». Dispendi de caràcter benèfic o caritatiu, com són freqüents en totes les grans diades familiars, siguin luctuoses o alegres.

172. *Ibidem*, f. 10. Obres realitzades del 10 al 26 gener 1760. Són 24,5 jornals a 10 sous cada jornal.

sous i 8 diners.¹⁷³ Tanmateix, això no vol dir que la família es trobés en una situació puixant: no solament les 530 lliures es pagaren en terminis retardats, sinó que encara per poder-los satisfer calgué aplicar-los cadascun dels respectius pagaments que a compte de les 600 lliures del dot de la pròpia esposa anava rebent Miquel Bruna des del seu matrimoni celebrat el 1763.¹⁷⁴ La seva esposa, Josepha Mayner, vídua de Jaume Ferrer i filla d'un ric pagès de l'Arboç,¹⁷⁵ entrà a casa de Miquel Bruna com a «*mes-tressa, duenya i senyora*» el 1763, i hi restà fins a la seva mort, vint anys després. El matrimoni de Miquel estimulà l'adecentament de determinades dependències de la casa, ja que aquell mateix any es van fer diverses obres per valor de 38 lliures, 12 sous i 6 diners, sense comptar les bigues i llates que procedien de la finca, ni l'obra de calç que havia estat adquirida amb anterioritat.¹⁷⁶

El 1762, el desig d'explotar millor la finca, o potser les dificultats en el pagament dels jornals necessaris pel conreu d'exploració directa, van deci-

173. AHPV, J. A. SOLER, C. M., 1754-61, f. 277, 27 maig 1761. Capítols matrimonials de Marina Bruna i Oller amb Francesc Rovira, hereu universal de Cal Rovira, de Sant Pau d'Ordal. El pagament de les 530 lliures es regulà de la manera següent: 230 lliures el dia de les esposalles i la resta en tres pagaments anuals. Aquest darrer extrem no es complí, perquè la liquidació del deute no tingué lloc fins al dia 1 setembre 1767, segons BRUNA, *Nota de notas*, f. 30. Segons els capítols, l'aixovar contingut en dues caixes era el següent: «*un vestit de escot del bo negra ab son sotavestit de gra de tur de color y un vestit de escarreman de color, ab son sobrevestit de mitg carro de oro y una gavardina de domàs negra, una caputxa de vellut negre, un manto de stam bo, pagador de mitjas, un matalàs nou ab llana nova, una flassada verda de la forma major, una gavardina de estamenya de mans y altra gavardina de escot juntament ab la demás roba blanca donadora a coneguda del dit donador esplicadora en la època se firmará de la recepció de ella*». La «*roba blanca*» al·ludida en els capítols consistia en: «*quatre llansols, a saber, tres de bri ab mànegas de tela; quatre camisas de tela guarnidas de puntas; dotse tovallons de cotó y fil; sis mocadors de tela cambrallina guarnits de puntas; quatre coxineras, a saber, dos de tela y las otras de cotó y fil, y una tovallola de tela cambrallina guarnida de puntas*» (Arxiu Bruna, p. 13).

174. BRUNA, *Nota de notas*, f. 20-21: extracte dels capítols matrimonials de Miquel Bruna i Josepha Mayner, signats el 29 setembre 1763. Les noces se celebraren el 2 d'octubre del mateix any. El cobrament del dot s'efectuà de la següent manera: 300 lliures el dia dels capítols; 150 lliures el 28 setembre 1765; 50 lliures el 27 maig 1766, i la resta de 100 lliures el 24 agost 1767. Amb un sincronisme perfecte, els pagaments a Rovira pel dot de Marina tingueren lloc, respectivament, el 5 juliol 1766 (200 lliures) i l'1 setembre 1767 (100 lliures), amb quatre anys d'endarreriment, cf. *Ibidem*, f. 25, 27, 28 i 30.

175. *Ibidem*, f. 20, 29 setembre 1759: referència als capítols de Josepha Mayner amb un fill de Jaume Ferrer, de l'Arboç.

176. *Ibidem*, f. 18, juliol-desembre 1763, i BRUNA, *Llibre vell de notas*, f. 54-55.

dir Miquel Bruna a portar la finca a parcel·la i a compartir la casa amb un masover. Des d'aquesta data fins a 1780 van ser quatre, almenys, els masovers que successivament i sota la direcció de Miquel Bruna van participar en els treballs i beneficis del mas dels Torrents. La faceta social i econòmica que això implica serà examinada en un altre lloc del present estudi.

L'any 1764 és assenyalat pel naixement de Joan, l'hereu, que en morir el seu pare donarà continuïtat a la família i al govern de la finca.¹⁷⁷

Si l'any 1765 es col·locaren rellotges de sol a les façanes de la casa, que entre salaris i material van costar 4 lliures menys sis diners,¹⁷⁸ els anys successius destaquen per les inversions fetes en instrumental agrícola, que signifiquen un notable increment del capital productiu: el 1766, la nova premsa valorada en unes 56 lliures;¹⁷⁹ el 1768, un nou cup amb capacitat per a 100 cargues de vi, el cost del qual ascendí a 93 lliures, 12 sous i 9 diners;¹⁸⁰ el 1769, la compra d'una somera que costà 42 lliures.¹⁸¹ El total d'aquestes partides sumava 198 lliures, 12 sous i 3 diners.

El 15 de desembre de 1770, de retorn del mercat setmanal de Vilafranca, Miquel Bruna es trobava malalt. Pel seu alarmant estat —resultà que tenia un tumor al ventre—, vuit dies després li administraren els sagraments. Passa el perill, però les febres, les esgarrifances i els dolors persisteixen encara. El 2 de febrer de 1771, «*cansats los metges de discórrer remeys [com es pot veure al compte de l'apotecari] —escriu amb una punta de malícia Miquel Bruna— resolgueren de ferme aplicar sangoneres*». El nou tractament es mostrà més eficaç que els anteriors i, a la darrera d'aquell mes, va començar a llevar-se. No es va trobar en condicions de sortir de casa fins als darrers dies d'abril, i encara llavors «*continuaeren los dolors o flatos*».

177. BRUNA, *Nota de notas*, f. 24: extracte de la partida de baptisme de Miquel Joan Sadurní Bruna i Mayner, nascut el 3 setembre 1764: «*se ha pres lo nom Joan*».

178. *Ibidem*, f. 26: «*en 14 desembre 1765 he fet dos relotges de sol: lo de orient declina 61 graus 3 minuts; lo de ponent declina 37 graus. Los ha fet Joseph Clariana, saludador del Vendrell, hi ha estat 3 dias, li he pagat per son treball 10 pesetas en plata, lo gasto a ell y lo matxo. Los ferros o estrellas, jo posí lo ferro: ha costat lo treball del ferrer 4 sous. Es junt lo que costaren ab diners sens contar lo gasto: 3 lliuras 19 sous 6 diners*».

179. BRUNA, *Llibre vell de notas*, f. 171-173: el cost de l'obra es valorà en 38 lliures, 3 sous i 5 diners. El material (fusta de roure procedent de la finca) es calculà aproximadament en 18 lliures.

180. BRUNA, *Nota de notas*, f. 32-36: «*Cup nou, treballs y costas ocorregudas en ell*».

181. *Ibidem*, f. 38: «*Dia 16 setembre 1769. Comprí a la fira de Sant Sadurní una burra grisa de dos anys; me costà de compra set doblas y mitja: són 42 lliuras*».

Gran part de l'estiu el passà amb molèsties més o menys fortes, fins que el 10 d'agost –dia en què pagà 20 lliures al seu metge de capçalera– decidí fer-se visitar pel vilafranquí Dr. Joseph Andolfo, catedràtic de Cervera. I el seu dictamen va ser que «*avia de anar a pèndrer los banys de Caldetas si volia cobrar salut, perquè aquells flatos, aquells dolors, no provenien de altre sinó d'humors que se avian escariats per lo cos al temps de aquell tumor del ventre*». El 28 d'agost, muntat fins a Ordal en la seva somera i després en el mul del seu cunyat, que l'acompanyà fins a Barcelona, es posà en camí cap a Caldes d'Estrac. Un cop allà, segons la recomanació del Dr. Andolfo, s'instal·là a casa d'un mariner. N'hi hagué prou amb onze banys per a trobar-se restablert, i al cap de catorze dies de sojorn a l'estació termal donà per acabada la seva terapèutica. En comptes d'adreçar-se directament cap a casa, es deturà cinc dies a l'Hostal de l'Alba, a Barcelona, sense altre objectiu que el de passejar per la ciutat i divertir-se. Per últim, després de 22 dies d'absència, durant els quals gastà unes 20 lliures, retornà a casa. La quantitat desemborsada no era crescuda, certament, però equivalia al salari d'un jornalero durant 114 dies de treball.¹⁸² En resum, tot això, des de la consulta a un catedràtic de Medicina fins a la prescripció de prendre les aigües i l'expansió viscuda durant cinc dies a Barcelona, són indici d'uns recursos econòmics i d'una manera de viure que acrediten la condició benestant i aburgesada de Miquel Bruna. Aquesta sola conclusió justifica la detenció amb què han estat examinades unes notícies tan prolíxes i personals.

Tornat a casa, després de donar solemnement gràcies a Déu pels favors rebuts,¹⁸³ Miquel Bruna reprèn el treball. Les darreres setmanes de 1771 les dedica a millorar el forn del mas dels Torrents, esmerçant-hi 4 lliures i 4 sous;¹⁸⁴ amplifica i perfecciona unes edificacions al Maset –dependència annexa que el seu pare va deixar inacabada el 1749–, que costaren 38 lliures, 10 sous i 3 diners;¹⁸⁵ construeix un nou camí que fa més curt el trajecte fins a on després passarà la carretera general, i per aquests treballs en paga 3 lliures.¹⁸⁶ El 1772 esmerça petites sumes en l'adquisició de diver-

182. *Ibidem*, f. 42-49: «*Malaltia grave e impertinent que jo, Miquel Bruna, tinguí, lo que me prengué o comensà son principi en 15 desembre del corrent any 1770*».

183. *Ibidem*, f. 49: «*Donc gràcies a Déu, a Maria Santíssima del Remy de Caldes de Estrach y a tots los sants i santes mos protectors, y a las beneitas ànimas del Purgatori*».

184. *Ibidem*, f. 51: «*Forn enllenat*».

185. *Ibidem*, f. 51: «*Obras al Maset*».

186. *Ibidem*, f. 55: «*Camí nou dels Monjos*».

sos atuells agrícoles i domèstics i en la millora de l'habitatge;¹⁸⁷ el 18 de maig cancel·la el darrer dels deutes que li llegà el seu pare: 100 lliures són restituïdes a Joseph Nin, de Vilanova, de les quals era creditor davant els Bruna des del 30 d'abril de 1752.¹⁸⁸ Amb aquest pagament resta, doncs, liquidat el deute de 646 lliures, 9 sous i 9 diners que, conjuntament amb el patrimoni hipotecat en altres 400, heretà del seu pare. Des d'aquesta data no hi ha cap més referència del pagament d'endarreriments o de les pensions de censals que des de 1749 gravaven la finca. Al cap de catorze anys, la recuperació econòmica del patrimoni era una venturosa realitat. Miquel Bruna, fidel al disseny que s'havia fixat, treballà tenaçment i amb encert va governar l'heretat. Cal dir, però, que la tendència alcista dels preus del vi i dels cereals va prestar-li una valuosa col·laboració.

Tanmateix, no acaben les preocupacions per a Miquel Bruna. La seva esposa, que li havia donat ja tres fills i una filla,¹⁸⁹ tingué, el 24 de setembre de 1772, un part difícil: nasqué un vailet –batejat amb el nom de Miquel– amb bona salut, però a la mare se li infectaren els pits.¹⁹⁰ Visites del metge, unguents recomanats per un religiós dominic «*home entès en cosas de mals*», necessitat de donar el noi a una dida i, al cap de quatre mesos i vint-i-tres dies, el desenllaç fatal però corrent, quasi esperat, en aquella època: la mort de l'infant a casa de la dida.¹⁹¹ I per bé que la fortalesa de la mare pogué suportar els dolors de la malaltia i de la bàrbara terapèutica, no pogué sortir de casa per complir amb els ritus tradicionals fins al cap de quatre mesos del part. També aquest fet, que per una banda és una escena viva de la realitat familiar de l'època i, de l'altra, demostra el benestar econòmic de la família, té un costat pecuniari i comptable: per auxiliar la mare hom contractà els serveis d'una dona vídua que durant 18

187. *Ibidem*, f. 55: adquisició d'un mall de ferro per 4 lliures i 8 sous; col·locació d'una teula de vidre per a millorar la il·luminació d'una escala interior, 1 lliura i 6 sous; despesa de 5 lliures, 6 sous i 9 diners per refer quatre matalassos i canviar les teles.

188. *Ibidem*, f. 4.

189. *Ibidem*, f. 27, 33 i 41: després de Joan, nasqueren Francesc (27 gener 1766), Maria (16 abril 1768) i Bru (25 agost 1770).

190. *Ibidem*, f. 59-60: «*Mal dels pits de la Josepha, y lo que ha seguit sobre la cria del noy*».

191. *Ibidem*, f. 73: «*Lo crià sa y bo, conforma li avia entregat, però al cap de uns dos mesos acudí als pits de la dida un humor que lo un dia se li curava y al cap de pochos dias li tornava a sortir, a manera de brians y talls als mugarons, de forma que se considera que allà se apagà a la boca y entranyas del noy, perquè ab aquesta malaltia vingué a morir*».

dies va rebre una suma total de 2 lliures i 7 sous més la manutenció pròpia i la d'una nena de quatre anys que l'acompanyava: després, el salari de la dida –fixat en 4 pessetes i mitja cada mes– ascendí a 8 lliures i 5 sous. Les despeses de l'enterrament del pàrvul sumaren 6 lliures i 7 sous.¹⁹²

L'any següent, el 1774, adquireix especial relleu per dos esdeveniments familiars: el naixement de Marina Bruna i Mayner,¹⁹³ esdevingut el 2 de març i que fou el darrer fill dels Bruna, i el començament de l'escolaritat dels fills més grans. Quan Joan i Francesc, als 10 i 8 anys, respectivament, comencen les lliçons a l'estudi de Gabriel Prats, a qui pagaran 5 sous de mensualitat cadascun, el pare ja els havia ensenyat les primeres lletres.¹⁹⁴ I heus ací una altra estampa de l'època: el contacte amb els altres alumnes els contagià de la verola, que, per altra banda, va passar a tota la fillada dels Bruna. I el balanç, escrit pel pare amb la mateixa serenitat amb què anota el ritme de les collites o amb la mateixa mesura amb què descriu els efectes d'una calamarsada sobre les vinyes: Maria, la més gran de les noies, no pot resistir la malaltia i mor.¹⁹⁵ I, com sempre, la trista anècdota familiar es clou amb les despeses funeràries.¹⁹⁶

Els anys 1774 a 1776 compten amb la compra d'alguna joia,¹⁹⁷ d'uns canelobres¹⁹⁸ i culminen amb les obres efectuades a la casa pairal i en diver-

192. *Ibidem*, f. 73-74.

193. *Ibidem*, f. 89.

194. Vegeu n. 200.

195. BRUNA, *Nota de notas*, f. 90. Heus ací la crònica del pas de la malaltia per la família: «Dia 6 maig al vespre, la noya gran la prengué la febra de la berola; el segon dia de la febra ja li comensà a eixir, y als 14 ó 15 dias se li tancaren los ulls; els 19 se li obriren, y ho passà bé fins als 20 ó 21, que la prengué una febreta contínua, la que anan pitjoran se li mogué uns dolors de ventre que la acabaren lo dia 8 juny. Dia 7 maig, agafà la febra el Joan, és lo ereu, y tan est com la noya ne tingueren molta, y est també se li taparen los ulls, però ne eixí bé. Lo dia 9 al mitx dia agafà la febra lo Francisco, y la criada, y ne eixiren bé fent llit fins al 9 juny; lo Francesch ne tingué poca, la criada molta. Cerca lo dia 20 maig agafà la febra de la verola lo Bruno; en est no lo podia eixir y ab una medicineta disposada per lo Doctor li surtí y campà; est també ne tingué bé. Dia 24 maig agafà a la Marina, que és la noya petita; esta ne tingué poca, y camparen tots sinó la primera».

196. *Ibidem*, f. 90: «No noto lo cost del enterro perquè lo rector non ha volgut res, respecte que jo quant lo Bisbe passà li enderessí 6 cortans de vi, y no li avia volgut dir may lo que valia, y per ço digué que no volia res de la missa, sí que pagàs 15 sous que hi avia de drets de enterrar-se a la galiera. Lo vi que sobre cita valia uns 3 sous lo cortà».

197. *Ibidem*, f. 92, 27 agost 1774. Canvi d'una creu pectoral usada per una altra de nova, amb una despesa addicional de 8 lliures i 10 sous.

198. *Ibidem*, f. 99, 18 març 1775. Eren de llautó, i costaren 1 lliura i 2 sous.

ses dependències annexes, el cost de les quals ascendí a 111 lliures, 3 sous i 11 diners.¹⁹⁹ És el moment de més prosperitat de la finca d'ençà que la governa Miquel Bruna. Aquest mateix any ha acabat la plantació de les 4,70 hectàrees de vinya, que representen una inversió de 329 lliures. La conjuntura semblava favorable, les perspectives pròsperes, però la finca –i amb ella tots els patrimonis agrícoles que tenien com a base el conreu de la vinya– es trobaven al llindar d'una gran depressió que havia de posar a prova la seva solidesa econòmica. El període d'alça dels preus del vi, iniciat conjuntament amb el govern de la finca per Miquel Bruna, s'estava acabant.

El 1776 els fills de Miquel Bruna es traslladen de col·legi: van al Convent de Trinitaris, de Vilafranca del Penedès, on canvien successivament de professor fins que el 1778 són enviats a l'«*estudi de Baix*», que dirigeix a la mateixa vila el mestre Jacint Garrigó i Vernis. Allà continuaran fins al 1780, pagant una mensualitat de 7 sous i 6 diners cadascun, i fins que el més gran arribarà a dominar les «*reglas de drogas*» i el petit la «*regla de tres*».²⁰⁰

Del 1779 no hi ha cap nova de tipus administratiu o familiar, tret de l'inefable detall de la compra d'un ase escalfallits. El fredolíc Miquel Bruna en pagà la quantitat de tres pessetes en plata.²⁰¹

L'any 1780 presencià un fet de notable interès econòmic: el desnonament del masover i la tornada de la finca al règim d'explotació directa, interromput des del 1762. Aquest fet va ser, amb tota seguretat, volgut de Miquel Bruna, perquè mai no es mostrà del tot satisfet amb l'actuació dels seus masovers. És possible, també, que un cop recuperada la finca econòmicament, i davant l'alça creixent dels productes agrícoles, Bruna preferís de pagar amb salaris els treballs efectuats a les seves terres que no pas fer

199. *Ibidem*, f. 107-112.

200. *Ibidem*, f. 149-150: «*Nota del temps ha que lo Joan y lo Francisco van a estudi: en 16 febrer 1774 comensaren ab Gabriel Prats fins als últims de desembre de 1775, cerca de un any y 9 mesos. A 9 de mars de 1776 comensaren a la Trinitat y continuaren fins a 27 de abril de 1778. Dia 27 abril de 1778 lo he enviats al estudi de Baix de Vilafranca, a Jacinto Garrigó y Vernis, mestre de aquell. Lo dia 28 se han portat llibretas per comensar comptes (y ja los avia ensenyat jo un poch de sumar). Lo mestre me digué que si volia fer anar los minyons al mitx dia una estona a estudiar que ello los instruiria, y que lo havían de apendre ab un any ho apendrían ab mitx, lo que li agrahí molt, y per est respecte la mesada és 7 sous 6 diners cada un cada mes*». Cf. *Ibidem*, f. 176: tots dos nois van deixar d'anar a l'escola el 10 març 1780.

201. *Ibidem*, f. 162: «*A principi de est any comprí per escalfar lo llit un instrument quen dihuen ase, per tres pesetas en plata*».

participants dels fruits als qui l'ajudaven en el conreu. Malgrat això, el fet de coincidir l'acomiadament del masover amb la imprevista depreciació del vi durant la depressió del decenni 1777-1787, fou d'efectes contraris als que suposava Miquel Bruna.

La crisi vinícola el trobà desprevingut: sense associació amb cap agricultor que prestés el seu treball i una part de l'instrumental agrícola a canvi d'una part alíquota dels fruits, el propietari del mas dels Torrents estava mancat de capital per explotar la finca.²⁰² No tenia els bous indispensables per a les llaurons habituals i el seu cunyat Francesc Rovira va haver de deixar-li 133 lliures per a l'adquisició d'una parella.²⁰³ El metge de la família, Dr. Andolfo, li deixà també graciosament 75 lliures, que havia de retornar el novembre de 1780.²⁰⁴ Però quan arriba aquest terme –després d'una collita de vi totalment depreciada, malgrat l'escassíssim volum a què la reduí la pedregada–, Miquel Bruna no pot atendre el seu compromís i li cal demanar la pròrroga per un altre any.²⁰⁵ Encarat amb la sembra de 1780, es veu obligat a demanar una altra volta al seu cunyat 15 quarteres de mestall per a poder sembrar.²⁰⁶ Francesc Rovira, esdevingut àngel de la guarda de la família, ajuda a fer passadora la difícil situació creada pels anys de crisi vinícola; del gener de 1780 fins al febrer de 1784 va deixar als Bruna 364 lliures, 13 sous i 5 diners, dels quals n'acreditava encara 146 lliures, 7 sous i 8 diners en la data citada en darrer lloc.²⁰⁷

202. *Ibidem*, f. 173: «*Est any 1780 me he tornat a emprendre lo manar la heretat, sens tenir diners ni fruyts, sols gra per fins la collita, per lo que me he agut de valer de amichs*».

203. *Ibidem*, f. 174: «*Francesch Rovira, mon cunyat, me ha deixat la dita quantitat de 133 lliuras, per a pagar lo preu de dits bous, ab pacte que si los hi torno per tot est any no vol ningun interès, y en cas no los hi puga tornar en lo temps dit, correrà ja la conducta de 2 quarteras 3 cortans de blat per est any 1780*».

204. *Ibidem*, f. 173: «*Lo senyor Sr. Joseph Andolfo me deixà graciosament 75 lliuras, que les hi he de tornar en novembre de est any 1780, o quan estiga pròxim a partirse per Cervera, de les que hi he firmat vale*».

205. *Ibidem*, f. 194: en liquidar el deute, l'octubre de 1781, Bruna féu constar en les seves notes que el caràcter graciós del préstec no impedí l'acceptació per part del Dr. Andolfo de diversos obsequis i serveis valorables en unes 15 lliures, i per això hi afegí, burleta: «*mira que graciosament és lo interès que 75 lliuras guànyan ab dos anys, y carregat de fastichs*».

206. *Ibidem*, f. 163 i 207: no foren retornades fins al 30 de desembre de 1782.

207. *Ibidem*, f. 231. Entre les quantitats manllevades hi ha 105 lliures, 12 sous i 6 diners que emprà el febrer de 1780 en la compra de 10 garrins per engreixar. La cria de bestiar porcí era una de les activitats més productives de la finca. Cf. l'Apèndix V.

Ultra la manca de numerari provocada per la depreciació del vi i per les exigències d'un conreu en explotació directa, altres fets agreugen encara més el malestar d'aquests anys. El 1784 –potser amb recança–, Miquel Bruna ha de vendre per 4 lliures la vella somera que el 1771 l'acompanyà a Caldetes i adquirir-ne una altra que li costà 37 lliures.²⁰⁸ El 1785 canvia un dels bous comprats el 1780, i la permuta implica un nou desemborsament de 41 lliures i 6 sous.²⁰⁹ Un any després, un dels bous adquirits el 1785 es va posar malalt, i calgué vendre'l per a carn, cosa que representà una pèrdua total de 54 lliures, 19 sous i 2 diners.²¹⁰ Unes setmanes més tard, Miquel Bruna torna a completar la parella comprant un altre bou valorat en 78 lliures i 8 sous. Però la fatalitat –potser en forma d'alguna epizootia com la que el 1783 assolà moltes comarques de Catalunya, segons referències del propi Bruna–²¹¹ va fer que el nou animal emmalaltís i morís a l'agost del 1787, amb la qual cosa el nou balanç es tancà amb 71 lliures, 1 sou i 9 diners de pèrdua.²¹² El 17 de setembre, al mercat de Vilafranca, Bruna compra un altre bou per 65 lliures i 16 sous.²¹³ El 1789 permuta altra volta «*per vells y lo un per malalt*» els dos bous de la parella i en compra d'altres de set o vuit anys, per 144 lliures. Aleshores, en passar comptes amb el seu cunyat –que participava amb la meitat de les pèrdues de la parella, i per aquesta raó rebia la conducta de 2 quarteres i 3 quartans de blat a l'any–, Bruna es troba que li deu per aquest concepte 264 lliures, 2 sous i 2 diners.²¹⁴ L'habitual morositat de les relacions econòmiques entre els dos parents, i no pas la falta de numerari, féu que aquest deute encara restés quasi íntegre el 1791.

En el centre de les desgràcies esdevingudes durant els anys vuitanta, hi ha la mort de l'esposa de Miquel Bruna, l'any 1783. Després de dedicar-li un record ple de tendresa, el seu espòs analitza les clàusules testamentàries de Josepha i detalla les despeses funeràries, que amb la inclusió del tradicional àpat ofert a la parentela, ascendiren a 43 lliures i 10 sous.²¹⁵ Va ser el dispendi més irreparable i dolorós entre els registrats aquells anys de crisi.

208. Vegeu n. 23.

209. BRUNA, *Nota de notas*, f. 241.

210. *Ibidem*, f. 255.

211. *Ibidem*, f. 221-223.

212. *Ibidem*, f. 282-283.

213. *Ibidem*, f. 283.

214. *Ibidem*, f. 329.

215. *Ibidem*, f. 214-215: «*Nota la més sentida per a mi: dia 30 de maig de 1783 féu testament en poder del rector de Castellví Josepha Bruna Ferrer y Mayner, cara esposa mia*

Però a poc a poc tornen a venir bons temps. La venda del vi als elevats preus cotitzats des de la campanya de 1787 permet gastar aquell any 121 lliures, 18 sous i 5 diners en diverses obres de paleta, fuster i ferrer, i uns altres 94 lliures, 15 sous i 10 diners el 1788.²¹⁶ Els deutes amb el seu cunyat –exceptuant-ne els referents a l'afer dels bous– es reduïren a 45 lliures, 2 sous i 8 diners després del pagament de 101 lliures i 5 sous efectuat el febrer de 1788.²¹⁷ La gran encallada que havia representat la crisi vinícola era ja superada, i unes perspectives molt diferents s'obren per a l'economia domèstica dels Bruna. La felicitat, però, no va poder ser completa, i a l'arbre familiar es produí un altre dolorós esquinç que enterbolí la prosperitat dels dos darrers anys: Francesc Bruna, el segon dels fills, que es trobava en plena joventut, morí de sobte el 24 de setembre de 1788. El seu pare no especifica les causes de la defunció, però com sempre detalla punt per punt les despeses ocasionades, que aquesta volta es van xifrar en 30 lliures, 13 sous i 7 diners.²¹⁸

L'any 1789 comença amb unes expectatives diferents: el nuviatge de Joan, l'hereu de Cal Bruna, i la conveniència de refer la vida conjugal del propi Miquel. Per a aquests fins foren escollides Maria Francisca Bertran, de Sant Pere de Ribes, i la seva tia Josepha Bertran; el respectiu compromís matrimonial fou formalitzat el febrer i el març de 1789. Entre els presents per a les núvies, vestits per als interessats i per a la resta de la família, aquests esdeveniments ocasionaren unes despeses de 246 lliures i 17 sous.²¹⁹ El 24 de novembre del mateix any va contreure matrimoni el vidu Miquel Bruna; un dia després signava rebut de la meitat del dot que portava Josepha Bertran, estimat segons capítols en 200 lliures.²²⁰ Uns mesos més tard, el 9 de febrer de 1790, se celebraven les esposalles de Joan Bru-

[...]. *Dia 31 de dit maig, després de haver rebut tots los sacraments, cerca de las 12 horas del dia, morí. Requiescat in pace. Ha estat en ma companya 19 anys, 6 mesos y 28 dias*.

216. *Ibidem*, f. 292-296 i 307.

217. *Ibidem*, f. 303.

218. *Ibidem*, f. 313.

219. *Ibidem*, f. 325-328.

220. *Ibidem*, f. 343-344, i AHPV, Manuel ROVIRA, C. M., 1790-96, f. 69, 5 juny 1790: capítols matrimonials de Miquel Bruna y Josepha Bertran, filla de Joseph Bertran i Maria Mestre, de Sant Pere de Ribes. L'aixovar de la núvia consistia en dues caixes amb «*un vestit de seda, altre vestit de borata, altre vestit de escot bo, una caputxa de Valdemonja, un gipó de Granoble, altre gipó de domàs negre, deu camisas, las dos de tela y las vuyt de bri, sis mocadors, quatre cuxineras, dos llansols, una conxa, y tota la roba de son fadrinatge*».

na amb la neboda de la seva madrastra: els presents de rigor fets a la núvia –noia de 16 anys dotada amb 500 lliures més l'escreix del propi marit, xifrat en unes altres 300– van costar 38 lliures, 11 sous i 6 diners.²²¹ El pantagruèlic banquet de noces, que comptà amb l'animació de dos músics vinguts del proper poble d'Ordal, costà l'elevada suma de 82 lliures i 13 sous.²²² Amb més gran despesa, aparat i solemnitat que mai, una nova anella –la setena– restava unida a la cadena familiar dels Bruna, pagesos del mas dels Torrents.

Tanmateix, és possible que aquests fets –i la simultània realització d'obres de millora diverses a la casa, el cost de les quals ascendí a 246 lliures, 9 sous i 11 diners–,²²³ tots ells tan pròxims a la llarga depreciació vínica, exigissin un notable esforç pecuniari a la família Bruna, que en aquests mateixos anys continuava amb el deute de 264 lliures, 2 sous i 2 diners per la conducta dels bous. És probable que, davant el matrimoni de l'hereu, l'equilibri del pressupost fos posposat a les convencions socials i al prestigi familiar. Amb tot, no és un atzar que uns dispendis de tanta envergadura coincideixin amb els inicis d'un període que enregistrarà els preus agrícoles més alts de tot el segle.²²⁴ Les pèrdues econòmiques que havia pogut ocasionar la crisi dels anys compresos entre 1776 i 1786 degueren ser compensades molt aviat amb els extraordinaris beneficis donats per les vinyes

221. BRUNA, *Nota de notas*, f. 345-346, i AHPV, Manuel ROVIRA, *C. M.*, 1790-96, f. 64, 5 juny 1790. Capítols matrimonials de Joan Bruna i Maria Francisca Bertran, filla de Joan Bertran i de Madrona Rovira, de Sant Pere de Ribes. L'aixovar de la núvia consistia en dues caixes de roure amb «dos vestits de seda, lo un de gra de tur y gipó de mitja tapisaria y lo altre de Alafaya y lo gipó de Granoble, altre vestit de escot bo negre, una caputxa de vellut, un gipó de grisseta negre, altre vestit de borata, dotse camisas, ço és, vuyt de bri y quatre de tela, sinch mocadors, quatre coixineras, una tovallola, nou canas de tovallons, dos llansols, un matalàs, una conxa y tota la roba de son fadrinatge».

222. BRUNA, *Nota de notas*, f. 346: «Gasto de las esposallas: Primo, 3 bascibas compradas a la carnisseria de Vilafranca pes totas juntas 50 lliuras carnisseras, a 8 sous la lliura val 20 lliuras; 8 indiots uns ab altres a 1 lliura 10 sous, junts 12 lliuras; he pastat 3 quarteras de blat de casa a 6 lliuras quartera, 18 lliuras; ítem he comprat pa al forn de Sant Joan, 100 pans de real, val 10 lliuras; ítem, 3 quarteras ordi per las cavallerias, a 39 reals la quartera, val 11 lliuras 4 sous; ítem, 7 gallinas per la sopa, a 12 sous cada una, 4 lliuras 4 sous; ítem, 8 altres caps de gallinam, uns ab altres a 7 sous 6 diners cada un, 3 lliuras; los dos músichs de Ordal, 3 lliuras 15 sous. Junt, 82 lliuras 13 sous. Las espècieas, etc. ni lo vi nol compto».

223. *Ibidem*, f. 331, 339 i 361.

224. Vegeu la corba dels preus del vi i del blat a Barcelona (1680-1800) a VILAR, *Géographie et histoire statistique*.

des del 1788. Aquesta vegada, també, la conjuntura econòmica general –revelada pels preus– i la situació econòmica de la finca i dels seus propietaris –implicada en aquells esdeveniments familiars– mantenen un estret paral·lelisme.

Les darreres notes conservades de Miquel Bruna van dedicades a la mort del seu tercer fill, Bruno, de vint anys d'edat, mort d'hidropesia després d'un any de molesta malaltia. Les despeses ocasionades per les visites del metge –a raó d'11 sous i 3 diners cada una– ascendiren a 16 lliures, 6 sous i 3 diners; les exèquies i altres actes funeraris costaren 58 lliures, 5 sous i 2 diners.²²⁵ Amb això es clou el llibre anomenat *Nota de notas*, que constitueix la font principal de la història familiar i administrativa del mas dels Torrents. Altres documents ens fan conèixer la trista història de la parella formada per Joan Bruna i Maria Francisca Bertran.²²⁶ Per últim, una nota sola escrita de mà de l'esmentat Joan, revela les circumstàncies de la mort de Miquel Bruna, que tingué lloc l'abril de 1810 sota les baionetes d'uns soldats francesos. Fou el seu darrer acte de servei.²²⁷

Mossos, jornalers eventuais, rabassaires i masovers

La unitat d'explotació agrària que era el mas dels Torrents reunia un grup de persones que amb una vinculació o dependència econòmica diversa tenien com a cap indiscutible la figura del propietari. Les «notes» de Miquel Bruna abunden de notícies relatives a l'*status* de les diverses forces de treball que tenia la finca. En primer lloc, aquesta força era representada per aquelles persones que tenien una relació diària, permanent i directa amb la casa i la família dels Bruna. Eren els «mossos» que Miquel Bruna anomena «*mossos de mesada*», els quals residien al mateix mas, eren com una perllongació de la família, amb la qual compartien, potser, la mateixa taula i es distingien netament dels «*mossos temporers*», llogats només per fei-

225. BRUNA, *Nota de notas*, f. 356-359: «*Malaltia y mort del Bruno Bruna*».

226. Arxiu Bruna, *Llib. I*, s. b. Després de disset anys de matrimoni i d'haver infantat un mínim de vuit vegades, Maria Francisca morí el 7 de gener de 1807, l'endemà d'haver parit una nena, que també va morir.

227. Arxiu Bruna, *Paq. 11*: «*Lo any 1811, a 14 de Jener, se féu los enterros y novenas y caps d'any de Miquel Bruna, de Castellví, y de Azidro Traver, de Santa Margarida, que foren destrusats dels jueus francesos, dia 6 ó 7 de abril del any 1810. Les funcions de la iglesia de tots dos me costaren 22 duros de plata*».

nes de curta durada. Mentre els primers –entre els quals s’esqueia de vegades que hi hagués fadrins de la casa, emancipats o no–²²⁸ cobraven per mesos, els segons ho feien per setmanes o fins i tot per dies. Els mossos podien acomplir feines més o menys específiques: el «*vailet*»²²⁹ ajudava en tot, aprenia l’ofici de pagès i anava a aplegar fems pels camins de la rodalia; el «*bover*»²³⁰ tenia cura dels bous i el «*pastor*»²³¹ conduïa i vigilava el bestiar de llana.

La dona tenia una certa representació en aquest grup laboral: hi havia «*porquera*»²³² sempre que hom comprava garrins per engreixar, i en alguna ocasió és esmentada «*la criada*»²³³ –sempre en singular– però no és gens segur que aquest lloc de treball tingués caràcter permanent. En casos d’emergència, per exemple per ajudar la mestressa durant la seva malaltia, Miquel Bruna lloga una dona vídua amb l’encàrrec de cuidar-la.²³⁴ Més extraordinari és encara el cas d’haver de recórrer a una dida per a l’alletament d’un fill.²³⁵

Al mas dels Torrents, la importància que tostemps va tenir la producció cerealícola féu que la diversificació del treball dins d’aquest sector anés acompanyada d’una nomenclatura laboral molt variada. La feina de segar comportava la presència de «*segadors*», que segaven amb la falç; de «*dalladors*», que gràcies al nou estri la feina els retia més i amb menys esforç;²³⁶ els «*gavelladors*», que agafaven els manats de messes que els segadors deixaven a terra i en formaven les gavelles que serien lligades pel «*lligador*» i apilades formant garbes i garberes, dites també «*quinzenes*». A l’hora de batre, a l’era, el «*batedor*» menava les bèsties que amb llur pas per damunt les messes separaven el gra de la pellofa i trinxaven la palla; el «*rampinador*», amb el rampí, apilava la palla trossejada i el gra; un cop llançada la

228. Josep Bruna, fadrí i mosso de la casa, va morir intestat l’any 1761 i fou enterrat a Penyafort «*per disposició de Miquel Bruna, son amo*»; el difunt era oncle avi de l’hereu Miquel. Bruno i Joan, fills del dit Miquel, apareixen com a mossos l’any 1786.

229. BRUNA, *Nota de notas*, f. 211. L’any 1786, Bruno cobra com a vailet.

230. *Ibidem*, p. 211.

231. Arxiu Bruna, *Paq. 14*, «*Diferens recivos*». L’única referència a un ramat propi és la compra de moltons feta per Jaume Bruna a Vilafranca, l’any 1747.

232. Vegeu l’Apèndix documental, doc. V.

233. BRUNA, *Llibre vell de notes*, f. 11.

234. BRUNA, *Nota de notas*, f. 59-60.

235. Vegeu, *supra*, p. 49.

236. Sobre la presència de dalladors, vegeu, *supra*, p. 9.

barreja contra el vent que separaria el cereal de la brossa més grossera, el «*garbellador*» passaria la batuda pel garbell i netejaria definitivament el gra de les impureses que havia arrossegat.²³⁷

A la documentació de Cal Bruna, el conreu de les vinyes en general té un vocabulari molt ric, però és força limitat pel que fa a les feines de la verema i la vinificació. Els protagonistes o executors d'aquestes feines es redueixen als «*collidors*» (o *collidores*) i als «*trepitjadors*», que trepitjaven la verema damunt del cup. La resta són anomenats genèricament «*jornalers*», i són gent forastera. Alguns han arribat a Cal Bruna acompanyats d'un ruc o d'un matxo que treballaran també en el transport de la verema. L'escala de salaris –més baixos que durant la sega– presenta notòries diferències entre uns i altres, però la característica comuna és que la soldada completa era pagada la meitat en metàl·lic i l'altra meitat en forma de manteniment. Tant per a les bèsties com per a les persones, el sou i la «*vida*» feien el salari complet.²³⁸

Procedents de la rodalia més o menys immediata els susdits jornalers constituïen –junt amb la família– la força bàsica de treball de la finca. Cal preguntar-nos, però, si la intensificació dels conreus i el fort increment de la vinya havien promogut l'aparició de pagesos amb un *status* jurídic i econòmic diferent. Em refereixo a la presència de «*rabassaires*» i «*masovers*» entre el personal que conreava les terres de Cal Bruna. Dels primers –a part d'una al·lusió imprecisa que igual podria tenir origen en temps dels anteriors propietaris–, només hi ha constància de la signatura de dos contractes de «*rabassa morta*». Ambdós foren signats entre Jaume i Miquel Bruna, pare i fill, com a «*estabilients*», i Joan i Josep Bruna, com «*adquisidors*», germans i oncles, respectivament, dels dos estabilients. Aquests, per tal de pagar les 120 lliures del llegat que l'avi Pere Bruna féu a favor dels seus fills Joan i Josep, i no disposant de diners, decideixen cedir a rabassa morta i a cadascun una peça de terra ja plantada de vinya de les pertinences del mas i situada a Santa Margarida. Els pactes foren els següents: contra el que ja començava a ser habitual els nous rabassers no havien de pagar «*entrada*». L'alíquota que havien de pagar als estabilients era una cinquena part de la collita, quota molt favorable, ja que les vinyes no plantades pel

237. Vegeu a l'Apèndix VII, informació de les feines de sembrar, segar i batre durant el període 1780-1790.

238. Vegeu a l'Apèndix IX, el cost dels principals treballs del cicle vitícola anual.

rabasser acostumaven a pagar el terç. És més: els rabassers de Cal Bruna podien retenir l'esmentada cinquena part que pertocava a l'amo fins i tant aquest no hagués pagat íntegrament les 120 lliures del llegat patern.²³⁹ Mentre Joan les cobrà l'any següent, i per tant les clàusules del contracte devien ser modificades o el contracte rescindit, l'establiment fet a Josep es mantingué vigent fins a l'any 1792: quaranta-dos anys després de la signatura del contracte i cinquanta-quatre del testament de l'avi. En aquell moment, l'actual propietari pagà les 50 lliures que mancaven encara per completar el llegat i, disposat a recuperar el domini útil dels dos jornals de vinya, objecte del contracte, va haver de pagar 135 lliures al rabasser com indemnització pels «*augmentos y millores*» que havia tingut la peça de terra.²⁴⁰

Crec que valia la pena d'explicar un cas com aquest, que il·lustra detalladament les possibilitats economicosocials que oferia una institució jurídica –l'establiment a rabassa morta– quan era manejada amb adequació a la realitat envoltant i servida amb intel·ligència i imaginació. No és la primera vegada que, involucrat o no amb el pagament d'una llegítima he trobat que algun hereu –curt de diners, però no volent alienar res del patrimoni– recorria al contracte de rabassa morta, ja sigui amb unes condicions normals o amb d'altres més favorables al germà legitimari esdevingut rabasser de l'hereu. Relacions de parentiu doblades contractualment de relacions econòmiques les hem trobat també entre els primers protagonistes d'aquesta història.²⁴¹

El darrer grup laboral present a Cal Bruna era el dels «*masovers*». Hi ha indicis documentals que en temps de Pere i Jaume Bruna, o sigui, des de 1700 a 1750, el mas dels Torrents havia estat cedit a masoveria. D'un moment posterior, ja sota el govern de Miquel Bruna, hi ha constància que la casa i terres del mas foren llogades a diversos pagesos que la documentació anomena «*masovers*». Des de 1761 fins a 1779 els contractes se suc-

239. Altres condicions del contracte: a més de la cinquena part de la collita, el rabasser havia de donar cada any 5 quartans d'ordi i pagar dos terços del cadastre. El rabasser podia fer colgats i capficats i quedar-se amb totes les redoltes. Vegeu, *supra*, p. 40 i n. 159 a 161.

240. AHPV, F. LLORENS I GUASCH, *M.*, 1791-92, f. 459 i 460, 5 juny 1792. Pere Bruna, pagès resident al Pla del Penedès, fill de Josep Bruna, signa àpoca de les 50 lliures compliment del llegat fet al seu pare, i unes altres 135 lliures per la venda dels «*augmentos y millores*» dels dos jornals de vinya a rabassa morta.

241. Vegeu, *supra*, p. 34-36 i les notes corresponents.

ceeixen, però no és possible dir si en foren quatre o en foren cinc. El fet important és que el 1780 Miquel Bruna acomiadà el masover i recuperà la gestió directa de la finca, amb tots els problemes que la manca de capital d'exploació li va comportar.²⁴² Els contractes conservats són tres.²⁴³ Examinem-ne els trets comuns i les singularitats que puguin tenir.

En primer lloc tots són escriptures privades –no formalitzades davant notari– que porten per títol *Pactes de lloguer de la casa y heretat de Cal Bruna*, malgrat que el pagès contractant és sempre considerat el masover de la finca. Una altra constatació: el contracte, que potser *in mente* d'ambdues parts tindria una durada indefinida sempre que s'acomplissin els pactes i les previsions pertinents, tenia explícitament estipulada la durada d'un any, i no un any agrícola, sinó civil. Legalment, doncs, el contracte no assegurava al masover ni la permanència al mas ni l'accés al treball de la terra més que per un any, per bé que fos admesa la pròrroga amb mutu consentiment. La partició dels fruits era diversa. Els grans –incloent sota aquesta denominació els cereals i els llegums– partien al quart, és a dir, una part per a l'amo i tres per al masover. El vi i l'oli –com que el pagès no havia intervingut en la plantació de la vinya ni de les oliveres– la part del propietari era major, és a dir, partien al terç. La fruita té una partició variable: el primer contracte assenyala el quart, però els altres estableixen el terç o la meitat segons la classe de fruita: la fruita d'estiu –pomes, peres, préssecs, prunes...– és a mitges i en el contracte de 1765 només les nous són partides al terç.

En tots els contractes Miquel Bruna es reserva –«*s'atura*», segons el llenguatge dels documents– una part de la casa i unes petites porcions de terra campa, de vinya i d'horts que el pagès havia de treballar sense percebre cap alíquota dels fruits. Es reservava també el producte de dues figueres –la una sajola, l'altra negra- i, en compensació, el masover no hauria de lliurar parts de les figues que assecava.²⁴⁴ Així mateix, l'amo retenia íntegrament el producte de les «*eixermaes*» o terres novament rompudes, i una tercera o quarta part de les hortalisses. En concepte de «*glanatge*», el masover havia d'engreixar un nodrís o garrí fins a fer 75 lliures carnisseres i lliurar-lo al propietari. Si criava «*galldindis*», per Nadal n'havia de donar un que fos «*bo y rebedor*» a Miquel Bruna. Segons els contractes, el maso-

242. Sobre les dificultats sorgides d'aquesta situació, vegeu, *supra*, p. 50.

243. Vegeu l'Apèndix XII i XIII, especialment aquest darrer, que conté la transcripció *in extenso* del contracte de 1765.

244. Vegeu l'Apèndix XIII, art. 6è.

ver havia de plantar 500 mallols cada any, i el propietari l'ajudaria pagant el jornal d'un home mentre durés el treball de fer les «*rasetes*».²⁴⁵

Les càrregues que gravaven la finca es repartien de la manera següent: les «*tatxes*» o «*talls*» eren pagats totalment pel masover; el cadastre era pagat a mitges, llevat en el darrer contracte, que eleva a dos terços la part que corresponia al masover. Els censos que pertocaven als senyors alodials –6 quarteres i 7 quartans de grans i 13 sous en diner– anaven a càrrec del masover, per bé que el contracte de 1765 preveu que «*se an de pagar de la pila los que tòcan a grans, y los 13 sous ab diners los ha de pagar dit masover*».²⁴⁶

En conjunt, els pactes no difereixen gaire entre si ni tampoc respecte dels que hom pot trobar en molts altres contractes d'aquell temps i d'aquella contrada. Un àmbit cronològic tan curt –de 1761 a 1768– impedeix d'apreciar qualsevol proclivitat o tendència més o menys favorable a una de les parts contractants. Tanmateix, des d'un punt de vista jurídic i social hi ha algunes consideracions a fer. Per començar, la pròpia naturalesa dels contractes, que explícitament són definits com de lloguer de la casa i hereutat –per bé que tinguin alguns pactes de parceria–, els allunya dels contractes més coneguts de masoveria, que solen tenir un articulat més complex, amb prescripcions de caràcter tècnic referents als conreus, a la fertilització del sòl i a la conservació de les collites. Sobre aquestes qüestions els contractes de Miquel Bruna ho tenen gairebé tot dit amb l'exigència de cultivar «*a ús i costum de bon pagès*». En segon lloc, cal remarcar la curta vigència que van tenir els predits contractes. La prevista duració d'una anyada –amb l'insòlit recurs a la pròrroga per mutu consentiment– no és gens adequada per donar estabilitat al pagès ni garantir el seu accés al treball de la terra. I, en termes estrictament econòmics, no és tampoc la millor manera d'assegurar el progrés material de la finca. La imatge, potser vàlida en altres temps i comarques, que la literatura juridicopairalista ha donat de la figura del masover com un *alter ego* del propietari, tan afincat a la masia com l'amo mateix, no és evidentment la imatge que donen els tres contractes que la documentació de Cal Bruna ha permès d'examinar.

245. BRUNA, *Llibre vell de notes*, f. 121-125: el primer masover no va complir totalment aquest pacte. Miquel Bruna escriu: «*Est masover no ha complert conforme devia y tenia promès, y per no averli entregat lo paper quan vingué per masover no li proví de ferli tenir y servir los pactes*».

246. Vegeu l'Apèndix XIII, art. 9è.

És més: l'espontaneïtat de les «*notas*» de Miquel Bruna, els comentaris que fa sobre la persona i el capteniment dels seus masovers, autoritzen a pensar que entre ambdues parts hi devia haver unes relacions larvadamment tenses o conflictives i una pugna d'interessos sempre viva que acabaren amb un balanç sobre la gestió de la masoveria i uns judicis sobre els masovers francament desfavorables.

Amb la inevitable dosi de subjectivisme, les anotacions de Miquel Bruna ofereixen la següent «galeria» de masovers. El primer, de nom Josep Elias, pagès de Santa Fe del Penedès, fou contractat per a l'anyada de 1762; després d'un any de pròrroga va deixar el mas dels Torrents havent incomplet una part dels pactes i devent la quantitat de 9 lliures, 9 sous i 7 diners que no foren cobrades fins a l'agost de 1764 mitjançant l'entrega de 3 quarteres i 2 quartans de mestall.²⁴⁷ El segon masover, Jaume Mestre, també de Santa Fe, va entrar a Cal Bruna a l'inici de l'any 1764 i fou acomiadat el març de 1765; abandonà el mas en acabar el dit any. «*Est masover –escriu Miquel Bruna–²⁴⁸ fou mal masover per las terras, y la causa lo ser tan pobre, y lo poch cuidadós en fer treballar la gent*». La manca de capital d'explotació –això és el que vol dir «*ser pobre*» tractant-se d'un masover– i una possible deixadesa en l'organització del treball són, als ulls de Miquel Bruna, les notes que caracteritzen aquell masover. Jaume Mestre sortí de Cal Bruna havent «*igualat*» els comptes amb el propietari, però la seva part de la collita de l'any 1765 li fou embargada i se l'endugué un comerciant de Vilafranca, probablement usurer. El tercer masover, contractat per a l'any 1766, fou Pere Màrtir Dulcet, exmasover del mas Pujó, de Santa Margarida. Era un home fadrí que arribà acompanyat de la seva madrastra i d'un fill i dues filles d'aquesta. Dulcet «*vivia atxacós, però feia treballar bé la eretat*» fins que el 29 de gener de 1767 va morir sobtadament després d'haver llaurat la tarda anterior i sopat i «*dit lo rosari ab los de sa comitiva*». Llavors la madrastra Dulcet, amb l'ajut dels seus fills va continuar la masoveria fins al «*despediment*», que tingué lloc el 31 de desembre de 1768. Quan això s'esdevingué els hereus de la masovera van trobar a Cal Bruna un conjunt de béns que, atesa llur procedència, constituïen una regular fortuna.²⁴⁹ Molt lluny, doncs, de la fretura de recursos de l'anterior masover.

247. Vegeu n. 245.

248. BRUNA, *Llibre vell de notas*, f. 126-130.

249. *Ibidem*, f. 131-134 i 139. Estant de masovera a Cal Bruna, la Dulcet va contraure matrimoni amb un hisendat veí, el vidu Pagès de Bellavista, i casà la seva filla Madrona

A partir d'aquest moment, els apunts de Miquel Bruna no donen notícies personalitzades de cap dels masovers que van succeir la família Dulcet. Sabem, però, que en va tenir almenys fins a l'any 1780 i que el «despediment» del darrer va ser l'origen de greus dificultats en el dia a dia de la finca.

Senyors alodials, delmadors i reial cadastre

L'any 1686, quan Pere Bruna comprà el mas dels Torrents –o més exactament el «*domini útil*» del mas– a la família vilafranquina dels Urgellès, comprador i venedor van haver de reconèixer que la dita casa i heretat de Castellví de la Marca, així com les diverses peces de terra annexes situades al terme de Santa Margarida, eren «*propietat alodial*» i «*domini directe*» de sis senyors. Aquests senyors, als quals pertanyien «*in solidum et pro indiviso*» aquelles terres podien exigir de l'«*emfiteuta*» Pere Bruna i dels seus successors el pagament de sengles «*censos*» o pensions anuals de valor diferent en cada cas. Així mateix, per l'acte de compravenda del mas, per «*raó de senyoria*», van tenir dret a cobrar el «*lluïsm*» corresponent d'acord amb la major o menor importància de llurs bens alodials. Segons l'acta notarial, els censos a pagar anyalment pujaven a 7 quarteres i 4 quartans (mesura censalera) de diversos grans i 25 sous en diner; els lluïsmes pagats per Pere Bruna i enregistrats a l'escatocol de l'escriptura sumaven 143 lliures i 10 sous.²⁵⁰

Examinem qui eren aquests senyors directes. Sens dubte, el més important de tots ells era la casa de Copons. Pel mas dels Torrents i les terres que formaven la seva gleba cobraven un cens de 25 sous cada any, i per dues peces de terra de dos jornals cadascuna situades a Santa Margarida havien de rebre dues quarteres de civada anyals; a l'hora de cobrar el lluïsm, els

amb l'hereu del dit Pagès. El dot conjunt de mare i filla consistí en «*un parell de bous vells; una burra jove; unas 20 quarteres de mestall poch més o menos; unas 26 o 27 cargas de vi; unas 40 o 50 lliuras que serviren per comprar 7 tossinos; 8 o 9 arrellas; 3 càbachs bons; 4 aixadas bonas, etc. Y esta eretat [Cal Bruna] sembrada, y parament de casa, bótas per unas 44 o 48 cargas, y un tossino de 66 lliuras carniseras de pes a la sal*».

250. Aquesta quantitat no inclou el lluïsm dels senyors de la Quadra del Gatell ni de la Botiga de la Múnia, que no figuren en dit escatocol. Per la identificació dels senyors directes, quantia dels censos anuals i repartiment de lluïsm, vegeu l'Apèndix XIV.

Copons cobraren 121 lliures, o sigui, un 84,32 per 100 del total que Pere Bruna va pagar per aquest concepte.²⁵¹ La Comunitat de Preveres Beneficiats de Vilafranca ostentava el domini directe d'una peça de terra incorporada al mas, que tenia quatre jornals d'extensió i era meitat bosc i meitat camp; per ella cobrava de cens sis quarteres de blat cada any; el procurador de la Comunitat signà àpoca de 5 lliures i 10 sous en concepte de lluïisme.²⁵² La Confraria de Sant Miquel, fundada a la parròquia de Vilafranca, percebia un cens d'una quartera d'ordi, pagadora anyalment, per una peça de terra de sis jornals, i els confreres administradors van cobrar 8 lliures de lluïisme.²⁵³

De la resta de senyors directes –dos de laics i un d'eclesiàstic–, la informació és més incompleta. Dels dos primers –senyors de la Quadra del Gatell i de la Botiga de la Múnia, respectivament–, hom ho ignora tot sobre la naturalesa i extensió de la terra que el 1686 passà a mans de Pere Bruna, i també quin va ser el lluïisme que van cobrar. Pel que fa al senyor eclesiàstic –l'obtentor del Benefici Primer de l'Anunciata de la parròquia vilafranquina–, sabem només que recaptà 9 lliures de lluïisme.²⁵⁴

El perquè de la titularitat d'aquests drets a mans d'unes institucions eclesiàstiques –totes tres d'entitat menor i estretament vinculades a una església parroquial– és un tema que ultrapassa l'objectiu del present estudi i que seria enutjós haver de dilucidar. Probablement tenen llur origen en donacions fetes per anteriors titulars o en inversions fetes per l'Església del diner procedent de les almoines dels fidels.

Pel que fa als senyors laics, només un –i els seus successors– mereix una atenció especial: Don Francisco de Copons i de Grimau, l'únic a percebre un cens en diner i a cobrar un lluïisme molt per damunt del que va cobrar la

251. AHPV, *Capbreu dels censos que lo Illtre. Sor. Don Francisco de Copons y de Grimau reb y acostuma a rèbrer en Vilafranca y son Panadès*, f. 32, 8 juny 1696: confessió dels pubills Bruna.

252. AHPV, Josep SALVANY, *Capbreu de la Comunitat de Preveres de Vilafranca, 1703*, f. 11, 11 octubre 1703: confessió de Pere Bruna.

253. AHPV, J. MARTÍ FERRER, *Capbreu original de la Confraria de Sant Miquel, 1729-1735*, f. 46v., 6 març 1735: confessió de Pere Bruna.

254. El caràcter accessori i marginal d'aquestes notícies estalvia una recerca aprofundida a l'AHPV i fins i tot la consulta de la *Lucerna iurium ac redituum* d'aquell arxiu, voluminós epítom de totes les escriptures públiques atorgades al Penedès des de mitjan segle XIV fins ben entrat el segle XVI. Tenim la certesa de poder-hi trobar informació sobre aquestes persones i institucions.

resta de senyors. Aquestes dades, ja comentades anteriorment,²⁵⁵ i el fet que en un capbreu sigui reconegut «*decimador universal*» del terme de Santa Margarida, fan suposar que la senyoria dels Copons representava una supervivència de l'antiga propietat feudal que el pas del temps, les successives subinfeudacions i la continuada erosió de l'emfiteusi havien esmicolada.

Arrelada a la comarca des de feia un parell de centúries, la família Copons esdevingué senyora alodial del mas dels Torrents per la seva vinculació amb els Espitlles, senyors de la casa i quadra del mateix nom, situada al terme de Santa Margarida.²⁵⁶ Encara l'any 1551 un Joan d'Espitlles cobrava dels pagesos establerts al mas dels Torrents –aleshores conegut amb el nom de mas Mirambell– la mateixa quantitat en diners i en gra que anys més tard els Copons cobrarien de la família Bruna.²⁵⁷ Un capbreu de 1671 i un document notarial de 1679 demostren que l'heretat dels Torrents tenia llavors els mateixos perceptors de censos i per la mateixa quantitat que enregistra l'acta de compravenda de 1686.²⁵⁸ Després d'aquesta data, els únics canvis observats són els següents: a) els Copons –que des de 1702 llueixen el títol de marquesos de Moja– mantindran el cens de dues quarters de civada, però el cens en diner passarà de 25 a 13 sous; b) el senyor de la Quadra del Gatell desapareix de la llista de cobradors de censos i el seu lloc és ocupat pel Capítol de la Seu de Tarragona, amb els mateixos drets; c) el senyor de la Botiga de la Múnia, Joan Baptista Ramon de Monjo, passarà a ser don Antoni Alegre i de Monjo i, per ell, la seva vídua, Teresa de Corbera, amb un cens igual.²⁵⁹ L'explicació del perquè d'aquests canvis escapa als documents examinats. Sense altres modificacions, les càrregues censals del mas dels Torrents romangueren invariables fins a les lleis liberals del segle XIX.²⁶⁰

255. Vegeu, *supra*, n. 250 i 251.

256. AHPV, *Fragment del capbreu de Jaume de Copons, senyor del Bollidor en la vegueria de Tàrraga y de la casa y quadra d'Espitlles, 1583*. Consta que els drets sobre Espitlles pervingueren a Copons «*com a succeynt al senyor Joan d'Espitlles, quòndam, donzell*».

257. Arxiu Bruna, *Paq. 13*, paper solt amb notes sobre censos i censals.

258. AHPV, *Capbreu dels censos i altres emoluments que còbran en vòrios pobles los senyors de Copons y Grimau de Barcelona, 1671*, 21 juny 1671: confessió de Fèlix Urgellès; i Joseph MARTÍ, *M.*, 1679, f. 104, 9 març 1679.

259. Vegeu els Apèndixs XII, XIII i XIV.

260. Arxiu Bruna, *Llib. 4, Llibreta de censos que fa la casa y heretat de Bruna de Castelví y partida de Santa Margarida, 1758-1840, passim*.

Els censos, el lluïisme i també el delme tenen origen en l'àrea jurídica-ment imprecisa dels pactes feudals i dels establiments emfitèutics. Haver de pagar aquests drets o, per contra, poder-los cobrar, va marcar la diferència entre els dos grans grups de la població rural: els pagesos i els senyors. Seria fora de lloc tot intent d'aprofundir sobre el tema. No ho és, tanmateix, examinar la incidència que uns i altres van tenir sobre l'economia del mas dels Torrents, així com de quina manera els interessos dels senyors alodials van ser afectats pel creixement econòmic del mas.

El caràcter fix, invariable, que tenien els censos va impedir que els perceptors es beneficiessin de l'augment de la producció agrícola del mas i que, per contra, per als emfiteutes conreadors el gravamen censal fos cada any menys oneros a mesura que creixia el volum de les collites. Així, mentre durant el quinquenni de 1759-1763 les 6 quarteres i 7 quartans representaven un 6 per 100 de la collita de cereals de Cal Bruna, durant els anys 1786-1790 van passar a ser poc més del 4 per 100. Tanmateix, la puja general del preu dels cereals augmentà el valor monetari de les pensions percebudes pels censalistes.²⁶¹

El lluïisme era la facultat que el senyor tenia –si no feia ús de la «*fadiga*» o dret de prelació en la compravenda– de cobrar una part del valor d'un immoble quan aquest era venut per l'emfiteuta a una tercera persona. La quantia del lluïisme depenia, també, de la condició jurídica del comprador i, per assegurar que amb el temps no s'estrangués aquest dret, existien prescripcions legals que prohibien o limitaven la venda a les anomenades «*mans mortes*». Encara que durant els segles XVI al XVIII la propietat de la terra fos força estable a Catalunya, les alienacions no deixaven de produir-se, assegurant així el cobrament de lluïsmes per part dels senyors directes. Pel que fa al mas dels Torrents, diversos capbreus certifiquen que va ser objecte de compravenda en repetides ocasions i que des de la meitat del segle XVI fins a 1686 els seus emfiteutes foren successivament els Andreu, els Mirambell, els Auger, els Urgellès i, finalment, els Bruna. Per als senyors alodials foren altres tantes ocasions en què, per «*raó de senyoria*» –sense cap intervenció en el treball ni en el govern de la finca–, poguessin cobrar sengles lluïsmes, la quantia dels quals ens és desconeguda.²⁶²

261. Per la mateixa raó, però *sensu contrario*, la pensió de 25 sous dels Copons va anar perdent poder adquisitiu.

262. Els lluïsmes pagats l'any 1686, sense incloure els corresponents a dos dels sis senyors directes, ascendien a 143 lliures i 10 sous, quantitat que representa el 8 per 100 del

La tercera càrrega que pesava damunt l'economia del mas dels Torrents era el «*delme*», o sigui, l'obligació de pagar al delmador una part proporcional de determinades collites o produccions del mas. El delme era un tribut característicament feudal i, en moltíssims casos, del tot desvinculat de l'origen eclesiàstic o diví que li era atribuït. Segons el capbreu de 1696, don Francisco de Copons i de Grimau era el «*decimador universal*» del terme de Santa Margarida i, almenys parcialment, del terme de Castellví. En temps de Miquel Bruna, el delme corresponent al mas dels Torrents era compartit entre tres persones, totes elles laiques: la casa d'Espuny, el marquès de Rubí i el marquès de Desvalls; el primer en rebia el quart, i els altres dos, un quart i mig cadascun.²⁶³ El delme consistia en l'onzena part de les collites de tota mena de grans, vi, oli i cànem; sota el nom de «*car-nalatge*» i «*llana*»,²⁶⁴ podia afectar també la producció ramadera. Per ser fàcilment deteriorables, n'eren excloses les hortalisses i la fruita i també ho eren les deixalles resultants de la sega i la batuda dels cereals.²⁶⁵

Pel fet de representar una part proporcional de les collites, el delme era aparentment menys oneros que els censos de valor invariable. Si la collita era abundant, el delme augmentava; si la collita era escassa o nul·la, el delme podia arribar a ser nul. Així de senzill. I, en un temps d'escassa circulació monetària i on molts serveis eren pagats en espècie, el delme tenia de sobrepuig encara un avantatge: no es pagava en diners, sinó en una part de la pròpia collita, de manera que el pagès previsor no s'havia d'endeutar mai pel pagament del delme. Aquest serà el gran argument dels absolutistes de començ del segle XIX, i per això la política liberal de substituir el delme per una contribució territorial pagadora en diners va ser tan mal vista per la pagesia benestant. Ara bé: al marge de les implicacions ideològiques i polítiques que tenia, és ben evident que gràcies al delme unes persones físi-

que Pere Bruna pagà pel mas. En el capbreu de l'any 1696, citat *supra*, n. 251, els pubills Bruna confessen que posseeixen el mas dels Torrents «*sots domini y alou de dit noble senyor don Francisco de Copons y Grimau, ab ferma y fadiga de trenta dias y dret de ters per lo firmar de las cartas y altre dret y senyoria al senyor directe y alodial pertanyent [...]*».

263. BRUNA, *Nota de notas*, f. 356. La notícia sobre «*lo modo que los senyors delmadors se parteixen lo delma*» no va acompanyada de cap al·lusió a la família Copons.

264. La documentació del mas no aclareix en què consistien ni conté cap prova d'haver-se exigit.

265. Cal entendre per deixalles el «*baleig*» i les «*rampinades*», o sigui, trossos d'espiga mal batuda barrejats amb palla, boll i brossa, i també l'«*espigam*» o espigues soltes recollides del camp després de la sega. Cf. BRUNA, *Nota de notas*, f. 116, 152 i 193.

ques o jurídiques, totalment alienes a la realitat agrícola, tenien dret no solament a reclamar una part de les collites, sinó a exigir que aquesta part anés creixent de manera paral·lela a l'increment de la producció generat per la inversió de treball i de capital dels conreadors de la terra. En el cas del mas dels Torrents, l'expansió econòmica viscuda durant el segle XVIII va comptar com a primers i més segurs beneficiaris els tres senyors –sempre absents de la finca– que es partien el delme.

Així ho demostra la comparació entre els delmes de dos moments separats per una cinquantena d'anys. Heus aquí les xifres. Durant el quinquenni de 1759-1763, el delme de cereals –producció que no és pas la més significativa del progrés assolit al mas dels Torrents– era de 56 quarteres de mitjana anual; durant els anys 1786-1790, la mitjana corresponent arribà a les 75 quarteres, o sigui, un terç per damunt del moment inicial. Increment notable, però flux comparat amb el del delme del vi, que doblà amb escreix la xifra inicial passant d'una mitjana de 41 cargues a les 87 del moment final.²⁶⁶ Malgrat l'evidència d'aquesta mena d'espoli, que cada any es feia més palpable, Miquel Bruna no va escriure un mot que impliqués una crítica o un desig de revisió del sistema.

Durant el segle XVIII, el pagament de delmes, la seva barreja amb prestacions emfitèutiques i la pràctica generalitzada dels subestabliments van portar a una confusió entre la condició jurídica de la terra i la condició jurídic-social dels seus emfiteutes, cultivadors o no. No és ara el moment d'examinar el procés llarg i complex que desembocà en aquesta situació. És interessant, tanmateix, de recordar l'anacronisme i el conservadorisme de determinades locucions jurídiques totalment desvinculades de la realitat socioeconòmica d'aquell temps, però perpetuades en el llenguatge notarial. Una «*confessió*» com la dels pubills Bruna, continguda en el ja esmentat capbreu de 1696, afirmant que «*són hòmens propis, sòlits y afocats*» del noble Copons «*ab prestació de sagrament y homenatge de fidelitat*», devia tenir per als dits pubills el mateix abast que tenien dues confessions idèntiques contingudes en un capbreu coetani de la Comanda de Sant Joan de Selma (vegueria del Penedès), fetes per un «*burgès y notari*» de Vilafranca i per un «*prevere y beneficiat*» de Santa Coloma de Queralt, juntament amb les confessions de trenta-un «*pagesos*».²⁶⁷ És evident que la condició

266. Càlculs efectuats segons les dades de l'Apèndix II, sabent que el delme és l'onzena part de la collita de cereals i de vi.

267. El notari S. PARÉS GONCER, «Reminiscencias feudales en un "Capbreu" del siglo XVII», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, II (1950), p. 275-

d'«*afocat*» no la tenien ni el notari ni el capellà beneficiat, com no l'havien tingut els Urgellès, anteriors propietaris del mas dels Torrents, que eren paraires i comerciants de Vilafranca del Penedès. La fraseologia a l'ús, però, no és pura «literatura». En el fons es tracta de formalismes que tenien com objectiu primordial blindar –o sacralitzar d'alguna manera– uns «*drets*» que per als senyors eren molt més tangibles: els censos, els lluïsmes i també, en molts casos, els delmes.

Per bé que de naturalesa molt diferent, entre les càrregues a què estava sotmès el mas dels Torrents hi havia el *reial cadastre*. Imposat a la Catalunya vençuda de l'any 1714, el cadastre perdurà fins a la reforma d'Alexandre Mon, de l'any 1845. La normativa de 1735 dividia les terres en trenta-dues classes o qualitats, la primera de les quals pagava 37 rals per jornal i la darrera mig diner. Les terres de Cal Bruna eren majoritàriament de les primeres qualitats. L'impost fou modificat en diverses ocasions. Segons les «*notas*» de Miquel Bruna, l'any 1780, amb motiu de la guerra contra Anglaterra, va ser augmentat en un terç; l'any següent, el dit terç fou disminuït en 9 diners per lliura i, el 1784, se suprimiren tots els augments.²⁶⁸

El cadastre, que inicialment va ser qualificat de «jou insuportable», tendí a ser menys oneros a mesura que les terres augmentaren la productivitat. En el cas de Cal Bruna no sembla gens dubtós que les coses anaren així. Ara bé: a partir de l'única dada disponible –les 37 lliures, 7 sous i 2 diners pagades l'any 1779– no és prudent aventurar cap judici, perquè ignorem si aquesta quantitat era el total pagat o només la part que pertocava al propietari, la qual, segons els pactes vigents amb el masover, tant podia ser la meitat com la tercera part del total. No és inversemblant, però, que el cadastre representés una càrrega menys feixuga que la que equivalia al valor de la suma dels censos i dels delmes.

Perfil humà de Miquel Bruna

Sigui'm permesa una expansió personal: he passat tantes hores amb els papers de la família Bruna que, a hores d'ara, Miquel Bruna i Oller em

295, destaca l'anacronisme de comptar entre els «*homes propis, solius y afocats*» de la Comanda de Sant Joan de Selma el «*magnífich*» Emmanuel Macià, «*notari y burgès de Vilafranca*», i el «*reverend Pau Ferrer, prevere beneficiat de Santa Coloma de Queralt*».

268. BRUNA, *Nota de notas*, f. 175, 198 i 232. Vegeu també, *supra*, n. 5.

resulta un vell amic. Com si haguéssim mantingut inacabables converses vora el foc de la llar del mas dels Torrents o interessants xerrades a la fira de l'Arboç o al mercat de Vilafranca. Converses –o informació documental, parlant més seriosament– que m'han fet conèixer un home singular i únic –com tots els homes– però a l'ensem un «pagès» com molts. Un «home comú» al qual, però, la coneixença de tants bocins de la seva vida quotidiana ha dotat d'una certa singularitat, mereixedora, potser, d'una evocació més íntima i personal.

Tant per la naturalesa de la documentació disponible –sense cartes ni cap escrit de caràcter íntim– com per l'enquadrament objectiu de Miquel Bruna dins la societat rural del segle XVIII, aquest perfil no serà gran cosa més que una exemplificació d'allò que ja és més o menys sabut dels pagesos d'aquell temps. Les pàgines següents contindran moltes obvietats, tant si glossen anotacions de Bruna com si recalquen les seves inhibicions o silencis davant d'un fet o d'una situació. El món que suscitava el seu interès era un món limitat i l'espontaneïtat de les seves «notas» rarament el pot ultrapassar. Els seus apunts són una mena de sismògraf que enregistra el tremolor de la vida familiar i el seu contorn més immediat, sense anar gaire més enllà d'observar l'estat de les collites, el preu dels queviures o la venda problemàtica del vi.

La primera nota a destacar de la personalitat de Miquel Bruna és el seu vigorós sentiment familiar. Una actitud mental, desposseïda de lirismes i d'adjectivacions cofoies, que es manifesta en l'interès que posà a conèixer els orígens –ben modestos i treballosos– de la seva nissaga, en les anotacions del naixement dels seus fills, en la mort d'alguns d'ells o en el traspàs de la seva «cara esposa», amb la qual va conviure «19 anys, 6 mesos y 28 dias». Un estat d'esperit permanent que el feia sentir-se part d'un tot, que és la família governada de pares a fills per l'hereu. Un sentiment troncal que el duïa a celebrar les noces del seu primogènit amb una gran festa, afavorir dos oncles fadrísters amb uns avantatjosos contractes de rabassa morta i sentir-se solidari –sense un mot acusatori ni reticent– de la gestió poc airosa del seu pare en el govern de la casa.

Dir que Miquel Bruna era un home religiós no afegeix cap nota distintiva a la seva personalitat. Com a home del seu temps i de la seva gent, la religió amarava tots els actes de la seva vida individual i familiar, almenys externament. Complia amb tots els preceptes de l'església i fins i tot durant la sega manava servir el descans dominical. L'anecdolari familiar –naixements, esponsoris, defuncions– anava sempre acompanyat dels actes religiosos pertinents. El mas dels Torrents tenia una relació constant amb els

capellans de Castellví i de Santa Margarida, amb les comunitats religioses de Vilafranca i amb els frares de Penyafort.

És difícil, per no dir impossible, parlar de la fe interior i de la pietat de Miquel Bruna, mancats com estem del seu propi testimoni en aquest punt. La devoció que sentia per alguns sants revestia la forma d'un pacte bilateral, de «*do ut des*», com ho demostra la promesa d'encendre una llàntia a Sant Isidre tots els anys que collís prou oli per al consum casolà.²⁶⁹ Els actes en acció de gràcies a Déu, a la Verge i a tots els sants es repeteixen cada vegada que és vençuda una malaltia o superat algun contratemps. Les solemnitats religioses del curs de l'any i la celebració d'actes familiars, funeraris o festius comportaven fer caritat als mendicants de la rodalia. D'una manera quasi institucionalitzada i convertida en costum, una quarta part del vi i una porció dels cereals reservats cada any per al consum de la casa, es destinaven als pobres endèmics de la parròquia i als captaires passavolants.²⁷⁰ Miquel Bruna, com tots els benestants del seu temps, creia que els pobres eren posats per Déu en aquest món perquè els rics —o els «*no pobres*»— poguessin practicar la caritat i així quedar justificats davant d'Ell. En aquest sentit, els pobres formaven part del sapientíssim ordre que regia el món.

Aquest ordre, racional i necessàriament immutable, era una construcció piramidal en el cim de la qual hi havia el rei. No hi ha cap risc d'equivocar-se en afirmar que Miquel Bruna era monàrquic, com ho eren tots els seus paisans. La seva participació en la lluita contra les tropes de Napoleó —que l'any 1810 el duran a la mort—²⁷¹ podia obeir a un sentiment de fidelitat dinàstica o un rebuig, encara més primari, de l'invasor. No sabrem mai si en aquest rebuig fou arrossegat pel clamor i l'acció populars o impulsat per una estricta decisió personal, ja que ignorem les circumstàncies locals que van implicar-lo en la resistència contra els francesos i acabaren en un fet tan luctuós.

La sensibilitat social de l'amo de Cal Bruna no anava més enllà de practicar el deure cristià de la caritat. És coneguda l'opinió que li mereixien els

269. Vegeu, *supra*, n. 13.

270. En diversos llocs dels «llibres» de Miquel Bruna hi ha constància que de les 55 quarteres de cereals i 40 cargues de vi que la casa necessitava per al consum anyal, unes 6 quarteres i 10 cargues, respectivament, tenien aquest destí. Les n. 87 i 171 del present treball recullen dues notícies sobre aquest fet.

271. Vegeu, *supra*, n. 227.

seus masovers. L'any 1789, la carestia del blat va promoure a Barcelona un profund malestar i algun avalot popular; la versió oficiosa que circulà va descriure aquells fets com a «*rebomboris del pa*». Miquel Bruna recull la notícia i, d'acord amb la versió minimitzadora de l'abast i la significació social d'aquells «*aldarulls*», els va qualificar d'«*estrèpit*».²⁷² soroll i prou.

Una faceta interessant de la personalitat de Miquel Bruna és l'econòmica. No perquè en les seves «*notas*» hi hagués abocat res de teoria o de pensament econòmics, sinó pel seu comportament diari, per la gestió dels seus afers i pel sentit que poden tenir les prolixes dades xifrades contingudes en els seus papers. D'antuvi, l'abundor de dades no constitueix una comptabilitat que permeti conèixer el pas de l'economia de la finca o formular una mena de balanç al cap de l'any. El seu concepte de «*benefici*» –sense incloure entre les despeses la soldada i el manteniment de la persona que feia aquella feina– faria somriure un tenidor de llibres. Les dades sobre collites, jornals, preus, impostos, etc. hi són consignades com a recordatori, mirant el passat, i no com a factors orientats al futur.

En el terreny dels fets, cal reconèixer que Miquel Bruna aconseguí redreçar l'economia de la casa després de l'etapa crítica viscuda sota el govern del seu pare. Però la imatge que com a gestor queda reflectida en les seves «*notas*», és contradictòria. El detall de les despeses que invariablement acompanya la notícia de qualsevol fet familiar, l'alarma que li produeix la puja dels preus dels queviures, semblen contradir la conducta verament dispendiosa observada a l'hora de celebrar determinats esdeveniments familiars que, al mateix temps, no solament l'endeutaren, sinó que el convertiren en un deutor morós.²⁷³ En general, el comportament individual seguia les pràctiques i els costums d'aleshores. Remunerar determinats serveis o treballs en espècie i no en diners era, a Cal Bruna, la manera habitual de pagar la «*conducta*» del metge, de l'apotecari i del ferrer, i no falten ocasions en què es va fer extensiva a la soldada del mestre d'escola, així com a paletes, teixidors i serradors per llurs treballs a la casa.²⁷⁴

La pràctica de pagar en espècie és indicadora de la pervivència d'una antiga autarquia familiar. Tanmateix, Miquel Bruna tenia coneixença de la nombrosa varietat de monedes que circulaven en el seu temps, coneixença que anava molt més enllà de la identificació de cadascuna, ja que coneixia

272. Vegeu, *supra*, n. 48.

273. Vegeu, *supra*, n. 200 a 207.

274. Vegeu, *supra*, n. 89 i 90.

també les alteracions que, expressat en moneda de compte, van tenir el valor de les monedes d'or i plata. La Pragmàtica de 1779, que establia el valor en rals de sis monedes d'or i de tres de plata, i les disposicions de 1786 regulant el valor del «durillo» d'or, apareixen fidelment transcrites entre les seves «notas».²⁷⁵ El coneixement d'aquestes disposicions legals pressuposa un inequívoc interès per qüestions econòmiques que superen les que habitualment eren tractades amb moneda de coure o de billó. Probablement la venda del vi, que posà en contacte Miquel Bruna amb aiguardenters i magatzemistes de Vilafranca i amb patrons de barca de Vilanova, el familiaritzà amb la moneda forta emprada en el gran comerç. Amb tot, entre la documentació de Cal Bruna no hi ha ni rastre d'haver-se invertit diners en «negocis del mar», és a dir, que Miquel Bruna no fou mai parçoner de cap vaixell ni participà com a soci en cap expedició de vins a ultramar, inversions, en canvi, que han estat detectades en els inventaris *post mortem* d'alguns propietaris rurals del Penedès, potser més rics que l'amo del mas dels Torrents.²⁷⁶

Sobre la formació o base cultural dels Bruna hi ha algunes facetes que cal comentar. En primer lloc, Miquel Bruna era un home que sabia llegir i escriure, com en saberen el seu pare, els seus oncles i el seu avi; deixaren, però, de saber-ne els fills dels fadrísters que van ser pagesos en llocs d'aquella rodalia. Saber llegir i escriure, doncs, anava lligat a un determinat nivell econòmic familiar que un fill cabaler no podia sostenir per a la seva quitxalla. Miquel Bruna era una persona especialment preocupada per l'educació dels seus fills; abans d'enviar-los a l'escola els havia ensenyat les primeres lletres i ja sabien sumar. A l'escola, els seus dos nois van aprendre les «quatre regles» i la «regla de drogues», que avui se'n diu regla d'al·ligació;²⁷⁷ pel que fa a les dues filles, no hi ha cap indicatiu que les haguessin dut a «costura» en algun lloc veí i, per tant, tot el que sabien devia ser après a casa, al costat dels pares.

Quant a les lectures de Miquel Bruna, poca cosa es pot dir. És probable que tingués un afany insatisfet de lectures i que aquestes es limitessin a llibres de devoció, vides de sants i algun imprès procedent de l'administració municipal, d'Intendència, del Protomedicat, etc. Les notícies d'ordre polític –com la guerra i la pau amb la Gran Bretanya, els aldarulls de 1789 a

275. BRUNA, *Llibre vell de notas*, f. 166-167, i *Nota de notas*, f. 257.

276. E. GIRALT, *La viticultura*, p. 169.

277. Vegeu, *supra*, n. 200.

Barcelona, la cotització d'alguns queviures en diversos llocs...— tant podien arribar-li per via oral o a través d'impresos publicats *ad hoc*. Amb certesa hi havia a Cal Bruna la versió castellana del *Llibre del Prior*, present a totes les masies del país. Més que consells pràctics referits als conreus o a la cria de bestiar, hom podia extreure d'aquest llibre una fantasiosa informació sobre medecines i remeis per a guarir tota mena de malalties a les persones i als animals. La influència de l'obra de fra Miquel Agustí sobre el capteniment de Bruna es manifesta especialment en la convicció que les fases de la lluna són el gran condicionant de tots els fenòmens del cicle vegetatiu de les plantes i de la creixença dels animals. I no solament és fidel a l'esmentada convicció respecte dels éssers vivents, sinó que l'amplia a totes les activitats de la finca, siguin treballs dels serradors, reparació de bótes o feines de paleta. Les fases de la lluna són sempre tingudes en compte.²⁷⁸ Aquesta dèria «astronòmica» el porta a atribuir unes virtuts especials als anys de traspàs i a adaptar al «bisèxtil» tota mena de feines. És potser aquesta mateixa dèria allò que li fa plantificar a la casa dos rellotges de sol —de cadascun dels quals dóna l'exacta declinació en graus i minuts—, un a la paret d'orient i l'altre a la de ponent: així podia saber l'hora solar en qualsevol moment que hi hagués sol.²⁷⁹

L'anecdolari contingut en els «llibres» de Miquel Bruna permetrien de dibuixar un perfil més precís de la seva rica personalitat. No era aquest l'objecte del present treball ni és aquesta ploma prou capaç de fer-ho. El lector s'haurà d'acontentar amb el que portem dit sobre el tema. Per acabar, però, i a tall de síntesi, una darrera reflexió: quina mena de pagès era Miquel Bruna? No era l'«agricultor de saló» que el Renaixement va crear i la Fisiocràcia va posar de moda: ell portava l'olor de terra enganxat a les espartenyas. Pel seu nivell de formació era un pagès mitjanament instruït, però amb un bagatge de coneixements força per damunt de la pagesia del seu temps. Bruna era un pagès que coneixia molt bé el seu ofici i l'exercia segons el tradicional «ús i costum», que no vol dir rutina. No era cap innovador ni un capdavanter destacat en res. Cultivava els cereals respectant sempre l'any de guaret, i les vegades que practicà el restoble va comprovar que la terra en sortia molt perjudicada i que la collita a penes augmentava. Les alternances de conreus practicades són les mínimes: cereals i lleguminoses. Als horts hi tenia moresc, però això no era aleshores cap novetat.

278. Vegeu, *supra*, n. 80.

279. Vegeu, *supra*, n. 178.

Miquel Bruna no parla mai de patates, que en el seu temps començaven a cultivar-se i que a Vilafranca tenien el seu més fervent apòstol en la persona de l'acadèmic Manuel Barba i Roca. Bruna cultivava la vinya més bé que la majoria de pagesos, i àdhuc amb més treball que el que preceptuaven els agrònoms d'aquella època; però no indica mai quines varietats de la «*vinífera*» poblaven les seves vinyes, on segurament hi eren barrejades. La praxis enològica seguida per Bruna no estava al nivell de la seva primmirada viticultura i a l'hora d'elaborar el vi incorria en vacil·lacions reveladores d'una experiència no reeixida.²⁸⁰

Quant a l'utilatge agrícola de Cal Bruna, les notícies no són gaire explícites. El mas comptava amb les eines manuals més corrents, amb dues arades i una colla de relles adequades a les llaurades que calia fer. No disposaven de carro per la senzilla raó que no hi havia camins carreters que comunicessin els diversos llocs de la finca, però Miquel Bruna va fer arreglar un camí que comunicava el mas amb la carretera reial. El transport es feia sempre a bast. En una ocasió consta que llogà un trill amb la intenció de fer la batuda més de pressa que amb el cançoner trepig de la parella de bous sobre les messes. També llogà segadors que treballaven amb dalla, i un dels seus nois va aprendre de manejar-la...²⁸¹

Així, amb èxits i mancances, ens apareix la personalitat de Miquel Bruna, l'amo del mas dels Torrents. Un home com tants d'altres dins el seu estament, un pagès que no té altra singularitat que la d'haver escrit el *Llibre vell de notes* i la *Nota de notes* per a la posteritat.

Cloenda

El pelegrinatge, llarg d'un segle i mig, a través de les vicissituds de la família Bruna ha estat curull d'ensenyaments. La història comença amb Pere Bruna, immigrant francès desheretat, que aconseguí arrelar i prosperar en aquest país de tal manera que ja la tercera generació –a la darrerria del segle XVII– tingué capacitat econòmica per dotar-se d'un petit patrimoni rústic. Diversos fets posteriors –estretament vinculats a les circumstàncies econòmiques imperants en cada moment– mostren com un altre Pere Bruna, besnet del fundador, va consolidar i créixer aquest patrimoni, mentre

280. Vegeu, *supra*, n. 80-85.

281. Vegeu, *supra*, n. 35, 36 i 180.

que a la cinquena generació –possiblement per causes anàlogues però inverses– li pertocà de viure un període d’estancament i contracció patrimonial. Per últim, resta descrit de quina manera amb Miquel Bruna els béns familiars es recuperen dels defalliments del període anterior i –no sense sotrac– són llegats íntegres i enfortits a la generació venidora. La documentació deixada per Miquel Bruna ha transmès a la posteritat, no solament una imatge exacta de les activitats i tècniques agrícoles del segle XVIII, del ritme de les collites, dels canvis introduïts en la distribució dels conreus, sinó també un reflex fidel de les conseqüències que els esmentats factors, i llur connexió amb els fets econòmics generals, van tenir sobre una família penedenca de propietaris rurals.

Jaume Bruna

1. Signatura de Jaume Bruna i Mestre. Testament, 1758.

Miquel Bruna.

Joan Bruna

2. Signatures de Miquel Bruna i Oller i del seu fill, Joan Bruna i Mayner. 1792.

APÈNDIXS

APÈNDIX I: DISTRIBUCIÓ DE LA TERRA A CAL BRUNA (segons el cadastre de 1727)

	Jornals estadístics	Jornals del país	Hectàrees	%
Terra campa	30,12	43,38	14,84	27,31
Vinya	5,87	8,45	2,89	5,12
Oliveres	0,50	0,72	0,24	0,42
Horts	0,02	0,02	0,01	0,01
Total conreus	36,32	52,57	17,98	31,88
Bosc	53,00	76,32	26,11	46,29
Erm	25,00	36,00	12,31	21,83
Total finca	114,32	164,89	56,40	100,00

APÈNDIX II: COLLITES DE CEREALS I VIA CAL BRUNA. 1759-1790

<i>Any</i>	Cereals		Vi	
	<i>Quarteres</i>	<i>Mitjana mòbil*</i>	<i>Cargues</i>	<i>Mitjana mòbil*</i>
1759	174,3	–	137,5	–
1760	99,3	–	133,3	–
1761	171,3	123,2	127,6	91,2
1762	94,1	115,4	22,4	94,6
1763	76,8	115,8	35,4	87,8
1764	135,6	104,4	154,6	80,6
1765	101,3	99,6	99,0	109,9
1766	114,3	113,3	91,9	127,7
1767	70,1	120,1	–	121,6
1768	145,2	146,2	124,6	131,9
1769	169,8	156,9	124,0	133,0
1770	231,9	157,8	–	136,3
1771	167,7	189,6	97,6	130,5
1772	224,8	191,9	185,2	128,2
1773	154,1	177,5	95,7	128,7
1774	181,3	174,0	112,2	133,8
1775	159,8	156,6	153,0	127,9
1776	150,0	150,6	123,2	148,9
1777	137,7	153,9	155,5	154,0
1778	124,0	146,7	200,7	134,7
1779	198,0	133,7	137,8	143,7
1780	123,5	137,6	56,6	145,8
1781	85,3	139,5	167,9	145,3
1782	157,3	119,9	166,3	146,0
1783	133,3	121,4	198,0	164,8
1784	100,3	141,4	141,2	175,2
1785	131,0	142,7	150,9	186,8
1786	185,0	136,5	219,6	178,2
1787	164,2	141,9	224,7	183,0
1788	102,4	162,2	154,8	192,5
1789	127,0	–	165,0	–
1790	232,0	–	198,5	–

* *Mitjana mòbil de base 5*

APÈNDIX III: COLLITES I RENDIMENT DEL CÀNEM

	Quartans de llavor sebrats	Lliures de fibra collides	Rendiment de fibra per quartà sembrat	Canes de 1,35 m. teixides	Pagat als teixidors, en rals
1775	2,0	44	18,0		
1776	–	–	–	–	–
1777	2,5	47	18,0	53,0	56,0
1778	1,5	39	26,0	65,0	70,0
1779	–	–	–	54,0	–
1780	4,0	104	26,0	–	–
1781	3,0	78	26,0	124,5	129,5
1782	3,0	78	26,0	–	–
1783*	3,0	0	0,0	–	–
1784	4,0	78	19,5	–	–
1785	4,0	117	29,5	–	–
1786	3,0	104	34,6	–	–
1787	4,0	69	17,2	–	–
1788	3,0	104	34,6	144,0	200,0
1789	–	–	–	–	–
1790	–	–	–	104,5	72,0

* Any de collita nul·la a causa de la sequera

APÈNDIX IV: RECURSOS FORESTALS

		Pins		Glans	
	<i>Nombre de pins tallats</i>	<i>Preu per unitat en rals</i>	<i>Valor total en rals</i>	<i>Quarteres de glans venudes</i>	<i>Preu per quartera en sous</i>
1760	–	–	–	100	–
1761	20	3,78	75,6	62	–
1762	12	3,78	45,36	6	–
1763	88	4,16	365,08	45	–
1764	42	4,12	173,04	–	–
1765	52	4,12	214,24	–	–
1766	80	4	320	–	–
1767	177	3,5 a 7,5	659	–	–
1768	91	3,5 a 7,5	46,25	–	–
1769	49	4 a 10	168,75	–	–
1770	25	3,75	93,75	–	–
1771	14	5,25 a 6,25	–	–	–
1772	17	7,5 a 15	–	135	–
1773	25	8,5 a 9,16	223	–	–
1774	8	12,5 a 20,5	44	175	10
1775	31	–	180	–	–
1776	15	15...	206,25	–	–
1777	–	–	–	10	–
1778	–	–	–	175	–
1779	–	–	–	–	–
1780	34	11,25	382,5	50	10,5
1781	–	–	–	60	12 a 18
1782	–	–	–	65	9 a 24
1783	–	–	–	10	–
1784	–	–	–	80	14 a 18
1785	9	20 a 30	–	14	18 a 20
1786	6	–	253,1	35	12 a 18
1787	10	20 a 35	–	25	–
1788	30	20 a 35	–	160	12 a 14
1789	–	24 a 36	–	15	–
1790	68	24 a 28	–	–	–

APÈNDIX V: FEIXINES DE LLENYA I BROSSA PER ALS FORMIGUERS

	Feixines destinades als conreus de la finca	Feixines venudes	Feixines destinades als conreus de la finca més feixines venudes	Preu en en rals de cada 100 feixines	Observacions
1759			1014	14	
1760			125	10	
1761			525	10	[1 lliura "sense fer"]
1762			–	–	
1763			–	–	
1764			310	10	[1 lliura "sense fer"]
1765			100	10	[1 lliura "sense fer"]
1766			1000	10	[1 lliura "sense fer"]
1767			3500	9	[18 s.c/100 "sense fer"]
1768			5550	–	[19 s.c/100 "sense fer"]
1769			2250	10	[1 lliura c/100 "sense fer"]
1770			1900	–	
1771			900	9	[1 lliura "sense fer"]
1772			1000	10	[1 lliura c/100 "sense fer"]
1773			–	–	
1774			–	–	
1775			620	–	[2 lliures 5 sous "fetes"]
1776	2291	–	–	–	
1777	–	–	–	–	
1778	–	–	–	–	
1779	–	–	–	–	
1780	6785	–	–	–	[800 feixines als horts i la resta als camps]
1781	8862	1169	10031	12	
1782	–	–	–	–	
1783	–	–	–	–	
1784	3915	4215	8130	13	[a 10 sous 6 d. a l'hivern i 13 sous o 13 sous 6d. a l'estiu] [1 lliura 60.c/100 "sense fer"]
1785	–	–	2000	–	
1786	–	–	2500	–	
1787	–	–	3903	–	
1788	–	–	–	–	
1789	8971	1800	10771	–	[a 1 lliura 10s "sense fer" i a 2 lliures "fetes"]
1790	4025	3025	7050	–	[a 1 lliura 12s "sense fer" i a 2 lliures "fetes"]

APÈNDIX VI: ENGREIX I VENDA DE BESTIAR PORCÍ

	Nodrissos comprats	Preu de cadascun en lliures i sous	Valor de venda en lliures i sous	Despeses de l'engreix en lliures i sous	Benefici net «menos la soldada y gasto de la porquera»
1780	101	10 . 11	214 . 2	–	–
1781	6	8 . 19	182 . 15	–	–
1782	8	7 . 16	224 . 10	60 . 13	100 . 12
1783	72	6 .	178 . 10	54 .	82 .
1784	9	7 . 17	237 . 10	24 .	–
1785	8	9 . 2	211 .	31 . 10	107 . 10
1786	61	13 . 11	194 . 13	48 . 10	64 . 14
1787	8	11 . 7	256 . 15	71 . 12	94 . 2
1788	8	10 . 10	260 .	66 . 15	118 . 8
1789	8	7 .	198 . 13	–	–
1790	8	10 .	253 . 5	–	–

1: *Són porcs, no nodrissos com els restants*

2: *Un dels nodrissos morí abans de la venda*

**APÈNDIX VII: DIES, JORNALS I DESPESES DE SEMBRAR, SEGAR
I BATRE A CAL BRUNA. 1779-1790**

[1779] – 1780

f. 177.

Llaurar tota la terra sembradissa

Dies de llaurar per sembrar: 18 dies 3/4

Las carreras 18 “

Lo travessar 27 “

Lo sollevar o primera llauror: 36 “

A 8 rals per dia són 79 lliures.

[1780] – 1781

f. 189.

Sollevar los camps ab dos bous: 32 dias

Travessar (un ters menos del sollevar).

1782 – 1783

f. 206.

Sembra: 20 octubre a 19 novembre:

19 dias de sembrar ab dos bous.

f. 216.

Segar: 6 juny a 16 juliol

13 dias d'un home

10 sous per dia lo dallador

f. 217.

Batre: 9 juliol a 31 juliol:

11 dias de treballar.

Lloguer 4 dias 2 matxos ab un trill del Prat a 15 sous y gasto per cada home i matxo cada dia, que vam bàtrer 10 quarteras de mestall

Més dos bous propis

Més dos bous llogats.

[1783] – 1784

f. 233.

Segar: 9 juny a 20 juny

Dos dalladorets, entre els dos 17 jornals

Un d'ells era mosso y no té jornal. L'altre a rahó de 10 sous per dia.

1784 – [1785]

f. 237.

Llaurar per sembrar, 23 dias

18 dias dels bous

5 dias vaques del Favet, a rahó de 18 sous 9 diners per dia.

1785 – 1786

f. 250.

Llaurar 23 dies: 24 octubre a 15 novembre

Los 23 se entenen ab quatre de conlloga ab dos ruchs.

Y són los dels bous 19 dies que han llaurat.

f. 259.

Segar: 6 juny a 15 juny

Dos dalladoret, 12 dies 2/4

Un a 10 sous al dia, 8 dies 3/4

Altre a 11 sous 3 diners, 3 dies 3/4

Se compta per cada dallador un gavellador y dos lligadors per lligar y rempinar per dos dalladors.

f. 262.

Batre: 10 juliol a 18 juliol

A més dels bous de casa: 2 mossos del Vendrell ab 2 matxos, a 15 sous quisquon cada dia, més la vida.

8 dies són 12 lliuras total.

[1786] - 1787

f. 278.

Segar: 8 juny a 19 juny

10 dies dallador, més 4 dies aprenent, a 10 sous: 7 lliuras

14 dies dels gavelladors, a 3 sous: 2 lliuras

14 jornals de dos homes per lligar y rempinar a 7 sous 6 diners,

10 lliuras 10 sous

Més lo gasto de taula: 4 lliuras 7 sous 10 diners

f. 281.

Batre: 16 juliol a 26 juliol.

Bous, burra y mossos de casa, més dos batedors del Vendrell ab dos matxos, a 15 sous cada un, 8 dies.

Més 1 jornal tregí de feixines perquè no pogueren batre a 7 sous 6 diners

12 lliuras 15.

Dia 22 diumenge y dia Sant Jaume, la vida sense jornal.

[1787] – 1788

f. 311.

Segar: 30 maig a 9 juny

9 1/2 dies dallador a 10 sous, més lo gasto

Francisco Bruna, 7 dies.

[1788] – 1789

f. 333.

Segar: 11 1/2 dias dallador, a 12 sous més lo gasto, 6 lliuras 18 sous
Lligador, a 7 sous 6 diners, 11 1/2 dias 4 lliuras 10 sous 3 diners
Ajudant o rempinador a 7sous 6 diners 4 lliuras 3 sous 3 diners
Un gavellador a 5 sous 11 1/2 diners 2 lliuras 17 sous 6 diners
18 lliuras 8 sous
Gasto de 6 diners a 1 sou per menjar 11 lliuras 10 sous

f. 335.

Batre: bou y burra de casa

2 mulas y 2 mossos del Vendrell: 10 dias de bàtrer, més 1
de viatge al molí

Lo altre traure terra ab lo carro

Total 8 durillos [un durillo valia una lliura 19 sous 10 diners 1/8]

Diumenge, 19 vida sols.

[1789] – 1790

f. 349

Segar: 2 dalladors, 1 lliura cada un per jornal

1, 10 dias 1/4, són 10 lliuras 5 sous

l'altre dallador 8 dias 1/4, són 8 lliuras 5 sous

lligadors, rempinadors y gavelladors, a 8 sous home

y 3 sous dona, són 15 lliuras 10 sous 6 diners

Total (sense el gasto) 34 lliuras 6 diners

f. 352.

Batre: bous, mossos y burra de la casa

Més: 2 batedors ab 2 matxos: 17 dias a rahó de 9 vintidosos

En plata per dia, junts 28 lliuras 13 sous 8 diners

[un vintidosè= 16 sous 10 diners]

1790 – [1791]

f. 356.

Llaurar per sembrar: 22 octubre a 26 novembre 20 1/2 dias

Llaurar ab bous de fora a 3 1/2 pissetas per dia sense

Haver de fer la vida

Jornals de mosso de 6 sous a 7 sous 6 diners

Los de mesada de 3 duros a 6 lliuras al mes.

Font: Bruna: *Nota de notas*. passim

APÈNDIX VIII: NOVES PLANTACIONS I EXTENSIÓ ANUAL DE VINYA. 1758 -1776

	Nombre de ceps plantats anualment	Increment anual de la superfície vitícola en m²	Extensió de les vinyes a Cal Bruna en m²
[1727]			102.939*
...
1758	500	1.100	104.039
1759	500	1.100	105.139
1760	500	1.100	106.238
1761	500	1.100	107.339
1762	500	1.100	108.439
1763	500	1.100	109.539
1764	500	1.100	110.639
1765	500	1.100	111.738
1766	–	–	111.738
1767	500	1.100	112.839
1768	1.000	2.200	115.039
1769	500	1.100	116.139
1770	2.500	5.500	121.639
1771	2.500	5.500	127.139
1772	2.438	5.363	132.502
1773	3.280	7.216	139.718
1774	2.838	6.243	145.931
1775	1.836	4.039	150.000
1776	–	–	150.000

* *Extensió de vinya en m², segons el cadastre de 1727.*

**APÈNDIX IX: COST DELS PRINCIPALS TREBALLS DEL CICLE
VITÍCOLA ANUAL. 1780**

	Nombre de jornals esmerçats en cada feina	% de cada feina dins el total de jornals	Cost de cada jornal, en rals	Cost de cada feina dins el total, en rals	% que representa el cost de cada feina
Podar	39,75	17,43	3,75	280,95	13,49
Llaurar amb bous	33,75	14,80	8,00	540,00	25,92
Cavar	65,75	28,84	3,75	480,60	23,07
Agencar	36,00	15,79	3,75	260,50	12,50
Segona llaurada	16,75	7,35	8,00	260,40	12,50
Resseguir	5,50	2,41	3,75	40,05	1,92
Esporgar	15,50	6,80	3,75	100,80	4,84
Murgonar	15,00	6,58	4,00	120,00	5,76
Total	228,00	100,00		2083,30	100,00

APÈNDIX X: PREUS DEL VI VENUT PER M. BRUNA I PREUS DEL VI A BESIERS (LLENGUADOC)

	A	B	C	D	E	F
1758	28,0	28,0	28,0	28,0	46	46,0
1759	21,0	28,0	24,5	26,3	55	50,5
1760	25,0	18,0	21,5	24,7	47	49,3
1761	20,0	18,0	19,0	23,3	37	46,3
1762	68,0	18,0	43,0	27,2	47	46,4
1763	43,0	43,0	43,0	30,2	56	48,4
1764	28,0	12,0	20,0	29,3	45	46,4
1765	18,0	35,0	26,5	30,3	45	46,0
1766	25,0	45,0	35,0	33,5	75	53,6
1767	30,5	30,5	30,5	31,0	42	52,6
1768	32,0	28,0	30,0	28,4	42	49,8
1769	34,5	34,5	34,5	31,3	57	52,2
1770	37,0	39,2	38,1	33,6	62	55,6
1771	36,0	79,0	57,5	38,1	68	54,2
1772	58,0	12,0	35,0	39,0	59	57,6
1773	30,0	51,0	40,5	41,1	66	62,4
1774	41,0	69,4	55,2	45,3	63	63,6
1775	56,0	17,0	36,5	44,9	47	60,6
1776	33,0	52,2	42,6	42,0	89	64,8
1777	45,0	57,4	51,2	45,2	80	69,0
1778	26,6	26,6	26,6	42,4	45	64,8
1779	12,0	12,0	12,0	33,8	22	56,6
1780	12,0	11,0	11,5	28,8	25	52,2
1781	10,0	21,8	15,9	23,4	26	39,6
1782	18,0	32,0	25,0	18,2	49	33,4
1783	18,0	37,6	27,8	18,4	40	32,4
1784	24,0	37,2	30,6	22,2	50	38,0
1785	33,0	30,8	31,9	26,2	12	35,4
1786	16,0	24,4	20,2	27,1	38	37,8
1787	22,0	36,2	29,1	27,9	43	36,6
1788	44,0	27,4	35,7	29,5	49	38,4
1789	34,0	55,0	44,5	32,3	53	39,0
1790	32,0	69,6	50,8	36,1	80	52,6
1791	50,0	85,0	67,5	45,5	125	70,0
1792	43,1	50,5	46,8	49,1	66	74,6
1793	32,5	67,5	50,0	51,9		
1794	93,0	47,0	70,0	57,0		
1795	137,0	50,0	93,5	65,6		
1796	20,0	70,0	45,0	61,1		
1797	17,5	57,5	37,5	59,2		
1798	19,0	45,0	32,0	55,6		
1799	42,5	37,5	40,0	49,6		
1800	58,0	32,0	45,0	39,9		

A: Preus ponderats del vi venut a Cal Bruna (rals per carga de 121,6 litres)

B: Preus ponderats del vi venut a Ca l'Oller (rals per carga de 121,6 litres)

C: Mitjana aritmètica d'ambdós preus (A i B)

D: Mitjana mòbil de base 5 d'ambdós preus

E: Preus del vi a Besiers segons les mercuriales municipals (lliures torneses per muid de 660 litres). Gentilesa del prof. E. Leroy Ladurie

F: Mitjana mòbil de base 5 de la sèrie anterior

APÈNDIX XI: LA CRISI GENERAL VINÍCOLA DE 1777 A 1791
 (BASE 1778-1780 = 100)

	Índexs ponderats dels preus del vi venut per M. Bruna	Índexs ponderats dels preus venut a França (segons Labrousse)
1777	142,4	103,4
1778	171,2	135,9
1779	88,9	98,1
1780	40,1	66,6
1781	38,4	57,7
1782	53,1	58,2
1783	76,9	60,2
1784	92,9	75,1
1785	102,3	57,4
1786	51,8	49,2
1787	67,5	61,3
1788	97,3	83,7
1789	119,3	98,2
1790	192,8	130,8
1791	169,8	163,2

APÈNDIX XII: SINOPSI DELS CONTRACTES DE LLOGUER DE LA CASA I HERETAT DE MIQUEL BRUNA

	1762-176	1764-1765	1766-1768
Parts de fruits			
Grans	al quart	al quart	al quart
Vi	al terç	al terç ¹	al terç
Oli	al terç	al terç	al terç
Fruita	al quart	al terç	a mitges ²
Hortalissa	al quart ³		al terç i al quart ⁴
Contribucions			
Cadastré	dos terços el masover	dos terços el masover	la meitat a càrrec del masover
Taxes i talls	tots a càrrec del masover	tots a càrrec del masover	tots a càrrec del masover
Censos	tots a càrrec del masover ⁵	tots a càrrec del masover	tots a càrrec del masover
Treballs especials			
Plantació de vinyes	500 matolls cada any	500 matolls cada any	500 matolls cada any
Femar les vinyes			amb 50 cargues de fems ⁶ cada any
Obres d la casa	mantenir el paleta durant 8 dias	mantenir el paleta o servir-lo de manobre	

1. Per lloguer de les bótes el masover haurà de pagar 9 rals per cada 7 cargues del seu vi.
2. Les pomes, peres, prunes, préssecs i cireres són a mitges, les nous al terç.
3. «Tot lo ort nou queda per dit masover pagàn parts de tot lo que si cullia al quart». Més pagarà el quart del que es culli a la meitat de l'hort del Torrent i a la meitat de l'hort del Pou.
4. Hortalisses majors al terç. Reproduïx la clàusula de la nota 3.
5. «Dit masover ha de pagar tots los sensos a sos respectives senyors que són los següens: Al Illt. Capítol de Tarragona, 2 quarteras sensaleras de ordi. A mi Senyora la Marquesa de Moya, 2 quarteras sensaleras de sivada y 13 sous ab diners. A Don Anton Alegre y de Monjo, 10 cortans sensalers de sivada. A la Reverent Comunitat de Pbres. de Vilafranca, 6 cortans sensalers de blat. Al Benefici primer de la Anunciata de Vilafranca, una quartera sensalera de blat. A la Confraria de Sant Miquel de Vilafranca, una quartera sensalera de ordi. Estos són los sensos corresponents de tota esta casa y heretat per cada any».
6. «Ha de plantar lo any 500 mayols y triar de ells lo gram, y ha de portar lo any 50 cargas de fems a la vinya, y fer rasetas de aquells, y jo li he de donar un home de ajuda de cost en lo temps de fer las rasetas tan solament».

Aprofitaments			
Herbes			a favor del masover ⁷
Llenya	venda limitada a 4 o 5 cargues l'any	venda limitada a 3 o 4 cargues l'any	venda limitada a 3 o 4 cargues l'any
Palla	“No pot fer abús de vendre palla”		venda molt limitada ⁸
Glanatge	donar a l'amo un porc de 75 lliures carnisseres ⁹	igual	igual ¹⁰
Canyes Redoltes	venda prohibida emprar-les com a llenya i com a fertilitzant ¹²	venda prohibida	venda prohibida ¹¹
Aviram	un galldindi per Nadal ¹³	un galldindi per Nadal	un galldindi per Nadal
Reserves del propietari			
A la casa	3 estances al pis ¹⁴		3 estances al pis ¹⁵

7. «Quedan a favor del masover ab condició que ha de tirar més a tancar que als diners».

8. «No pot vendre palla sinó en any de molta abundància algun xavegonot ho altre de rosegalls».

9. A més: «me ha de guardar un porc comprat de mos diners». Si no hi ha prou collita de glans, cadascuna de les parts comprarà els que necessiti.

10. Igual, però afegeix: «Se adverteix que si lo tosino pesa menos del pes o passa fins a sinch lliuras, se haja de satisfer lo un al altre 4 sous per lliura del dit pes més o menos; y si pasa o falta que no arribia o travèsia del dit pes de sinch lliuras en damunt o atràs sia la satisfacció als preus correns de cada any».

11. «De las canyas que se culliran, lo masover pot usar de ellas per son servey tant solament, com és sistellas, arnas o canyissos per lo ús de la casa, y las demás quedan a mon favor».

12. «Las redoltas que no's faran garbons ni fugots las té de compondre faixines ab brossa, tant las de la mia vinya com las demás».

13. En cas de tenir-ne cria.

14. «De la casa me aturo per ma abitació lo quarto del cap de la escala, la cambra de damunt la estable y la cambreta que la porta dóna en dita cambra. Los baixos són comuns».

15. «De la casa me aturo los mateixos quartos y abitacions, ab las entradas y eixidas de casa conforme en temps dels masovers pasats».

Terra campa	2 jornals ¹⁶	2 jornals ¹⁷	2 jornals ¹⁸
Vinya	la vinya jove dels Monjos ¹⁹	la vinya jove dels Monjos ²⁰	la vinya jove dels Monjos ²¹
El Maset	reservat a l'amo ²²	reservat a l'amo ²³	reservat a l'amo ²⁴
Porcions d'hort	del Torrent i del Pou		porcions diverses ²⁶
Eixermares			totes ²⁷
Figueres			dues figueres ²⁸

Bruna: *Llibre vell de notes*, F. 125-134.

16. «Me reservo y aturo dos jornals de terra bona allí ont jo vulla, y estos són per cada any, y dit masover los ha de llaurar las quatre llaurors corresponents als temps a mi ben vistos, a sus costas».

17. «Me aturo per lo any 2 jornals de terra campa allí on jo vulla y dit masover la ha de llaurar las quatre llaurors corresponents en sos respectives temps. Item al batre lo que se collirà en los dos jornals, ha de fer lo gasto a personas y animals tan solament».

18. «Dos jornals de terra campa per cada any al mateix puesto que en temps dels masovers passats, la qual dit masover ha de llaurar-me-la a sas costas las quatre llaurors corresponents si se necessita, y ha de bàtrer lo splot que en dits dos jornals se cullia».

19. «Me aturo per mi la vinya jova dels Monjos, la qual ha de llaurar dit masover las dos llaurors corresponents».

20. «Me aturo la vinya jova dels Monjos y també dit masover la ha de llaurar las dos llaurors corresponents en sos respectives temps».

21. «També me aturo la vinya dels Monjos, y dit masover la ha de llaurar a sas costas las dos llaurors corresponents».

22. «Lo Maset queda per mon compte junt ab las terras que li dono y ost que són: la feixa del replà y la de devant lo Maset dit, y la de baix lo torrent que correspon a la de dalt».

23. «Lo Maset queda a mon compte, junt amb las terras y ort que li dono y las alzinas de la feixa de devant dit Maset (y unas passadas de vinya allí prop del Maset)».

24. «Lo Maset y terras de ell queda a mon favor junt ab aquelles 6 o 7 alzinetas de la feixa de devant dit Maset, que serviran per lo estadan de dit Maset».

25. «Me aturo un poch més de la mitat del ort del Torrent per mi, y lo restant per dit masover pagàn parts al quart, y la mitat del ort del Pou de la casa per mi, y lo restàn per lo masover».

26. «Del ort nou me aturo al devant del safreix y de llarch de ell 12 passas de terra per mon conreu y dels altres orrts me aturo conforme al temps dels masovers pasats, y la aygua corresponent a la terra».

27. «També me aturo las xermadas tretas y traedoras».

28. «Per comte de parts de figas me aturo las dos figueras una sajola y altre negra que són dins lo meu tros de terra en lo camp de darrera casa, y aixís de las que ell se asecarà no deurà donar-me parts. Lo que toca a figas flors y tendras és comú, y també las figas bordisots».

APÈNDIX XIII: CONTRACTE DE MASOVERIA O LLOGUER DEL MAS DELS TORRENTS.1766-1768

BRUNA, *Llibre vell de notes*, f. 131-134.

Pactes de lloguer de la casa y heretat de Bruna de Castellví ho part de ella, fets per y entre Miquel Bruna, amo, y Pere Màrtir Dulcet, masover del mas Pujó, est present any 1765, per tot lo vinent any 1766. Ajustats per medi de Barthomeu Dulcet y joseph Martorell lo dia 7 de Abril de 1765. Són los següens:

Primerament: Ha de conrear tota sa part de eretat al ús y costum de bon pagès.

2o. Parts.

Vi. Del vi, las parts ha de pagar de tres càrregas una.

Gra. De tot gènere de grans, ha de pagar las parts al quart.

Oli. Del oli, las parts al ters.

Ortalisas. De las ortalisas majors, parts al ters.

Nous. De las nous, parts al ters.

3r. Reservas.

Camps. Me aturo y reservo dos jornals de terra campa per cada any al mateix puesto que en temps dels masovers passats, la qual dit masover ha de llaurarmela a sas costas las quatre llaurors corresponents, si se necescita, y ha de batre lo esplet que en dits dos jornals se cüllia.

Xermades. També me aturo las xermadas tretas y traedoras.

Vinya. També me aturo la vinya dels Monjos, y dit masover la ha de llaurar a sas costas las dos llaurors corresponents.

Orts. Del ort nou me aturo al devan de safreix y del llarch de ell 12 passas de terra per mon conreu, y dels altres orths me aturo conforme al temps dels masovers pasats, y la aygua corresponent a la terra.

Casa. De la casa me aturo los mateixos quartos y abitacions, ab las entradas y eixidas de casa, conforme en temps dels masovers pasats.

4º Rasetas. Ha de plantar lo any 500 mayols y triar de ells lo gram, y ha de portar lo any 50 cargas de fems a la vinya, y fer rasetas de aquells, y jo li he de donar un home de ajuda de cost en lo temps de fer las rasetas tan solament.

5º Maset. Lo maset y terras de ell queda a mon favor junt ab aquelles 6 o 7 alzinetas de la feixa del devan dit Maset que serviran per lo estadan de dit Maset.

6º Figas. Per comte de parts de figas me aturo las dos figueras, una sajola y altre negra, que són dins lo meu tros de terra en lo camp de darrera casa, y aixís de las que ell se asecarà no deurà donar-me parts. Lo que toca a figas flors y tendras és cumú, y també las figas bordisots.

7º Fruitas. Las pomas, peras, prunas, présechs y sireras són a mitjas.

8°. Catastro. Del Real Catastro jo he de pagar la mitat y dit masover la altre mitat y tots los talls y tatxas y lo personal de 45 reals.

9°. Sensos. Los sensos se an de pagar de la pila los que tocan a grans, y los 13 sous ab diners los ha de pagar dit masover. Los sensos que esta eretat paga són notats en los papers dels altres masovers atràs notats.

X° Glanatge. Per lo glanatge me ha de donar un tosino de 75 lliuras carniseras de pes, hi ha de guardarme un de meu sil compro. Se adverteix que si lo tosino pesa menos del pes o pasa fins a sinch lliuras se haja de satisfer lo un al altre 4 sous per lliura del dit pes més o menos, y si pasa o falta que no arríbia o travésia del dit pes de sinch lliuras en amunt o atràs sia la satisfació als preus correns de cada any.

11° Canyas. De las canyas que se culliran lo masover pot usar de ellas per son servey tant solament, com es sistellas, arnas o canyisos per lo ús de la casa, y las demás quedan a mon favor.

12ª Trujas. No pot tenir ni criar trujas ni tampoch berros.

13°. Llenya. De llenya no en pot vèndrer sinó 3 o 4 cargas entorn de Nadal. Ni tampoch pot vèndrer palla sinó en any de molta abundància algun xavegonot ho altre de rosegalls.

14° Erbas. Las erbas quedan a favor del masover ab condició que ha de tirar més al tancar que als diners.

15° Nadal. Si crian indiots me han de donar un per Nadal y si non crian, no.

16° Despediment. Últimament, en cas de despedirse lo un al altre aje de ser per Nostra Sra. Candelera.

APÈNDIX XIV: LLUÏSME COBRAT I CENSOS ANUALS A PERCEBRE PELS SENYORS DIRECTES DE CAL BRUNA. 1686

	lluïisme	cens anual
Antoni de Copons i de Grimau	121 lliures	2 quarteres de civada i 25 sous
Comunitat de Preveres Beneficiats de Vilafranca	5 lliures i 10 sous	6 quartans de blat
Confraria de Sant Miquel de Vilafranca	8 lliures	1 quartera d'ordi
Benefici Primer de l'Anunciata de Vilafranca	9 lliures	2 quarteres d'ordi
Senyor de la Quadra del Gatell	no consta	2 quarteres d'ordi
Senyor de la Botiga de La Múnia (Castellví)	no consta	10 quartans de civada
Total		7 quarteres i 4 quartans

* Les 7 quarteres i 4 quartans són mesura «*censalera*». Convertides en mesura barcelonesa són 6 quarteres i 4 quartans.

Font: AHPV, J. MARTÍ I FERRER, *M.*, 1686, f. 837-855, 7 octubre 1686: *Escriptura de compravenda del mas dels Torrents*.

**APÈNDIX XV: GENEALOGIA DELS BRUNA
DEL MAS DELS TORRENTS**

PERE BRUNA ∞ X

Joan. *Pere*. Test 1640

PERE BRUNA ∞ Maria

† 1684 † 1673

Pere.

PERE BRUNA ∞ 1677: Caterina Torras ∞ 1685: Magdalena Favet

1654 test. 1691

Pere. Josep. Fèlix.

PERE BRUNA I TORRAS ∞ 1698: Francesca Grau. ∞ 1701: Anna M. Mestre

1678 † 1741 † 1745

Jaume. Joan. Joseph. Sadurní. *Pere*. Maria. Isabel. Teresa. Rosa. Anna.

JAUME BRUNA I MESTRE ∞ 1727: Maria Oller

† 1758 † 1740

Miquel. Marina.

MIQUEL BRUNA I OLLER ∞ 1763: Josepa Mayner. ∞ 1790 : Josefa Bertran

1730 † 1810 test. 1783

Joan. Bru. Miquel. Francesc. Maria. Marina.

JOAN BRUNA I MAYNER ∞ 1790: Maria Francisca Bertran

1764 † 1801

Joan-Francesc. Pau. Marina.

DE CONSIGNATARIS A ARMADORS DURANT ELS ANYS DEL VAPOR:
LA CASA RAMOS (1888-1915)

○ MARTÍN RODRIGO Y ALHARILLA
UNIVERSITAT POMPEU FABRA

No sembla que la història de la marina catalana del vapor hagi despertat gaire la curiositat dels investigadors de casa nostra. Malgrat els esforços tant de Pere Pascual com de Santiago Riera, encara són moltes les llacunes a cobrir sobre aquesta parcel·la de la nostra història contemporània.¹ El mateix Emerencià Roig, a la seva monografia, ja clàssica, sobre *La marina catalana del vuitcents*, publicada el 1929, es va limitar a estudiar, sota un punt de vista tècnic, els velers tot justificant l'absència dels vapors en el seu treball perquè «la navegació velera és la més típica» de Catalunya, mentre que l'altra, la dels vapors, interessaria «més aviat des d'un punt de vista econòmic».² Aquesta mancança s'ha tornat a repetir en bona part dels treballs publicats sobre la història de la marina catalana, caracteritzats per dedicar només un petit espai als anys del vapor. Per exemple, al retrat costumista pintat per Esteve Fàbregas per a la marina del país al llarg dels segles XVIII i XIX, amb el títol de *Dos segles de marina catalana*, no hi ha ni una sola referència als vapors catalans i, de les més de 430 pàgines de la seva *Història de la marina catalana*, Arcadi Garcia Sanz no n'ha dedicat més de trenta a *La marina catalana del segle XIX*, entre les quals les referències als vapors sumen només una pàgina i escaig.³ Darrerament, cal assenyalar que el capítol més breu dels setze que conformaven el col·leccionable «Història de la marina catalana», editat pel setmanari valencià *El Temps*, fou el dedicat a la marina «Del vapor al segle XX». Aquí s'afirmava amb certesa que «la marina catalana no va reeixir en l'intent d'adaptar-se a la transformació radical que va desencadenar la lenta però inexora-

1. Pere PASCUAL I DOMÈNECH, «Desenvolupament de la marina de vapor i crisi de la construcció naval i de la marina mercant catalana», a *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991, v. 3, p. 299-335; Santiago RIERA I TUÈBOLS, *Dels velers als vapors*, Barcelona: Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, 1993.

2. Emerencià ROIG, *La marina catalana del vuit-cents*, Barcelona: Noray, 1996, p. 14.

3. Esteve FÀBREGAS I BARRI, *Dos segles de marina catalana*, Barcelona: Selecta, 1961; Arcadi GARCÍA SANZ, *Història de la marina catalana*, Barcelona: Aedos, 1977.

ble introducció del vapor com a sistema motriu i del ferro a la construcció dels vaixells. Tot i esforços notables, ni des del punt de vista financer, empresarial, tècnic o organitzatiu, s'aconseguí superar aquesta situació històrica».⁴

Aquest treball es dedicarà, precisament, a reconstruir un d'aquests «*esforços notables*», el que van protagonitzar dos personatges, pare i fill (anomenats Ramon Alonso Ramos Charcos i Ricard Ramos Cordero, respectivament), fundador, el primer, i continuador, el segon, d'una important casa consignatària de Barcelona. De fet, la casa dels Ramos ofereix la possibilitat d'analitzar amb un cert detall l'evolució d'una empresa naviliera catalana dedicada al món dels velers que, tanmateix, aviat va saber adaptar-se (i amb èxit) a la nova tipologia de vaixells: els revolucionaris vapors. Val a dir que, dels 115 anys d'història de la casa Ramos (1845-1960), en aquest treball partirem del moment en què l'empresa es domicilià a Barcelona (1855) i ens centrarem en l'anàlisi d'aquells anys en els quals la seva activitat consignatària predominà sobre la seva vessant armadora, és a dir, fins a la primera guerra mundial. En un primer apartat (basat fonamentalment en fonts notarials) s'analitzarà l'activitat armadora i consignatària del seu fundador, Ramon A. Ramos. El segon epígraf servirà per a descriure tant la personalitat del seu fill, Ricard Ramos Cordero, com el seu protagonisme en la transformació de l'empresa familiar. Per últim, al tercer apartat abordaré la història de la casa consignatària Fill de Ramon A. Ramos en els deu anys que van de 1905 a 1915, un interessant període per al qual comptem amb documentació original de l'empresa i que fou clau en l'expansió que, un cop acabada la guerra a Europa, convertí la casa Ramos en la tercera naviliera de la matrícula de Barcelona, només superada per les companyies Trasatlàntica i Transmediterrània.

De la vela al vapor amb Ramon A. Ramos (1855-1888)

Fundada a Ribadeo (Galícia), el 1845, el trasllat de domicili del seu gerent, Ramon A. Ramos, a Barcelona, pels volts del 1854, comportà també la migració de la seva empresa naviliera i mercantil a terres catalanes. La primera referència de Ramon a la capital catalana té data de 19 de gener

4. «Història de la Marina Catalana», col·leccionable d'*El Temps*, cap. 16 (Antoni SELLA), p. 243.

de 1855, quan va comparèixer davant del notari Josep Manuel Planas Compte (el qual el va definir aleshores com a «*natural de Madrid i del comerç d'aquesta plaça*») per vendre les tres quartes parts del bergantí *Gallardo*, un vaixell que ell mateix havia manat construir l'any 1847.⁵ A partir d'aquell moment, i un cop abandonada la seva inicial activitat armadora, Ramos sembla concentrar-se a Barcelona en la consignació de vaixells i en el comerç a l'engròs, de manera que aviat el trobem en un llistat de «*raons socials i cases que es dediquen al comerç a l'engròs, bé limitant-se a un sol article, bé dedicant-se a varis, i les que fan operacions de banca o qualsevol altre tipus de negocis mercantils*», publicat a la capital catalana el 1857.⁶ D'altra banda, les fonts notariales documenten la seva activitat com a consignatari a Barcelona de nombrosos vaixells matriculats a diferents ports, com ara els bergantins *Primer Galán* i *Esperanza*, el bergantí-goleta *Manuela* (tots tres de Bilbao) i la goleta *Villa del Vivero* (malgrat el seu nom, de la matrícula de Tarragona).⁷

Sis anys després de la seva arribada a Barcelona, és a dir, a partir del 1861, Ramos va reprendre l'activitat pròpiament armadora. El gener d'aquell any va comprar (al costat d'altres dos socis) dos vaixells: d'una banda, el bergantí-goleta *Cienfuegos*, una nau de només 113 tones i amb 16 anys de navegació, i, de l'altra, el *Ramoncito*, un bergantí de 109 tones. De fet, el 1862 Ramon A. Ramos va contribuir a la hisenda pública per un doble concepte: com a «*comerciant*» (pagant 872 pessetes) i com a «*navilier*», per ser el primer titular tant del *Cienfuegos* (88 pessetes) com del *Ramoncito* (78 pessetes).⁸ A més, entre el maig del 1862 i el juny del 1863, Ramos va sumar un tercer vaixell a la seva flota: el bergantí *Santiago*. Això no obstant, aviat va ampliar el seu estol amb unes altres quatre naus. De fet, entre l'agost i el desembre del 1864, Ramon Alonso va protagonitzar una frenètica cursa de compra de vaixells que el van convertir en el principal propietari d'uns altres tres velers, en menys de cinc mesos. Aleshores tenia quaranta-tres anys i en feia més de nou que vivia a la capital catalana. Es

5. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), *Escrivania de Marina*, J. M. PLANAS COMPTE, 1855, f. 74-75, 19-I-1855.

6. *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*, 1857, p. 282.

7. AHPB, *Escrivania de Marina*, Pedro M. DE FORTUNY, 1859, 1a part, f. 337, 20-IV-1859, i 1683, 1a part, f. 148-149, 10-II-1863.

8. AHPB, *Escrivania de Marina*, Pedro M. DE FORTUNY, 1861, 1a part, f. 29-30, 9-I-1861; f. 118-119, 29-I-1861; f. 121, 30-I-1861, i f. 123-124, 30-I-1861. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), *Hisenda*, «Volums», inv. 1-12.608.

tracta del bergantí *Paco* (que va matricular curiosament a El Ferrol, tot i batejar-lo amb el nom de *Virgen de Montserrat*), el bergantí-goleta *Simón* i la corbeta *Iris*. I encara, el novembre del 1865, Ramos es va fer amb la propietat d'un altre veler, en aquest cas una pollacra de 154 tones anomenada *Flora*. Fou aleshores quan es va decidir a despendre's del seu interès pel bergantí-goleta *Cienfuegos*.⁹

El desembre del 1867, la Diputació de Barcelona va prorratejar el dèficit acreditat aleshores pel Dipòsit Comercial del Port de Barcelona entre els diferents agents econòmics de la ciutat vinculats a l'àmbit portuari. Va repartir el descobert de gairebé 200.000 pessetes entre comerciants, comissionistes, propietaris de magatzems de tot tipus de productes, fabricants de teixits i filats, curtidors, agents de duanes i, és clar, entre els naviliers. La Diputació va publicar, amb les seves respectives assignacions, un llistat dels 110 naviliers que giraven a la capital catalana, entre els quals es trobava Ramon A. Ramos amb 4 vaixells. En atenció a la quota fiscal que li fou assignada, podem inferir que la casa Ramos figurava aleshores en el lloc 27è d'un hipotètic rànking de naviliers de Barcelona.¹⁰ En aquella època, l'escriptori de Ramon A. Ramos s'ubicava a la casa número 8 del carrer de Cristina (actualment, carrer de la Reina Cristina), que en diferents anys es va conèixer també com a carrer de Dulce, en atenció a Domingo Dulce Garay, Capità General de Catalunya.¹¹

A què es dedicaven els vaixells de Ramon A. Ramos? En una nota publicada l'any 1945, arran del centenari de la fundació de la casa Ramos, el seu anònim autor afirmava que, en els seus primers anys a Barcelona, Ramon A. Ramos era «*l'armador dels vaixells de vela Flora, Sirena, Santa Teresa, Cienfuegos i Santiago, destinats els tres primers a la navegació de cabotatge nacional i els dos darrers al comerç amb les Antilles, sovint tocant els ports de Cienfuegos i Santiago de Cuba, d'on van prendre els seus noms respectius*».¹² Sembla una hipòtesi plausible i atractiva alhora,

9. AHPB, *Escrivania de Marina*, Pedro M. DE FORTUNY, 1863, 1a part, f. 456-457, 10-VI-1863; 1864, 2a part, f. 690-693, 19-VIII-1864, i f. 1.079 i s., 28-XII-1864; 1865, 1a part, f. 104-110, 1-II-1865; f. 112-113, 3-II-1865, i f. 136 i s., 8-II-1865; 1865, 2a part, f. 945-946, 30-XI-1865, i f. 955-956, 2-XII-1865.

10. *Bulletí Oficial de la Província de Barcelona*, 8 desembre 1867, p. 2-5, i 10 desembre 1867, p. 2-3.

11. Víctor BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Barcelona: Editorial Dossat, 1992, p. 291 (ed. facsímil de l'edició original, de 1866).

12. *Vida Marítima*, núm. 39 (juliol 1945), p. 292-293.

especialment pel que fa als seus lligams amb la gran Antilla. No obstant això, a la ressenya citada es troben diferents inexactituds: es diu, per exemple, que la fundació de la casa Ramos es va produir el 1845 (la qual cosa és certa), segons l'autor, perquè aquella fou «la data en la qual Ramon A. Ramos va començar a Barcelona a dedicar-se a les operacions de duanes i consignacions», la qual cosa no n'és, atès que fou a Ribadeo on Ramos va començar a girar de forma independent. D'altra banda, al seu estol primigeni s'ometen els bergantins *Ramoncito*, *Virgen de Montserrat* i *Simón*, així com la corbeta *Iris*, alhora que s'inclouen vaixells com la *Santa Teresa* i la *Sirena*. Aquesta darrera era una corbeta que només fou propietat de Ramos durant els dinou dies que van transcórrer entre la seva compra a Compte i Cia, el 8 d'agost de 1867, i la seva venda al comerciant de Puebla de Caramiñal, José Ferrer Casellas, el 27 d'agost del mateix any. De la *Santa Teresa*, al seu torn, podem dir que tenia poc de santedat: es tracta, probablement, de la pollacra-goleta *Teresa*, comprada per Ramos a la casa de José Dotres y Hermano el 15 de setembre de 1858. Tanmateix, tres dies després Ramon A. Ramos tornava al notari per a fer constar, en una agnició de bona fe, que en realitat ell «només s'havia limitat a comprar-la per ordre dels senyors José Dotres y Hermano [els mateixos venedors, al costat de (...)] José Barreras, del comerç i veïnatge de Puebla de Caramiñal i de María Teresa Sentrich, vídua de Salvador Burcet, veïna de Blanes».¹³ Massa errades per poder utilitzar la nota citada com a font indiscutible d'informació veraç.

És cert, com apunta l'anònim autor de la ressenya, que el bergantí-goleta *Cienfuegos* s'havia dedicat a explotar la ruta de les Antilles; ara bé, abans de ser adquirit per la casa Ramos. Hi ha constància de diversos viatges en els quals va carregar sucre cubà a l'Havana cap a Barcelona. Tanmateix, en comprar-lo, Ramos va dedicar el *Cienfuegos* exclusivament al tràfic de farines carregades a Santander i consignades indefectiblement a Barcelona a l'ordre del seu propietari. Els diferents testimonis que s'hi refereixen ho fan ben palès. Altres notícies apunten que, de forma paral·lela, Ramos va aplicar un altre dels seus vaixells, el bergantí *Ramoncito*, al mateix tràfic, amb el mateix origen (Santander), destinació (Barcelona), càrrega (farina)

13. AHPB, *Escribania de Marina*, Pedro M. DE FORTUNY, 1858, 2a part, f. 277-278, 15-IX-1858, i f. 293-295, 18-IX-1858; 1867, v. únic, f. 554-555, 8-VIII-1867; f. 610-611, 27-VIII-1867, i f. 674-675, 25-IX-1867.

i consignatari (Ramon A. Ramos).¹⁴ De fet, s'aprecia una especialització dels vaixells de l'estol Ramos a determinades rutes. Si del *Ramoncito* i del *Cienfuegos* només hi ha referències que els situen a la derrota Santander-Barcelona, les úniques notícies que disposem del bergantí *Simón* apunten que Ramos va dedicar aquest vaixell a serveis de cabotatge entre Barcelona i ports cantàbrics com ara el de Xixon.¹⁵ I és que, com explicaré més endavant, aquesta línia aviat es va consolidar com una de les més importants (si no la que més) per a la casa Ramos.

D'altra banda, les notícies que hi ha del *Virgen de Montserrat* apunten que aquest bergantí es dedicava, principalment o exclusiva, a importar cotó carregat al Brasil i venut a Barcelona. El 10 de desembre de 1864, per exemple, va sortir de Pernambuco «amb càrrec de cotó per entregar en aquesta plaça [de Barcelona] a Ramon A. Ramos». Les tempestes van demorar un viatge que s'allargà durant 55 dies fins que van arribar al port de la capital catalana el 3 de febrer de 1865. Dies després, concretament a partir del 8 de febrer, va començar a aparèixer al *Diario de Barcelona* una nota que anunciava que «cap a Pernambuco sortirà al llarg de la present setmana el bergantí-goleta Virgen de Montserrat, el seu capità Juan M. de Dios» i, afegia, «admet nòlits». Sortida que, tanmateix, es va endarrerir algunes setmanes, si més no, fins al 9 de març, l'últim dia en què aquest anunci es repeteix al diari citat. En qualsevol cas, des de Pernambuco tornà a salpar «el 30 d'abril [de 1865] amb càrrec de cotó per a lliurar [a Barcelona] a Ramon A. Ramos, del comerç d'aquesta plaça», un viatge novament afectat pels «temps dolents amb vents» que van fer demorar 62 dies la seva arribada a Catalunya l'1 de juliol del mateix any.¹⁶ Per aquesta regla de tres, cal suposar que la pollacra *Flora* acudia regularment als ports de Cuba, cap on, a més a més, es despatxaven diferents vaixells consignats a la casa Ramos.¹⁷

Aquest interès per les Antilles i pel Brasil no ha d'enfosquir la intensitat dels vincles de la casa Ramos amb diferents ports del nord peninsular. Gairebé tots els capitans dels seus vaixells estaven inscrits a matrícules de

14. ACA, Audiència (A), «Tribunal de Comerç» (TC), exp. 4.321, 5.458, 5.909, 5.910, 5.924, 6.480, 6.530, 7.678, 8.406 i 9.004.

15. *Diario de Barcelona* (11-I-1865), p. 389; ACA, A, TC, exp. 4.321 i 7.753.

16. ACA, A, TC, exp. 7.968 i 8.032. *Diario de Barcelona*, 8-II-1865, p. 1.425.

17. ACA, A, TC, exp. 7.840; *Diario de Barcelona*, 17-I-1865, p. 614; 1-II-1865, p. 1.186; 8-II-1865, p. 1.425, i 17-III-1865, p. 2.792.

Galícia, principalment a la de Vilagarcía de Arousa. A més a més, Ramon A. Ramos va actuar a la capital catalana en representació d'alguns dels seus antics veïns de Ribadeo, com ara l'Administrador de Rendes Estancades d'aquella localitat, Francisco Pérez Villamil, i del seu veí i soci Francisco Antonio de Bengoechea. D'altra banda, Ramos va fer d'intermediari en la compravenda de diferents vaixells, operacions en les quals van actuar, d'una banda, naviliers domiciliats a Galícia (i en ocasions de Bilbao) i, de l'altra, armadors catalans.¹⁸ Per últim, cal assenyalar que, a més d'actuar com a consignatari de diferents vaixells, de girar com a armador de les seves pròpies naus i de mitjançar en el mercat de vaixells, Ramos va finançar expedicions de nombrosos velers fent servir la figura jurídica del *Préstamo a la Gruesa* o *Póliza de Gruesa Ventura*.¹⁹

Tot i que pugui resultar paradoxal, aquesta poliactivitat de Ramon A. Ramos a l'àmbit marítim era el revers de la seva dedicació exclusiva a la seva casa naviliera. De fet, una consulta a la base de dades *Empreses i empresaris a la Catalunya del segle XIX*, del Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona, posa de relleu que Ramos no va participar en cap altra societat (ja fos col·lectiva, comanditària o anònima) escripturada a Barcelona o a qualsevol de les ciutats mitjanes de Catalunya, si més no abans del 1866. Únicament tinc constància, per altres fonts, que va formar part del Centre de Naviliers Asseguradors, societat que va contribuir a fundar el 1879, com a resultat de la seva activitat consignatària, com analitzarem més endavant.

A l'últim terç del segle XIX, els Ramos van decidir restar importància a la venda de nòlits dels seus propis velers per centrar-se en la venda de nòlits dels vaixells dels altres. Certament, a partir del 1868 Ramon A. Ramos es va anar desprenent de la majoria dels seus velers mercants sense reemplaçar-los per altres de nous. Pel que sembla, va desballestar la pollacra *Flora* el desembre del 1868, a la qual seguí el bergantí-goleta

18. AHPB, *Escrivania de Marina*, Pedro M. DE FORTUNY, 1864, 2a part, f. 816-821, 27-IX-1864; f. 997-1.002, 28-XI-1864, i f. 1.075-1.076, 27-XII-1864; 1866, 1a part, f. 372-373, 19-IV-1866; 1867, f. 554-555, 8-VIII-1867; f. 610-611, 27-VIII-1867, i f. 674-677, 25-IX-1867.

19. ACA, A, TC, exp. 8.493; AHPB, *Escrivania de Marina*, Pedro M. DE FORTUNY, 1868, 1a part, f. 241-243, 27-III-1868. Arxiu Privat Família Ramos (APFR), carta de Ricard Ramos Cordero al seu pare, de 28 d'agost de 1879. Vull agrair als germans Ramon i Robert Ramos i Pagans el seu suport a la meua recerca al voltant de l'empresa fundada i dirigida pels seus avantpassats.

Simón nou mesos més tard.²⁰ A més a més, entre març del 1868 i desembre del 1875, Ramos no va comparèixer per res davant l'Escrivà de Marina de Barcelona (salvant una excepció que comentaré després). D'altra banda, a l'*Estado reclamado por el Ministerio de Marina y remitido por la Comandancia de Marina de esta provincia [de Barcelona], de los buques mayores de 50 toneladas existentes en la inscripción de la misma, en Marzo de 1878* no consta cap notícia dels bergantins *Virgen de Montserrat* i *Ramoncito*, mentre que a la *Relación de los buques de la marina mercante española*, publicada a Madrid amb dades de 1880, consta que la flota de Ramos es limitava aleshores a només dues corbetes: la *Concepción* (de la qual es va despendre abans del 1897) i la *Iris* (que es va desballestar el 1903 o el 1904).²¹

Deia abans que, entre el 1868 i el 1875, els Ramos van deixar de comparèixer a l'Escrivania de Marina bé que, per ser més exactes, val a dir que només hi van comparèixer (nombroses vegades entre el juliol i el desembre del 1872) per protocol·litzar els tràmits preceptius que acreditaven la propietat de sis llanxes diferents (les seves primeres sis llanxes), encarregades o comprades per donar servei al port de Barcelona.²² Cal inferir que l'adquisició d'aquestes sis embarcacions auxiliars pot ser la resposta de Ramos a l'increment en el volum de la seva activitat consignatària; un creixement que sembla relacionar-se amb la seva (cada cop més estreta) vinculació amb diferents ports atlàntics i cantàbrics (especialment, el de Xixon) per mitjà, no de velers, sinó de vapors. De fet, la primera referència que tinc de l'actuació de la casa Ramos com a consignataris de vapors arrenca del principi del 1865: el 8 de febrer d'aquell any, salpava de Barcelona «*el nou vapor Bayo, el seu capità Julián de Lancirica, amb destinació a Tarragona, València, Alacant, Màlaga, Cadis, Vigo, Carril, Corunya, Xixon,*

20. *Información sobre las consecuencias que ha producido la supresión del derecho diferencial de bandera y sobre las valoraciones y clasificaciones de los tejidos de lana formada con arreglo a los artículos 20 y 29 de la ley de Presupuestos del año de 1878-79, por la Comisión Especial Arancelaria, creada por R. D. de 8 de setiembre de 1878*, v. I, Madrid, 1879, p. 232-266.

21. *Ibidem*, p. 267-278. *Relación de los buques de la marina mercante española con expresión de sus nombres, dimensiones y otros datos estadísticos*, Madrid: Dirección de Hidrografía, enero 1881.

22. AHPB, *Escrivania de Marina*, Pedro M. DE FORTUNY, 1872, 2a part, f. 579-580, 5-VII-1872; f. 719-720, 22-VIII-1872; f. 843-846, 11-X-1872; f. 1.005-1.006, 25-X-1872, i f. 1.011-1.012, 31-XII-1872.

Santander i Bilbao»; com deia la nota, «*el despatxa Ramon A. Ramos, carrer de Cristina, número 8*».²³

Ricard Ramos Cordero, consignatari, armador i assegurador de vapors

Tot seguint recomanacions del seu metge, el doctor Robert, Ramon A. Ramos va marxar el 20 d'agost de 1879 cap a França. Comptava aleshores seixanta anys (trenta-cinc dels quals els portava girant com a comerciant i navilier sota el seu propi nom) i els seus problemes de salut li havien aconsellat repòs en un balneari de Vichy, on va gaudir, a més a més, de cures diàries d'aigua. Si llavors va poder absentar-se del seu escriptori de Barcelona fou perquè el seu fill Ricardo acreditava en aquelles dates un domini suficient del negoci familiar, tot i els seus escassos vint anys.²⁴ Durant els vint-i-tres dies d'absència paterna, Ricard va escriure fins a dinou cartes, per mitjà de les quals obtenim notícies interessants sobre la marxa quotidiana de la casa Ramos a la fi dels anys 1870.

D'entrada, s'aprecia l'existència d'una línia regular de cabotatge que enllaçava Barcelona amb Xixon, d'acord amb l'armador Óscar Olavarría Lozano. De la propietat d'aquest últim van salpar de Barcelona cap al port de Xixon (en aquell mes escàs) fins a cinc vapors diferents: el *Duro*, el 20 d'agost; el *Victoria*, l'1 de setembre; el *Julián*, el dia 6; l'*Anselmo*, el 13 de setembre, i el *Cifuentes*, uns dies després: cinc vaixells despatxats pels Ramos. Sense cap mena de dubte, Ramon A. Ramos era aleshores l'home de confiança d'Óscar Olavarría a la capital catalana. Així, al principi del setembre del 1872, el de Xixon li va remetre una carta en què li demanava «*que si sap [quelcom] sobre [l'intent de] fusionar les dues línies de Vapors de Tintoré, i Serra i Calsina [armadors tots dos de Barcelona] l'avisí, si és possible amb anticipació, per a posar-se d'acord amb els Srs. Melitón González i Cía*» (de Xixon) en el mateix sentit. De fet, els Ramos també s'encarregaven del despatx, a Barcelona, dels vaixells d'aquest altre armador

23. *Diario de Barcelona*, 1-II-1865, p. 1.186.

24. Ricard Ramos Cordero havia nascut a Barcelona el 13 de juliol de 1859. *Vid.* Arxiu del Senat, Expedients de Senadors, Expedient de Ricard Ramos Cordero, partida de baptisme (15-VII-1859).

asturià.²⁵ Segons les paraules de Ricard Ramos, la consignació de vapors s'havia convertit (ja al final de la dècada de 1870) en una activitat remunerativa i, a la correspondència amb el seu pare, no falten expressions com ara «*ahir en tant que dia de vapors i sobordo bastant gran vam sopar a les 10*», «*avui hem despatxat el vapor Victoria, hem tret un sobordo regular*» o bé «*el Julián ve molt carregat*».²⁶

Tot i que l'anònim autor de la nota *Valores marítimos de España: la casa naviera Ramos* (cfr. *infra*, n. 28) afirmava equivocadament que «*el 1886 el senyor [Ramon Alonso] Ramos, en unió d'Óscar Olabarria [sic] i de Melitón González va constituir la Compañía Gijonesa de Vapores, establint un servei de cabotatge amb línies regulars*», el cert és que aquesta societat anònima no es va crear aleshores, sinó molts anys després, concretament, el març del 1915. Aquesta confusió pot tenir la seva explicació en l'existència d'un servei regular de cabotatge que unia Xixon amb Barcelona, del qual estem parlant, servit per vapors propietat tant d'Óscar Olavarría com de Melitón González. De fet, en un quadre elaborat per Jesús M. Valdalisó amb les línies regulars de cabotatge que tocaven el port de Barcelona el 1895, s'inclou una *Compañía Higonesa* (on hauria de dir, amb seguretat, *Compañía Gijonesa*) amb servei de càrrega entre Barcelona i Bilbao, fet que s'explica per l'existència de la susdita línia molt abans de la constitució de l'empresa homònima.²⁷

De Ramon A. Ramos s'ha escrit, d'altra banda, que «*amb motiu de la seva desaparició, el 1888 es va fer càrrec de la casa el seu fill Ricard Ramos Cordero, el qual va comprar el 1889 els vapors América i Villena, tan popular aquest últim en el tràfic de bestiar durant molts anys entre Àguilas i Cartagena amb Barcelona, el mercat de la qual abastien amb un important contingent de ramats ovins i d'aviram*».²⁸ Pel que sembla, aquests dos vaixells foren efectivament comprats pels Ramos (conjuntament amb Francesc Vila), tot i que no en aquella data, i es dedicaren a

25. APFR, nota adjunta a la carta enviada per Ricard Ramos al seu pare, el 9 de setembre de 1879, amb la correspondència rebuda; *ibidem*, el 27 d'agost de 1879. Les traduccions de la correspondència són meves.

26. APFR, cartes de Ricard Ramos al seu pare, de 21 d'agost i 1 i 2 de setembre de 1879.

27. Jesús M. VALDALISO GAGO, *La navegación regular de cabotaje en España en los siglos XIX y XX*, Vitoria-Gasteiz: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, 1998, p. 34.

28. *Vida Marítima*, núm. 39 (juliol 1945), p. 292-293.

explotar la derrota Barcelona-Cartagena. Va correspondre precisament a Ricard Ramos completar l'aposta pels vapors endegada anys abans pel seu pare i, alhora, heretar-lo en la seva activitat empresarial en el ram de les assegurances marítimes, especialment pel que fa al Centre de Naviliers Asseguradors, una empresa creada el 1879 fruit de la iniciativa conjunta de diferents armadors i consignataris (inclòs Ramon A. Ramos), els quals van constituir una societat en la qual poder assegurar els seus propis vaixells. Al poc de la seva creació, el 20 d'agost de 1879, s'acostà al despatx dels Ramos un tal Bohigas per preguntar-los on asseguraven els vaixells consignats a la seva ordre i es va trobar amb la resposta «*que ens asseguràvem nosaltres mateixos* [escriu Ricard, i afegeix que el seu interlocutor] *em va manifestar que ja sabia que Vostè [referint-se al seu pare] era soci del Centre*». En efecte, a la mateixa carta l'informava que «*seguint les seves ordres vaig enviar en el seu moment totes les assegurances del vapor Duro al Centre de Naviliers Asseguradors*» i, dies després, li donava notícies d'haver girat «*contra el Crèdit Mutu un taló [...] per al pagament de les assegurances del Centre de Naviliers Asseguradors del vapor Gijón*».²⁹

Anys després, concretament el 1901, Ricard Ramos va participar en la transformació de l'antic Centre de Naviliers Asseguradors en una societat de responsabilitat limitada.³⁰ I actuant com un dels administradors de la nova societat anònima, Ricard es va incorporar anys després als consells d'administració de dues entitats asseguradores més: l'Aliança, de Santander, i Lucero, de Madrid.³¹ D'altra banda, amb la renovació el 1905 de la Junta Directiva de l'Associació de Naviliers i Consignataris de Barcelona després de la mort del seu president, Frederic Nicolau, Ricard Ramos s'incorporà com a sotspresident d'aquesta entitat patronal catalana, alhora que actuava també com a sotspresident segon de la Cambra de Comerç i Navegació de Barcelona.³² La seva projecció pública, però, no s'acabava aquí. De fet, a les darreres legislatures de la Restauració, Ricard Ramos Cordeiro fou primer Diputat (1914-1918) i després Senador (1918-1923) a les Corts espanyoles. Tanmateix, la seva dedicació a l'activitat política, la repre-

29. APFR, cartes de Ricard Ramos al seu pare, de 21 i 28 d'agost de 1879.

30. *Anuario Financiero y de Sociedades Anónimas de España*, Madrid, 1944-45, p. 1.109-1.111.

31. *El Economista*, núm. 1.163 (5-IX-1908), p. 1.058; *Anuario Financiero de Bilbao* (any XVI, 1929), p. 1.192-1.193.

32. *Vida Marítima*, núm. 130 (10-VIII-1905), p. 434, i núm. 262 (10-IV-1909), p. 155.

sentació d'interessos naviliers i consignataris o la seva tasca al davant de tres companyies diferents d'assegurances marítimes no han d'eclipsar la que, en justícia, continuava essent la seva principal activitat: la gerència de la casa Fill de Ramon A. Ramos.

La casa consignatària Fill de Ramon A. Ramos (1905-1915)

Una acreditació oficial, rubricada pel Registre Mercantil de Barcelona el 1918, afirmava que «*Ricard Ramos Cordero consta[va] inscrit com a comerciant, consignatari de vaixells, amb despatx al Passeig de Colom, número 3, baixos, d'aquesta capital des del 28 de febrer de 1910 amb el nom de Fill de Ramon A. Ramos*». Aquesta raó social no exauria l'activitat empresarial de Ricardo Ramos; de fet, les quotes que va pagar l'any següent, el 1919, com a navilier i, també, com a comissionista, les va satisfer sota el seu nom propi, és a dir, com a Ricard Ramos Cordero. De tota manera, la raó social Fill de Ramon A. Ramos (nom amb el qual Ricard va voler segurament emfasitzar els elements de continuïtat en una empresa familiar fundada a mitjan segle XIX) descrivia un negoci identificat plenament amb (i íntimament vinculat a) el patrimoni particular dels Ramos. El risc de no escripturar l'empresa sota cap forma mercantil era que, en cas de fallida, els Ramos ho haguessin perdut tot: empresa i patrimoni. Àmplia va ser, doncs, la confiança de Ricard Ramos en el seu particular negoci (que no companyia), així com grans van ser els beneficis del mateix i notable el creixent patrimoni immobiliari del seu gerent.³³

L'anvers d'aquesta forma de portar l'empresa familiar era que (un cop descomptades les remuneracions als empleats) tots els beneficis anaven a parar a una única butxaca, la de Ricard Ramos, mentre que el revers d'aquesta situació era que la inversió immobiliària podia servir com a garantia per al manteniment de l'empresa en cas de necessitat. Per entendre aquesta realitat no hi ha potser un terme tan significatiu com el de «*casa*», el qual, en una sola paraula, condensa un doble significat: el d'empresa i el

33. Entre el 1893 i el 1904, Ricard Ramos va comprar 3 cases al carrer dels Xipresos (després Plaça de Lesseps), de Barcelona, que sumaven un total de 1.537 metres quadrats, on es va fer construir una residència d'estil modernista. D'altra banda, a Xixon tenia una àmplia casa, una finca que sumava en realitat el sòl de tres antigues cases, al carrer de Santa Lucía.

de família. A títol d'exemple, entre les «*pèrdues*» puntualment comptabilitzades per la casa Fill de Ramon A. Ramos s'inclouien, al mateix nivell, les «*despeses del despatx*» al costat de les «*despeses de la casa*» (és a dir, domèstiques) i les «*despeses de l'automòbil*» (vegeu el quadre 3). Ara bé, en la mesura que un consignatari no deixava d'ésser un comissionista, està clar que el passiu de la casa Ramos va haver de ser limitat, amb la qual cosa els riscos eren igualment limitats.

A l'alçada de 1901 tres eren els naviliers que consignaven el seus vapors (a Barcelona) a la casa Fill de Ramon A. Ramos: V. González, Rodríguez i Cerra, i Francesc Vila. Aquest últim era, com s'ha dit, l'armador de l'*América* i el *Villena*, vaixells en els quals Ricard Ramos va tenir un cert interès i que explotaven la línia Barcelona-Cartagena-Àguilas. D'altra banda, els Ramos agrupaven els vaixells de les altres dues línies (V. González, i Rodríguez i Cerra) sota l'epígraf de «*vapors asturians*», la qual cosa indica tant que ambdues empreses navilieres es dedicaven a explotar una ruta de cabotatge entre Catalunya i Astúries com que, possiblement, ho feien de forma sindicada. De fet, a la memòria de la casa Ramos corresponent al 1905 s'indicava que «*gràcies al seu bon estat de salut, En Ricard ha pogut portar a terme el seu projecte del Sindicat i Itinerari Ràpid dels vapors asturians [...] per a contrarestar la competència constant de la Cia. Ybarra*». ³⁴

L'any 1902, la naviliera francesa Fabre Cyprien i Cia (que gestionava una línia entre Egipte i Barcelona) va triar la casa Fill de Ramon A. Ramos com a consignatària seva a la capital catalana. Des d'aleshores els Ramos s'encarregaren d'estibar i desestibar els vapors d'aquesta empresa, especialitzada en el transport de bales de cotó carregades al port egipci d'Alexandria per abastir els industrials catalans. Fabre Cyprien i Cia era una important firma naviliera de Marsella que acreditava, l'any 1905, la propietat de 15 vapors. Cal suposar que, per als Ramos, la consignació dels seus vaixells va representar una font de guanys addicionals, tot sumant com a beneficis un 2 per 100 dels nòlits del cotó i de la resta de productes desestibats a Barcelona i un 3 per 100 per les mercaderies estibades al port català amb altres destinacions. Sabem, per exemple, que l'any 1905 els Ramos van sumar 6.658 francs per la seva vinculació a la naviliera Fabre. Segons apuntaven els Ramos a la memòria d'aquell exercici, «*vint han estat els vaixells de la companyia Cyp Fabre arribats aquest any a Barcelona i, sen-*

34. APFR, Moviment marítim de la Casa Consignatària Fill de Ramon A. Ramos, 1905.

*se exagerar gens, els beneficis han estat superiors als [beneficis dels] tres [anys] anteriors».*³⁵ El 1906, els ingressos per la consignació d'aquests vaixells van sumar 4.779 francs, 6.027 francs el 1907 i 4.608 francs més l'any 1908 (vegeu quadre 1).

QUADRE 1: INGRESSOS OBTINGUTS PER LA CONSIGNACIÓ DE VAIXELLS ESTRANGERS [en francs]

	FABRE		ADRIA		Totals
	Estiba	Desestiba	Estiba	Desestiba	
1905	701	5.957	—	—	6.658
1906	746	4.033	3.763	2.854	11.396
1907	1.822	4.205	5.551	2.979	14.557
1908	682	3.926	3.967	sense dades	8.575*
1909	569	3.407	4.106	3.126	11.208
1910	203	1.678	3.359	3.790	9.030
1911	992	1.125	7.674	3.811	13.602
1912	1.747	3.778	6.409	4.138	16.072

* La xifra total de 1908 és incompleta, atès que no recull els beneficis de la desestiba dels vaixells de la naviliera real hongaresa.

Font: APFR, *Casa consignatària Fill de Ramon A. Ramos, Estat demostratiu del moviment marítim, 1905-1912.*

El febrer del 1906, una cinquena companyia va sumar-se a les navilieres que consignaven els seus vapors a la casa Fill de Ramon A. Ramos. Estic parlant de «*l'empresa Adria de Fiume [(...) la qual] veient-se en la necessitat de nomenar un agent en aquesta [ciutat de Barcelona] que reemplaçés el seu predecessor, i tot i que no li'n mancaven candidats [...], va disposar el pabelló del seu important estol a la casa*» Ramos. Com apuntava la memòria d'aquell exercici, «*comercialment, la consignació de l'Adria ha contribuït a augmentar les relacions exteriors i interiors de la casa, la qual cosa ha de portar efectes favorables*».³⁶ No era per menys, atès que es tractava de la *Royal Hungarian*, és a dir, de la principal naviliera d'aquell

35. *Ibidem.*

36. *Ibidem*, 1905, 1906, 1907 i 1908.

país (amb una flota de més de 30 vaixells), amb base i domicili al port croata de Fiume (avui Rijeka), la sortida natural a l'Adriàtic (i, així, també al Mediterrani) de les possessions hongareses. En aquest cas, els Ramos carregaven un 2 per 100 dels nòlits d'arribada (i un 5 per 100 dels de sortida) dels vaixells de la naviliera Adria com a ingressos en pagament de la seva activitat consignatària. L'any 1907, per exemple, van sumar per tots dos conceptes 8.530 francs francesos, que foren 7.232 l'any 1909 i 7.149 el 1910.

S'ha de tenir en compte que el quadre 1 només recull els ingressos bruts obtinguts per l'activitat consignatària dels vapors estrangers, quantitat a la qual caldria restar l'import dels desemborsaments que la casa Ramos va haver d'afrontar per la càrrega i la descàrrega d'aquests vaixells, així com altres despeses menors també relacionades amb aquesta activitat. En qual-sevol cas, la seva lectura permet apreciar com la consignació de vaixells d'allò que Ricard Ramos i els seus empleats anomenaven «*secció estrangera*» representava una font regular d'ingressos, que sembla créixer a partir del 1910. L'any 1914, posem per cas, la casa Ramos va ingressar un total de 13.145 francs per la consignació de vapors d'altres nacionalitats, una xifra important, i més si tenim en compte que els vaixells de la naviliera austrohongaresa Adria van deixar d'arribar a Barcelona a partir de l'estiu, és a dir, poc després de l'esclat de la gran guerra.³⁷ S'aprecia també com, per als Ramos, i des del punt de vista econòmic, van tenir més importància els vaixells hongaresos que els francesos, de manera que cal suposar que l'impacte de la guerra fou notable. En general, sabem que a partir del 1907 (i, com a mínim, fins al 1912) cada any anaven consignats a la casa Fill de Ramon A. Ramos més de 200 vaixells de vapor, el moviment i resultats dels quals queden enregistrats en el quadre 2.

D'altra banda, al quadre 3 es pot veure un resum del compte de resultats de la casa consignatària (tot i que limitat sempre al primer semestre de cada any) entre el 1910 i el 1915. Com s'ha dit abans, és remarcable que a l'epígraf «*pèrdues*» s'inclouin per igual les despeses domèstiques i del cotxe al costat de les despeses del despatx. Aquesta pràctica mostra una clara concepció d'empresa familiar (en la qual família i negoci eren una mateixa cosa, tant des del punt de vista jurídic com organitzatiu). A més, apareix també un epígraf anomenat «*comptes particulars (beneficis particulars)*» la quantia del qual (sumat al «*benefici líquid*») suposa el «*benefici total*» de l'empresa. Cal suposar (bé que l'opacitat de la documentació no

37. APFR, Casa consignatària Fill de Ramon A. Ramos, Resum de l'any 1914.

**QUADRE 2: MOVIMENT MARÍTIM DE LA CASA CONSIGNATÀRIA
FILL DE RAMON A. RAMOS, 1905-1912**

Any	Vaixells Despatxats	Nòlits de Sortida		Tonatge Estibat		Tonatge Desestibat
		(1)	(2)	(1)	(2)	(2)
1905	153	658.317 pts	23.382 frs	s. dades	1.132	16.060
1906	185	594.930 pts	109.797 frs	48.942	3.511	9.200*
1907	202	574.885 pts	177.849 frs	44.118	6.441	15.962
1908	205	592.430 pts	104.019 frs	42.923	3.873	17.948
1909	199	529.329 pts	106.837 frs	36.569	4.372	16.301
1910	215	626.356 pts	74.190 frs	46.312	3.559	18.795
1911	237	734.003 pts	214.589 frs	43.413	10.641	13.596
1912	217	697.763 pts	194.923 frs	48.763	7.920	16.348

(1) Vaixells espanyols (2) Vaixells estrangers

* A la columna del tonatge desestibat, per al 1906, la documentació disponible no deixa constància dels vaixells de la casa Fabre i només recull notícies de la casa Adria.

Font: APFR, *Casa consignatària Fill de Ramon A. Ramos, Estat demostratiu del moviment marítim, 1905-1912.*

em permet ser més taxatiu) que aquests comptes podrien recollir, o bé les aportacions financeres dels (alts) empleats de la casa (i membres de la família) Ramos o bé el saldo dels seus comptes corrents; comptes que, si bé no es comptabilitzaven estrictament com a capital, donaven tanmateix dret a participar en el repartiment final de beneficis.

Totes les evidències disponibles suggereixen que els anys anteriors a l'esclat de la primera guerra mundial foren (econòmicament parlant) bons anys per la casa consignatària Ramos. Aquest fet segurament va esperonar el seu gerent, Ricard Ramos, a aprofundir en el lligam que vinculava la seva empresa amb les dues navilieres de Xixon que li consignaven els seus vapors. Així, va participar com a soci capitalista en la fundació de la societat anònima Companyia Xixonesa de Vapors, que tingué lloc en aquella localitat asturiana el març del 1915 (tot i que amb efectes de principi d'any) després que la societat comanditària A. López de Haro, S. en C. decidís la seva transformació en anònima i que la societat José María Rodríguez, S. en C. acordés, al seu torn, aportar tots els seus vaixells a la nova companyia fins a completar un total de tretze vapors. Sabem que, durant el primer exercici, els guanys nets de la Xixonesa foren de 831.487 pessetes, xifra que

**QUADRE 3: COMPTE DE PÈRDUES I GUANYS DE LA CASA
CONSIGNATÀRIA FILL DE RAMON A. RAMOS, 1910-1915**

[les dades, en pessetes, corresponen únicament al primer semestre de cada exercici]

	1910	1911	1912
Benefici comercial	97.675	142.996	128.054
- Despeses de despatx	<u>25.724</u>	<u>26.548</u>	<u>30.386</u>
Benefici comercial líquid	71.951	116.448	97.668
- Comptes particulars			
[Despeses de casa i cotxe]	31.182	40.329	37.584
+ Comptes particulars			
[Beneficis particulars]	26.176	27.526	22.830
BENEFICI TOTAL	66.945	103.645	82.914
	1913	1914	1915
Benefici comercial	126.300	126.572	104.887
- Despeses de despatx	<u>32.780</u>	<u>30.540</u>	<u>29.502</u>
Benefici comercial líquid	94.520	96.032	75.385
- Comptes particulars			
[Despeses de casa i cotxe]	40.892	35.832	35.790
+ Comptes particulars			
[Beneficis particulars]	25.430	44.226	35.772
BENEFICI TOTAL	79.058	104.426	75.367

Font: APFR, *Resums semestrals del compte de pèrdues i guanys, 1910-1915.*

representava uns destacats beneficis del 21,9 per cent respecte al capital social de la companyia. Una companyia «*el negoci fonamental de la [(...) qual eren els nòlits del] transport de càrrega general, ferros, etc., que fan els seus vapors entre els ports del Cantàbric, Galícia, Sud d'Espanya i el Mediterrani fins a Barcelona*». ³⁸

A més de la seva incorporació com a soci capitalista d'aquesta naviliera, la gran guerra va tenir un altre impacte sobre l'activitat empresarial de Ricard Ramos. En paraules del seu lletrat: «*un cop sorgida la guerra entre les més importants nacions d'Europa, el senyor Ramos va veure com s'in-*

38. *Compañía Gijonesa de Vapores, S. A. Ejercicio de 1915. Memoria referente al expresado ejercicio, leída y aprobada en la Junta General ordinaria de Sres. Accionistas celebrada en Gijón el día 9 de marzo de 1916, Gijón, 1916.*

*terrompien bona part dels serveis comercials que atenia, com ara el que periòdicament realitzava amb els ports d'Itàlia». Això el va empènyer a comprar un vapor i, coneixent la dissolució de la Companyia Barcelonesa de Navegació, el 9 de setembre de 1914 va adquirir un dels seus vaixells, concretament el *Federico*, el qual va posar ràpidament al servei de la línia que unia setmanalment Barcelona amb Gènova, tot transportant passatgers i mercaderies. Malauradament, en el seu quart viatge «*i navegant cap a Itàlia*» la marina de guerra francesa va capturar el *Federico* el 10 d'octubre de 1914 en aigües de Toló, atès que el vaixell portava joves alemanys i austríacs en edat d'incorporar-se als seus respectius exèrcits. Això obligà els Ramos a pledejar amb l'administració francesa per intentar recuperar un vaixell que havien comprat només quatre setmanes abans.³⁹*

Donada l'experiència, sembla que Ricard Ramos trigà encara uns quants anys a comprar més vapors. Tot i així, un cop acabà la guerra (i mentre altres navilieres patien una forta crisi) els Ramos decidiren donar el salt deixant la mera activitat consignatària per armar els seus propis vaixells. De fet, el 1926, set eren els vapors de la casa Ramos: el *Ramon R.* (de 955 tones), el *Ricardo R.* (de 1.542 tones), el *María R.* (de 1.505 tones), el *Roberto R.* (de 1.239 tones), el *Manuela C. de R.* (o *Tirso*, de 748 tones), el *María Dalmé de R.* (de 2.549 tones) i l'*Enriqueta R.* (de 1.394 tones). Ja en aquelles dates, la casa Ramos havia esdevingut la tercera naviliera de Barcelona (només superada per la Trasatlàntica i per la Transmediterrània) i la catorzena naviliera espanyola.⁴⁰

39. Arxiu Històric de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, caixa 629, exp. 14. En general, sobre l'impacte de la gran guerra a la marina mercant espanyola, cfr. Jesús M. VALDALISO GAGO, *Los navieros vascos y la marina mercante en España, 1860-1935. Una historia económica*, Bilbao: Instituto Vasco de Administración Pública, 1991, p. 128-140.

40. Sobre la Companyia Trasatlàntica, cfr. Carlos LLORCA BAUS, *La Compañía Trasatlántica en las campañas de Ultramar*, Madrid: Ministerio de Defensa, 1990, i Martín RODRIGO Y ALHARILLA, *Los marqueses de Comillas, 1817-1925. Antonio y Claudio López*, Madrid: LID Editorial Empresarial, 2000, esp. p. 106-116, 171-202 i 236-245. A falta d'algun altre treball, per a la Transmediterrània, cfr. Marino GÓMEZ SANTOS, *Todo avante*, ed. privada de la Companyia Transmediterrània, 1991.

Conclusions

Detallar, però, el procés que acabà de conduir els Ramos fins aquell punt hauria de ser objecte d'un altre treball, ja que en aquest m'he limitat a donar compte de l'activitat dels Ramos en els anys en què estava centrada bàsicament en la seva vessant consignatària. Tot i així, el seu estudi em permet apuntar algunes conclusions.

En primer lloc, em sembla remarcable que tant Ramon A. Ramos com el seu fill Ricard abraressin gairebé totes les vessants de l'activitat empresarial vinculada al món navilier. Tot i limitar-se, d'antuvi, a la gestió de diferents línies regulars de vaixells, val a dir que, en un moment o altre de les seves respectives carreres com a homes de negocis, podríem catalogar tots dos com a consignataris, armadors, corredors marítims, asseguradors, comissionistes o comerciants. Tanmateix, els Ramos no van portar aquesta polioactivitat més enllà del món marítim, atès que no se'ls coneix cap altre activitat empresarial diferent de les que acabo de detallar. Aquesta aparent paradoxa entre una total especialització en el món del negoci marítim, d'una banda, i la manca d'especialització en cap branca concreta de les diferents vessants empresarials d'aquest món, de l'altra, va dur els Ramos a desenvolupar una exitosa trajectòria caracteritzada per una acumulació constant de beneficis que els va permetre (finalment a les dècades de 1920 i 1930) consolidar la seva empresa com la tercera naviliera més important de la matrícula de Barcelona.

En segon lloc, vull destacar que durant tot el període analitzat (i, de fet, entre el 1845 i el 1939) la casa Ramos va funcionar sense cap escriptura social, regint-se per la lògica de la més estricta empresa familiar. Aquest fet, lluny de ser cap obstacle per a l'expansió del negoci, va permetre els seus gerents (i a la vegada propietaris) completar el seu exitós camí sense perdre'n mai el control familiar; un camí, això sí, que els Ramos van trigar diverses dècades (i dues generacions) a culminar. La comparació d'aquesta experiència amb d'altres permetrà a l'investigador establir (o no) pautes de comportament empresarial homogènies entre els consignataris i els armadors del port de Barcelona.

Per últim, a la llum de l'article em sembla possible intentar fer una certa periodització de l'activitat de la casa Ramos a Barcelona, periodització basada en les seves principals fonts de negoci. D'entrada, hi hauria una primera etapa, emmarcada pels anys 1855 i 1861, en la qual Ramon A. Ramos es va limitar a actuar com a consignatari de nombrosos velers. En una segona etapa, que arrencaria del 1861 (i més clarament a partir del segon semes-

tre del 1864), el fundador de la casa Ramos va compaginar la seva activitat consignatària amb una incipient activitat com a armador de velers. A més del seu lligam tradicional amb els ports del Cantàbric, en aquest període val a destacar la relació de la casa Ramos amb diferents ports americans, com ara els de Brasil i Cuba. Ara bé, amb el canvi de dècada (és a dir, prenent el 1870 a tall de frontissa) s'inicia el que podem descriure com una tercera etapa: mentre els Ramos s'anaven desprenent dels seus velers (tot abandonant la seva vessant pròpiament armadora) van passar a interessar-se de forma creixent per la consignació de vapors, principalment vapors de diferents línies regulars que arribaven periòdicament al port de Barcelona. És en aquesta conjuntura quan Ramon A. Ramos participà en la fundació del Centre de Naviliers Asseguradors, donant una nova dimensió a la seva activitat empresarial.

Amb la seva mort, el 1888, va correspondre al seu fill, Ricard Ramos Cordero, completar el camí encetat pel seu pare. L'expansió de l'activitat com a consignatari de vapors el va obligar a establir vincles, cada cop més estrets, amb diferents armadors, com ara el propietari de l'*América* i del *Villena* o diversos armadors asturians. Amb el canvi de segle, l'establiment de lligams permanents amb la naviliera francesa Fabre Cyprien i Cia, primer, i amb la naviliera reial hongaresa Adria, després, donà una nova dimensió a la casa Ramos, que emplaçà els seus gerents a compaginar la seva anterior dedicació a les línies de cabotatge pel perímetre peninsular i cap al Magrib amb les noves línies cap a Alexandria, Fiume i altres ports de la Mediterrània oriental. Aleshores, la casa Ramos multiplicà tant els beneficis acumulats i expandí tant la seva activitat que, un cop iniciada la primera guerra mundial, el seu gerent va voler donar un nou salt: participant com a soci fundador d'una nova societat anònima (la Companyia Xixonesa de Vapors) i encetant alhora el camí per armar vapors propis. Un camí, però, que no es va completar fins que la guerra no va finalitzar.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

ARNALL I JUAN, M. Josepa, «Fragment d'un formulari notarial del segle XIV conservat a l'Arxiu Històric de Girona», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 22-II (1999-2001), p. 435-457.

Nova aportació de la recentment traspassada i estimada professora M. Josepa Arnall, una de les més destacades i infatigables estudioses de la institució notarial catalana en els seus diferents vessants, per bé que amb preferència sobre la literatura i l'instrument notarial. En aquest article, en el marc d'una de les seves principals i més pròpies línies d'investigació, presenta un interessant fragment d'un formulari de la segona meitat del segle XIV, inserit dins un manual del fons notarial de la Bisbal conservat a l'Arxiu Històric [Provincial] de Girona. Després de remarcar la importància dels formularis en l'exercici de l'art de la notaria, que permetien aplicar la teòrica jurídica a la praxi documental, i de ressenyar-ne les edicions, estudia i presenta les seves característiques amb el rigor i la professionalitat que li han estat sempre propis. En primer lloc, les codicològiques i paleogràfiques i, a continuació, les dipomàtiques, amb l'anàlisi dels diferents tipus i de les seves clàusules més significatives, i dels aspectes jurídics del formulari, com ara els atorgants, les accions jurídiques pròpiament dites, els objectes materials de l'acció jurídica, les lleis esmentades, les dates, els rogataris i la terminologia escriptural. Després de dues làmines il·lustratives, completen el treball igualment dos apèndixs: un amb els títols o rúbriques de totes les fórmules i un altre amb la transcripció de tres de les fórmules més relacionades amb el llibre i l'escriptura.

ARROYO I AMAYUELAS, Esther, «El notariat català inèdit de l'època moderna. Anàlisi de dos manuscrits del districte notarial de Sort: el formulari d'Aitès i la teòrica dels Duat-Ciutat», a *El dret privat del Pallars Sobirà*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2001, p. 189-224.

La literatura notarial, en el triple vessant de manuals doctrinals o *ars notariae*, formularis i tractats de redacció o *ars dictandi*, de gran importàn-

cia per a l'estudi de l'aplicació efectiva del dret, són d'una riquesa manifesta, tot i que no és fins a l'època moderna que apareixen els grans tractats doctrinals fets per autors, generalment notaris, del propi país, això sí, sempre amb una clara influència dels clàssics italians. En aquest treball, l'autora presenta i estudia dos manuscrits inèdits, concretament un formulari del notari de Sort Josep Aités Grau, de mitjan segle XVII, i un tractat doctrinal dels fedataris del mateix lloc Agustí Duat Ciutat i Agustí Ciutat Benavent, del segle XVIII, ambdós conservats a la biblioteca del Col·legi d'Advocats de Barcelona. Així, després de l'exposició d'un estat general de la qüestió, d'una breu pinzellada del marc institucional de l'època i d'una genealogia dels suara esmentats notaris, presenta els dos manuscrits i n'estudia el contingut. Tanmateix, malgrat l'afirmació del títol, cal advertir que el formulari de Josep Aités no és pròpiament pellarès, sinó que fou adquirit a Barcelona, al notari Vicenç Badia. Completen l'article quatre apèndixs: un índex de matèries de la part doctrinal dels dos manuscrits, les rúbriques del formulari, les fórmules d'últimes voluntats d'aquest darrer text i, finalment, un inventari acompanyat d'una breu descripció d'alguns manuscrits de literatura notarial dels segles XVII i XVIII, localitzats a centres documentals i bibliogràfics barcelonins.

BAIGES JARDÍ, Ignasi J., «Les taxes dels notaris andorrans (1356)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 22-II (1999-2001), p. 485-507.

Interessant contribució al coneixement del notariat andorrà, mitjançant l'edició i l'estudi de les taxes promulgades l'any 1356 pels veguers comtal i episcopal, representants del règim de consenyoriu. En aquest treball, el doctor Ignasi Baiges, professor de la Universitat de Barcelona i autor de diversos articles sobre la institució notarial catalana, ens introdueix primer en l'evolució de la regulació de l'activitat escripturària i, en concret, dels sistemes de retribució dels fedataris dins un règim de gran diversitat i fragmentació aranzelària que regí a Catalunya en el decurs de l'Edat Mitjana. Després, apunta unes encertades notes sobre el notariat a les valls d'Andorra, plenament inserit en el context del notariat català i occità i que parteix del segon Pariatge de 1288, i acaba amb l'explicació de les causes de promulgació dels aranzels de 1356, dictats pels veguers comtal i episcopal a requeriment dels representants dels homes de les diferents parròquies de les Valls, que fins aleshores se sentien damnificats, bé que evidentment

aquesta promulgació de taxes no havia de suposar la fi dels litigis sobre la qüestió. Tot seguit, presenta la complexa transmissió del text, una confirmació del mateix any servada a l'Arxiu Nacional d'Andorra, l'original de la qual no ha estat localitzada. I, finalment, estudia la tipologia documental que apareix relacionada al manuscrit, que l'autor agrupa en: documents sobre règim successori, sobre règim matrimonial, judicials, sobre la persona, sobre béns, obligacions i serveis i, en darrer terme, sobre l'actiuat mercantil. En Apèndix, edita el document complet, que consta de 62 títols introduïts ara per la nomenclatura dels diversos tipus documentals, els números 1 i 61 del qual estan dedicats a qüestions de tipus normatiu sobre l'actiuat i les obligacions dels notaris.

CASES I LOSCOS, Lluïsa, *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. 1. Segles XIII-XV*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001, 447 p. (Inventari d'Arxius Notarials de Catalunya; 24).

Primer dels cinc toms que han de constituir la nova versió revisada de l'inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, el primer i més important fons notarial de l'Estat espanyol, tant per l'antiguitat com per la continuïtat de les seves sèries, i comparable al de Gènova, el primer del món. Aquest inventari ha estat elaborat per Lluïsa Cases i Loscos, arxivera experta en la tasca de descripció dels protocols, autora de mitja dotzena d'inventaris editats en aquesta mateixa col·lecció i, sens dubte, una de les millors coneixedores de la praxi notarial a Catalunya. I posa al dia l'anterior inventari, elaborat especialment per Josep M. Madurell i Marimon i que, editat en la dècada dels anys cinquanta del proppassat segle XX, esdevingué aleshores pioner i modèlic, alhora que s'avançà als nous corrents historiogràfics que, provinents de França, revaloraren la documentació notarial i la convertiren en una font de primera magnitud dins un nou caire de la història. Els molts anys transcorreguts i els estudis elaborats d'ençà d'aleshores sobre diplomàtica notarial, ultra la necessitat de disposar d'un inventari amb els criteris metodològics emprats per la Fundació Noguera, així ho aconsellaven. Aquest primer volum és precedit per una presentació signada per qui subscriu aquestes notes bibliogràfiques, des de la seva responsabilitat de director tècnic de l'AHPB, en la qual es fa una breu exposició tant de la necessitat de dur a terme aquesta revisió completa de l'antic inventari, com de la història dels instruments descriptius –pretèrits i actuals– disponibles i de la significació de la documentació medieval bar-

celonina. El volum aplega els registres dels segles XIII, XIV i XV, amb una xifra realment extraordinària de 5.305 unitats, corresponents a 274 notaris, amb protocols des del final del segle XIII i sèries continuades des del bell mig del segle XIV. Presentats, com és usual, els notaris per ordre cronològic dins de cada segle, la seva producció interna segueix l'ordre lògic de gènesi, amb una riquesa afegida de llibres especials, del tot poc usual, atesa l'elevada activitat contractual de la capital catalana. Després dels elements descriptius habituals, la signatura topogràfica és composta per dos números, un referit al notari i l'altre al registre en concret. Clou el volum un primer índex cronològic de notaris agrupats per segles, d'acord amb la ubicació física dels registres als dipòsits, i un segon alfabètic de notaris, necessari per a la seva localització a l'inventari.

CASTILLO SAHÚN, V., FANTOVA SENTELLES, M. A., VELA PALOMARES, S., *Protocols notarials a l'Arxiu Històric Nacional*, Andorra: Arxiu Històric Nacional, 2002, 240 p.

Acurada edició de l'inventari dels fons notarials de l'Arxiu Històric Nacional d'Andorra, abans repartits en diferents llocs i que tenen uns orígens diversos, però que tanmateix es troben avui unificats d'acord amb la disposició final tercera de la Llei del notariat de 1996, que ordena el trasllat de la documentació centenària atenent el seu valor cultural i històric. L'inventari és precedit de dos estudis previs introductoris. El primer, a càrrec de Laureà Pagarolas, és sobre l'evolució històrica del notariat a Andorra, inserit de ple en el context del notariat català i occità, atesa la particular situació física i jurídica de les Valls i d'acord amb la seva tradició històrica, i s'estén des del seu inici arran del segon Pariatge de l'any 1288 fins a l'actualitat. En el segon, la directora del mateix Arxiu Històric Nacional, Susanna Vela, exposa la història i les vicissituds dels fons notarials integrats avui a l'Arxiu: el del Tribunal de Corts, ingressat el 1992, amb la doble secció judicial i notarial i amb protocols des del final del segle XIV; els de les notaries de Marc Vila i Maties Aleix, ingressats el 1999 i el 2000, amb protocols recuperats dels seus predecessors en l'ofici i, finalment, un petit fons provinent de mans privades, ultra els fons notarials dels arxius parroquials. Elaborat sota la direcció de Virgínia Castillo, el cos central de l'inventari aplega la descripció d'un total de 728 registres i llibres notarials des de l'any 1393. Els llibres es presenten ordenats cronològicament i, en un segon nivell, per notaris. La producció interna de cada fedatari es pre-

sentat igualment per ordre cronològic, amb les entrades per registre següents: número d'inventari, dates extremes, nom del notari, títol del volum, nombre de folis, format, enquadernació i signatura topogràfica. Per tal de facilitar la seva consulta, s'han elaborat dos índexs: el primer, cronològic de notaris, amb les dates extremes de la seva actuació, i el segon, alfabètic de notaris, amb els números d'inventari dels registres autoritzats per ells. Una desena de làmines il·lustratives clouen aquest instrument descriptiu que, de ben segur, esdevindrà una bona eina per al necessari coneixement del passat del veí principat d'Andorra.

FARRÉ TARGA, Miquel Àngel, *L'arxiu de la parròquia de Santa Maria de Verdú*, Tàrraga: Arxiu Històric Comarcal, 2002, 319 p.

Atractiu inventari de l'arxiu parroquial de Verdú, un dels fons parroquials més extraordinaris de la comarca de l'Urgell, realitzat per l'arxiver Miquel Àngel Farré, el qual el presentà el 1997 com a treball final del Màster en Arxivística de la Universitat de Lleida. Després dels capítols introductoris sobre els arxius parroquials, la història de la parròquia de Santa Maria de Verdú, la presentació del fons i la història de l'arxiu, i la metodologia emprada en la realització de l'inventari, ens interessa destacar ara les sèries de protocols notariaus. Com apunta el mateix autor, són de gran importància en aquest fons parroquial, tant pel seu pes específic dins el conjunt documental com per la informació que poden oferir. Les formen un total de 493 llibres i lligalls, que representen més del 65% del total de la documentació. Aquestes sèries estan integrades per: manuals, llibres de notes, llibres d'obligacions, capítols matrimonials, testaments, mixtes i un apartat general integrat per documentació esparsa. Alhora, la fitxa descriptiva emprada per als protocols recull els camps bàsics següents: títol, dates extremes, validants, format, mides, estat, enquadernació, foliació, signatura topogràfica i notes. Destaquem que la sèrie de manuals comença en la mateixa segona meitat del segle XIII (concretament, el 1265) i s'estén amb una excel·lent continuïtat fins al 1732, el moment previ a les disposicions borbòniques que acotaren les competències notariaus dels capellans. Per la seva banda, els llibres de notes s'inicien el 1328 i perduren fins al segle XVII. Clou aquest inventari de sèries notariaus un índex alfabètic i un altre de cronològic de notaris validants, amb el seu càrrec i les dates extremes d'actuació.

Formularios notariales aragoneses, Zaragoza: El Justicia de Aragón, 2001, 6 vols.

Acurada edició d'un total de sis formularis del regne d'Aragó, corresponents als segles XIV i XV. Com sabem, els formularis eren, juntament amb els altres dos exponents de la literatura notarial específica (els *ars notariae* i els *ars dictandi*), uns instruments imprescindibles en la pràctica notarial i s'han conservat en un nombre força considerable. La seva publicació, feta arran del Setè Congrés Notarial Espanyol, convocat a Saragossa del 17 al 24 de novembre de 2001, ha anat a cura dels professors Asunción Blasco Martínez, M.ª Desamparados Cabanes Pecourt, M.ª Rosa Gutiérrez Iglesias, Encarnación Marín Padilla, Cristina Monterde Albiac, Pilar Pueyo Colominas i José Ángel Sesma Muñoz, sota la direcció d'Àngel San Vicente Pino. El primer volum, *Formularios notariales de Zaragoza y de Valencia, siglos XIII-XIV*, es basa en un manuscrit conservat a l'Arxiu Històric de Protocols de la capital aragonesa, que es troba sota gestió de la mateixa institució notarial. El segon, *Formulario notarial de Gil de Borau. Zaragoza, siglo XIV*, té la mateixa provenença. El tercer, *Formulario notarial del Archivo Municipal de Barbastro*, està dipositat en aquest centre o servei d'arxiu. El quart, *Formulario zaragozano del siglo XIV*, és a l'arxiu de la capital. Igual que el cinquè, *Formulario notarial zaragozano de la primera mitad del siglo XVI*. Finalment, el sisè, *Formulario notarial de Gil Abat Mora (Teruel), siglo XVI*, és conservat a l'Arxiu de Protocols de Terol. Cada volum és precedit d'una breu introducció i s'acompanya d'uns índexs alfabètics de rúbriques, de noms de persona, de noms de lloc i encara, alguns d'ells, de matèries. Al capdavant, l'edició d'aquests formularis, fonts jurídiques notariales de tipus pragmàtic però d'una enorme transcendència, esdevé una fita bàsica en el camí del major coneixement de la institució notarial aragonesa, d'una elevada tradició i significat i, de retruc, del dret privat en general i de l'aragonès en particular.

FORT I OLIVELLA, Joan, SERNA I COBA, Èrika, SOLER I SIMON, Santi, *Catàleg dels protocols del districte de Figueres (I)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001, 541 p. (Inventari d'Arxius Notarials de Catalunya; 26).

Tercer dels inventaris apareguts l'any 2001 dins d'aquesta col·lecció d'instruments de descripció de la Fundació Noguera. Elaborat per la directora de l'Arxiu Històric Comarcal de Figueres, Èrika Serna, juntament amb

els arxivers gironins Joan Fort i Santi Soler, aquest primer volum d'inventari dels protocols del districte de Figueres, atesa la gran quantitat de registres conservats, aplega els protocols de les vuit primeres notaries, presentades per ordre alfabètic, de les vint-i-set que configuren el districte. D'aquesta manera, les notaries ara descrites són les de Borrassà, Cabanes, Cadaqués, Capmany, Castelló d'Empúries, Cistella, Darnius i Figueres. Aquest fons notarial, talment com els d'altres llocs, està avui dividit. Així, la part més antiga, anterior a l'any 1800, es troba a l'Arxiu Històric [Provincial] de Girona, on es diposità el 1952 provinent de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i, abans, de Viladrau, on havia romàs durant la darrera Guerra Civil espanyola de 1936. D'altra banda, els fons més moderns, posteriors al 1800, es troben a l'Arxiu Històric Comarcal de Figueres. Com és usual, al capítol introductori, després d'una explicació puntual dels fons noterials del districte, des de la seva formació fins a les darreres vicissituds i traspassos, s'estudia de manera succinta l'evolució de cadascuna de les notaries descrites, des de la seva gènesi, amb una atenció especial a la de Castelló d'Empúries, seu de Col·legi, i de Figueres, igualment seu col·legial i, a més, capital del partit judicial. L'inventari inclou 4.663 unitats arxivístiques, amb un ampli ventall cronològic i amb documentació des de la baixa edat mitjana. Cal remarcar, en tot cas, els fons de Castelló d'Empúries, amb sèries de registres que s'inicien a la segona meitat del segle XIII (1279) i mantenen una elevada continuïtat fins avui, amb una extraordinària riquesa tipològica d'acord amb la significació i la transcendència històrica de l'antiga capital comtal. Dins de cadascuna de les poblacions, els registres estan agrupats per notaris, els quals segueixen òbviament un ordre cronològic. Tanca el volum un primer índex alfabètic de notaris del districte i un segon de geogràfic de poblacions i cronològic de notaris.

GARCÍA EDO, Vicent, «Fons documentals dels *Costums de Tortosa* i la influència de la notarialística italiana del dret comú a la rúbrica "De notaris"», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castellón de la Plana), LXXXVI (2000), p. 37-56.

Aquest article conté la conferència dictada pel seu autor, professor d'història del dret a la Universitat Jaume I de Castelló, a la capital de l'Ebre el 29 de novembre de 1996, en la Jornada sobre els *Costums de Tortosa*, celebrada arran de la presentació de l'edició crítica del text, realitzada per Jesús Massip i patrocinada per la Fundació Noguera. Després d'una

presentació inicial dels seus objectius i de la hipòtesi de treball bàsica, expressada en el fet que aquest transcendent codi jurídic català està inspirat en els furs de València, i no a l'inrevés com ha vingut defensant tradicionalment la historiografia, en primer terme l'autor analitza les fonts documentals que foren determinants en la redacció dels *Costums*. Segons ell, es poden fixar essencialment en un triple vessant: els privilegis concedits a la ciutat de Tortosa, des de la carta de poblament de 1149, les lleis romanes del *Corpus iuris civilis* i el text llatí d'un manuscrit de València, a partir d'un original actualment perdut i datable una mica més tard de 1252. I, després, en la segona part del treball, estudia d'una manera particular i molt minuciosa la rúbrica «De notaris», continguda en el llibre IX del codi dels *Costums* i encaminada a la regulació de l'ofici notarial. Aquesta rúbrica fou objecte de dues redaccions, amb un text de 1272-1273 i unes modificacions de 1277. El professor Garcia Edo conclou que la dependència directa d'aquesta rúbrica cal cercar-la, a més de la rúbrica homònima dels costums de València, a les obres bàsiques de la notarialística italiana de mitjan segle XIII. Clou aquest rigorós article un apèndix documental amb el text de la rúbrica «De notaris» dels *Costums de Tortosa*, anotat amb les concordances de conceptes procedents d'obres doctrinals dels mestres italians Salatiel i Rolandino.

GINEBRA I MOLINS, R., ROCAFIGUERA I GARCIA, A. M., VILAMALA SALVANS, J., *El manual de 1641 de Joan Francesc Torrellebretra, notari de Vic*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001, 559 p. (*Acta Notariorum Cataloniae*; 10).

Edició del segon protocol de Vic dins de la mateixa col·lecció de la Fundació Noguera. Fins ara, només Barcelona comptava amb dos registres editats, tots dos medievals, el de Bonanat Rimentol (1351), aparegut el 1991, i el Pere de Folgueres (1338), publicat el 1996. De fet, l'edició d'aquest segon registre vigatà ve a completar el primer aparegut el 1998 sobre el volum més antic i de major entitat, el manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic, de 1230-1233, una completa i extensa edició en dos volums a càrrec de qui, de molts anys ençà, exerceix com a arxiver de l'extraordinari Arxiu Episcopal de Vic, Rafel Ginebra i Molins, coautor d'aquesta obra, juntament amb els també historiadors i arxivers Anna Maria de Rocafiguera i Jordi Vilamala. Com afirmen els mateixos autors, la cronologia prou diferenciada dels dos volums editats permet analitzar clarament

la radical evolució que, en múltiples aspectes i en àmbits molt diferents, s'ha produït en el temps que va d'un manual a l'altre, canvis tant en qüestions tècniques i formals respecte de l'actuació i el procediment notarial (fermes, barrats, cronologia, llengua, abreviatures...) com en aspectes socials i econòmics reflectits al protocol (tipus d'actuacions i enregistraments, pactes i condicions establerts, tipus de contractes, grups socials representats...). Com és usual, el volum s'enceta amb una breu introducció, en la qual els autors, després de presentar-lo, donen unes succintes notícies de la notaria de Vic, propietat del bisbe i del Capítol, del notari Francesc Torrellebretra, del protocol amb les seves característiques internes i externes, del moment històric i, finalment, exposen els criteris de transcripció. El cos central de l'obra el constitueix l'edició d'un total de 392 instruments, amb la indicació usual del número d'ordre, la data crònica i tòpica, el regest nominal i la signatura topogràfica. Els instruments abracen el període comprès entre el 31 de desembre de 1640 i el 24 de desembre de 1641, d'acord amb el sistema de datació per l'estil de la Nativitat. Aquest protocol se situa en un context històric molt determinat, tot just a l'inici de la Guerra dels Segadors i, per tant, és lògic que el registre ara editat en sigui reflex, amb referències als soldats pagats per la ciutat de Vic, la itinerància del mateix notari o la continuïtat de la pròpia vida quotidiana del segle, amb un percentatge molt elevat d'instruments atorgats per institucions eclesiàstiques. Clou el llibre un complet índex alfabètic de topònims i de noms de persona.

GRAU PUJOL, Josep M. T., PUIG I TÀRRECH, Roser, «Inventari dels testaments agrupats en els llibres especials de la notaria de Montblanc, conservats a Tarragona (segle XVIII)», *Aplec de Treballs* (Montblanc), 20 (2002), p. 207-227.

Tal com queda reflectit al títol, es tracta de la relació o catàleg de testaments autoritzats pels quatre notaris de Montblanc del segle XVIII que avui es troben dipositats a l'Arxiu Històric [Provincial] de Tarragona. En concret, són els notaris Josep Cabeça Blet, Josep Castelló Guasc, Salvador Alba Molins i Rafael de Ribes Calbet. Com és conegut, la part més antiga dels protocols de Montblanc (fins al 1800), com els d'altres districtes notariais catalans, arran de la Guerra Civil espanyola de 1936-1939 passaren a l'Arxiu Històric Provincial corresponent, en aquest cas Tarragona, on es troben encara avui dipositats. Aquest catàleg, basat exclusivament sobre

els llibres especials de quatre fedataris, recull més de dos-cents cinquanta testaments, amb indicació dels elements clau, com ara data, nom i cognoms de l'atorgant, ofici, naturalesa, filiació, ofici del pare i, en el cas de les dones, nom i ofici del marit, i esdevindrà, sens dubte, un instrument descriptiu molt útil per als historiadors del país.

GÜNZBERG I MOLL, Jordi, «La participación de los notarios en las principales instituciones políticas barcelonesas (siglos XIV-XV)», *Barcelona Quaderns d'Història* (Barcelona), 5 (2001), p. 47-55.

És de tots coneguda la forta incardinació i l'arrelament dels notaris en la societat. A diferència d'altres regnes peninsulars, a Catalunya el notari ha estat sempre una figura de notable prestigi. Per raó de la seva funció, la seva presència ha estat constant en la vida quotidiana i, així, s'ha erigit en un personatge social clau. En efecte, d'ençà dels segles baixmedievals, el notari es fa present en tots els centres de poder ciutadans, on la seva intervenció és obligada, des del municipi a la Diputació del General de Catalunya, passant per les Corts generals, les cúries judicials, els gremis o les taules de canvi. En aquest article i d'acord amb aquesta línia, l'autor analitza la vinculació concreta dels notaris de la capital catalana amb el poder públic i polític, especialment amb els òrgans d'administració municipal. D'aquesta manera, després de l'explicitació de les fonts impreses idònies per a l'estudi d'aquesta qüestió, presenta les relacions dels dos cossos notariais existents, el de notaris reials i el de notaris públics de la ciutat, amb el Consell de Cent i la seva participació en càrrecs de l'administració local, com ara consellers, síndics, sotssíndics i altres (administradors, «obrer», «guardes del dret de llenya» o «receptors del dret del vi»). En darrer terme, ofereix un llistat alfabètic de notaris dels segles XIV i XV, amb l'explicitació dels càrrecs municipals i públics que van exercir.

IBÁÑEZ GIMÉNEZ, Dèlia, «Les fonts notariales en l'estudi del mas i la família (segles XIII-XIV)», a *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII). Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 2001, p. 243-261.

La documentació notarial ofereix un ventall d'aprofitament per a la investigació històrica realment extraordinari, sobretot d'ençà dels anys cin-

quanta del propassat segle XX, en què es revalorà i els protocols esdevingueren una font de primera línia dins un nou caire de la història, ara més globalitzador i en el qual destaquen els aspectes socials, econòmics i d'anàlisi de les mentalitats col·lectives. En aquest article, l'autora presenta les possibilitats que ofereixen les fonts notariales per a l'estudi particular del mas i de la família a Catalunya, en els segles baixmedievals, i més concretament les estratègies matrimonials i successòries dels habitants del mas. D'aquesta manera, en primer terme esbossa un estat de la qüestió, després descriu les fonts utilitzades i estableix una tipologia documental, centrant-se en el fons de Sant Cugat del Vallès, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i, finalment, estudia els límits i les possibilitats de les fonts notariales, bo i formulant diferents propostes per a la recerca. Clou el treball un apèndix documental, amb vuit textos exemplificadors de la part doctrinal, tots ells del segle XIII.

IGLESIAS FONSECA, Josep Antoni, «El bibliòfil Bernat d'Esplugues (+1433), notari i escrivà del Consell de la ciutat», *Barcelona Quaderns d'Història* (Barcelona), 5 (2001), p. 57-78.

Nova aportació del mateix autor, professor de Paleografia i Diplomàtica de la Universitat Autònoma de Barcelona, al coneixement de la biblioteca i de la persona del notari Bernat d'Esplugues, el fedatari medieval barceloní que posseïa, sense cap dubte, un dels fons bibliogràfics més extraordinaris de l'època, tant pel nombre de volums com per la diversitat, autoria i riquesa d'aquesta biblioteca, que ha estat qualificada com una veritable «*illa humanista a l'oceà medieval*». En aquest cas, el professor Iglesias tracta de respondre a alguna de les preguntes que la biblioteca d'aquest notari presenta, com ara com l'arribà a adquirir amb els seus mitjans de persona acomodada, però no rica; on la comprà, quan era més pròpia de la casa reial o d'un home del *Quattrocento* italià, i, encara, s'arriba a plantejar si realment existí, atès que només ens queda un trasllat del seu inventari fet per un altre notari i bibliòfil conegut, l'arxiver reial Pere Miquel Carbonell. Amb una anàlisi minuciosa i acurada, l'autor conclou que es tractava d'una biblioteca d'origen italià, amb preferència de Nàpols, i que segurament fou comprada en la seva majoria en bloc. En el darrer apartat analitza l'entorn professional i familiar d'aquest notari i, més concretament, la seva activitat com a escrivà del Consell de la ciutat i com a titular de l'escrivania de la procuradoria general del comtat d'Empúries. L'arti-

cle s'acompanya d'un interessant apèndix documental, amb el regest i, en algun cas, la transcripció de dinou textos relacionats amb l'activitat professional i privada i la biblioteca d'aquest il·lustre notari medieval.

MESTRES I BOQUERA, Rafel, JORNET I BENITO, Núria, *Catàleg dels protocols notariais de Vilanova i la Geltrú*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001, 95 p. (Inventari d'Axius Notariais de Catalunya; 25).

Inventari dels protocols del districte de Vilanova i la Geltrú, dipositats avui a l'Arxiu Històric Comarcal, on ingressaren el 1998. El fons actual abraça i reuneix, per primer cop, els registres provinents tant de l'Arxiu Històric Municipal –els més antics– com de l'arxiu notarial de la localitat –els protocols a partir del segle XVIII. El volum s'enceta amb la introducció preceptiva sobre l'origen i l'evolució de la institució notarial a la localitat, ben sovint de difícil confecció atesa l'escassetat de les fonts primàries d'informació. I, en capítol a part, una breu anàlisi dels registres, des de la pràctica medieval fins a les disposicions borbòniques, ultra la metodologia emprada per a la seva elaboració. Tot seguit, l'inventari recull la descripció d'un total de 1.300 volums, des de l'any 1515 fins al 1975, relatius a les notaries dels llocs de Vilanova i Sitges, a més d'una petita secció de notaries foranes. Cal recordar, tanmateix, que Sitges conserva al seu arxiu municipal els protocols més antics de la població, els quals foren descrits precisament en el primer volum editat l'any 1981 per la Fundació Noguera. Clou el volum un primer índex cronològic i un segon d'alfabètic de notaris de les dues poblacions esmentades.

PAPELL I TARDIU, Joan, *El manual de les escriptures públiques d'Ignasi Cases i Ferrer, notari de Valls (1790-1791)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001, 2 v. (Acta Notariorum Cataloniae; 11-12).

L'edició de protocols notariais íntegres dins d'aquesta col·lecció de la Fundació Noguera, iniciada l'any 1991 amb la publicació del registre del notari barceloní Bonanat Rimentol, es completa ara amb aquest primer volum notarial de les terres tarragonines, concretament de la vila de Valls. Feta a cura del director de l'Arxiu Històric Comarcal d'aquesta localitat, Joan Papell i Tardiu, aquesta extensa obra presenta una altra particularitat i és la de tractar-se de l'edició per primer cop d'un protocol notarial prò-

piament dit, és a dir, d'un llibre notarial posterior a la promulgació de les disposicions borbòniques de 1736 i 1755, que suposaren una transformació radical en la pràctica d'elaboració de l'instrument notarial a tota la confederació catalanoaragonesa. Com sabem, d'ençà d'aleshores el protocol deixa d'ésser un registre o llibre de notes i esdevé l'original amb les matrius de les escriptures; com a conseqüència d'això, a més, el protocol conté la redacció única del document i desapareix el complex procés medieval de redacció i, alhora, es redueix la diversificació dels tipus de protocols especials. A més, es féu aleshores obligatori l'ús del paper segellat, la inserció literal i sense etceteracions de les escriptures i les subscripcions i les validacions per part d'atorgants, testimonis i notari. Com és preceptiu, el volum s'enceta amb una breu introducció, en la qual l'autor identifica el volum, dóna unes breus notícies del notari autoritzant, descriu el protocol amb les seves característiques internes i externes, en presenta la tipologia documental i, finalment, indica els criteris d'edició. A continuació, el cos central de l'obra el constitueix, evidentment, la transcripció dels instruments, amb indicació del número d'ordre, la data crònica i tòpica, el regist amb preferència de tipus nominal i la signatura topogràfica. Són un total de 380 instruments, que abracen el període comprès entre el 29 de desembre de 1790 i el 21 de desembre de 1791, d'acord amb el sistema de datació per l'estil de la Nativitat. La tipologia documental d'aquest registre és força diversa i conté vendes, permutes, procures, àpoques, deutoris, definició de comptes, creació de censals, vendes a carta de gràcia, arrendaments, establiments emfitèutics, concòrdies, capítols matrimonials... i un llarg etcètera. Després de l'edició del mateix índex o rúbrica del protocol, clou el llibre un primer índex onomàstic de noms de persona, un segon de toponímic i un tercer de matèries i institucions.

PARDO RODRÍGUEZ, M.ª Luisa, *Señores y escribanos. El notariado andaluz entre los siglos XIV y XVI*, Sevilla: Universidad, 2002, 204 p.

Valuosa aportació al millor coneixement d'una de les institucions més cabdals i transcendentals en l'evolució històrica i jurídica de les nostres societats, el notariat, duta a terme per la professora M.ª Luisa Pardo, de la Universitat de Sevilla, un dels principals focus d'estudi del notariat de l'Estat espanyol, juntament amb la mateixa Barcelona, València, Santander o Santiago de Compostel·la. Sens dubte sota el mestratge del nostre primer i més rellevant estudiós sobre la matèria, el notari sevillà José Bono, l'autora es

proposa en aquesta acurada monografia l'anàlisi, no tant del notariat al servei dels senyors en l'exercici de la seva jurisdicció, és a dir, les anomenades cancelleries nobiliàries, sinó el desenvolupament de l'ofici notarial en els seus diferents àmbits –privat, dels consells municipals o judicial– a les zones de senyoriu, en el marc de l'Andalusia medieval dins del regne de Castella i en el trànsit de l'Edat Mitjana a la Moderna. En aquesta línia, l'autora es proposa esbrinar de quina manera, per què i per a què empra el poder senyorial les formalitzacions escrites en relació amb els seus administrats, a través dels documents que canalitzaven els comportaments de les persones que vivien en l'àmbit jurisdiccional dels senyorius. I això ho fa a través de l'estudi de diferents tipus documentals, com ara les ordenances dels consells, les actes capitulars, la documentació reial i senyorial o els mateixos registres notarians. Ultra el capítol introductori de presentació conceptual i de les fonts, l'obra s'estructura en dos grans apartats. En el primer, sota el títol de «Los escribanos públicos», s'estudia de manera minuciosa el seu nomenament, que podia ésser ben divers (reial, comunal, senyorial), el fenomen de l'arrendament de les escrivanies públiques als senyorius andalusos (el seu procés, els ingressos o la durada), la qüestió del nombre de notaris, el seu àmbit territorial d'actuació documental, l'àmbit competencial en el camp privat, judicial o econòmic i, finalment, la seva retribució. En el segon, «Los escribanos y el concejo», s'estudia l'evolució d'aquesta figura cabdal en la institució del poder local, sota semblants aspectes, com ara el nomenament, el nombre i el temps d'exercici, les seves funcions o la seva retribució. Ultra el capítol preceptiu de les conclusions i de la bibliografia, clou aquesta imprescindible monografia un parell d'anexos, un sobre el territori i un altre sobre documents, amb l'edició de dos textos significatius i d'una vintena de facsímils.

PIÑOL ALABART, Daniel, «Els establiments de masos al Camp de Tarragona: algunes dades de diplomàtica notarial (segles XIII-XIV)», a *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII). Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 2001, p. 297-312.

Estudi tipològic sobre els establiments emfitèutics, útils per a configurar la situació de la pagesia i presentar alguns trets d'una de les formes més pròpies d'explotació de la terra. L'autor es basa en un corpus documental

de més de mil contractes emfitèutics del Camp de Tarragona, concretament de les poblacions de Reus i Alcover, entre els anys 1228 i 1351, conservats a l'excel·lent fons de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, a més dels fons dels arxius històrics comarcals de Reus i de Valls. De fet, aquest treball restaria integrat en el marc de la tesi doctoral de l'autor sobre el notariat públic al Camp en els segles XIII i XIV, com a exemple concret que reflecteix la implantació d'aquesta institució i, alhora, la creixent aplicació del dret comú. D'aquesta manera, en el primer apartat presenta la significació de l'emfiteusi com a exponent de la recepció del dret comú a Catalunya, dins la renovació jurídica que s'esdevingué a Europa a partir del segle XII, i de la figura del notari com a agent actiu i vehiculador d'aquest fenomen. En el segon, analitza l'estructura diplomàtica d'aquest contracte notarial, amb un augment de les clàusules en el decurs del segle XIII, una palesa uniformitat en l'estructura i en la composició textual de l'instrument, i amb la utilització d'una terminologia notarial homogènia i cada cop més fixada. I en el darrer s'entreté en els contractes que fan referència a masos, amb totes les seves variants, i els compara amb els d'altres llocs del Principat.

ROJAS VACA, María Dolores, «Los inicios del notariado público en el reino de Castilla. Aportación a su estudio», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 31/1 (2001), p. 329-400.

Nova i interessant aportació de la doctora M. D. Rojas Vaca, professora de la Universitat de Cadis i autora ressenyada en diferents ocasions, en aquestes mateixes pàgines de números anteriors, de notables treballs tant sobre la institució com sobre el document notarial, especialment el gadità. En aquesta ocasió es proposa esbrinar com i quan es produeix la implantació del notariat públic al regne de Castella i, alhora, mitjançant quin procediment, amb quins mitjans i sota quina forma es realitzà el document notarial en els moments inicials. Per a això escull l'enclavament de Burgos, cap i centre polític, administratiu, social, econòmic i religiós del regne durant el segle XIII. I ho fa emprant les fonts editades en diferents col·leccions diplomàtiques, especialment d'arxius eclesiàstics de la ciutat, per bé que estableix punts de comparació amb fonts d'altres ciutats castelleses, com ara Valladolid, Segòvia o Àvila. Amb aquesta finalitat, ordena l'estudi en tres grans apartats. En el primer, sobre l'elaboració del document, tracta, d'una banda, del pas progressiu del *scriptor* a l'escrivà públic i de la

seva implantació a la segona meitat del segle i, de l'altra, del complex procés de redacció i expedició de l'instrument, des de la *rogatio* de les parts fins a la *traditio* o lliurament de la carta als interessats. En el segon, estudia de manera detallada la forma del document, és a dir, els seus caràcters externs i interns, tant pel que fa als elements de redacció com als de discurs diplomàtic amb l'estructura de carta i d'acta. Finalment, proposa un breu quadre de classificació per a la tipologia notarial de Castella la Vella al segle XIII, d'acord amb la documentació utilitzada. Clou aquest notable estudi de diplomàtica notarial castellana una petita selecció de figures il·lustratives.

SARRET I PONS, Lluís, *Les signatures dels notaris de Tàrraga*, Tàrraga: Arxiu Històric Comarcal, 2001, 60 p.

Edició facsímil a cura de Gener Gonzalvo i Bou, actual director de l'Arxiu Històric Comarcal de Tàrraga, de gairebé un centenar de signes notarial dels segles XIII al XX, per bé que la majoria són medievals. Aquests segells formaven part de la col·lecció particular de mossèn Lluís Serret i Pons, natural de Manresa, però que es vinculà a la capital de l'Urgell, on exercí d'arxiver i d'infatigable historiador. Mossèn Serret calcava els signes dels pergamins originals, fruit de les seves recerques en diferents arxius catalans, en concret de Cervera, on avui es troben dipositats els registres notarial de Tàrraga, i de l'Arxiu Reial de Barcelona. En la present edició s'ha respectat la grafia original de les còpies de mossèn Serret, que tenia la seva col·lecció de signes notarial en forma de fitxes impreses, ordenades amb un criteri cronològic. Tots sabem la significació del *signum* notarial, com a màxima expressió de la prerrogativa bàsica del notari en el nostre sistema llatí, que no és altra que la *fides publica*, i com han esdevingut un veritable art calligràfic d'una estètica inqüestionable, alhora que contribueixen al coneixement de la institució notarial catalana.

UDINA I ABELLÓ, Antoni, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Juan II*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001, 423 p. (Textos i Documents; 33).

Edició de tots els testaments localitzats, des dels primers comtes de Barcelona, a l'inici del segle X, i dels reis de la Corona d'Aragó fins al

segle XV, duta a terme pel professor d'Història Medieval de la Universitat Autònoma de Barcelona Antoni Udina i Abelló. L'autor no s'ha limitat a publicar el darrer testament de cada sobirà, al capdavant el que tingué validesa, sinó que ha inclòs els codicils conservats i, en el cas dels comtes, les execucions testamentàries, quan no hi ha testament conegut. De fet, s'han emprat els quatre tipus documentals que contenen les darreres voluntats dels sobirans, és a dir, les execucions testamentàries, els testaments, les publicacions o adveracions testamentals i els codicils. L'edició és precedida d'una extensa introducció, de comentari històric i jurídic, bo i dedicant la primera part a l'època comtal i la segona a l'època dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona fins a la mort de Joan II. D'aquesta manera, la primera part, l'autoria de la qual correspon al pare de l'autor, el professor Frederic Udina i Martorell, conté un esbós biogràfic de cada personatge, el seu context històric i la forma i la constància dels documents expressius de les seves darreres voluntats. La segona, en canvi, s'estructura en una anàlisi comparativa dels testaments reials dels segles XIII-XV i, després, la presentació dels diferents testaments i codicils dels monarques, ultra unes conclusions. Després de la presentació de les fonts documentals, tant manuscrites —en gran part provinents del mal denominat Arxiu de la Corona d'Aragó— com impreses, el corpus de l'obra està format per un total de 55 documents, des de l'any 911, amb un text relatiu al comte Guifré II de Barcelona, fins al 1469, relatiu ara al testament del rei Joan II. Clou aquesta cabdal edició de fonts un índex onomàstic de noms de persona i de lloc.

VINYOLES I VIDAL, Teresa, «La qualitat de vida en un mas del Vallès al segle XV. Estudi de l'inventari del Mas Canals de Rubí (Can Rosés)», a *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII). Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999*, Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 2001, p. 479-519.

Presentació i estudi d'un extens, complet i ric inventari *post mortem* de l'any 1460 d'una masia del terme de Rubí, concretament de l'antic mas Canals, avui can Rosés, que ens permet de veure com es vivia en un mas de l'àrea d'influència de Barcelona, a les acaballes de l'Edat Mitjana. En el primer capítol de l'article, l'autora, una de les nostres més destacades estudioses en el camp de l'anomenat tercer vessant de la història, és a dir, la vida quotidiana i la història de les mentalitats col·lectives, presenta el mas

i la font que ha emprat com a base del seu treball, un detallat i minuciós inventari conservat al fons notarial de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, i analitza l'estructura del mas i les tasques productives dels seus moradors, especialment a través de les eines que utilitzaven. En el segon capítol, utilitza l'inventari per esbrinar les seves necessitats primàries, com ara l'alimentació, la higiene, la neteja o la mateixa defensa. Tot seguit, analitza la qualitat de vida, a través dels mobles i el confort, els objectes de qualitat i la cultura i la religiositat. Finalment, estudia la institució tan pròpia del nostre dret de l'any de plor de la vídua, que és precisament l'encarregada d'ordenar l'inventari. Després de l'estudi, publica l'inventari d'una manera estructurada, amb una classificació dels objectes trobats a cada estança per tipologies i dins de cadascuna d'elles, d'acord amb un ordre lògic o bé alfabètic.

(Aquestes **Notes bibliogràfiques** han estat redactades
per *Laureà Pagarolas i Sabaté*)

«ESTUDIS HISTÒRICS I DOCUMENTS DELS ARXIUS DE PROTOCOLS».
NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

EHDAP és una revista anual, editada pel Col·legi de Notaris de Catalunya des del 1948, amb l'especificitat bàsica d'aplegar treballs fonamentats sobre documentació de protocols i de registres notariais d'arreu i, alhora, d'aprofundir en aspectes institucionals, com ara la història del notariat, els diferents tipus documentals que aquesta genera o bé d'altres institucions de dret públic i privat que s'hi relacionen.

La redacció de l'EHDAP prega a les persones interessades a col·laborar-hi que prenguin en consideració les normes següents:

1. L'*extensió* dels articles, que han d'ésser inèdits, oscil·larà entre els 15 i els 40 fulls de 30 línies mecanografiades (és a dir, a doble espai), presentats en paper DIN A4 i escrits per una sola cara.

2. Sota el títol del treball, hom hi farà constar el *nom i cognoms* de l'autor, així com també el centre on desplega la seva activitat.

3. Ultra les còpies en paper, els originals han d'ésser facilitats en *disquet*, en un programa compatible amb l'entorn PC o Macintosh. A l'etiqueta del disquet, s'hi escriurà el nom de l'autor, el títol de l'article i el programa amb què ha estat editat.

4. Es recomana que els articles siguin escrits en català, per bé que s'accepten originals en totes les *llengües* peninsulars i en altres idiomes, com ara l'italià, el francès, l'anglès i l'alemany. Els textos en català i en castellà seran revisats per un corrector d'estil.

5. Les *notes* es presentaran sempre totes juntes al final de l'article i mai a peu de pàgina, tot i que un cop impreses sí que hi aniran. Es redactaran segons el sistema de referències que s'especifica més endavant. Les crides es faran volades sobre la caixa del text i després de la puntuació.

6. El text es podrà acompanyar, quan es consideri necessari, d'apèndixs, làmines, figures o *material gràfic*. Les fotografies, al seu torn, hauran d'ésser de qualitat i ben contrastades, i aniran seguides dels peus corresponents.

7. Els editors facilitaràn als autors *proves d'impremta*, per tal que puguin revisar els seus textos en un termini prudencial, però sense fer, tanmateix, variacions substancials ni en el text ni en les notes.

8. Un cop editat el volum, tots els autors en rebran dos exemplars, així com també un joc de 25 *separates* del seu article.

9. Els articles i la *correspondència* han d'adreçar-se a:

Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols
Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
Col·legi de Notaris de Catalunya
Notariat, 4
08001 Barcelona

El remitent indicarà sempre, en full a part, el seu nom i cognoms, adreces professional i particular, i números de telèfon, per tal de facilitar la comunicació amb la Redacció.

10. Els *sistemes de referències* i de citacions a utilitzar pels col·laboradors d'EHDAP seran els següents:

Llibres:

Arcadi GARCIA I SANS, Núria COLL I JULIÀ, *Galeries mercants catalanes dels segles XIV i XV*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 6).

Formes i institucions del govern de Catalunya, Barcelona: Edicions de la Magrana, 1983 (Curs d'història de Catalunya; 1).

Parts de llibre:

Pierre VILAR, «Le monde urbain dans la Catalogne des temps modernes», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. I, p. 421-434.

Articles de revista:

Josep M. SALRACH, «Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 13 (1992), p. 127-173.

Quant a les *referències als arxius*, el primer cop es posarà el nom complet amb l'abreviatura entre parèntesi: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB). Les referències posteriors es posaran només en la forma abreujada.

Les cites dels textos documentals es faran de la manera usual, seguint l'ordre més lògic: arxiu, secció, sèrie, peça documental, data i foli. Per exemple:

AHPB, Guillem JORDÀ (major), *Septimum manuale*, 30-IX-1438/23-VI-1440, f. 34r.-36v.

